हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला ११

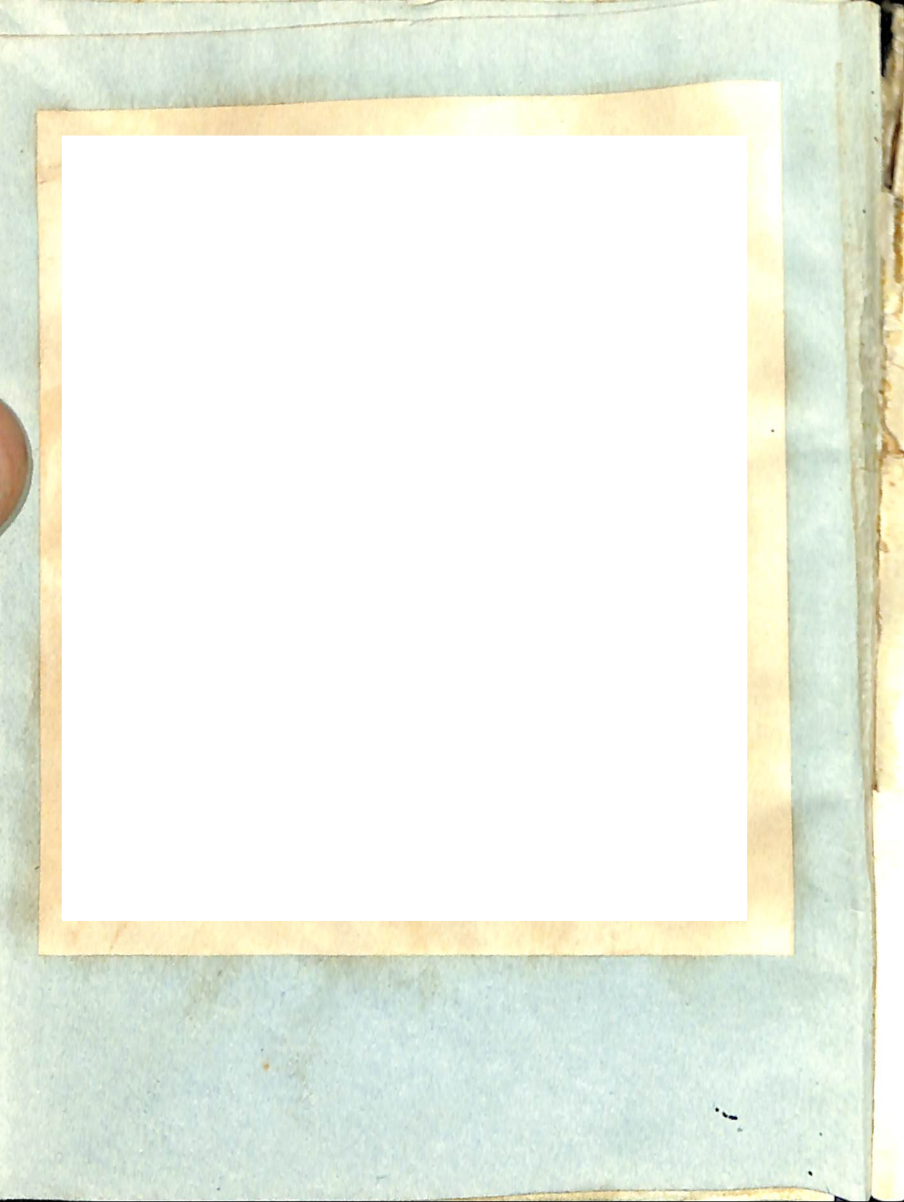
वैयाकरण-

सिद्धान्तकौमुदी

(जेबी गुटका)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला ११

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितप्रणीता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

सम्पादकः—

पण्डित श्रीगोपालशास्त्री नेने

काशिकराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यापकः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

वाराणसी-१

१९७७

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पंचम, वि० सं० २०३४

मूल्य : ११-००

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० ८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

THE

HARIDAS SANSKRIT SERIES

11

****

VAIYĀKARAṆA SIDDHĀNTAKAUMUDĪ

Of

BHAṬṬOJIDĪKSHITA

Edited by

Pt. GOPĀLA SHASTRĪ NENE

(Ex-Professor, Government Sanskrit College, Varanasi.)

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

VARANASI-221001

1977

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

Phone : 63145

Fifth Edition

1977

Price Rs. 11-00

Also can be had of

Chaukhamba Amarabharati Prakashan

Oriental Publishers & Book - Sellers

Post Box No. 138

K. 37/118, Gopal Mandir Lane, Varanasi-1

(INDIA)

* श्रीगुरुश्शरणम् *

प्रस्तावना

प्रथितमेव निखिलजगतीतले सकलजगन्मण्डलमण्डनायमानगीर्वाणवाणीमहार्हमणिशाणायमानस्य पाणिनीयातिशयतीव्रतरतपस्यासन्तोषितश्रीमहेश्वरवरप्रसादसमवाप्ताक्षरच्छन्दोमूलत्वेन सकलेतरव्याकरणातिशायिनो वेदाङ्गधुरीणतामवलम्बमानस्य पाणिन्युपज्ञव्याकरणस्य अतिसारवत्तरं सकलप्रयोजनमौलिभूतं सहस्रवदनसंवर्णितं 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः' इत्यादिकं प्रयोजनम्। तत्रभवता भगवता पूज्यपादेन श्रीमहर्षिपाणिनिना विरचिताङ्कुररोपणे महर्षिणा श्रीमत्कात्यायनेन विरचितपल्लवे तत्रभवता भगवता महाभाष्यकृता श्रीमत्पतञ्जलिमुनिना दृढीकृतस्कन्धेऽत्र शाखिनि समारुरुक्षूणां तत्फलस्वादरासिकानां सुखसमारोहणाय विरचिताः सोपानपरम्परा इव नानाविधाः प्रबन्धाः पण्डितप्रकाण्डैर्मान्यैर्मनीषिभिः। तेष्वयत्ने श्रीमन्महामहोपाध्यायभट्टोजिदीक्षितविदुषा विरचितो निखिलाचलप्रथितो वैयाकरणसिद्धान्तानां कौमुदीव 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी'-नामा ग्रन्थः सूत्राङ्क-वार्तिकाङ्क-सूत्रसूची-धातुसूच्यादिभिः सनाथीकृतस्तत्रभवतां भवतां पुरत उपस्थाप्यते।

अद्ययावन्मुद्रितासु सिद्धान्तकौमुदीषु बहवोऽशुद्धयः पाठभ्रंशादित्रुटयश्चावलोकिताः, ताश्चाऽनेकग्रन्थावलोकनेन स्वव्युत्पत्त्या ग्रन्थलापनेन च परमपरिश्रमेण दूरीकृत्य मनोहराक्षराङ्कितं गुटकारूपमल्पमूल्यं शुद्धतममिदं संस्करणं यथामति सुसम्पादितम् ।

संस्करणस्यास्य संशोधनकार्यं प्राधान्येन अस्मात्मजपण्डितशङ्करशास्त्रिनेने-पण्डितरामचन्द्रझाव्याकरणाचार्यादिभिर्महता परिश्रमेणानुष्ठितमिति तेभ्योऽनेके शुभाशीर्वादाः ।

नात्रातीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरम्मनः ।
दोषे ह्यविद्यमानेऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥

इति सूक्तिमनुसरन्तो गुणैकपक्षपातिनो भवन्त एतत्संस्करणे समादरेण प्रकाशकस्यास्य गोलोकवासिश्रेष्ठिवर्यश्रीहरिदासगुप्तात्मजश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयस्य मनोरथान् सफलयेयुरिति ।

श्रीमतां विनीतः

नित्यानन्दोपासकः

गोपालशास्त्री नेने

विषयानुक्रमणिका

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितप्रणीता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

अइउण् १ । ऋऌक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट् ५ । लण् ६ । ञमङणनम् ७ । झभञ् ८ । घढधष् ९ । जबगडदश् १० । खफछठथचटतव् ११ । कपय् १२ । शषसर् १३ । हल् १४ ।

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः । लण्सूत्रे अकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।

१ । हलन्त्यम् १।३।३। 'हल्' (म. सू १४) इति सूत्रेऽन्त्यमित्स्यात् ।

२ । आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१। अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल्संज्ञायाम् । 'हलन्त्यम्' (सू १) । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततः 'अण्' 'अच्' इत्यादिसंज्ञासिद्धौ ।

३। **उपदेशेऽजनुनासिक इत् १।३।२।** उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। 'लण्' (म. सू ६) सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा। प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम्। 'अनुनासिकः' इत्यादिनिर्देशात्। न ह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते। 'आदिरन्त्येन' (सू २) इत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते।

४। **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। १।२।२७।** उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः। वां काल इव कालो यस्य सोऽच्क्रमाद्ध्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा।

५। **उच्चैरुदात्तः १।२।२९।** ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्यात्। आ ये।

६। **नीचैरनुदात्तः १।२।३०।** स्पष्टम्। अर्वाङ्।

७। **समाहारः स्वरितः १।२।३१।** उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच्स्वरितसंज्ञः स्यात्।

८। **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् १।२।३२।** ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्। स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम्। उत्तरार्द्धं तु परिशेषादनुदात्तम्। तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम्। अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा। 'क १ वोऽश्वाः, रथानां न ये २ ऽराः, शतचक्रं यो ३ ऽह्यः' इत्यादिष्वनुदात्तः। 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः। स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा।

९। **मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १।१।८।** मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात्। तदित्थम्—अ इ उ ऋ

एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः। लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात्। एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात्।

१०। **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** १।१।९। ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। लृतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य। **इति स्थानानि।**

यत्नो द्विधा—आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यश्चतुर्धा—स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। विवृतमूष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम्। तथा हि—

११। अ अ [इति] ८।४।६८। विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन विधीयते। अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव। तथा च सूत्रम्—

१२। **पूर्वत्रासिद्धम्** ८।२।१। अधिकारोऽयम्। तेन सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात्।

बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा–विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति।

खयां यमाः खयः ᳲकᳲपौ विसर्गः शर एव च।
एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते॥
कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः॥

वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः। पलिक्क्नीः, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तथा तेषामेव यमाः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ, विसर्गः, शषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्च। अन्येषां तु संवारो नादो घोषश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः। बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ताः, तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्त इति बोध्यम्।

कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तःस्थाः। शषसहा ऊष्माणः। अचः स्वराः। ≍क≍प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। इति **स्थानप्रयत्नविवेकः।**

❀१ **ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्**❀। अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ऋकारषकारयोर्लृकारसकारयोश्च मिथः सावर्ण्ये प्राप्ते—

१३। नाऽऽज्झलौ १।१।१०। आकारसहितोऽच् आच्, स च हल्चेत्येतौ मिथः सवर्णौ न स्तः। तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न। अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वं स्यात्। तथा हि—

१४। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः १।१।६९। प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः, अविधीयमानोऽण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्राण्परेण णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम्-अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं लृकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम्, 'ऐऔच्' (म. सू ४) इति

सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।

'नाज्झलौ' (सू १३) इति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव, तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः, तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन 'विश्वपाभिः' इत्यत्र 'हो ढः' (सू ३२४) इति ढत्वं न भवति ।

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

१५ । **तपरस्तत्कालस्य** १।१।७०। तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेन 'अत्' 'इत्' 'उत्' इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । 'ऋत्' इति द्वादशानाम् ।

१६ । **वृद्धिरादैच्** १।१।१। आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

१७ । **अदेङ्गुणः** १।१।२। अदेङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

१८ । **भूवादयो धातवः** १।३।१। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

१९ । **प्राग्रीश्वरान्निपाताः** १।४।५६। इत्यधिकृत्य ।

२० । **चादयोऽसत्त्वे** १।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

२१ । **प्रादयः** १।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

२२ । **उपसर्गाः क्रियायोगे** १।४।५९।

२३ । **गतिश्च** १।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप, एते प्रादयः ।

२४ । **न वेति विभाषा** १।१।४४। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

२५ । **स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा** १।१।६८। शब्दस्य स्वं रूपं

संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

२६। येन विधिस्तदन्तस्य १।१।७२। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य। **॥ २ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः ॥।**
॥ ३ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ॥।

२७। विरामोऽवसानम् १।४।११०। वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात्।

२८। परः सन्निकर्षः संहिता १।४।१०९। वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात्।

२९। सुप्तिङन्तं पदम् १।४।१४। सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात्।

३०। हलोऽनन्तराः संयोगः १।१।७। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः।

३१। ह्रस्वं लघु १।४।१०।

३२। संयोगे गुरु १।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात्।

३३। दीर्घं च १।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात्।

इति संज्ञाप्रकरणम्।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ॥ २ ॥

३४। इको गुणवृद्धी १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र 'इकः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

३५। अचश्च १।२।२८। ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैर्यत्राज्विधीयते तत्र 'अचः' इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते।

३६। आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६। टित्किती यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः।

३७ । **मिदचोऽन्त्यात्परः** १।१।४७। 'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् ।

३८ । **षष्ठी स्थानेयोगा** १।१।४९। अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोद्धव्या । स्थानञ्च प्रसङ्गः ।

३९ । **स्थानेऽन्तरतमः** १।१।५०। प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ।

'यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः'(प १३)

४० । **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** १।१।६६ । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

४१ । **तस्मादित्युत्तरस्य** १।१।६७। पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य ज्ञेयम् ।

४२ । **अलोऽन्त्यस्य** १।१।५२। षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याल आदेशः स्यात् ।

४३ । **ङिच्च** १।१।५३। अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । 'सर्वस्य' (सू ४५) इत्यस्यापवादः ।

४४ । **आदेः परस्य** १।१।५४। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इत्यस्यापवादः ।

४५ । **अनेकाल्शित् सर्वस्य** १।१।५५। स्पष्टम् । 'अलोऽन्त्य' (सू ४२) सूत्रापवादः । 'अष्टाभ्य औश्' (सू ३७२) इत्यादौ 'आदेः परस्य' (सू ४४) इत्येतदपि परत्वादनेन बाध्यते ।

४६ । **स्वरितेनाधिकारः** १।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् । **'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' (प ३९)। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (प ५१)। 'अकृतव्यूहाः**

पाणिनीयाः' (प ५७)। निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः।

इति परिभाषाप्रकरणम्।

अथ अच्सन्धिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

४७। इको यणचि ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये। 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते। स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः। 'सुध्य् उपास्यः' इति जाते।

४८। अनचि च ८।४।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो, न त्वचि। इति धकारस्य द्वित्वम्।

४९। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यात्, न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। अनेनेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य 'अनचि च' (सू ४८) इति द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, 'अनल्विधौ' इति तन्निषेधात्।

५०। अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम्। परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये। इति यणः स्थानिवद्भावे प्राप्ते।

५१। न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु १।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्। इति स्थानिवद्भावनिषेधः।

५२। झलां जश् झशि ८।४।५३। स्पष्टम्। इति धकारस्य दकारः।

५३। अदर्शनं लोपः १।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्।

५४। संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात्। इति यलोपे प्राप्ते। **॥ ४ यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥।** **॥ ५ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥।** 'मय इति पञ्चमी, यण इति षष्ठी' इति

पक्षे यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ।

५५ । **नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य** ८।४।४८ । पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । 'आक्रोशे' किम् ? तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी । ॐ ६ **तत्परे च** ॐ । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । ॐ ७ **वा हत-जग्धयोः** ॐ । पुत्रहती-पुत्त्रहती । पुत्रजग्धी-पुत्त्रजग्धी ।

५६ । **त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य** ८।४।५० । त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्न्द्रः-इन्द्रः । राष्ट्रम्-राष्ट्रम् ।

५७ । **सर्वत्र शाकल्यस्य** ८।४।५१। द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ।

५८ । **दीर्घादाचार्याणाम्** ८।४।५२। द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ।

५९ । **अचो रहाभ्यां द्वे** ८।४।४६। अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः-नह्य्यस्ति ।

६० । **हलो यमां यमि लोपः** ८।४।६४ । हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु 'आदित्यो देवता अस्येत्यादित्यं हविः' इत्यादौ । 'यमां यमि' इति यथासंख्यविज्ञानान्नेह-माहात्म्यम् ।

६१ । **एचोऽयवायावः** ६।१।७८। एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ।

६२ । **तस्य लोपः** १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारणसामर्थ्यात् । एवञ्च इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

६३। **वान्तो यि प्रत्यये** ६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः। गोर्विकारो गव्यम्। 'गोपयसोर्यत्' (सू १५३८)। नावा तार्यं नाव्यम्। 'नौवयोधर्म-' (सू १६४३) इत्यादिना यत्। ॐ ८ **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्** ॐ। ॐ ९ **अध्वपरिमाणे च** ॐ गव्यूतिः। 'ऊतियूति-' (सू ३२७४) इत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः। वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्योः-' (सू ८७५) इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात्। वकारो न लुप्यत इति यावत्।

६४। **धातोस्तन्निमित्तस्यैव** ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य। लव्यम्। अवश्यलाव्यम्। 'तन्निमित्तस्यैव' इति किम्? ओयते। औयत।

६५। **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे** ६।१।८१। यान्तादेशनिपातनार्थमिदम्। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। 'शक्यार्थे' किम्? क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः।

६६। **क्रय्यस्तदर्थे** ६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम्। क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम्। क्रेयमन्यत्। क्रयणार्हमित्यर्थः।

६७। **लोपः शाकल्यस्य** ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽशि परे। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न स्वरसन्धिः। हर एहि-हरयेहि। विष्ण इह-विष्णविह। श्रिया उद्यतः-श्रियायुद्यतः। गुरा उत्कः-गुरावुत्कः। 'कानि सन्ति' 'कौ स्तः' इत्यत्रास्तेरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यणावादेशौ प्राप्तौ 'न पदान्त-' (सू ५१) इति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः।

६८ । **एकः पूर्वपरयोः** ६।१।८४। इत्यधिकृत्य ।

६९ । **आद् गुणः** ६।१।८७। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

७० । **उरण् रपरः** १।१।५१। 'ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा' इत्युक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तत्रान्तरतम्यात् 'कृष्णर्द्धिः' इत्यत्र अर् । 'तवल्कारः' इत्यत्र अल् । 'अचो रहाभ्याम्–' (सू ५९) इति पक्षे द्वित्वम् ।

७१ । **झरो झरि सवर्णे** ८।४।६५। हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् । कृष्णर्धिः– कृष्णर्द्धिः कृष्णर्द्द्धिः । 'यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी' इति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य तु 'अनचि च' (सू ४८) इति । तेन 'तवल्कार' इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।
तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

७२ । **वृद्धिरेचि** ६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठयम् ।

७३ । **एत्येधत्यूठ्सु** ६।१।८९। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्ठौहः । एजाद्योःकिम्? उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । **पुरस्तादपवाद**(प५९)न्यायेनेयं वृद्धिः 'एङि पररूपम्' (सू ७८) इत्यस्यैव बाधिका, न तु 'ओमाङोश्च'(सू८०) इत्यस्य । तेन 'अवैहि' इति वृद्धिरसाधुरेव ।॥१० **अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्**॥। अक्षौहिणी सेना । ॥९१ **स्वादीरेरिणोः**॥।

स्वैरः । स्वेनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी । स्वैरिणी । ॐ१२ प्रादूहोढो-ढ्येषैष्येषु ॐ । प्रौहः । प्रौढः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्' (प १५) । 'व्रश्च-' (सू २९४) इति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणाज्ज्ञापकात् । तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते, न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रोढवान् । प्रौढिः । 'इष्' इच्छायां तुदादिः । 'इष्' गतौ दिवादिः । 'इष्' आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः । एषां घञि ण्यति च 'एषः' 'एष्यः' इति रूपे । तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु 'ईष् उञ्छे' यश्च 'ईष् गतिहिंसादर्शनेषु' तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः, ईष्यः । तत्राद्गुणेन प्रेषः । प्रेष्यः । ॐ१३ ऋते च तृतीयासमासे ॐ । सुखेन ऋतः सुखार्तः । 'तृतीया' इति किम् ? परमर्तः । ॐ १४ प्रवत्सतर-कम्बलवसनार्णदशानामृणे ॐ । प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तद् ऋणार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ।

७४ । उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ।

७५ । अन्तादिवच्च ६।१।८५। योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ।

७६ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५। खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः, 'उभयथर्क्षु' (सू ३६२८) 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (सू ३१६७) इत्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे 'धातौ' इति योगविभागेन पुनर्वृद्धिविधानार्थम् । तेन 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति ।

७७। **वा सुप्यापिशलेः** ६।१।९२। अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्धातौ परे वृद्धिर्वा स्यात्। आपिशलिग्रहणं पूजार्थम्। प्रार्षभीयति-प्रर्षभीयति। सावर्ण्यात् लृवर्णस्य ग्रहणम्। प्राल्कारीयति-प्रल्कारीयति। तपरत्वाद्दीर्घे न। उपॠकारीयति-उपर्कारीयति।

७८। **एङि पररूपम्** ६।१।९४। अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। प्रेजते। उपोषति। इह 'वा सुपि' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेन एङादौ सुब्धातौ वा। उपेडकीयति-उपैडकीयति। प्रोघीयति-प्रौघीयति। ❀ **१५ एवे चानियोगे** ❀। नियोगोऽवधारणम्। क्वेव भोक्ष्यसे। अनवक्लृप्तावेवशब्दः। 'अनियोगे' किम्? तवैव।

७९। **अचोऽन्त्यादि टि** १।१।६४। अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। ❀**१६ शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्**❀ तच्च टेः। शकन्धुः। कर्कन्धुः। कुलटा। 'सीमन्तः केशवेशे' (ग१३५)। सीमान्तोऽन्यः। मनीषा। हलीषा। लाङ्गलीषा। पतञ्जलिः। 'सारङ्गः पशुपक्षिणोः' (ग १३६)। साराङ्गोऽन्यः। आकृतिगणोऽयम्। मार्तण्डः। ❀**१७ ओत्वोष्ठयोः समासे वा** ❀। स्थूलोतुः-स्थूलौतुः। बिम्बोष्ठः-बिम्बौष्ठः। समासे किम्? तवौष्ठः।

८०। **ओमाङोश्च** ६।१।९५। ओमि आङि च आत्परे पररूपमेकादेशः स्यात्। शिवायों नमः। शिव एहि-शिवेहि।

८१। **अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ** ६।१।९८। ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात्। **पटत् इति-पटिति।** ❀**१८ एकाचो न** ❀। श्रदिति।

८२। **नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ६।१।९९।** आम्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात्, अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात्। ॐ१९ **डाचि बहुलं द्वे भवतः**ॐ। इति बहुलवचनाद् द्वित्वम्।

८३। **तस्य परमाम्रेडितम् ८।१।२।** द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात्। पटत्पटेति।

८४। **झलां जशोऽन्ते ८।२।३९।** पदान्ते झलां जशः स्युः। पटत्पटदिति।

८५। **अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१।** अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात्। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। 'अचि' किम्? कुमारी शेते। 'नाज्झलौ' (सू १३) इति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः, ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेः। 'अकः' किम्? हरये। 'अकोऽकि दीर्घः' इत्येव सुवचम्। ॐ२० **ऋति सवर्णे ऋ वा**ॐ। होतॄकारः होतृकारः। ॐ२१ **ऌति सवर्णे ऌ वा**ॐ होत्ऌकारः। पक्षे ऋकारः। सावर्ण्यात्। होतॄकारः। **'ऋति ऋ वा' 'ऌति ऌ वा'** इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम्, आद्यस्य तु मध्ये द्वौ रेफौ, तयोरेका मात्रा। अभितोऽज्भक्तेरपरा। द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ, शेषं प्राग्वत्। इहोभयत्रापि 'ऋत्यकः' (सू ९२) इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते।

८६। **एङः पदान्तादति ६।१।१०९।** पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेऽव। विष्णोऽव।

८७। **सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२।** लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते। गो अग्रम्-गोऽग्रम्। 'एङन्तस्य' किम्? चित्रग्वग्रम्। 'पदान्ते' किम्? गोः।

८८ । अवङ् स्फोटायनस्य ६।१।१२३। 'अति' इति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । 'पदान्ते' किम् ? गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः ।

८९ । इन्द्रे च ६।१।१२४। गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ।

अथ अच्सन्धौ प्रकृतिभावः ॥ ४ ॥

९० । प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५। प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते, तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् ? 'हरी एतौ' इत्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् , 'इकोऽसवर्णे' (सू ९१) इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

९१ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७। पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि अत्र–चक्र्यत्र । 'पदान्ताः' इति किम् ? गौर्यौ । **❀ २२ न समासे❀** । वाप्यश्वः । **❀ २३ सिति च ❀** । पार्श्वम् ।

९२ । ऋत्यकः ६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्राग्वद्वा । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मर्षिः । 'पदान्ताः' इत्येव । आर्च्छत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त ऋषीणाम्–सप्तर्षीणाम् ।

९३ । वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८।२।८२। इत्यधिकृत्य ।

९४ । प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८।२।८३। अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् ; स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मान् एधि देवदत्त ३ । **❀२२ स्त्रियां न ❀**। अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र

प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते (भा० इ०)। नेह–आयुष्मानेधि। ॐ२५ **भोराजन्यविशां वेति वाच्यम्**ॐ। आयुष्मानेधि भोः ३। आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्। आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३।

९५। **दूराद्धूते च** ८।२।८४। दूरात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्। सक्तून्पिब देवदत्त३।

९६। **हैहेप्रयोगे हैहयोः** ८।२।८५। एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात्। हे ३ राम। राम है ३।

९७। **गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्** ८।२।८६। दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात्। दे३वदत्त–देवद३त्त–देवदत्त३। 'गुरोः' किम्? वकारात्परस्याकारस्य मा भूत्। 'अनृतः' किम्? कृष्ण ३। एकैकग्रहणं पर्यायार्थम्। इह 'प्राचाम्' इति योगो विभज्यते। तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते।

९८। **अप्लुतवदुपस्थिते** ६।१।१२९। उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति। अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः। सुश्लोक ३ इति सुश्लोकेति। 'वत्' किम्? 'अप्लुतः' इत्युक्तेऽप्लुत एव विधीयेत प्लुतश्च निषिध्येत। तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्। अग्नी ३ इति।

९९। **ई३ चाक्रवर्मणस्य** ६।१।१३०। ई३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात्। चिनुहि३ इति–चिनुहीति। चिनुहि३ इदम्–चिनुहीदम्। उभयत्र विभाषेयम्।

१००। **ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्** १।१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू। पचेते इमौ। 'मणी वोष्ट्रस्य' इति त्विवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोद्धव्यः।

१०१ । अदसो मात् १।१।१२। अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते । 'मात्' किम् ? अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत ।

१०२ । शे १।१।१३। अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्राबृहस्पती ।

१०३ । निपात एकाजनाङ् १।१।१४। एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्के । उ उमेशः । 'अनाङ्' इत्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । ङित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । 'वाक्यस्मरणयोरङित् (१) अन्यत्र ङित्' इति विवेकः ।

१०४। ओत् १।१।१५। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

१०५ । सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १।१।१६। सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति-विष्ण इति-विष्णविति । 'अनार्षे' इति किम् ? ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

१०६ । उञः १।१।१७। उञ इतौ वा प्रागुक्तम् उ इति-विति ।

१०७ । ऊँ १।१।१८। उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ।

१०८ । मय उञो वो वा ८।३।३३। मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । किमु-उक्तम्-किम्वुक्तम् । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ।

१०९ । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् सोमो गौरी अधिश्रितः मामकी तनू इति । 'सुपां सुलुक्-' (सू ३५५९) इति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् ? वृत्ता-

---

(१) ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ इति भाष्यम् ।

वर्णान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ।

११० । अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः ८।४।५७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् ! दधिँ–दधि । 'अप्रगृह्यस्य' किम् ? अग्नी ।

इति अच्सन्धिप्रकरणम् ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१११ । स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

११२ । शात् ८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

११३ । ष्टुना ष्टुः ८।४।४१। स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ।

११४ । न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४२। 'अनाम्' इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः। षट् ते । 'पदान्तात्' किम् ? ईट्टे । 'टोः' किम् ? सर्पिष्टमम् । **॥२६ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥** षण्णाम् । षण्णवतिः। षण्णगर्यः ।

११५ । तोः षि ८।४।४३। तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः । 'झलां जशोऽन्ते' (सू ८४) । वागीशः । चिद्रूपम् ।

११६ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५। यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः–एतद्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः । **॥२७ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥** तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।

कथं तर्हि, 'मदोदग्राः ककुद्मन्तः' इति ? यवादि (ग २६०) गणे दकार-निपातनात् ।

११७ । **तोर्लि** ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्यानुनासिको लकारः ।

११८ । **उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य** ८।१।६१। उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू ४४) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य 'झरो झरि–'(सू७१) इति पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणम् । नतु 'खरि च' (सू१२१) इति चर्त्वम् , चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात् ।

११९ । **झयो होऽन्यतरस्याम्** ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाग्घरिः वाग्हरिः ।

१२० । **शश्छोऽटि** ८।४।६३। पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते ।

१२१ । **खरि च** ८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः-तच्शिवः । ***२८ छत्वममीति वाच्यम्*** । तच्छ्लोकेन–तच्श्लोकेन । अमि किम् ? वाक्श्च्योतति ।

१२२ । **मोऽनुस्वारः** ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद्धलि । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) । हरिं वन्दे । 'पदस्य' इति किम् ? गम्यते ।

१२३ । **नश्चापदान्तस्य झलि** ८।३।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते । 'झलि' किम् ? मन्यते ।

१२४ । **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** ८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः

अञ्चितः। कुण्ठितः। शान्तः। गुम्फितः। 'कुर्वन्ति' इत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम्।

१२५। **वा पदान्तस्य ८।४।५९।** पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात्। त्वङ्करोषि-त्वं करोषि। सय्ँयन्ता-संयन्ता। सव्ँवत्सरः-संवत्सरः। यल्ँलोकम्-यंलोकम्। अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः।

१२६। **मो राजि समः क्वौ ८।३।२५।** क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात्। सम्राट्।

१२७। **हे मपरे वा ८।३।२६।** मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा। 'ह्मल्, ह्मल्, चलने'। किम् ह्मलयति-किं ह्मलयति। **॥ २९ यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् ॥।**

१२८। **यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १।३।१०।** समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात्। किय्ँह्यः-किं ह्यः। किव्ँह्वलयति-किं ह्वलयति। किल्ँह्लादयति-किं ह्लादयति।

१२९। **नपरे नः ८।३।२७।** नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा। किन् ह्नुते-किं ह्नुते।

१३०। **ङ्णोः कुक्टुक्शरि ८।३।२८।** ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि। कुक्टुकोरसिद्धत्वाज्जश्त्वं न। **॥ ३० चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥।** प्राङ्ख्षष्ठः-प्राङ्क्षष्ठः-प्राङ् षष्ठः। सुगण्ठ्षष्ठः-सुगण्ट्षष्ठः-सुगणषष्ठः।

१३१। **डः सि धुट् ८।३।२९।** डात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। षट्त्सन्तः-षट् सन्तः।

१३२। **नश्च ८।३।३०।** नकारान्तात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात्।

सन्त्सः-सन्सः ।

१३३ । शि तुक् ८।३।३१। पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात् । 'शश्छोऽटि' (सू १२०) इति छत्वविकल्पः । पक्षे 'झरो झरि-' (सू७१) इति चलोपः । सञ्छम्भुः-सञ्च्छम्भुः-सञ्च्शम्भुः-सञ्शम्भुः ।

ञ्छौ ञ्चछा ञ्चशा ञ्शाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्छत्वचलोपानां विकल्पनात् ॥

१३४ । ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ८।३।३२। ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ।

१३५ । समः सुटि ८।३।५। समो रुः स्यात्सुटि । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) ।

१३६ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२। अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ।

१३७ । अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (सू ७६) ।

१३८ । विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे 'वा शरि' (सू १५१) इति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते, ॐ ३१ **सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः** ॐ । सँस्स्कर्ता—संस्स्कर्ता । '**समो वा लोपमेके**' इति भाष्यम् । लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्र 'अनचि च' (सू ४८) इति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्यो-

पसङ्ख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात्। अनुनासिकवतां त्रयाणां ❀३२ शरः खयः❀। इति कद्वित्वे षट्। अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश। एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत्। अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम्।

१३९। पुमः खय्यम्परे ८।३।६। अम्परे खयि पुम्शब्दस्य रुः स्यात्। व्युत्पत्तिपक्षे 'अप्रत्ययस्य' (सू १५५) इति षत्वपर्युदासात् ≍क≍पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु षत्वप्राप्तौ 'सम्पुङ्कानाम्—' (वा ३१) इति सः। पुँस्कोकिलः—पुंस्कोकिलः। पुँस्पुत्रः—पुंस्पुत्रः। 'अम्परे' किम्? पुंक्षीरम् 'खयि' किम्? पुंदासः ❀ **३३ ख्याञादेशे न** ❀। पुंख्यानम्।

१४०। नश्छव्यप्रशान् ८।३।७। अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्, न तु प्रशान्शब्दस्य। विसर्गः। सत्वम्। श्चुत्वम्। शार्ङ्गिँश्छिन्धि—शार्ङ्गिंश्छिन्धि। चक्रिँस्त्रायस्व—चक्रिंस्त्रायस्व। 'पदस्य' किम्? हन्ति। 'अम्परे' किम्? सन्त्सरुः। त्सरुः खड्गमुष्टिः। 'अप्रशान्' किम्? प्रशान्तनोति।

१४१। नॄन्पे ८।३।१०। 'नॄन्' इत्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

१४२। कुप्वोः≍क≍पौ च ८।३।३७। कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्तः। चाद्विसर्गः। 'येन नाप्राप्ते-' इति न्यायेन 'विसर्जनीयस्य सः' (सू१३८) इत्यस्यापवादोऽयम्, न तु 'शर्परे विसर्जनीयः' (सू१५०) इत्यस्य। तेन 'वासः क्षौमम्' इत्यादौ विसर्ग एव। नॄँ≍पाहि—नॄं≍पाहि—नॄँः पाहि—नॄंः पाहि—नॄन्पाहि।

१४३। कानाम्रेडिते ८।३।१२। कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते

परे । 'सम्पुङ्कानाम्-' (वा ३१) इति सः । यद्वा—

१४४ । **कस्कादिषु च ८।३।४८।** एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यात्, अन्यस्य तु सः । ≍क≍पयोरपवादः । इति सः । काँस्कान्-कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।

१४५ । **संहितायाम् ६।१।७२।** इत्यधिकृत्य ।

१४६ । **छे च ६।१।७३।** ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । श्चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन दः । ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वेन जः । तस्य चर्त्वेन चः । चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू ३७८) इति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ।

१४७ । **आङ्माङोश्च ६।१।७४।** एतयोश्छे परे तुक् स्यात् । 'पदान्ताद्वा' (सू १४९) इति विकल्पापवादः । आच्छादयति । माच्छिदत् ।

१४८ । **दीर्घात् ६।१।७५।** दीर्घाच्छे परे तुक्स्यात् । दीर्घस्यायं तुक्, न तु छस्य, '-सेनासुराच्छाया-' (सू ८२९) इति ज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ।

१४९ । **पदान्ताद्वा ६।१।७६।** दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया—लक्ष्मीछाया । **इति हल्सन्धिप्रकरणम् ।**

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

'विसर्जनीयस्य सः' (सू १३८) विष्णुस्त्राता ।

१५० । **शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५।** शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो नत्वन्यत् । कः त्सरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न ।

१५१ । **वा शरि ८।३।३६।** शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय

एव वा स्यात् । हरिः शेते-हरिश्शेते । ॐ२४ **खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः**ॐ । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम् । 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' (सू १४२) । क≍करोति-कः करोति । क≍खनति-कः खनति । क≍पचति-कः पचति । क≍फलति-कः फलति ।

१५२ । **सोऽपदादौ** ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः । ॐ३५ **पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्**ॐ । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । ॐ ३६ **अनव्ययस्येति वाच्यम्** ॐ । प्रातःकल्पम् । ॐ ३७ **काम्ये रोरेवेति वाच्यम्**ॐ । नेह-गीः काम्यति ।

१५३ । **इणः षः** ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् सर्पिष्काम्यति ।

१५४ । **नमस्पुरसोर्गत्योः** ८।३।४०। गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे-नमः करोति । 'पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८) इति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह-पूः, पुरौ, पुरः, प्रवेष्टव्याः ।

१५५ । **इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य** ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । 'अप्रत्ययस्य' किम् ? अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् , कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न-मातुः कृपा । ॐ ३८ **मुहुसः प्रतिषेधः** ॐ । मुहुः कामा ।

१५६ । **तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२।** तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः । तिरस्कर्ता–तिरःकर्ता ।

१५७ । **द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ८।३।४३।** कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात्कुप्वोः । द्विष्करोति–द्विः करोति । इत्यादि । 'कृत्वोऽर्थे' किम् ? चतुष्कपालः ।

१५८ । **इसुसोः सामर्थ्ये ८।३।४४।** इसुसोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति–सर्पिः करोति । धनुष्करोति–धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । 'सामर्थ्ये' किम् ? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ।

१५९ । **नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ८।३।४५।** इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका । कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

१६० । **अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ८।३।४६।** अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तूत्तरपदस्थस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्पात्रम् । अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । 'अतः' किम् ? गीःकारः । 'अनव्ययस्य' किम् ? स्वः कामः । 'समासे' किम् ? यशः करोति । 'अनुत्तरपदस्थस्य' किम् । परमयशःकारः ।

१६१ । **अधश्शिरसी पदे ८।३।४७।** एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समासे इत्येव, अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव, परमशिरःपदम् । 'कस्का-

दिषु च' (सू १४४), भास्करः । इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

अथ स्वादिसन्धिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

'स्वौजसमौट्–' (सू १८३) इति सुप्रत्यये 'शिवस् अर्च्यः' इति स्थिते ।

१६२ । **ससजुषो रुः** ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य 'सजुष्शब्दस्य' च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ।

१६३ । **अतो रोरप्लुतादप्लुते** ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । 'भोभगोअघो—' (सू १६७) इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति, रुत्वमनूद्य उत्वविधेः सामर्थ्यात् ।

१६४ । **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।

१६५ । **नादिचि** ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । 'आद्गुणः' (सू ६९) । 'एङः पदान्तादति' (सू ८६) । शिवोऽर्च्यः । 'अतः' इति तपरः किम् ? देवा अत्र । 'अति' इति तपरः किम् ? श्व आगन्ता । 'अप्लुतात्' किम् ? एहि सुस्रोत३ अत्र स्नाहि । प्लुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । 'अप्लुतात्' इति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यम् , दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । 'अप्लुते' इति किम् ? तिष्ठतु पय अ३ग्निदत्त । 'गुरोरनृतः'– (सू ९७) इति प्लुतः ।

१६६ । **हशि च** ६।१।११४। अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः । 'रोः' इत्युकारानुबन्धग्रहणान्नेह-प्रातरत्र, भ्रातर्गच्छ । 'देवास् इह' इति स्थिते, रुत्वम् ।

१६७ । **भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि** ८।३।१७। एतत्पूर्वस्य

रोर्यादेशः स्यादशि परे। असन्धिः सौत्रः । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू ६७)। देवा इह–देवायिह । 'अशि' किम् ? देवास्सन्ति । यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते, तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्विधिः, 'रोः' इति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस्, भगोस्, अघोस्, इति सान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ।

१६८। व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८। पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे। यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः ।

१६९। ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०। ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे 'भोयच्युत' । 'पदान्तस्य' किम् ? तोयम् ।

१७०। उञि च पदे ८।३।२१। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्निः। पदे किम् ? तन्त्रयुतम् । वेञः सम्प्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपातः 'उञ्' इति ग्रहीष्यते, तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् ।

१७१। हलि सर्वेषाम् ८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन। भो देवाः। भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । 'हलि' किम् ? देवायिह ।

१७२। रोऽसुपि ८।२।६९। अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि। रोरपवादः । अहरहः । अहर्गणः। 'असुपि' किम् ? अहोभ्याम् । अत्र 'अहन्' (सू४४) इति रुत्वम् । **ॐ३९ रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्ॐ ।** अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादहोरात्रः ।

अहोरथन्तरम् । ॥ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ॥ । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानीयौ ।

१७३ । रो रि ८।३।१४। रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

१७४। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११। ढरेफौ लोपयतीति तथा, तस्मिन्वर्णेऽर्थाद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते । 'अणः' किम् । तृढः । वृढः । 'तृहू हिंसायाम्' । 'वृहू उद्यमने' । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । लीढः । अजर्घाः । 'मनस् रथः' इत्यत्र रुत्वे कृते 'हशि च' (सू १६६) इत्युत्वे 'रो रि' (१७३) इति लोपे च प्राप्ते ।

१७५ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति 'रो रि' (सू १७३) इत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ।

१७६। एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२। अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । 'अकोः' किम् ? एषको रुद्रः । 'अनञ्समासे' किम् ? असः शिवः । 'हलि' किम् ? एषोऽत्र ।

१७७। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६।१।१३४। 'सस्' इत्येतस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । 'सेमामविड्ढिप्रभृतिं य ईशिषे' । 'इह ऋक्पाद एव गृह्यते' इति वामनः । 'अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे' । 'सैष दाशरथी रामः' । 'लोपे चेत्' इति किम् ? स इत्क्षेति । स एवमुक्त्वा । 'सत्येव' इत्यवधारणं तु 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' (सू ३५२७) इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।

तेनेह न-'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' । **इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ।**

इति पञ्चसन्धयः ।

(शब्दाधिकारः)

अथ अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥ ८ ॥

१७८ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १।२।४५ । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च १।२।४६ । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्— यत्र सङ्घाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ।

१८० । प्रत्ययः ३।१।१ । आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

१८१ । परश्च ३।१।२ । अयमपि तथा ।

१८२ । ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४।१।१ । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । **'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' (प. ७२)** इत्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याब्भ्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् ।

१८३ । स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४।१।२ । ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः ।

१८४ । विभक्तिश्च १।४।१०४ । सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र 'सु' 'औ' 'जस्' इत्यादीनां सप्तानां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः, ताभिरिहापि व्यवहारः ।

१८५ । सुपः १।४।१०३ । सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

१८६। **द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने** १।४।२२। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः।

१८७। **बहुषु बहुवचनम्** १।४।२१। बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ, रामः।

१८८। **सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ** १।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (सू. १६४), 'नादिचि' (सू. १६५), 'वृद्धिरेचि' (सू. ७२), रामौ।

१८९। **चुटू** १।३।७। प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। इति जस्येत्संज्ञायाम्।

१९०। **न विभक्तौ तुस्माः** १।३।४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सकारस्य नेत्त्वम्।

१९१। **अतो गुणे** ६।१।९७। अपदान्तादकाराद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। 'अतो गुणे' (सू. १९१) इति हि **'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान्' (प. ६०)** इति न्यायेन 'अकः सवर्णे' (सू. ८५) इत्यस्यैवापवादः, न तु 'प्रथमयोः–' (सू. १६४) इत्यस्यापि। रामाः।

१९२। **एकवचनं सम्बुद्धिः** २।३।४९। सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात्।

१९३। **एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः** ६।१।६९। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणान्नेह–हे कतरत्कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। 'एङ्'-ग्रहणं किम्? हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति।

१९४ । अमि पूर्वः ६।१।१०७ । अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ।

१९५ । लशक्वतद्धिते १।३।८ । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ।

१९६ । तस्माच्छसो नः पुंसि ६।१।१०३ । पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ।

१९७ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८।४।२ । अट् कवर्ग पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । 'पदव्यवायेऽपि' (सू. १०५९) इति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम्, अयोगवाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते

१९८ । पदान्तस्य ८।४।३७ । पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ।

१९९ । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १।४।१३ । यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । 'विधिः' इति किम् ? स्त्री इयती । 'प्रत्यये' किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

२०० । अङ्गस्य ६।४।१। इत्यधिकृत्य ।

२०१ । टाङसिङसामिनात्स्याः ७।१।१२। अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् , रामेण ।

२०२ । सुपि च ७।३।१०२। यञादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

२०३। अतो भिस ऐस् ७।१।९। अकारान्तादङ्गाद्भिस ऐस् स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः, रामैः।

२०४। ङेर्यः ७।१।१३। अतोऽङ्गात्परस्य 'ङे' इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' (सू-२०२) इति दीर्घः। **'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य'** **(प. ८६)** इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, 'कष्टाय क्रमणे' (सू २६७२) इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्याम्।

२०५। बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३। झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामेभ्यः। 'बहुवचने' किम्? रामः। रामस्य। 'झलि' किम्? रामाणाम्। 'सुपि' किम्? पचध्वम्। जश्त्वम्,

२०६। वाऽवसाने ८।४।५६। अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्-रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयम्। रामाभ्याम्। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे 'खरि च' (सू १२१) इति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव, न तु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव 'सः सि'- (सू २३४४) इति तादेश आरभ्यते।

२०७। ओसि च ७।३।१०४। ओसि परे अतोङ्गस्यैकारः स्यात् रामयोः।

२०८। ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४। ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात्।

२०९। नामि ६।४।३। नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणाम्। 'सुपि च' (सू. २०२) इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, 'सन्निपात' (प. ८६) परिभाषाविरोधात्। 'नामि' (सू. २०९) इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते। रामे। रामयोः। सुपि एत्वे कृते।

२१० । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८।३।५५। आपादपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

२११ । इण्कोः ८।३।५७। इत्यधिकृत्य ।

२१२ । आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९। 'सहेः साडः सः' (सू. ३३५) इति सूत्रात् 'सः' इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। 'इण्कोः' किम्? रामस्य। 'आदेशप्रत्यययोः' किम्? सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः। 'अपदान्तस्य' किम्? हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः।

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। तदन्तस्यापीयं संज्ञा, 'द्वन्द्वे च' (सू. २२४) इति ज्ञापकात्। तेन 'परमसर्वत्र' इति त्रल्, 'परमभवकान्' इत्यत्राकच्च सिद्ध्यति।

२१४ । जसः शी ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न च 'अर्वणस्तृ—' (सू. ३६४) इत्यादाविव। 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्' (प. ६) इति वाच्यम्, सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे।

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४। अतस्सर्वनाम्नो 'ङे' इत्यस्य 'स्मै' स्यात्। सर्वस्मै।

२१६ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ७।१।१५। अतस्सर्वनाम्नो ङसिङ्योरेतौ स्तः। सर्वस्मात्।

२१७। आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्। एत्वषत्वे, सर्वेषाम्। सर्व-

स्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् 'सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । '**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्**' (ग) । '**स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्**' (ग) । '**अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः**' (ग) । त्यद् तद् यद् एतत् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम्-इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु 'उभकौ' इत्यकजर्थः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः, द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयतः' 'उभयत्र' इत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम्— ॐ ४१ **उभयोन्यत्र** ॐ इति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति, इति कैयटः । अस्ति, इति हरदत्तः । तस्माज्जस्य यजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया 'प्रथमचरम—' (सू. २२६) इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये डतरडतमौ प्रत्ययौ । '**प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्**' (**प. २४**) इति तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि '**संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति**' (**प. २८**) 'सुप्तिङन्तम्' (सू. २९) इति ज्ञापकात् , तथापीह तदन्तग्रहणम् , केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । 'त्व' 'त्व' इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायौ । 'एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्तः' इत्येके । 'एकस्तान्तः' इत्यपरे । 'नेम' इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' (सू. १२८) इति ज्ञापकात् । अन्तरं बहिर्योग—(ग) इति गणसूत्रे ॐ ४२ **'अपुरि' इति वक्तव्यम्** ॐ । अन्तरायां पुरि ।

२१८। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १।१।३४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे–पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । 'व्यवस्थायां' किम् ? दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । 'असंज्ञायां' किम् ? उत्तराः कुरवः ।

२१९। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः, ज्ञातयोऽर्था वा ।

२२०। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे–अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे–अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ।

२२१। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६। एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्–पूर्वात् । पूर्वस्मिन्–पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

२२२। न बहुव्रीहौ १।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच्प्रवर्तेत । स च समासेऽपि श्रूयेत । 'अतिक्रान्तो भवकन्तम्, अतिभवकान्' इतिवत् । भाष्यकारस्तु 'त्वकत्पितृकः' 'मकत्पितृकः' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-

दयः, महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मै अतिसर्वाय देहि। अतिकतर कुलम्। अतितत्।

२२३। **तृतीयासमासे १।१।३०।** अत्र सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय।

२२४। **द्वन्द्वे च १।१।३१।** द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम्। न चैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः, 'सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुट्' इति व्याख्यातत्वात्।

२२५। **विभाषा जसि १।१।३२।** जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तम्। अतो नाकच्, किन्तु कप्रत्यय एव, वर्णाश्रमेतरकाः।

२२६। **प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च १।१।३३।** एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे-प्रथमाः। शेषं रामवत्। तयप् प्रत्ययः, ततस्तदन्ता ग्राह्याः। द्वितये-द्वितयाः। शेषं रामवत्। नेमे-नेमाः। शेषं सर्ववत्। ❀ ४३ **विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्** ❀। द्वितीयस्मै-द्वितीयाय। इत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह—पटुजातीयाय। निर्जरः।

२२७। **जराया जरसन्यतरस्याम् ७।२।१०१।** जराशब्दस्य 'जरस्' वा स्यादजादौ विभक्तौ। **'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च'** (प. २९)। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते **'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति'** (प. १२)। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा।

निर्जरसे । निर्जरसः २ । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु "पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः 'सन्निपात' (प. ८६) परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते 'निर्जरसिन' 'निर्जरसात्' इति रूपे, न तु 'निर्जरसा' 'निर्जरसः' इति केचित्" इत्युक्तम् । तथा भिसि 'निर्जरसैः' इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

२२८ । **पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३।** पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष् यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु 'आसनशब्दस्यासन्नादेशः' इति काशिकायामुक्तं, तत्प्रामादिकम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः-पादान्। पदा-पादेन इत्यादि।

२२९ । **सुडनपुंसकस्य १।१।४३ ।** 'सुट्' इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ।

२३० । **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १।४।१७ ।** कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ।

२३१ । **यचि भम् १।४।१८।** यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

२३२ । **आकडारादेका संज्ञा १।४।१।** इत ऊर्ध्वं 'कडाराः कर्मधारये' (सू. ७५२) इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन शसादावपि भसंज्ञैव, न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वं, दद्भ्याम् । इत्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिः इत्यादि ।

२३३ । **भस्य ६।४।१२९ ।** अधिकारोऽयम् ।

२३४। **अल्लोपोऽनः** ६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्।

२३५। **रषाभ्यां नो णः समानपदे** ८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णः। यूष्णा। 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अड्व्यवाये' (सू. १९७) इत्येवात्र णत्वम्। **%४४ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्%**। इति तु इह नास्ति, **%४५ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु%** इति निषेधात्।

२३६। **न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य** ८।२।७। 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न। यूषभ्याम्। यूषभिः। यूषभ्यः। इत्यादि।

२३७। **विभाषा ङिश्योः** ६।४।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। यूष्णि–यूषणि। पक्षे रामवत्। 'पद्दन्न—' (सू. २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी, इत्युदाहृतः। तेन 'पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इति चामरः सङ्गच्छते। 'आसन्यं प्राणमूचुः' इति च। आस्ये भवः आसन्यः। 'दोष्'शब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात्। तेन 'दक्षिणं दोर्निशाचरः' इति सङ्गच्छते। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः इति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः।

२३८। **सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ** ६।३।११०। संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ। द्व्यह्नि-

द्व्यह्नि-द्व्यहनि-द्व्यह्ने । विगतमहर्व्यहः । व्यह्नि-व्यहनि-व्यह्ने । अह्नः सायः सायाह्नः । सायाह्नि-सायाहनि-सायाह्ने । इत्यदन्ताः ।

अथ आदन्तप्रकरणम् ।

विश्वपाः ।

२३९ । **दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५।** दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः, विश्वपौ । सवर्णदीर्घः, विश्वपाः । यद्यपीह औङि 'नादिचि' (सू १६५) इत्येव सिद्धम्, जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि 'गौर्यौ' 'गौर्यः' इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

२४० । **आतो धातोः ६।४।१४०।** आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य'(सू ४२) विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्याम् । इत्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । 'धातोः' किम् ? हाहान् । टा, सवर्णदीर्घः, हाहा । ङे, वृद्धिः, हाहै । ङसिङसोर्दीर्घः, हाहाः । ओसि वृद्धिः, हाहौः । ङौ आद्गुणः, हाहे । शेषं विश्वपावत् । 'आतः' इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । क्त्वः । श्नः । इत्यादन्ताः ।

अथ इदन्तप्रकरणम् ।

हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (सू १६४) । हरी ।

२४१ । **जसि च ७।३।१०९।** ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ।

२४२ । **ह्रस्वस्य गुणः ७।३।१०८।** ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति । सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ।

२४३ । **शेषो घ्यसखि १।४।७।** अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णो-

वर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । 'शेषः' किम् ? मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'ह्रस्वौ' किम् ? वातप्रम्ये । 'यू' किम् ? मात्रे ।

२४४। आङो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२०। घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। 'आङ' इति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । 'अस्त्रियाम् किम्' मत्या ।

२४५ । घेर्ङिति ७।३।१११ । घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् । सख्ये । 'ङिति' किम् ? हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् ? पट्वी । 'घेर्ङिति' (सू २४५) इति गुणे कृते ।

२४६ । ङसिङसोश्च ६।१।११०। एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः २ । हर्योः । हरीणाम् ।

२४७ । अच्च घेः ७ । ३। ११९। इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात्, घेरन्तादेशश्चाकारः । वृद्धिः, हरौ । हर्योः । हरिषु ।एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ।

२४८ । अनङ् सौ ७।१।९३। सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे । 'ङिच्च' (सू ४३) इत्यन्तादेशः ।

२४९ । अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १।१।६५। अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६।४।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः १ २।४१। एकाल्प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ।

२५२ । हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं

हल् लुप्यते। 'हल्ङ्याब्भ्यः' किम्? ग्रामणीः। 'दीर्घात्' किम्? निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। 'सुतिसि' इति किम्? अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति। 'अपृक्तम्' इति किम्? बिभर्ति। 'हल्' किम्? बिभेद। 'प्रथमहल्' किम्? राजा। नलोपो न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। सखा। हे सखे।

२५३। **सख्युरसम्बुद्धौ** ७।१।९२। सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यकृत्स्यात्।

२५४। **अचो ञ्णिति** ७।२।११५। ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायम्। सखायौ। घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यम्। सख्या। सख्ये।

२५५। **ख्यत्यात्परस्य** ६।१।११२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात्। सख्युः।

२५६। **औत्** ७।३।११८। इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्। उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। सख्यौ। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् '–असखि' (सू. २४३) इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा। सुसखिना। सुसखये। ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् 'ख्यत्यात्–' (सू. २५५) इत्युत्त्वं न। सुसखेः। सुसखौ। इत्यादि। एवमतिशयितः सखा अतिसखा। 'परमः सखा यस्य' इति विग्रहे परमसखा। परमसखायौ। इत्यादि। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वे प्रवर्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। **'–लिङ्गविशिष्ट'** (प. ७३) परिभाषाया अनित्यत्वान्न टच्। हरिवत्। इहानङ्णित्त्वे न भवतः, 'गोस्त्रियोः—'

(सू. ६५७) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। **'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्'** (प ११४)

२५७। **पतिः समास एव १।४।८।** पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्। पत्या। पत्ये। पत्युः २। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु भूपतिना। भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

२५८। **बहुगणवतुडतिसङ्ख्या १।१।२८।** एते सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः।

२५९। **डति च १।१।२५।** डत्यन्ता सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्।

२६०। **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १।१।६१।** लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात्।

२६१। **षड्भ्यो लुक् ७।१।२२।** षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्।

२६२। **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १।१।६२।** प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति 'जसि च' (सू २४१) इति गुणे प्राप्ते।

२६३। **न लुमताऽङ्गस्य १।१।६३।** लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमता शब्देन लुप्तं तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति। कति। कतिभिः। कतिभ्यः। कतिभ्यः। कतीनाम्। कतिषु। अस्मद्युष्मद्षट्संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः२।

२६४। **त्रेस्त्रयः ७।१।५३।** त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्। त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः।

२६५। **त्यदादीनामः ७।२।१०२।** एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ। ***४६ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः***। द्वौ २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। 'द्विपर्यन्तानाम्' किम ? भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्, सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वी। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्। प्राधान्ये तु 'परमद्वौ' इत्या-

दि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु । उडुलोमाः । **'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः'** (वा० ३००) । बाह्वादीञोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् । **इति इदन्ताः ।**

अथ ईदन्तप्रकरणम् ।

'वातप्रमीः' (उ ४४१) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः । स च कित्, वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । 'दीर्घाज्जसि च' (सू. २३९) वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । 'अमि पूर्वः' (सू. १९४) वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः, वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । **'यापोः किद् द्वे च' (४३९)** इति ईप्रत्ययः । क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । 'एरनेकाचः' (सू. २७२) इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घङ्यन्तत्वात् 'हल्ङ्याप्' (सू. २५२) इति सुलोपः ।

२६६ । यू स्त्र्याख्यौ नदी १।४।३। ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः । **॥४७ प्रथमलिङ्गग्रहणं च॥** । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।

२६७ । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ७।३।१०७। अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ।

२६८ । आण्नद्याः ७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः स्यात् ।

२६९ । आटश्च ६।१।९०। आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वान्नुट्, बहुश्रेयसीनाम् ।

२७० । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते। बहुश्रेयस्याम्। शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन्कुमारीवाऽऽचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी। क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। 'हल्ङ्याप्-' (सू. २५२) इति सुलोपः।

२७१। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ६।४।७७। श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोः 'भ्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। 'ङिच्च' (सू. ४३) इत्यन्तादेशः। आन्तरतम्यादेरियङ्, ओरुवङ्। इतीयङि प्राप्ते।

२७२। एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६।४।८२। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण्, कुमार्यौ। कुमार्यः। हे कुमारि। अमि शसि च कुमार्यम्, कुमार्यः। कुमार्यै। कुमार्याः २। कुमारीणाम्। प्रधीः। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यम्। प्रध्यः। उन्नयतीत्युन्नीः। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्, उन्न्यौ। उन्न्यः। हे उन्नीः। उन्न्यम्। ङेराम्, उन्न्याम्। एवं ग्रामणीः। 'अनेकाचः' किम्? नीः। नियौ। नियः। अमि शसि च परत्वादियङ्, नियम्। नियः। ङेराम्, नियाम्। 'असंयोगपूर्वस्य' किम्? सुश्रियौ। यवक्रियौ। **॥४८ गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते॥।** शुद्धधियौ। परमधियौ। कथं तर्हि 'दुर्धियः' 'वृश्चिकभिया' इत्यादि? उच्यते, 'दुःस्थिता धीर्येषाम्' इति विग्रहे 'दुर्' इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिकसम्बन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा।

२७३ । न भूसुधियोः ६।४।८५। एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि । सखायमिच्छति सखीयति ; ततः क्विप् । अल्लोपयलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते ※४९ क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्※। एकदेशविकृतस्यानन्यतयाऽनङ्णित्त्वे, सखा। सखायौ। सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् 'सख्युरसंबुद्धौ' (सू. २५३) इति प्रवर्तते, सखायम् । सखायौ । शसि यण् , सख्यः । सह खेन वर्तत इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । 'ख्यत्यात्' (सू.२५५) इति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः, सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् 'ख्यत्यात्—'(सू.२५५) इत्युत्त्वम् , लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीयतेः क्विप् , शुष्कीः । इयङ्, शुष्कियौ । शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्कियः । इत्यादि । **इति ईदन्ताः ।**

अथ उदन्तप्रकरणम् ।

शम्भुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

२७४ । तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५। क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

२७५ । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७।३।११०। ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ।

२७६ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ७।१।९४। ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ।

२७७। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ६।४।११। अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्—उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव, 'समर्थे'-(सू. ६४८) सूत्रे 'उद्गातारः' इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्। क्रोष्टारौ। क्रोष्टून्।

२७८। विभाषा तृतीयादिष्वचि ७।१।९७। अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे।

२७९। ऋत उत् ६।१।१११। ऋदन्तान्ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्।

२८०। रात्सस्य ८।२।२४। रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः, नान्यस्य। रेफस्य विसर्गः, क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते **॥५० नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन॥।** क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षे हलादौ च शम्भुवत्। **इत्युदन्ताः।**

अथ ऊदन्तप्रकरणम्।

हूहूः। हूह्वौ। हूह्वः। हूहूम्। हूह्वौ। हूहून्। इत्यादि। अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः। हे अतिचमु। अतिचम्वै। अतिचम्वाः २। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः।

२८१। ओः सुपि ६।४।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि। 'गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते' (वा ४८) खलप्वौ। खलप्वः। इत्यादि। एवं सुल्वादयः। 'अनेकाचः' किम्? लूः। लुवौ। लुवः। 'धात्ववयव —' इति किम्? उल्लूः। उल्ल्वौ। उल्ल्वः। 'असंयोगपूर्वस्य'

किम् ? कटप्रुवौ । कटप्रुवः । 'गति-' इत्यादि किम् ? परमलुवौ । 'सुपि' किम् ? लुलुवतुः । स्वभूः । 'न भूसुधियोः'(सू. २७३)स्वभुवौ । स्वभुवः ।

२८२ । **वर्षाभ्वश्च ६।४।८४।** अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः । **'अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः'** (उ ९३) इत्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृम्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भ्वौ । दृम्भून् । शेषं हूहूवत् । 'दृन्' इति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् । दृन्भूः । ॐ५१ **दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः**ॐ । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । इत्यादि खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु 'करः' एव 'कारः' स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भूः यौगिकः पुंसि । पुनर्भ्वौ । इत्यादि । 'दृग्भू' 'काराभू' शब्दौ स्वयम्भूवत् । **इत्यूदन्ताः ।**

अथ ऋदन्तप्रकरणम् ।

धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः । ॐ५२ **ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्**ॐ । धातॄणाम् । इत्यादि । एवं नप्त्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः, पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

२८३ । **नृ च ६।४।६।** 'नृ' इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नॄणाम् । **इत्यृदन्ताः ।**

अथ ॠदन्तप्रकरणम् ।

'कॄ' 'तॄ' अनयोरनुकरणे **'प्रकृतिवदनुकरणम्-'** (प ३७) इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वम् , कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु 'ऋदुशन-' (सू. २७६) इति

'ऋतो ङि-' (सू० २७५) इति च तपरकरणादनङ्गुणौ न। कॄः। क्रौ। क्रः। कॄम्। क्रौ। कॄन्। क्रा। क्रे। इत्यादि। **इत्यदन्ताः।**

अथ लृदन्तप्रकरणम्।

'गम्लृ' 'शक्लृ' अनयोरनुकरणे अनङ्, गमा। शका। गुणविषये तु लपरत्वम्, गमलौ। गमलः। गमलम्। गमलौ। गमॄन्। गम्ला। गम्ले। ङसिङसोस्तु 'ऋत उत्' (सू. २७९) इत्युत्त्वे लपरत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू. ५४)। गमुल्। शकुल्। इत्यादि। **इति लृदन्ताः।**

अथ एदन्तप्रकरणम्।

सेः(१)। सयौ। सयः। स्मृतेः(२)। स्मृतयौ। स्मृतयः। **इत्येदन्ताः।**

अथ ओदन्तप्रकरणम्।

२८४। **गोतो णित्** ७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात्। गौः। गावौ। गावः।

२८५। **औतोऽम्शसोः** ६।१।९३। 'आ ओतः' इति च्छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते। नेह-अचिनवम्। असुनवम्। गाम्। गावौ। गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि। **ॐ५३ ओतो णिदिति वाच्यं, विहितविशेषणं चॐ।** तेन-सुद्यौः। सुद्यावौ। सुद्यावः। 'ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानम्' इति व्याख्यानान्नेह-हे भानो। हे भानवः। उः शम्भुः स्मृतो येन स स्मृतोः। स्मृतावौ। स्मृतावः। स्मृताम्। स्मृतावौ। स्मृताः। इत्यादि। **इत्योदन्ताः।**

---

(१) इना सह वर्तते इत्यर्थः। (२) स्मृत इः येनेत्यर्थः।

अथ ऐदन्तप्रकरणम् ।

२८६ । रायो हलि ७।२।८५। रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ । राः । अच्यायादेशः, रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्याम् । इत्यादि । **इत्यैदन्ताः ।**

अथ औदन्तप्रकरणम् ।

ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । 'औतोऽम्शसोः' (सू. २८५) इतीह न प्रवर्तते 'ऐऔच्' (म. सू. ४) इति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । **इत्यौदन्ताः ।**

इत्यजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा ।

२८७। औङ आपः ७।१।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात्। औङ् इत्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ।

२८८ । सम्बुद्धौ च ७।३।१०६। आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू. १९३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः, स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

२८९ । आङि चापः ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्याङ्गस्यैकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

२९० । याडापः ७।३।११३। आपः परस्य ङिद्वचनस्य याडागमः स्यात् । 'वृद्धिरेचि' (सू. ७७) । रमायै । सवर्णदीर्घः, रमायाः २ । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

२९१ । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः । सर्वस्यै ।

सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् 'आमि सर्वनाम्नः—' (सू. २१७) इति सुट्, सर्वासाम्। सर्वस्याम्। सर्वयोः। सर्वासु। एवं विश्वादय आबन्ताः।

२९२। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १।१।२८। अत्र सर्वनामता वा स्यात्। उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै। 'दिङ्नामान्यन्तराले' (सू. ८४६) इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह—योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै। बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम्। अन्तरस्यै शालायै। बाह्यायै इत्यर्थः।-'अपुरि-' (वा४२) इत्युक्तेर्नेह-अन्तरायै नगर्यै।

२९३। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ७।३।११५। आभ्यां ङितः स्याट् वा स्यादापश्च ह्रस्वः। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, तीयस्य ङित्सूपसङ्ख्यानात्। द्वितीयस्यै-द्वितीयायै। द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः २। द्वितीयस्याम्-द्वितीयायाम्। शेषं रमावत्। एवं तृतीया। 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (सू. २६७) हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। ॐ५४ **असंयुक्ता ये डलकास्तद्वतां ह्रस्वो न**ॐ। हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके। जरा। जरसौ। शीभावात्परत्वाज्जरस्। आमि नुटः परत्वात् जरस्, जरसाम्। इत्यादि। पक्षे हलादौ च रमावत्। इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य 'जरसी' इति केचिदाहुः। तन्निर्मूलम्। यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य 'औङ आपः' (सू. २८७) 'आङि चापः' (सू. २८९) 'याडापः' (सू. २९०) 'ह्रस्वनद्यापः—' (सू २०८) 'ङेराम्-'(सू.२७०) इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः। एवं ससन्निश्पृत्सु। तथाप्यनल्विधावित्युक्तेर्न भवन्ति, 'आ आप्' इति प्रश्लिष्याऽऽकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रह-

णात्। एवं 'हल्ङ्यादि-' (सू २५२) सूत्रेऽपि 'आ आप्' 'ङी ई' इति प्रश्लेषात् 'अतिखट्वः' 'निष्कौशाम्बिः' इत्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम्। न चैवमपि 'अतिखट्वाय' इत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वं चाश्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम्, आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात्, उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्। 'पद्दन्न-' (सू. २२८) इति नासिकाया नस्। नसः। नसा। नोभ्याम्। इत्यादि। पक्षे सुटि च रमावत्। निशाया निश्। निशः। निशा।

२९४। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८।२।३६। व्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि पदान्ते च। षस्य जश्त्वेन डकारः। निड्भ्याम्। निड्भिः। सुपि 'डः सि' (सू. १३१) इति पक्षे धुट्। चर्त्वम्। तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः-' (वा. ३०) इति टतयोष्ठथौ न। 'न पदान्ताट्टोः-' (सू. ११४) इति ष्टुत्वं न। निट्त्सु-निट्सु।

२९५। षढोः कः सि ८।२।४१। षस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे। इति तु न भवति, जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात्। केचित्तु व्रश्चादिसूत्रे 'दादेर्धातोः-'(सू. ३२५) इति सूत्रात् 'धातोः' इत्यनुवर्तयन्ति। तन्मते जश्त्वेन जकारे निज्भ्याम्। निज्भिः। जश्त्वम्। श्चुत्वम्। चर्त्वम्, निच्शु। छत्वम्, निच्छु। 'चोः कुः' (सू. ३७८) इति कुत्वं तु न भवति, जश्त्वस्यासिद्धत्वात्। **ॐ५५ मांसपृतनासानूनां मांस्पृत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा ॐ**। पृतः। पृता। पृद्भ्याम्। पक्षे सुटि च रमावत्। गोपा विश्वपावत्। **इत्यादन्ताः।**

अथ इदन्तप्रकरणम्।

मतिः। प्रायेण हरिवत्। स्त्रीत्वान्नत्वाभावः, मतीः। नात्वं न। मत्या।

२९६। ङिति ह्रस्वश्च १।४।६। इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे। 'आण्नद्याः' (सू. २६८) मत्यै-मतये। मत्याः-मतेः २। नदीत्वपक्षे 'औत्' (सू. २५६) इति ङेरौत्त्वे प्राप्ते।

२९७। इदुद्भ्याम् ७।३।११७। नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात्। पक्षे 'अच्च घेः' (सू. २४७) मत्याम् मतौ। एवं श्रुतिस्मृत्यादयः।

२९८। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७।२।९९। स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः।

२९९। अचि र ऋतः ७।२।१००। तिसृ चतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि। गुणदीर्घोत्वानामपवादः। तिस्रः २। आमि 'नुमचिर—' (वा. ५०) इति नुट्।

३००। न तिसृचतसृ ६।४।४। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्। तिसृणाम्। तिसृषु। 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह-प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः। मतिवत्। आमि तु 'प्रियत्रयाणाम्' इति विशेषः। 'प्रियास्तिस्रो यस्य सः' इति विग्रहे तु प्रियतिसा। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रम्। इत्यादि। प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि। स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः। 'न लुमता—' (सू. २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ। ***५६ रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्***। प्रियतिसृणी। प्रियतिसृणि। तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावविकल्पात्पर्यायेण नुमरभावौ, प्रियतिस्रा। प्रियतिसृणा। इत्यादि। द्वेरत्वे सत्याप्। द्वे २। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। **इति इदन्ताः।**

अथ ईदन्तप्रकरणम् ।

गौरी । गौर्यौ । गौर्यः । नदीकार्यम्—हे गौरि । गौर्यै । इत्यादि । एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते **'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्' (प० ७४)**। सखी । सख्यौ । सख्यः । इत्यादि । गौरीवत् । अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्त्र्यादयः । स्त्री । हे स्त्रि ।

३०१ । स्त्रियाः ६।४।७९। स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

३०२ । वाऽम्शसोः ६।४।८०। अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्–स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः–स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः परत्वान्नुट् स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

'गुणनाभावौत्वनुड्भिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।
क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥'

'जसि च' (सू. २४१) अतिस्त्रयः । हे अतिस्त्रे । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रयः 'वाऽम्शसोः' (सू. ३०२) । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः-अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । 'घेर्ङिति' (सू. २४५) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अतिस्त्रीणाम् । 'अच्च घेः' (सू. २४७) । अतिस्त्रौ ।

'ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥'

क्लीबे तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङेप्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अति-

स्त्रये । अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोः २ । इत्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि, अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । 'ङिति ह्रस्वश्च' (सू. २९६) इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । 'अस्त्री' इति तु इयङुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः, तत्सम्बद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः, न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै–अतिस्त्रये । अतिस्त्रियाः २–अतिस्त्रेः२। अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रौ । श्रीः श्रियौ श्रियः ।

३०३ । **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री** १।४।४। इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै-श्रिये श्रियाः-श्रियः।

३०४ । **वामि** १।४।५। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियि-श्रियाम् । 'प्रधी'-शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् , 'पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम्' इति स्वीकारात् । 'लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तत्' इति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । 'प्रकृष्टा धीः' इति विग्रहे तु 'लक्ष्मी'-वत् । अमि शसि च 'प्रध्यम्' 'प्रध्यः' इति विशेषः । सुष्ठु धीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिकारमते सुधीः 'श्री'वत् । मतान्तरे तु पुंवत् । 'सुष्ठु धीः' इति विग्रहे तु 'श्री'वदेव । 'ग्रामणीः' पुंवत् , ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । **इति ईदन्ताः ।**

अथ उदन्तप्रकरणम् ।

धेनुः । 'मति'वत् ।

३०५ । **स्त्रियां च** ७।१।९६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते।

३०६ । **ऋन्नेभ्यो ङीप्** ४।१।५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्र्यौ । क्रोष्ट्र्यः । **इत्युदन्ताः ।**

अथ ऊदन्तप्रकरणम् ।

वधूः । गौरीवत् । भ्रूः । श्रीवत् । हे सुभ्रूः । कथं तर्हि, **'हा पितः क्वासि हे सुभ्रु' इति भट्टिः** । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः । पुंवत् । पुनर्भूः । 'दृन्कर—' (वा. ५१) इति यणा उवङो बाधनात् 'नेयङुवङ्—' (सू. ३०३) इति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः ।

३०७ । **एकाजुत्तरपदे णः** ८।४।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् , पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् 'हे वर्षाभूः' कैयटमते । मतान्तरे तु—हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । **'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान्' इति यादवः** । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः । पुंवत् । **इत्यूदन्ताः** ।

अथ ऋदन्तप्रकरणम् ।

३०८ । **न षट्स्वस्रादिभ्यः** ४।१।१०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च ङीप्टापौ न स्तः ।

'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥'

'अप्तृन्—' (सू २७७) इति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता । पितृवत् । शसि मातॄः । **इत्यृदन्ताः** ।

अथ ओदन्तप्रकरणम् ।

द्यौः । गोवत् । **इत्योदन्ताः** ।

अथ ऐदन्तप्रकरणम् ।

राः । पुंवत् । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्तप्रकरणम् ।

नौः । ग्लौवत् । इत्यौदन्ताः ।

इत्यजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

३०९ । **अतोऽम् ७।१।२४।** अतोऽङ्गात्क्लीबात्स्वमोरम्स्यात् । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) ज्ञानम् । 'एङ्ह्रस्वात्—' (सू १९३) इति हल्मात्रलोपः, हे ज्ञान ।

३१० । **नपुंसकाच्च ७।१।१९।** क्लीबात्परस्यौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

३११ । **यस्येति च ६।४।१४८।** भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । ॐ'१७ **औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः**ॐ । ज्ञाने ।

३१२ । **जश्शसोः शिः ७।१।२०।** क्लीबादनयोः शिः स्यात् ।

३१३ । **शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२।** 'शि' इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

३१४ । **नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२।** झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः, ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ।

३१५ । **अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७।१।२५।** एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरद्ड्डादेशः स्यात् ।

३१६ । **टेः ६।४।१४३ ।** डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात् । 'वाऽवसाने' (सू २०६) कतरत्-कतरद् । कतरे । कतराणि । 'भस्य'

इति किम्? पञ्चमः। टेर्लुप्तत्वात् 'प्रथमयोः—' (सू १६४) इति पूर्वसवर्णदीर्घः 'एङ्ह्रस्वात्-' (सू १९३) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। कतमत्। अन्यत्। अन्यतरत्। इतरत्। अन्यतमशब्दस्य तु 'अन्यतमम्' इत्येव। **॥५८ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥**। एकतरम्। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्, अजरम्। अजरसी-अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्।

३१७। सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१०। सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि—अजराणि। अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्। ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक्। अजरसम्-अजरम्। अजरसी-अजरे। अजरांसि—अजराणि। शेषं पुंवत्। 'पद्दन् --' (सू २२८) इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्याम्। इत्यादि। उदानि। उद्ना। उदभ्याम्। इत्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्याम्। इत्यादि। मांसि। मांसा। मान्भ्याम् इत्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये 'मांसपचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन भत्वात्संयोगान्तलोपो न। 'पद्दन्-' (सू २२८) इत्यत्र हि 'छन्दसि' इत्यनुवर्तितं वृत्तौ। तथापि 'अपो भि' (सू ४४३) इत्यत्र 'मासश्छन्दसि' इति वार्तिके 'छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित्' इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम्। **इत्यदन्तप्रकरणम्।**

अथ आदन्तप्रकरणम्।

३१८। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १।२।४७। क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपम्। ज्ञानवत्। श्रीपाय। अत्र

सन्निपातपरिभाषया 'आतो धातोः' (सू. २४०) इत्याकारलोपो न हृस्यादन्ताः।

अथ इदन्तप्रकरणम्।

३१९। स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३। क्लीबादङ्गात्परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि।

३२०। इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३। इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणि। वारीणि। 'न लुमता-'(सू. २६३) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः, हे वारे-हे वारि। 'आङो ना-' (सू. २४४), वारिणा। 'घेर्ङिति' (सू. २४५) इति गुणे प्राप्ते ॐ५९ वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेनॐ। वारिणे। वारिणः। वारिणोः। 'नुमचिर-' (वा ५०) इति नुट्, नामि (सू. २०९) इति दीर्घः, वारीणाम्। वारिणि। वारिणोः। हलादौ हरिवत्।

३२१। तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्याट्टादावचि। अनादये-अनादिने। इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु, तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्।

३२२। अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७।१।७५। एषामनङ् स्यात्टादावचि, स चोदात्तः। 'अल्लोपोऽनः' (सू.२३४)। दध्ना। दध्ने। दध्नः २। दध्नोः २। दध्नाम्। दध्नि-दधनि। शेषं वारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षीणि। तदन्तस्याप्यनङ्, अतिदध्ना। इति इदन्तप्रकरणम्।

अथ ईदन्तप्रकरणम्।

सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हे सुधे-हे सुधि। सुधिया-सुधिना। प्रध्या-प्रधिना। इति ईदन्तप्रकरणम्।

अथ उदन्तप्रकरणम् ।

मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो-हे मधु । एवमम्ब्वादयः । 'सानु'-शब्दस्य 'स्नुः' वा, स्नूनि-सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे । अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । 'नुमचिर-' (वा ५०) इति नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् । इति उदन्ताः ।

अथ ऊदन्तप्रकरणम् ।

सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा-सुलुना । इत्यूदन्ताः ।

अथ ऋदन्तप्रकरणम् ।

धातृ । धातृणी । धातॄणि । हे धातः-हे धातृ । धात्रा-धातृणा । एवं ज्ञातृकर्त्रादयः । इत्यृदन्ताः ।

अथ ओदन्तप्रकरणम् ।

३२३ । एच इग्घ्रस्वादेशे १।१।४८ । आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्ये इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्रद्युना । इत्यादि । इह न पुंवत् यदिगन्तं 'प्रद्यु' इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमग्रेऽपि । इत्योदन्ताः ।

अथ ऐदन्तप्रकरणम् ।

प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' (सू. २८६) इत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । 'नुमचिर-' (वा ५०) इति नुट्यात्वे 'प्रराणाम्' इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न । 'नामि' (सू. २०९) इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषां बाधते इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । इत्यैदन्ताः ।

अथ औदन्तप्रकरणम् ।

सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि । इत्यौदन्ताः ।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

३२४ । **हो ढः** ८।२।३१। हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । 'हल्ङ्याप्-' (सू. २५२) इति सुलोपः । पदान्तत्वाद्धस्य ढः । जश्त्वचर्त्वे, लिट्-लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्त्सु-लिट्सु ।

३२५ । **दादेर्धातोर्घः** ८।२।३२। उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्झलि पदान्ते च । 'उपदेशे' किम् ? 'अधोक्' इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मनःइच्छतिदामलिह्यति।ततःक्विपि दामलिट् । अत्र माभूत् ।

३२६ । **एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः** ८।२।३७। धातोरवयवो य एकाच् झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । 'एकाचो धातोः' इति सामानाधिकरण्येमान्वये त्विह न स्यात्—गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप्, णिलोपः गर्धप् । 'झलि' इति निवृत्तम् स्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न–दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे धुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । षत्वचर्त्वे, धुक्षु ।

३२७ । **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ढः, ध्रुक्–ध्रुग्–ध्रुट्–ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम्—ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु-ध्रुट्त्सु-ध्रुट्सु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् । विश्ववाट्-विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ ।

३२८ । **इग्यणः सम्प्रसारणम्** १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

३२९ । **वाह ऊठ्** ६।४।१३२। भस्य वाहः सम्प्रसारणमूठ् स्यात् ।

३३० । **सम्प्रसारणाच्च** ६।१।१०८। सम्प्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । 'एत्येधत्यूठ्सु' (सू. ७३) विश्वौहः । विश्वौहा । इत्यादि । 'छन्दस्येव ण्विः' इति पक्षे णिजन्ताद्विच् ।

३३१ । **चतुरनडुहोरामुदात्तः** ७।१।९८। अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने, स चोदात्तः ।

३३२ । **सावनडुहः** ७।१।८२। अस्य नुम् स्यात्सौ परे । 'आत्' इत्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । अमा च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्यात् 'वसुस्रंसु—' (सू. ३३४) इति दत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । अनड्वान् ।

३३३ । **अम् सम्बुद्धौ** ७।१।९९। चतुरनडुहोरम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । अनडुहा ।

३३४ । **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** ८।२।७२। सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्याम् । इत्यादि । सान्त इति किम् ? विद्वान् । 'पदान्ते' इति किम् ? स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

३३५ । **सहेः साडः सः** ८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट् तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाड्भ्याम् । इत्यादि । 'तुरं सहते' इत्यर्थे 'छन्दसि सहः' (सू. ३४०९) इति ण्विः । लोके तु साहयतेः क्विप् । 'अन्येषामपि—'(सू. ८४८) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । **इति हान्ताः** ।

अथ वकारान्तप्रकरणम् ।

३३६ । दिव औत् ७।१।८४। दिविति प्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् 'हल्ङ्याप्-' (सू. २५२) इति सुलोपो न सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ।

३३७ । दिव उत् ६।१।३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । **इति वान्ताः ।**

अथ रेफान्तप्रकरणम् ।

चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५। षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वम्, द्वित्वम् । चतुर्ण्णाम् ।

३३९ । रोः सुपि ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

३४० । शरोऽचि ८।४।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् ।

इति रेफान्ताः ।

अथ लकारान्तप्रकरणम् ।

कमलं कमलां वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ । कमलः । षत्वम् कमल्षु । **इति लान्ताः ।**

अथ मकारान्तप्रकरणम् ।

३४१ । मो नो धातोः ८।२।६४। मान्तस्य धातोर्नः स्यात्पदान्ते । मत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः प्रशान्भ्याम् । इत्यादि ।

३४२ । किमः कः ७।२।१०३। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् ।

३४३ । इदमो मः ७।२।१०८। इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

३४४ । इदोऽय् पुंसि ७।२।१११। इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वञ्च ।

३४५ । दश्च ७।२।१०९। इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । 'त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति' इत्युत्सर्गः ।

३४६ । अनाप्यकः ७।२।११२। अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

३४७ । हलि लोपः ७।२।११३। अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ । **'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे'** **(प. १०६)** ।

३४८ । आद्यन्तवदेकस्मिन् १।१।२१। एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । आभ्याम् ।

३४९ । नेदमदसोरकोः ७।१।११। अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम्, नित्यत्वात् ङेः स्मै, पश्चाद्धलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु-अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

३५० । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ २।४।३२। अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्-वचनं साकच्कार्थम् ।

३५१ । द्वितीयाटौस्स्वेनः २।४।३४। द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । 'किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः' । यथा अनेन 'व्याकरणमधीतम् 'एनं छन्दोऽध्यापय' इति। अनयोः पवित्रं कुलम् 'एनयोः प्रभूतं स्वम्' इति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । **इति मान्ताः ।**

अथ णकारान्तप्रकरणम् ।

गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्ट्सु-सुगण्ठ्सु-सुगण्सु । क्विप्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः-' (सू. २६६६) इति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाण्ट्सु-सुगाण्ठ्सु-सुगाण्सु ।

इति णान्ताः ।

अथ नकारान्तप्रकरणम् ।

परत्वादुपधादीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः, ततो नलोपः । राजा ।

३५२ । न ङिसम्बुद्ध्योः ८।२।८ । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । 'सुपां सुलुक्-' (सू. ३५५९) इति ङेर्लुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । 'परमे व्योमन्' **॥६० ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** । ङौ विषये उत्तरपदे परे 'न ङिसम्बुद्ध्योः' (सू. ३५२) इत्यस्य निषेधो वाच्य इत्यर्थः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । 'अल्लोपोऽनः' (सू. २३४) । श्चुत्वम् । न चाल्लोपः स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्गतयाऽसिद्धः, यथोद्देशपक्षे षाष्ठीं परिभाषां प्रति श्चुत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । ज्ञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ।

३५३। नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८।२।२ सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः, नान्यत्र 'राजाश्वः' इत्यादौ। इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वं च न। राजभ्याम्। राजभिः। राज्ञे। राजभ्यः। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञाम्। राज्ञि–राजनि। प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा। प्रतिदिवानौ। प्रतिदिवानः। अस्य भविषयेऽल्लोपे कृते—

३५४। हलि च ८।२।७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्धलि। न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम्, दीर्घविधौ तन्निषेधात्। वहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते। प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना, इत्यादि। यज्वा। यज्वानौ। यज्वानः।

३५५। न संयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७। वकारमकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात्। यज्वनः। यज्वना। यज्वभ्याम् इत्यादि। ब्रह्मणः। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्याम्, इत्यादि।

३५६। इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२। एषां शावेवोपधाया दीर्घः, नान्यत्र। इति निषेधे प्राप्ते—

३५७। सौ च ६।४।१३। इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे। वृत्रहा। हे वृत्रहन्। 'एकाजुत्तरपदे–' (सू. ३०७) इति णत्वम्। वृत्रहणौ। वृत्रहणः। वृत्रहणम्। वृत्रहणौ।

३५८। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७।३।५४। ञिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात्।

३५९। (क)। हन्तेः–८।४।२२। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात्। प्रहण्यात्।

३५९। (ख) अत्पूर्वस्य ८।४।२२। हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वम्,

नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'-(प ६२) इति न्यायं बाधित्वा 'एकाजुत्तरपदे-'(सू. ३०७) इति णत्वमपि निवर्त्यते। नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना, इत्यादि । यत्तु 'वृत्रघ्णः' इत्यादौ वैकल्पिकं णत्वं माधवेनोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन् , यशस्विन् , अर्यमन् , पूषन् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि 'इन्हन्-' (सू. ३५६) इत्यत्र ग्रहणं भवत्येव, 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १६) इति वचनात् । अर्यम्णि—अर्यमणि । पूष्णि—पूषणि ।

३६० । मघवा बहुलम् ६।४।१२८। 'मघवन्' शब्दस्य वा 'तृ' इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

३६१ । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७०। अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः मघवान् । इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति, बहुलग्रहणात् । तथा च 'श्वन्नुक्षन्-'(उ १५७) इति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ।

'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ'

इति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्याम् , इत्यादि । तृत्वाभावे, मघवा । 'छन्दसीवनिपौ च' इति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः। मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ।

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३। अन्नान्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् । 'सम्प्रसारणाच्च' (सू.३३०)।

'आद्गुणः' (सू. ६९) मघोनः । 'अन्नन्तानाम्' किम् ? मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । 'अतद्धिते' किम् ? माघवनम् । मघोना । मघवभ्याम् , इत्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्याम् , इत्यादि । 'युवन्' शब्दे वस्योत्वे कृते—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ६।१।३७। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्याम् , इत्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ।

३६४ । अर्वणस्त्रसावनञः ६।४।१२७। नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य 'तृ' इत्यन्तादेशः स्यात् , न तु सौ । उगित्त्वान्नुम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्याम् , इत्यादि । 'अनञः' किम् ? 'अनर्वा' यज्ववत् ।

३६५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् ७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । 'आ आत्' इति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्नानुनासिकः ।

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

३६७ । थो न्थः ७।१।८७ । पथिमथोस्थस्य न्थादेशः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।

३६८ । भस्य टेर्लोपः ७।१।८८। भसंज्ञकस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्याम् , इत्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्त्वाट्टिलोपः । सुपथी, सुमथी नगरी । अनृभुक्षी सेना । आत्त्वं नपुंसके न भवति, 'न लुमता—' (सू. २६३)

इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। सुपथि वनम्। **॥ सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ॥**। हे सुपथिन्—हे सुपथि। 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू. ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न। द्विवचने भत्वाट्टिलोपः। सुपथी। शौ सर्वनामस्थानत्वात्सुपन्थानि। पुनरपि सुपथि। सुपथी। सुपन्थानि। सुपथा। सुपथे। सुपथिभ्याम्, इत्यादि।

३६९। ष्णान्ता षट् १।१।२४। षान्ता नान्ता च सङ्ख्या षट्संज्ञा स्यात्। 'षड्भ्यो लुक्' (सू. २६१) पञ्च २। 'सङ्ख्या' किम्? विप्रुषः। पामानः। 'शतानि' 'सहस्राणि' इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक्, सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तदविघातकत्वात्। पञ्चभिः। पञ्चभ्यः २। 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू. ३३८) इति नुट्।

३७०। नोपधायाः ६।४।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे। नलोपः। पञ्चानाम्। पञ्चसु। परमपञ्च। परमपञ्चानाम्। गौणत्वे तु न लुग्नुटौ। प्रियपञ्चा। प्रियपञ्चानौ। प्रियपञ्चानः। प्रियपञ्चाम्। एवं सप्तन्, नवन्, दशन्।

३७१। अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४। अष्टन आत्वं स्याद्धलादौ विभक्तौ।

३७२। अष्टाभ्य औश् ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरौश् स्यात्। 'अष्टभ्यः' इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति। वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम्, 'अष्टनो दीर्घात्' (सू. ३७१८) इति सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात्। अष्टौ २। परमाष्टौ। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः २। अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे। अष्ट। अष्ट, इत्यादि पञ्चवत्। गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत्। शसि प्रियाष्ट्नः। इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम्, कार्यकालपक्षे

बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा । प्रियाष्ट्ना, इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्त्वं प्राधान्य एव, न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्ट्नो हलादावेव वैकल्पिकमात्त्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः२ । प्रियाष्टासु । '**प्रियाष्ट्नो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि** ।' इति नान्ताः ।

अथ धकारान्तप्रकरणम् ।

भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । भुत्—भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु । इति धान्ताः ।

अथ जकारान्तप्रकरणम् ।

३७३ । **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च** ३।२।५९। एभ्यः क्विन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्विन् । कनावितौ ।

३७४ । **कृदतिङ्** ३।१।९३। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ।

३७५ । **वेरपृक्तस्य** ६।१।६७। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । 'कृत्तद्धित—' (सू. १७९) इति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः ।

३७६ । **युजेरसमासे** ७।१।७१। युजेरसर्वनामस्थाने नुम्स्यादसमासे । सुलोपः, संयोगान्तलोपः ।

३७७ । **क्विन्प्रत्ययस्य कुः** ८।२।६२। क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वेनानुनासिको ङकारः युङ् । 'नश्चापदान्तस्य—' (सू. १२३) इति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् 'चोः कुः' (सू. ३७८) इति कुत्वं न । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्याम्, इत्यादि । 'असमासे' किम् ?

३७८ । **चोः कुः** ८।२।३०। चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च। इति कुत्वम्, 'क्विन्प्रत्ययस्य'-(सू. ३७७) इति कुत्वस्यासिद्धत्वात्। सुयुक्—सुयुग्। सुयुजौ। सुयुजः। 'युजेः' इति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणम्, न त्विका निर्देशः। तेनेह न—युज्यते समाधत्ते इति युक्। 'युज समाधौ' दैवादिक आत्मनेपदी। संयोगान्तलोपः। खन्। खञ्जौ। खञ्जः, इत्यादि। 'व्रश्च-'(सू. २९४) इति षत्वम्। जश्त्वचर्त्वे। राट्-राड्। राजौ। राजः। राट्त्सु-राट्सु। एवं विभ्राट्। देवेट् देवेड्। देवेजौ। देवेजः। विश्वसृट् विश्वसृड्। विश्वसृजौ। विश्वसृजः। इह सृजियज्योः कुत्वं नेति क्लीबे वक्ष्यते। परिमृट्। षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् 'टुभ्राजृ दीप्तौ' इति फणादिरेव गृह्यते। यस्तु 'एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति, तस्य कुत्वमेव। विभ्राक्-विभ्राग्। विभ्राग्भ्याम्, इत्यादि। **'परौ व्रजेः षः पदान्ते' (उ. २१७)**। परावुपपदे व्रजेः क्विप्स्याद्दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च। परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् परिव्राड्। परिव्राजौ। परिव्राजः।

३७९ । **विश्वस्य वसुराटोः** ६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादसौ राट्शब्दे च परे। विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः। राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम्। चर्त्वमविवक्षितम्। विश्वाराट्-विश्वाराड्। विश्वराजौ। विश्वराजः। विश्वाराड्भ्याम्, इत्यादि।

३८० । **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** ८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात्। भृट्-भृड्। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वेन जः। भृज्जौ। भृज्जः। 'ऋत्विग्-' (सू. ३७३) इत्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्विन्। क्विन्नन्तत्वात्कुत्वम्। ऋत्विक्-ऋत्विग्। ऋत्विजौ। ऋत्विजः। 'रात्सस्य' (सू. २८०) इति नियमान्न संयोगान्तलोपः। ऊर्क् ऊर्ग्। ऊर्जौ। ऊर्जः। **इति जान्ताः।**

अथ दकारान्तप्रकरणम् ।

त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ७।२।१०६। त्यदादीनां तकार-दकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये। त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव। नेह–त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेति वाच्यम् , अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां, गौणत्वे चा वसत्वे न । त्यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ। एते । अन्वादेशे तु–एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः२

३८२ । ङेप्रथमयोरम् ७।१।२८। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य 'ङे' इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ।

३८३ । मपर्यन्तस्य ७।२।९१। इत्यधिकृत्य ।

३८४ । त्वाहौ सौ ७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व, अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।

३८५ । शेषे लोपः ७।२।९०। आत्त्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । 'अतो गुणे' (सू. १९१) 'अमि पूर्वः' (सू. १९४) । त्वम् । अहम् । ननु 'त्वं स्त्री' 'अहं स्त्री' इत्यत्र 'त्व अम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप् प्राप्नोति ? सत्यम् , अलिङ्गे युष्मदस्मदी । तेन स्त्रीत्वाभावान्न टाप् । यद्वा, शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य 'अद्' इत्यस्य लोपः । स च परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते.। अदन्तत्वाभावान्न टाप् । परमत्वम । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

३८६। **युवावौ द्विवचने** ७।२।९२। द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ।

३८७। **प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्** ७।२।८८। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात्। 'औङि' इत्येव सुवचम्। 'भाषायाम्' किम्? युवं वस्त्राणि। युवाम्। आवाम्। 'मपर्यन्तस्य' (सू. ३८३) किम्? साकच्कस्य मा भूत्। युवकाम्। आवकाम्। 'त्वया' 'मया' इत्यत्र 'त्व्या' 'म्या' इति मा भूत्। 'युवकाभ्याम्' 'आवकाभ्याम्' इति च न सिद्ध्येत्।

३८८। **यूयवयौ जसि** ७।२।९३। स्पष्टम्। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः। '**अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्**' (प. ९३) इति न भवति। 'ङे प्रथमयोः—' (सू. ३८२) इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य 'अम् मान्त एवावशिष्यते, न तु विक्रियते' इति व्याख्यानाद्वा।

३८९। **त्वमावेकवचने** ७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ।

३९०। **द्वितीयायाञ्च** ७।१।८६। युष्मदस्मदोराकारः स्यात्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्।

३९१। **शसो न** ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकं पदम्। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यात्। अमोऽपवादः। 'आदेः परस्य' (सू. ४४)। 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू. २४) युष्मान्। अस्मान्।

३९२। **योऽचि** ७।२।८९। अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः। त्वया। मया।

३९३। **युष्मदस्मदोरनादेशे ७।२।८६।** अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्माभिः। अस्माभिः।

३९४। **तुभ्यमह्यौ ङयि ७।२।९५।** अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि। अमादेशः 'शेषे लोपः' (सू. ३८५)। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

३९५। **भ्यसो भ्यम् ७।१।३०।** भ्यसो भ्यंम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात्। आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव। तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न। 'अभ्यम्' तु पक्षद्वयेऽपि साधुः। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्।

३९६। **एकवचनस्य च ७।१।३२।** आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात्। त्वत्। मत्। 'ङसेश्च' इति सुवचम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्।

३९७। **पञ्चम्या अत् ७।१।३१।** आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात्। युष्मत्। अस्मत्।

३९८। **तवममौ ङसि ७।२।९६।** अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि।

३९९। **युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७।१।२७।** स्पष्टम्। तव। मम। युवयोः। आवयोः।

४००। **साम आकम् ७।१।३३।** आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात्। भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु।

'समस्यमाने द्व्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी। समासार्थोऽन्यसङ्ख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि॥ सुजस्ङेङस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते। त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि॥

एते परत्वाद्बाधन्ते युवावौ विषये स्वके। त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः॥ द्व्येकसङ्ख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी। तयोरद्व्येकतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ च न॥'

त्वां, मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे अतित्वम्। अत्यहम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतियूयम्। अतिवयम्। अतित्वाम् २। अतिमाम् २। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वभ्यम्। अतिमभ्यम्। ङसिभ्यसोः, अतित्वत् २। अतिमत् २। भ्यामि प्राग्वत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकम्। अतिमाकम्। अतित्वयि। अतिमयि। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वासु। अतिमासु। युवाम् आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअमौट्सु—अतियुवाम् ३। अत्यावाम् ३। अतियुवान्। अत्यावान्। अतियुवया। अत्यावया। अतियुवाभ्याम् ३। अत्यावाभ्याम् ३। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। भ्यसि, अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः अतियुवत् २। अत्यावत् २। ओसि अतियुवयोः २। अत्यावयोः २। अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजस्ङेङस्सु प्राग्वत्। औअम्शौट्सु—अतियुष्माम् ३। अत्यस्माम् ३। अतियुष्मान्। अत्यस्मान्। अतियुष्मया। अत्यस्मया। अतियुष्माभ्याम् ३। अत्यस्माभ्याम् ३। अतियुष्माभिः। अत्यस्माभिः। भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्। अत्यस्मभ्यम्। ङसिभ्यसोः—अतियुष्मत् २। अत्यस्मत् २। ओसि अतियुष्मयोः २। अत्यस्मयोः २। अतियुष्माकम्। अत्यस्माकम्। अतियु-

ष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।

४०१ । पदस्य ८।१।१६ ।

४०२ । पदात् ८।१।१७ ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८।१।१८। इत्यधिकृत्य ।

४०४ । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ८।१।२०। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः, तौ चानुदात्तौ ।

४०५ । बहुवचनस्य वस्नसौ ८।१।२१। उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः । वान्नावोरपवादः ।

४०६ । तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२। उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ।

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः ८।१।२३। द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा, मा एतौ स्तः । '**श्रीशस्त्वाऽवतु माऽपीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥१॥ सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः । सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः**' ॥२॥ 'पदात्परयोः' किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु । मां पातु । 'अपादादौ' किम् ? '**वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु**' ।

स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह-इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । ❀६२ **समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः**❀ । ❀६३ **एकतिङ् वाक्यम्**❀ । तेनेह न-ओदनं पच, तव भविष्यति । इह तु स्यादेव-'शालीनां ते ओदनं दास्यामि' इति । ❀६४ **एते वांनावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः**❀।

अन्वादेशे तु नित्यं स्युः। धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति, इति वा। तस्मै ते नम इत्येव।

४०८। न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४। चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः। हरिस्त्वां मां च रक्षतु। कथं त्वां मां वा न रक्षेत्, इत्यादि। युक्तग्रहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव, हरो हरिश्च मे स्वामी।

४०९। पश्यार्थैश्चानालोचने ८।१।२५। अचाक्षुषज्ञानार्थधातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः। चेतसा त्वां समीक्षते। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं ध्यायति। आलोचने तु—भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा।

४१०। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८।१।२६। विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा स्युः। **भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्'**। त्वा मा इति वा।

४११। साऽऽमन्त्रितम् २।३।४८। सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात्।

४१२। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ८।१।७२। स्पष्टम्। अग्ने तव। देवास्मान्पाहि। अग्ने नय। अग्न इन्द्र वरुण। इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न। 'सर्वदा रक्ष देव नः' इत्यत्र तु 'देव' इत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं 'रक्ष' इत्येतदाश्रित्यादेशः। एवम् 'इमं मे गङ्गे यमुने' इति मन्त्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामंत्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः

४१३। नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ८।१।७३। विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात्। हरे

दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ।

४१४ । **विभाषितं विशेषवचने** ८।१।७४। अत्र भाष्यम् 'बहुवचनमिति वक्ष्यामि' इति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । यूयं प्रभवो देवाः शरण्याः, युष्मान्भजे, वो भजे । इहान्वादेशेऽपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात्-सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

४१५ । **पादः पत्** ६।४।१३०। पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम्, इत्यादि । **इति दान्ताः ।**

अथ थकारान्तप्रकरणम् ।

अग्निं मन्थतीत्यग्निमत्-अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्भ्याम्, इत्यादि । **इति थान्ताः ।**

अथ चकारान्तप्रकरणम् ।

'ऋत्विग्—' (सू. ३७३) इत्यादिसूत्रेणाञ्चेः सुप्युपपदे क्विन् ।

४१६ । **अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति** ६।४।२४। हलन्तानामनिदितानामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति ङिति च । 'उगिदचाम्—'(सू. ३६१) इति नुम् । 'संयोगान्तस्य लोपः' (सू.५४) नुमो नकारस्य 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (सू. ३७७) इति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

४१७ । **अचः** ६।४।१३८। लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

४१८ । **चौ** ६।३।१३८। लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम्, इत्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । 'अचः' (सू. ४१७) इति लोपस्य विष-

येऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते 'अकृतव्यूहाः'-(प. ५७) इति परिभाषया। प्रतीचः। प्रतीचा। 'अमुमञ्चति' इति विग्रहे 'अदस्-अञ्च्' इति स्थिते।

४१९। विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ६।३।९२। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्यादप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे। 'अदद्रि अञ्च्' इति स्थिते यण्।

४२०। अदसोऽसेर्दादु दो मः ८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तौ दस्य मश्च। 'उ' इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः। आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। अमुमुयङ्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुयञ्चः। अमुमुयञ्चम्। अमुमुयञ्चौ। अमुमुईचः। अमुमुईचा। अमुमुयग्भ्याम्, इत्यादि। मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण्। **'अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्य'** (प. १०४) इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते 'अदमुयङ्'। 'अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिः' इति व्याख्यानात् 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्र' इति पक्षे अदद्र्यङ्। उक्तं च—भाष्ये—

'अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥' इति।

'विष्वग्देवयोः' किम्? अश्वाची। 'अञ्चतौ' किम्? विष्वग्युक्। 'अप्रत्यये' किम्? विष्वगञ्चनम्। अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति—'अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिः' इति। तेन 'अयस्कारः'। 'अतः कृकमि-' (सू. १६९) इति सः। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादावचि—

४२१। उद ईत् ६।४।१३९। उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्याम्, इत्यादि।

४२२। समः समि ६।३।९३। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे समः समि-

रादेशः स्यात् । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा ।

४२३ । सहस्य सध्रिः ६।३।९५। अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्र्यङ् ।

४२४ । तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४। अलुप्ताकारेऽञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम्, इत्यादि ।

४२५ । नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३०। पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्खु-प्राङ्क्षु-प्राङ्षु । एवं पूजार्थे प्रत्यङादयः । 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' । अस्य 'ऋत्विग्–' (सू. ३७३) आदिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्याम् । इत्यादि । 'चोः कुः' (सू. ३७८) । पयोमुक्-पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । 'व्रश्च—' (सू. २९४) इति षत्वम् । 'स्कोः–' (सू. ३८०) इति सलोपः । जश्त्वचर्त्वे । सुवृट्-सुवृड् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृट्त्सु-सुवृट्सु । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्तप्रकरणम् ।

'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' (उ. २४१) एते निपात्यन्ते, शतृवच्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वान्नुम् । 'सान्तमहतः–' (सू. ३१७) इति दीर्घः । मह्यते पूज्यत इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्याम्, इत्यादि ।

४२६ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४। अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । परं नित्यं च नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् । धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ।

गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। 'उगिदचाम्-' (सू. ३६१) इति सूत्रेऽञ्ग्रहणं नियमार्थम्- 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति। तेन 'स्रत्' 'ध्वत्' इत्यादौ न। 'अधातोः' इति त्वधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम्। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः, इत्यादि। 'भातेर्डवतुः' (उ. ६३) भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। शत्रन्तस्य त्ववत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः। भवतीति भवन्।

४२७। उभे अभ्यस्तम् ६।१।५। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः।

४२८। नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८। अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात्। ददत्-ददद्। ददतौ। ददतः।

४२९। जक्षित्यादयः षट् ६।१।६। षड् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः। जक्षत्-जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः। एवं जाग्रत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत्। दीधीवेव्योर्ङित्त्वेऽपि छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन परस्मैपदम्। दीध्यत्। वेव्यत्। इति तान्ताः।

अथ पकारान्तप्रकरणम्।

गुप्-गुब्। गुपौ। गुपः। गुब्भ्याम्, इत्यादि। इति पान्ताः।

अथ शकारान्तप्रकरणम्।

४३०। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३।२।६०। त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद् दृशेर्धातोः कञ् स्यात्, चात् क्विन्।

४३१। आ सर्वनाम्नः ६।३।९१। सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद् दृग्दृशवतुषु। कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'व्रश्च—' (सू. २९४) इति षः। तस्य जश्त्वेन डः। तस्य कुत्वेन गः। तस्य चर्त्वेन पक्षे कः, तादृक्-तादृग्। तादृशौ। तादृशः। 'षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकारः' इति कैयटः

हरदत्तादिमते तु चर्त्वाभावपक्षे ख एव श्रूयेत, न तु गः, जश्त्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्यो यत्' (सू. १४२९) इति निर्देशा-न्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । 'व्रश्च'-(सू. २९४) इति षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे । विट्-विड् । विशौ । विशः । विशम् ।

४३२ । नशेर्वा ८।२।६३। नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्-नग् । नट्-नड् । नशौ । नशः । नग्भ्याम्-नड्भ्याम्, इत्यादि ।

४३३ । स्पृशोऽनुदके क्विन् ३।२।५८। अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्-घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । क्विन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात्क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षडगकाः प्राग्वत् । **इति शान्ताः ।**

अथ षकारान्तप्रकरणम् ।

'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' । अस्मात् 'ऋत्विग्—' (सू. ३७३) आदिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वापूर्वं जश्त्वेन डः गः कः । धृष्णोतीति दधृक्-दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्याम्, इत्यादि । रत्नानि मुष्णातीति रत्नमुट्-रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । 'षड्भ्यो लुक्' (सू. २६१) । षट्-षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । 'षट्चतुर्भ्यश्च' (सू. ३३८) इति नुट् । 'अनाम्' इति पर्युदासान्न ष्टुत्वनिषेधः । 'यरोऽनुनासिके –' (सू. ११६) इति विकल्पं बाधित्वा 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' (वा. २७) इति वचनान्नित्यमनु-नासिकः । षण्णाम् । षट्त्सु-षट्सु । तदन्तविधिः, परमषट् । परम-षण्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्या-सिद्धत्वात् 'ससजुषो रुः' (सू. १६२) इति रुत्वम् ।

४३४ । र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८।२।७६। रेफवान्तस्य धातो-

रुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्। 'वा शरि' (सू. १५१) इति वा विसर्जनीयः।

४३५। **नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि** ८।३।५८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षत्वम्। पिपठीष्षु पिपठीःषु। 'प्रत्येकम्' इति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न। निंस्स्व। निंस्से। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं, व्याख्यानात्। तेनेह न—सुहिन्सु, पुंसु। अत एव न शर्ग्रहणेन गतार्थता। 'रात्सस्य' (सू. २८०) इति सलोपे विसर्गः, चिकीः। चिकीर्षौ। चिकीर्षः। 'रोः सुपि' (सू. ३३९) इति नियमान्न विसर्गः, चिकीर्षु। **'दमेर्डोस्'** (उ. २२७)। डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपः। षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्गौ, दोः। दोषौ। दोषः। 'पद्दन्—' (सू. २२८) इति वा दोषन्। दोष्णः। दोष्णा। दोषः। दोषा। 'विश प्रवेशने'। सन्नन्तात्क्विप्। (१) षत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। 'व्रश्च—' (२९४) इति षः। जश्त्वचर्त्वे। विविट् विविड्। विविक्षौ। विविक्षः। 'स्कोः—' (सू. ३८०) इति कलोपः। तट्-तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्-गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि तु 'स्कोः—' (सू. ३८०) इति न प्रवर्तते, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (वा ४४) इति त्विह नास्ति, 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' (वा. ४५) इति निषेधात्। तस्मात् संयोगान्तलोप एव। तक्-तग्। गोरक्-गोरग्। 'स्कोः—' (सू. ३८०) इति कलोपं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः। पिपक्-पिपग्। एवं विवक्, दिधक्। **इति षान्ताः।**

---

(१) **'कुत्वस्याऽसिद्धत्वात्'** इति पाठः।

अथ सकारान्तप्रकरणम् ।

'पिस गतौ' सुष्ठु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीर्भ्याम् । सुपीःषु-सुपीष्षु । एवं सुतूः । 'तुस खण्डने' । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् । विद्वांसौ ।

४३६ । **वसोः सम्प्रसारणम्** ६।४।१३१। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । 'वसुस्रंसु-' (सू. ३३४) इति दत्वम् । विद्वद्भ्याम् । इत्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । 'अकृतव्यूहाः-' (प. ५७) इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् । इत्यादि । 'सान्तमहतः-' (सू. ३१७) इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते, न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत्-ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ।

४३७ । **पुंसोऽसुङ्** ७।१।८९। सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । 'बहुपुंसी' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू. ४५५) इति ङीबर्थं कृतेन 'पुञो डुम्सुन्' (पातेर्डुम्सुन्) इति प्रत्ययस्योगित्त्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुम्भ्याम् । पुम्भिः । पुंसु । 'ऋदुशन-' (सू. २७६) इत्यनङ् । उशना । उशनसौ । उशनसः । ॐ६५ **अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः**ॐ । हे उशनन्-हे उशन-हे उशनः । उशनोभ्याम् । इत्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् । इत्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्याम् इत्यादि । अधातोरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः ।

सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्लः । 'ग्रसु ग्लसु अदने' ।

४३८ । अदस औ सुलोपश्च ७।२।१०७। अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । 'तदोः सः सौ–' (सू. ३८१) इति दस्य सः । असौ । **॥ ६३ । आत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥** । प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ–असुकः । त्यदाद्यत्वं, पररूपत्वम् , वृद्धिः । 'अदसोऽसेः–' (सू. ४२०) इति मत्वोत्त्वे, अमू । 'जसः शी' (सू. २१४) आद्गुणः (सू. ६९) ।

४३९ । एत ईद्बहुवचने ८।२।८१। अदसो दात्परस्य एत ईत्स्याद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू. १२) इति विभक्तिकार्यं प्राक् , पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ।

४४० । न मु ने ८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु । **इति सान्ताः ।** इति हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ।

४४१ । नहो धः ८।२।३४। नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत्–उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् 'ष्णिह प्रीतौ' (धा. १२०१) इत्यस्मात् 'ऋत्विग्–' (सू. ३७३) आदिना क्विन् , निपातनाद्दलोपषत्वे । क्विन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः, जश्त्वचर्त्वे; उष्णिक् उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । **इति हान्ताः ।**

अथ वकारान्तप्रकरणम्।

द्यौः। दिवौ। दिवः। द्युभ्याम्। द्युषु। **इति वान्ताः।**

अथ रेफान्तप्रकरणम्।

गीः। गिरौ। गिरः। एवं पूः। चतुरश्चतसृादेशः। चतस्रः २। चतसृणाम्। **इति रेफान्ताः।**

अथ मकारान्तप्रकरणम्।

किमः कादेशे टाप्। का। के। काः। सर्वावत्।

४४२। यः सौ ७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ। 'इदमो मः' (सू. ३४३)। इयम्। त्यदाद्यत्वं, टाप् 'दश्च' (सू. ३४५) इति मः, इमे। इमाः। इमाम्। इमे। इमाः। अनया। 'हलि लोपः' (सू. ३४७)। आभ्याम् ३। आभिः। अस्य। अस्याः २। अनयोः २। आसाम्। अस्याम्। आसु। अन्वादेशे तु—एनाम्। एने। एनाः। एनया, एनयोः २। **इति मान्ताः।**

अथ जकारान्तप्रकरणम्।

'ऋत्विग्–' (सू. ३७३) आदिना सृजेः क्विन् अमागमश्च निपातितः। स्रक्-स्रग्। स्रजौ। स्रजः। स्रक्षु। **इति जान्ताः।**

अथ दकारान्तप्रकरणम्।

त्यदाद्यत्वं टाप्। स्या। त्ये। त्याः। एवं तद्, यद्, एतद्। **इति दान्ताः।**

अथ चकारान्तप्रकरणम्।

वाक्-वाग्। वाचौ। वाचः। वाग्भ्याम्। वाक्षु। **इति चान्ताः।**

अथ पकारान्तप्रकरणम् ।

अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । 'अप्तृन्–' (सू. २७७) इति दीर्घः, आपः । अपः ।

४४३ । अपो भि ७।४।४८। अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु । **इति पान्ताः ।**

अथ शकारान्तप्रकरणम् ।

दिक्-दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । 'त्यदादिषु—' (सू. ३४०) इति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम् । दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । **इति शान्ताः ।**

अथ षकारान्तप्रकरणम् ।

त्विट्-त्विड् । त्विषौ । त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु-त्विट्सु । सह जुषत इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु-सजूःषु । षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम् , आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् । **इति षान्ताः ।**

अथ सकारान्तप्रकरणम् ।

असौ । त्यदाद्यत्वं, टाप् , औङः शी, उत्त्वमत्वे, अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु । **इति सान्ताः ।**

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गे हकारान्तप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् , दत्वम् , स्वनडुत्-स्वनडुद् । स्वनडुही । 'चतुरन-

डुहोः–' (सू. ३३१) इत्याम् , स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । इति हान्ताः ।

अथ वकारान्तप्रकरणम् ।

'दिव उत्' (सू. ३३७) अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् , **॥६७ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः॥** । इति प्रत्ययलक्षणं न, विमलदिवी । 'अपदादिविधौ' किम् ? दधिसेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव । कुत्वे तु न । इति वान्ताः ।

अथ रेफान्तमान्तप्रकरणम् ।

वाः । वारी । अझलन्तत्वान्न नुम्, वारि । चत्वारि । इति रेफान्ताः ।

'न लुमता—' (सू. २६३) इति कादेशो न, किम् । के । कानि । इदम् । इमे । इमानि । **॥६८ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः॥** । एनत् । एने । एनानि । एनेन । एनयोः २ । इति मान्ताः ।

अथ नकारान्तप्रकरणम् ।

ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे (१) ब्रह्मन्–हे ब्रह्म । 'रोऽसुपि' (सू. १७२)अहर्भाति । 'विभाषा ङिश्योः' (सू. २३७)अह्नी-अहनी । अहानि ।

४४४ । अहन् ८।२।६८ । 'अहन्' इत्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह 'अहः' 'अहोभ्याम्' इत्यादौ रत्वरुत्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य (२) नलोपाभावं निपात्य, द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रत्वरुत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स 'दीर्घाहाः'

(१) सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ।
(२) प्रथमेन इत्यादि ।

निदाघः। इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन 'असुपि' इति निषेधाद्रुत्वाभावे रुः, तस्यासिद्धत्वान्नान्तलक्षण उपधादीर्घः। सम्बुद्धौ तु हे 'दीर्घाहः' निदाघ। दीर्घाहानौ। दीर्घाहानः। दीर्घाह्णा। दीर्घाहोभ्याम्। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रग्वि। स्रग्विणी। स्रग्वीणि। वाग्मि। वाग्मिनी। वाग्मीनि। (१) बहुवृत्रहाणि। (२) बहुपूषाणि। (३) बह्वर्यमाणि। **इति नान्ताः।**

अथ जकारान्तप्रकरणम्।

असृजः पदान्ते कुत्वम्, सृजेः क्विनो विधानात्। विश्वसृडादौ तु न, 'सृजिदृशोः' (सू.२४०५) इति सूत्रे 'रज्जुसृड्भ्याम्' इति (४) भाष्यप्रयोगात्। यद्वा 'व्रश्च–' (सू. २०४) आदिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः। स्रगृत्विक्छब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम्। असृक्छब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः। असृक्-असृग्। असृजी। असृजि। 'पद्दन्' (सू. २२८) इति वा असन्। असानि। असृजा-अस्ना। असृग्भ्याम्-असभ्याम्। इत्यादि। ऊर्क्, ऊर्ग्। ऊर्जी। ऊर्न्जि। नरजानां संयोगः। **॥६९ बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः॥। ॥७० अन्त्यात्पूर्वो वा नुम्॥।** बहूर्जि-बहूंर्जि वा कुलानि। **इति जान्ताः।**

अथ दकारान्तप्रकरणम्।

त्यत्-त्यद्। त्ये। त्यानि। तत्-तद्। ते। तानि। यत्-यद्। ये। यानि। एतत्-एतद्। एते। एतानि। अन्वादेशे तु एनत्। वेभिद्यतेः

---

(१) बहुवृत्रह, बहुवृत्रघ्नी बहुवृत्रहणी।
(२) बहुपूष, बहुपूष्णी बहुपूषणी। (३) बह्वर्यम, बह्वर्यम्णी बह्वर्यमणी।
(४) अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावः, अव्ययपूर्वपदे कुत्वमिति कल्पनात्

क्विप्, बेभित्-बेभिद्। बेभिदी। शावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादझलन्तत्वान्न नुम्। अजन्तलक्षणस्तु नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्, बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि। इति दान्ताः।

अथ चकारान्तप्रकरणम्।

'गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः। असन्ध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतम्मतम्॥ १॥ स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षट्के स्युस्त्रीणि जश्शसोः। चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय'॥ २॥

अथाहि, गामञ्चतीति विग्रहे 'ऋत्विग्—' (सू. ३७३) आदिना क्विन्, गतौ नलोपः, 'अवङ् स्फोटायनस्य' (सू. ८८) इत्यवङ्, गवाक्-गवाग्। 'सर्वत्र विभाषा-' (सू. ८७) इति प्रकृतिभावे, गोअक्-गोअग्-पूर्वरूपे गोऽक्-गोऽग्। पूजायां नस्य कुत्वेन ङः, गवाङ्-गोअङ्-गोऽङ्। अम्यप्येतान्येव नव। औङः शी, भत्वात्। 'अचः' (सू. ४१७) इत्यलोपः, गोची। पूजायान्तु गवाञ्ची-गोअञ्ची गोऽञ्ची। 'जश्शसोः शिः' (सू. ३१२), शेस्सर्वनामस्थानत्वान्नुम्, गवाञ्चि-गोअञ्चि-गोऽञ्चि। गतिपूजनयोस्त्रीण्येव गोचा, गवाञ्चा-गोअञ्चा-गोऽञ्चा। गवाग्भ्याम्-गोअग्भ्याम्-गोऽग्भ्याम्, गवाङ्भ्याम्-गोअङ्भ्याम्-गोऽङ्भ्याम्। इत्यादि। सुपि तु ङान्तानां पक्षे 'ङ्णोः कुक्-' (सू. १३०) इति कुक्, गवाङ्क्षु-गोऽङ्क्षु, गोअङ्क्षु, गवाङ्षु-गोअङ्षु-गोऽङ्षु, गवाक्षु-गोअक्षु। गोऽक्षु। न चेह 'चयो द्वितीयाः' (वा. ३०) इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम्, चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावे पक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्धन्त एव। **'ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्प-**

नात् । रूपाण्यष्टाविभूतानि (५२७) भवन्तीति मनीषिभिः ॥' तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । इति चान्ताः ।

अथ तकारान्तप्रकरणम् ।

यकृत् । यकृती । यकृन्ति । 'पद्दन्-' (सू. २२८) इति वा यकन्, यकानि । यक्ना–यकृता । शकृत् । शकृती। शकृन्ति। शकानि । शक्ना-शकृता । ददत् । ददती ।

४४५ । **वा नपुंसकस्य** ७।१।७९। अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति-ददति। तुदत् ।

४४६ । **आच्छीनद्योर्नुम्** ७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती—तुदती । तुदन्ति । भात् । भान्ती–भाती । भान्ति । पचत् ।

४४७ । **शप्श्यनोर्नित्यम्** ७।१।८१। शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । इति तान्ताः ।

अथ पकारान्तप्रकरणम् ।

स्वप्–स्वब् । स्वपी । नित्यात्परादपि नुमः प्राक् 'अप्तृन्-' (सू. २७७) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् , नुम् , स्वाम्पि । 'निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वम्' इति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहान्नुमेव, स्वम्पि । स्वपा । 'अपो भि' (सू. ४४३) स्वद्भ्याम् । स्वद्भिः । इति पान्ताः ।

अथ सकारान्तप्रकरणम् ।

'अर्तिपृवपि-' (उ २७४) इत्यादिना धनेरुस्, रुत्वम्, धनुः । धनुषी । 'सान्त-' (सू. ३१७) इति दीर्घः 'नुम्विसर्जनीय-' (सू. ४३५)

इति षत्वम्, धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्विप्, 'र्वोः—' (सू. ४३३) इति दीर्घः, पिपठीः । पिपठिषी । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न, पिपठिषि । पिपठीर्भ्याम् । इत्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् । इत्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः विभक्तिकार्यम्, उत्वमत्वे, अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् । **इति सान्ताः ।**

इति हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अथाव्ययप्रकरणम् ।

४४८ । **स्वरादिनिपातमव्ययम्** ।१।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । सनुतर् । उच्चैर् । नीचैस् । शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात् । पृथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अवस् । समया । निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत् । सना । सनत् । सनात् । उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम् । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम् । प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस् । हिरुक् । धिक् । अथ । अम् । आम् । प्रताम् । प्रशाम् । प्रतान् । मा । माङ् । आकृतिगणोऽयम् ।

च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् । युगपत् ।

भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण्। कच्चित्। किञ्चित्। यत्र। नह। हन्त। माकिः। माकिम्। नकिः। (आकिम्) नकिम्। माङ्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। द्वै। न्वै। रै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। ओम्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथो। अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। **'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' (ग)**-अवदत्तम्। अहंयुः। अस्तिक्षीरा। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग। है। हे। भोः। अये। द्य। विषु। एकपदे। युत्। आतः। चादिरप्याकृतिगणः॥ **इति चादयः।**

४४९। **तद्धितश्चासर्वविभक्तिः १।१।३८।** यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्-'तसिलादयः प्राक्पाशपः, शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः, अम्, आम्, कृत्वोऽर्थाः, तसिवती, नानाञौ' इति। तेनेह न-पचतिकल्पम्। पचतिरूपम्।

४५०। **कृन्मेजन्तः १।१।३९।** कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात्। स्मारंस्मारम्। जीवसे। पिबध्यै।

४५१। **क्त्वातोसुन्कसुनः १।१।४०।** एतदन्तमव्ययं स्यात्। कृत्वा। उदेतोः। विसृपः।

४५२। **अव्ययीभावश्च १।१।४१।** अधिहरि।

४५३। **अव्ययादाप्सुपः २।४।८२।** अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात्। तत्र शालायाम्। विहितविशेषणान्नेह-अत्युच्चैसौ। अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति, तथापि न गौणे। आब्ग्रहणं व्यर्थम्, अलिङ्गत्वात्। **'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्'** (भाष्योक्ता) **इति श्रुतिलिङ्ग-**

कारकसङ्ख्याऽभावपरा । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥' वगाहः-अवगाहः । पिधानम्-अपिधानम् । इत्यव्ययप्रकरणम् ।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

४५४ । **स्त्रियाम् ४।१।३।** अधिकारोऽयम् समर्थानामिति यावत् ।

४५५ । **अजाद्यतष्टाप् ४।१।४।** अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्ङीषो ङीपश्च बोधनाय । अजा । अतः खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह—पञ्चाजी (१) अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीप् प्राप्तः । बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु 'वयसि प्रथमे' (सू. ४७९) इति ङीप् प्राप्तः । ❀७१ **सम्भस्त्राऽजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्**❀ । सम्फला । भस्त्रफला । 'ङ्यापोः—' (सू. १००३) इति ह्रस्वः । ❀ ७२ **सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्** ❀ । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । ❀ ७३ **शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः**❀ । पुंयोगे तु शूद्री । 'अमहत्पूर्वा' किम ? महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । **'मध्यमेति पुंयोगेऽपि' (ग)** । **'कोकिला जातावपि' (ग)** । ❀ ७४ मूलान्नञः ❀ अमूला । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (३०६) कर्त्री । दण्डिनी ।

४५६ । **उगितश्च ४।१।६।** उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीव्यन्ती । 'शप्श्यनोः—' (सू. ४७७)

---

(१) 'द्विगोः' इति ङीप् ।

इति नुम्। 'उगिदचाम्–' (सू. ३६१) इति सूत्रेऽञ्चग्रहणेन 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेव' इति नियम्यते। तेनेह न—उखास्रत्। क्विप्, 'अनिदिताम्–' (सू. ४१६) इति नलोपः। पर्णध्वत्। अञ्चतेस्तु स्यादेव। प्राची। प्रतीची।

४५७। **वनो र च ४।१।७।** वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकास्त्रियां ङीप्स्यात्, रश्चान्तादेशः। वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम्। **'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' (प. २४)।** तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते। सुत्वानमतिक्रान्ता अतिसुत्वरी। अतिधीवरी शर्वरी। **ॐ७५ वनो न हश इति वक्तव्यम्ॐ।** हशन्ताद्धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकान्ङीप् रश्च नेत्यर्थः। 'ओणृ अपनयने'। वनिप् 'विड्वनोः–' (सू. २९८२) इत्यात्वम्। अवावा ब्राह्मणी। राजयुध्वा। **ॐ७६ बहुव्रीहौ वाॐ।** बहुधीवरी–बहुधीवा। पक्षे डाब्वक्ष्यते।

४५८। **पादोऽन्यतरस्याम् ४।१।८।** पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीब्वा स्यात्। द्विपदी–द्विपाद्।

४५९। **टाबृचि ४।१।९।** ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात्। द्विपदा ऋक्। एकपदा। 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू. ३९८) पञ्च। चतस्रः। 'पञ्च' इत्यत्र नलोपे कृतेऽपि 'ष्णान्ता षट्' (सू. ३६९) इति षट्संज्ञां प्रति 'नलोपः सुप्स्वर—' (सू. ३५३) इति नलोपस्यासिद्धत्वात् 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (सू. ३०८) इति न टाप्।

४६०। **मनः ४।१।११।** मन्नन्तान्न ङीप्। सीमा। सीमानौ।

४६१। **अनो बहुव्रीहेः ४।१।१२।** अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप्। बहुयज्वा। बहुयज्वानौ।

४६२ । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब्वा स्यात् । सीमा । सीमे-सीमानौ । दामा । दामे-दामानौ । 'न पुंसि दाम' इत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे-बहुयज्वानौ ।

४६३ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ४।१।२८। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप्स्यात् । पक्षे डाब्निषेधौ (१) बहुराज्ञी । बहुराज्ञ्यौ—बहुराजे—बहुराजानौ ।

४६४ । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ७।३।४४। प्रत्ययस्थात्ककारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि परे, स आप्सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । 'अतः' किम् ? नौका । 'प्रत्ययस्थात्' किम् ? शक्नोतीति शका । 'असुपः' किम् ? बहुपरिव्राजका नगरी । 'कात्' किम् ? नन्दना । 'पूर्वस्य' किम् ? परस्य मा भूत्, कटुका । 'तपरः' किम् ? राका । 'आपि' किम् ? कारकः । **॥७७ मामकनरकयोरुपसङ्ख्यानम्॥** । मामिका । नरान्कायतीति नरिका । **॥७८ त्यक्त्यपोश्च॥** । दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ।

४६५ । न यासयोः ७।३।४५। यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् । **॥७९ त्यकनश्च निषेधः॥** । अधित्यका । उपत्यका । **॥८० आशिषि वुनश्च न॥** । जीवका । भवका । **॥८१ उत्तरपदलोपे न॥** । देवदत्तिका-देवका । **॥८२ क्षिपकादीनां च॥** । क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका । **॥८३ तारका ज्योतिषि॥** । अन्यत्र तारिका । **॥८४ वर्णका तान्तवे॥** । अन्यत्र वर्णिका । **॥८५ वर्तका शकुनौ प्राचाम्॥** । उदीचां तु वर्तिका । **॥८६ अष्टका पितृदेवत्ये॥** । अष्टिका अन्या । **॥८७ सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां**

(१) डाब्निषेधपक्षयोः—बहुराजा ।

वेति वक्तव्यम्॥। इह वा अ इति च्छेदः। कात्पूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः। तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन ईवर्णस्य पक्षेऽकारः। अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः। सूतका-सूतिका। इत्यादि।

४६६। उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७।३।४६। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे। 'केऽणः' (सू. ८३५) इति ह्रस्वः, आर्यका-आर्यिका। चटकका-चटकिका। 'आतः' किम्? साङ्काश्ये भवा साङ्काश्यिका। 'यक' इति किम्? अश्विका। 'स्त्रीप्रत्यय—' इति किम्? शुभं यातीति शुभंयाः अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका। ॥८८ **धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्**॥। सुनयिका। सुपाकिका।

४६७। भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि ७।३।४७। स्वेत्यन्तं लुप्तषष्ठीकं पदम्। एषामत इद्वा स्यात्। तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम्। भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्। अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम्। 'एषा' 'द्वा' एतयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्त्वम्, अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असुपः' इति प्रतिषेधात्। अनेषका। परमैषका। अद्वके। परमद्वके। स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्। इह हि 'आतः स्थाने' इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम्, न तु द्वैषयोरसम्भवात्। नाप्यन्येषाम्, अव्यभिचारात्। स्वशब्दस्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः। अर्थान्तरे तु न स्त्री। संज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम्। एवं चात्मीयायां 'स्विका' 'परमस्विका' इति नित्यमेवेत्त्वम्। निर्भस्त्रका-निर्भस्त्रिका। एपका-एषिका। कृतषत्वनिर्देशान्नेह विकल्पः-एतिके। एतिकाः। अजका-अजिका। ज्ञका-ज्ञिका। द्वके-द्विके। निःस्वका-निःस्विका।

४६८। **अभाषितपुंस्काच्च** ७।३।४८। **एतस्माद्विहितस्य** आतः स्थाने अत इद्वा स्यात्। गङ्गका—गङ्गिका। बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम्। अज्ञाता अखट्वा—अखट्विका। **शैषिके** कपि तु विकल्प एव।

४६९। **आदाचार्याणाम्** ७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आद्वा **स्यात्**। गङ्गाका। उक्तपुंस्कात्तु शुभ्रिका।

४७०। **अनुपसर्जनात्** ४।१।१४। अधिकारोऽयं 'यूनस्तिः' (सू. ५३२) इत्यभिव्याप्य। अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति।

४७१। **टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः** ४।१।१५। अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात्। कुरुचरी। उपसर्जनत्वान्नेह - बहुकुरुचरा। नदट्—नदी। 'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च ङीप्प्राप्तो यासुटो ङित्त्वेन **'अनाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम्'** (प. ७०) इति ज्ञापनान्न भवति, श्नः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। **'ताच्छीलिके णेऽपि'** (प० ६८) चौरी। ॐ८९ **नञ्स्नञीकक्ख्युस्तरुणतलुनानामुपसङ्ख्यानम्**ॐ। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। आढ्यङ्करणी। तरुणी। तलुनी।

४७२। **यञश्च** ४।१।१६। यञन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात्। अकारलोपे कृते।

४७३। **हलस्तद्धितस्य** ६।४।१५०। हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे। गार्गी। ॐ९० **अनपत्याधिका**-

रस्थाच्च ङीप्॥ । द्वीपे भवा द्वैप्या । अधिकारग्रहणान्नेह—देवस्यापत्यं दैव्या । '**देवाद्यञञौ**' (वा० २९५) इति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयः, न त्वपत्याधिकारपठितः ।

४७४ । **प्राचां ष्फ तद्धितः** ४।१।१७। यञन्तात्ष्फो वा स्यात्स्त्रियाम् , स च तद्धितः ।

४७५ । **षः प्रत्ययस्य** १।३।६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् ।

४७६ । **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** ७।१।२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । पित्त्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे 'षिद्गौरा–' (सू. ४९९) इति वक्ष्यमाणो ङीप् , गार्ग्यायणी ।

४७७ । **सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः** ४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

४७८ । **कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च** ४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । टाब्ङीपोरपवादः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (सू. ११७७) कौरव्यायणी । 'ढक् च मण्डूकात्' (सू. ११२४) इत्यण् । माण्डूकायनी । ॥९१ **आसुरेरुपसङ्ख्यानम्**॥ । आसुरायणी ।

४७९ । **वयसि प्रथमे** ४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात्स्त्रियां ङीप्स्यात् । कुमारी । ॥९२ **वयस्यचरम इति वाच्यम्**॥ । वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । 'अतः' किम् ? शिशुः । कन्याया न, 'कन्यायाः कनीन च' (सू. ११२१) इति निर्देशात् ।

४८० । **द्विगोः** ४।१।२१। अदन्ताद् द्विगोर्ङीप्स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला । त्र्यनीका सेना ।

४८१ । अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ४।१।२२। अपरिमाणान्ताद्बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीब्न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्ठक् । 'अध्यर्ध-' (सू. १६९३) इति लुक् । द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता । द्व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात्तु द्व्याढकी । 'तद्धितलुकि' किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ।

४८२ । काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाणमस्या द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । 'प्रमाणे द्वयसच् -' (सू. १८३८) इति विहितस्य मात्रचः **'प्रमाणे लः'** (वा० ४५२) **'द्विगोर्नित्यम्'** (वा० ४५३) इति लुक् । 'क्षेत्रे' किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

४८३ । पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्ङीब्वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी-द्विपुरुषा वा परिखा ।

४८४ । ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१। ऊधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाब्ङीब्निषेधेषु प्राप्तेषु ।

४८५ । बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४।१।२५। ऊधोऽन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष् स्यात्स्त्रियाम् । कुण्डोध्नी । 'स्त्रियाम्' किम् ? कुण्डोधो धैनुकम् । इहानङपि न, तद्विधौ 'स्त्रियाम्' इत्युपसंख्यानात् ।

४८६ । संख्याव्ययादेर्ङीप् ४।१।२६। ङीषोऽपवादः । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहेरित्येव, ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

४८७ । दामहायनान्ताच्च ४।१।२७। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्धायनान्ताच्च ङीप्स्यात् । दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेः 'उद्दामा वडवा'

इत्यत्र डाब्निषेधावपि पक्षे स्तः। द्विहायनी बाला। ॐ९३ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्ॐ। ॐ९४ वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप् णत्वं चेष्यतेॐ। त्रिहायणी। चतुर्हायणी। वयसोऽन्यत्र- द्विहायना, चतुर्हायना शाला।

४८८। **नित्यं संज्ञाछन्दसोः** ४।१।२९। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधा-लोपिनो ङीप्। सुराज्ञी नाम नगरी। अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव। वेदे तु शतमूर्ध्नी।

४८९। **केवलमामकभागधेयपापाऽपरसमानार्यकृतसुमङ्गल-भेषजाच्च** ४।१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप्स्यात्संज्ञाछन्दसोः। 'अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः'। मामकी। भागधेयी। पापी। अपरी। समानी आर्यकृती। सुमङ्गली। भेषजी। अन्यत्र 'केवला' इत्यादि। मामकग्रहणं नियमार्थम्, अणन्तत्वादेव सिद्धेः। तेन लोकेऽसंज्ञायां—मामिका।

४९०। **अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्** ४।१।३२। एतयोः स्त्रियां नुक्स्यात्। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (सू. ३०६)। गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्येते। तत्र अन्तः अस्त्यस्यां गर्भः इति विग्रहे अन्तरशब्दस्या-धिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुब्निपा-त्यते। 'पतिवत्नी' इत्यत्र तु वत्वं निपात्यते। अन्तर्वत्नी। पतिवत्नी। प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः। पतिमती पृथिवी।

४९१। **पत्युर्नो यज्ञसंयोगे** ४।१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे। वसिष्ठस्य पत्नी तत्कर्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्री-त्यर्थः, दम्पत्योः सहाधिकारात्।

४९२। **विभाषा सपूर्वस्य** ४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात्। गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी।

'अनुपसर्जनस्य' इतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं, किं तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहावपि, दृढपत्नी-दृढपतिः । वृषलपत्नी-वृषलपतिः । अथ 'वृषलस्य पत्नी' इति व्यस्ते कथमिति चेद् ? पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा, आचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पक्षे 'पत्नियौ' 'पत्नियः' इतीयङ्विषये विशेषः । 'सपूर्वस्य' किम् ? गवां पतिः स्त्री ।

४९३ । **नित्यं सपत्न्यादिषु** ४।१।३५। पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

४९४ । **पूतक्रतोरै च** ४।१।३६। 'इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते' पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।'**यया तु क्रतवः पूताः स्यात्पूतक्रतुरेव सा**'

४९५ । **वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः** ४।१।३७। एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यान्ङीप् च। वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । 'हरविष्णू **वृषाकपी' इत्यमरः । 'वृषाकपायी श्रीगौर्योः' इति** च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

४९६ । **मनो रौ वा** ४।१।३८। मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा, ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप्च । मनोः स्त्री मनावी—मनायी—मनुः ।

४९७ । **वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः** ४।१।३९। वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप्स्यात् , तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता। रोहिणी—रोहिता । **'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' (फि. ३३)** इति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तः 'त्र्येण्या च शलल्या' इति गृह्यसूत्रम् । त्रीणि एतानि अस्या इति बहुव्रीहिः । **'अनुदात्तात्'** किम् ? श्वेता । **'घृतादीनां च' (फि. २१)** इत्यन्तो-

दात्तोऽयम् । अत इत्येव । शितीः स्त्री । *** १५ पिशङ्गादुपसंख्यानम् *** । पिशङ्गी-पिशङ्गा । ***९६ असितपलितयोर्न *** । असिता । पलिता । ***९७ छन्दसि क्नमेके*** । असिक्नी । पलिक्नी । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची, किं तु विशुद्धवाची । तेन 'अवदाता' इत्येव ।

४९८ । **अन्यतो ङीष्** ४।१।४०। तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीष्स्यात् । कल्माषी । सारङ्गी । '**लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः**' (फि. ४२) इति मध्योदात्तावेतौ । 'अनुदात्तान्तात्' किम् ? कृष्णा । कपिला ।

४९९ । **षिद्गौरादिभ्यश्च** ४।१।४१। षिद्भ्यो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्तकी । गौरी । ***९८ आमनडुहः स्त्रियां वा*** । अनडुही-अनड्वाही । '**पिप्पल्यादयश्च**' (ग) आकृतिगणोऽयम् ।

५०० । **सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः** ६।४।१४९। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः । ***९९ मत्स्यस्य ङ्याम् *** । ***१०० सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च*** । ***१०१ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्*** । मत्सी । '**मातरि षिच्च**' (वा ३२८) इति षित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः षितां ङीष्, दंष्ट्रा ।

५०१ । **जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुकवरात् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु** ४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद् वृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादञन्तत्वेन 'टिड्ढा'-(सू. ४७१) इति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डा अन्या । 'कुडि दाहे'

'गुरोश्च हलः' (सू. ३२८०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीप् विधीयते न तु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणा अन्या । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थला अन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजा अन्या । नागी स्थूला चेत् । नागा अन्या । गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । काला अन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीला अन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । 'नील्या अन्वक्तव्यः' (वा. ३१७) इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र, किन्तु **॥ १०२ नीलादोषधौ ॥** । नीली । **॥ १०३ प्राणिनि च ॥** । नीली गौः । **॥ १०४ संज्ञायां वा ॥** । नीली—नीला । कुशी अयोविकारश्चेद् । कुशा अन्या । कामुकी मैथुनेच्छा चेत् । कामुका अन्या । कबरी केशानां सन्निवेशश्चेत् । कबरा अन्या चित्रेत्यर्थः ।

५०२ । **शोणात्प्राचाम्** ४।१।४३। शोणी–शोणा ।

५०३ । **वोतो गुणवचनात्** ४।१।४४। उदन्ताद् गुणवाचिनो वा ङीष्स्यात् । मृद्वी–मृदुः । 'उतः' किम् ? शुचिः । 'गुणः' इति किम् ? आखुः । **॥ १०५ खरुसंयोगोपधान्न ॥** । खरुः पतिंवरा कन्या । पाण्डुः ।

५०४ । **बह्वादिभ्यश्च** ४।१।४५। एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी-बहुः । **'कृदिकारादक्तिनः' (ग)** । रात्रिः–रात्री । **'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' (ग)** । शकटिः–शकटी । 'अक्तिन्नर्थात्' किम् ? अजननिः । क्तिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । 'हिमकाषिहतिषु च' (सू ९९४) इति पद्भावः । पद्धतिः–पद्धती ।

५०५ । **पुंयोगादाख्यायाम्** ४।१।४८। या पुमाख्या पुंयोगा-

स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । ***१०५ पालकान्तान्न*** । गोपालिका । अश्वपालिका । ***१०७ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः*** । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । 'देवतायाम्' किम् ? सूरी= कुन्ती, मानुषीयम् ।

५०६ । **इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४।१।४९।** एषामानुगागमः स्यान्ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीषि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी । ***१०८ हिमारण्ययोर्महत्त्वे*** । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यम् अरण्यानी । ***१०९ यवाद्दोषे*** । दुष्टो यवो यवानी । ***११० यवनाल्लिप्याम्*** । यवनानां लिपिर्यवनानी । ***१११ मातुलोपाध्याययोरानुग्वा*** । मातुलानी-मातुली । उपाध्यायानी-उपाध्यायी । ***११२ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः*** । उपाध्यायी—उपाध्याया । ***११३ आचार्यादणत्वं च*** । आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या, स्वयं व्याख्यात्री । ***११४ अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे*** । अर्याणी—अर्या । स्वामिनी वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी—क्षत्रिया । पुंयोगे तु—अर्यी । क्षत्रियी । कथं 'ब्रह्माणी' इति ? ब्रह्माणमानयति जीवयतीति 'कर्मण्यण्' (सू. २९१३) ।

५०७ । **क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५०।** क्रीतान्तादन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष्स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिन्न—धनक्रीता ।

५०८ । **क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१।** करणादेः क्तान्तादन्तात्स्त्रियां ङीष्स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्ती द्यौः ।

५०९ । **बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४।१।५२।** बहुव्रीहेः क्तान्ता-

दन्तोदात्ताददन्तात्स्त्रियां ङीष् स्यात् । ***११५ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्*** । तेन बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वान्न । ऊरुभिन्नी । नेह—बहुक्रीता । ***११६ जातान्तान्न*** । दन्तजाता । ***११७ पाणिगृहीती भार्यायाम्*** । पाणिगृहीता अन्या ।

५१० । **अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३** । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती-सुरापीता । 'अन्तोदात्तात्' किम् ? वस्त्रच्छन्ना । 'अनाच्छादनात्' इत्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न ङीष् ।

५११ । **स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५४।** असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा । चन्द्रमुखी—चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु—सुगुल्फा । 'उपसर्जनात्' किम् ? शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा—(१) **'अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्'** । सुस्वेदा, द्रवत्वात् । सुज्ञाना, अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला, अप्राणिस्थत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । **अतत्स्थं तत्र दृष्टं च**-सुकेशी सुकेशा वा रथ्या, अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । **तेन चेत्तत्तथायुतम् ॥** सुस्तनी—सुस्तना वा प्रतिमा, प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

५१२ । **नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ४।१।५५।** एभ्यो वा ङीष्स्यात् । आद्ययोर्बह्वज्लक्षणो निषेधो बाध्यते, पुरस्तादपवादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु 'असंयोगोपधात्' इति पर्युदासे प्राप्ते वचनं, मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी-तुङ्गनासिका, इत्यादि । नेह—सह-

---

(१) भाष्योक्तमिदम् ।

नासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः-'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' स्वङ्गी-स्वङ्गा । इत्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण सङ्ग्राह्यमिति केचित् । 'भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणम्' इति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि-*११८ पुच्छाच्च* सुपुच्छी-सुपुच्छा । *११९ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम्* । कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि । *१२० उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च* । नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

५१३ । **न क्रोडादिबह्वचः** ४।१।५६ क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

५१४ । **सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च** ४।१।५७। सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ।

५१५ । **नखमुखात्संज्ञायाम्** ४।१।५८। ङीष्न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । 'संज्ञायाम्' किम् ? ताम्रमुखी कन्या ।

५१६ । **दिक्पूर्वपदान्ङीप्** ४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवादेशः स्यात् । प्राङ्मुखी । आद्युदात्तं पदम् ।

५१७ । **वाहः** ४।१।६१। वाहन्तात्प्रातिपदिकान्ङीष्स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीप् । 'दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे' ।

५१८ । **सख्यशिश्वीति भाषायाम्** ४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे 'भाषायाम्' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि क्वचित् । सखी । अशिश्वी । 'आधेनवो धुनयन्तामशिश्वीः ।'

५१९ । **जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्** ४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष्स्यात् । 'आकृतिग्रहणा जातिः' अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी । **लिङ्गानां च न सर्वभाक्**

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या । 'असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्व्यक्त्यन्तरे कथनं विनाऽपि सुग्रहा जातिः' इति लक्षणान्तरम् । वृषली । 'सत्यन्तम्' किम्? शुक्ला । 'सकृत्'–इत्यादि किम् ? देवदत्ता । **'गोत्रं च चरणैः सह'** अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची चशब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बह्वृची । 'ब्राह्मणी' इत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीना ङीष्बाध्यते । 'जातेः' किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयात् किम् ? बलाका । 'अयोपधात्' किम् ? क्षत्त्रिया । **॥१२१ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः॥** । हयी । गवयी । मुकयी । 'हलस्तद्धितस्य' (सू. ४७३) इति यलोपः । मनुषी । **'मत्स्यस्य ङ्याम्'** (९९) मत्सी ।

५२० । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ४।१।६४। पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष्स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे रूढा एते ।

५२१ । इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५। ङीष्स्यात् । दाक्षी । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी । 'मनुष्य' इति किम् ? तित्तिरिः ।

५२२ । ऊङुतः ४।१।६६। उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुरूः । 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' (सू. ११९२) तस्य 'स्त्रियामवन्ति–' (सू. ११९७) इत्यादिना लुक् । 'अयोपधात्' किम् ? अध्वर्युः । **॥१२२ अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥** । रज्ज्वादिपर्युदासादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाबूः । कर्कन्धूः । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि 'नोङ्धात्वोः' (सू. ३७२०) इति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु-कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ।

५२३। **बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७।** स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। संज्ञायाम् किम् ? वृत्तबाहुः।

५२४। **पङ्गोश्च ४।१।६८।** पङ्गूः। ॐ१२३ **श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च**ॐ। चादूङ्। पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः। श्वश्रूः।

५२५। **ऊरूत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९।** उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्। करभोरूः।

५२६। **संहितशफलक्षणवामादेश्च ४।१।७०।** अनौपम्यार्थं सूत्रम्। संहितोरूः। सैव शफोरूः। शफौ = खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात्। लक्षणशब्दादर्शआद्यच्। लक्षणोरूः। वामोरूः। ॐ१२४ **सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्**ॐ। हितेन सह सहितौ ऊरू यस्याः सा सहितोरूः। सहेते इति सहौ ऊरू यस्याः सा सहोरूः। यद्वा. विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः।

५२७। **संज्ञायाम् ४।१।७२।** कद्रूकमण्डल्वोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात्। कद्रूः। कमण्डलूः 'संज्ञायाम्' किम् ? कद्रुः। कमण्डलुः। अच्छन्दोऽर्थं वचनम्।

५२८। **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ४।१।७३।** शार्ङ्गरवादेरञो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्स्यात्। शार्ङ्गरवी। वैदी। 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव। **'नृनरयोर्वृद्धिश्च'** (ग) इति गणसूत्रम्। नारी।

५२९। **यङश्चाप् ४।१।७४।** यङन्तात्स्त्रियां चाप्स्यात्। 'यङ' इति ष्यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणम्। आम्बष्ठ्या। कारीषगन्ध्या। ॐ१२५ **षाद्यञश्चाब्वाच्यः**ॐ। पौतिमाष्या।

५३० । आवट्याच्च ४।१।७५। अस्माच्चाप्स्यात् । 'यञश्च' (सू. ४७२) इति ङीपोऽपवादः । अवटशब्दो गर्गादिः । आवट्या ।

५३१ । तद्धिताः ४।१।७६। आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

५३२ । यूनस्तिः ४।१।७७। युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्, स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा । 'युवती' इति तु यौतेः शत्रन्तान्ङीपि बोध्यम् । इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

अथ कारकप्रकरणे प्रथमा विभक्तिः ।

५३३ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा २।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः । नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा, नियतलिङ्गाश्च 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । तटः । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे–द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं–संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ।

५३४ । सम्बोधने च २।३।४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

इति प्रथमा विभक्तिः ।

अथ द्वितीया विभक्तिः ।

५३५ । कारके १।३।२३। इत्यधिकृत्य ।

५३६ । कर्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४९। कर्तुः क्रियया आप्तु-

मिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। 'कर्तुः' किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषाः, न तु कर्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। 'कर्म' इत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा 'गेहं प्रविशति' इत्यत्रैव स्यात्।

५३७। **अनभिहिते २।३।१।** इत्यधिकृत्य।

५३८। **कर्मणि द्वितीया २।३।२।** अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात्। हरिं भजति। अभिहिते तु कर्मणि 'प्रातिपदिकार्थमात्रे' इति प्रथमैव। अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः। तिङ्—हरिः सेव्यते। कृत्—लक्ष्म्या सेवितः। तद्धितः—शतेन क्रीतः शत्यः। समासः—प्राप्तः आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः। क्वचिन्निपातेनाभिधानम्। यथा—'**विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्**'। साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः।

५३९। **तथा युक्तं चानीप्सितम् १।४।५०।** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति। ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते।

५४०। **अकथितं च १।४।५१।** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। '**दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम्। कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम्**'। 'दुह्यादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्म' इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। गां दोग्धि पयः। बलिं याचते वसुधाम्। अविनीतं विनयं याचते। तण्डुलानोदनं पचति। गर्गान् शतं दण्डयति। व्रजमवरुणद्धि गाम्। माणवकं पन्थानं पृच्छ-

ति । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते, शास्ति वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति । ॐ१२६ **अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्** ॐ । कुरून् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

५४१ । **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ** १।४।५२। गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् । **शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः** । 'गति' इत्यादि किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । 'अण्यन्तानाम्' किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः। ॐ१२७ **नीवह्योर्न** ॐ। नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन। ॐ१२८ **नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः** ॐ । वाहयति रथं वाहान्सूतः । ॐ१२९ **आदिखाद्योर्न** ॐ । आदयति खादयति वा अन्नं वटुना । ॐ१३० **भक्षेरहिंसार्थस्य न** ॐ । भक्षयत्यन्नं वटुना । 'अहिंसार्थस्य' किम् ? भक्षयति बलीवर्दान्सस्यम् । ॐ१३१ **जल्पतिप्रभृतीनामुपसङ्ख्यानम्** ॐ । जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॐ१३२ **दृशेश्च** ॐ । दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं, न तु तद्विशेषार्थानामिति अनेन ज्ञाप्यते । तेन 'स्मरति' 'जिघ्रति' इत्यादीनां न । स्मारयति घ्रापयति वा देवदत्तेन। ॐ१३३ **शब्दायतेर्न** ॐ। शब्दाययति देवदत्तेन। धात्वर्थसंगृहीत-

कर्मत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः। येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः, न त्वविवक्षितकर्माणोऽपि। तेन 'मासमासयति देवदत्तम्' इत्यादौ कर्मत्वं भवत्येव। 'देवदत्तेन पाचयति' इत्यादौ तु न।

५४२। **हृक्रोरन्यतरस्याम्** १।४।५३। हृक्रोरणौ यः कर्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात्। हारयति कारयति वा भृत्यं—भृत्येन वा कटम्। ❀१३४ **अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्**❀ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा।

५४३। **अधिशीङ्स्थासां कर्म** १।४।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्। अधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः।

५४४। **अभिनिविशश्च** १।४।४७। अभिनीत्येतत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात्। अभिनिविशते सन्मार्गम्। 'परिक्रयणे सम्प्रदानम्'—(सू. ५८१) इति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्या अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न। पापेऽभिनिवेशः।

५४५। **उपान्वध्याङ्वसः** १।४।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात्। उपवसति, अनुवसति, अधिवसति, आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। ❀१३५ **अभुक्त्यर्थस्य न**❀। वने उपवसति। ❀१३६ **उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते**❀॥ उभयतः कृष्णं गोपाः। सर्वतः कृष्णम्। धिक् कृष्णाभक्तम्। उपर्युपरि लोकं हरिः। अध्यधि लोकम्। अधोऽधो लोकम्। ❀१३७ **अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि**❀। अभितः कृष्णम्। परितः कृष्णम्। ग्रामं समया। निकषा लङ्काम्। हा कृष्णाभक्तम्। तस्य शोच्यत इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित्।

५४६। **अन्तराऽन्तरेण युक्ते** २।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया

स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् ।

५४७ । **कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३।** इत्यधिकृत्य ।

५४८ । **अनुर्लक्षणे १।४।८४।** लक्षणे द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् गत्युपसर्गसंज्ञाऽपवादः ।

५४९ । **कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २।३।८।** एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि 'हेतौ' (सू. ५६९) इति तृतीया अनेन बाध्यते, 'लक्षणेत्थम्भूत'-(सू ५५३) इत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ।

५५० । **तृतीयार्थे १।४।८५।** अस्मिन्द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः । 'षिञ् बन्धने' क्तः ।

५५१ । **हीने १।४।८६।** हीने द्योत्येऽनुः प्राग्वत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ।

५५२ । **उपोऽधिके च १।४।८७।** अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

५५३ । **लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः १।४।९०।** एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे-वृक्षं प्रति, परि, अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थम्भूताख्याने-भक्तो विष्णुं प्रति, परि, अनु वा । भागे-लक्ष्मीर्हरिं प्रति, परि, अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम्—वृक्षं वृक्षं प्रति, परि, अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावान्न षत्वम् । 'एषु' किम् ? परिषिञ्चति ।

५५४ । **अभिरभागे १।४।९१।** भागवर्जे लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवं देवमभिसिञ्चति । 'अभागे' किम् ? यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ।

५५५ । अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३। उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञाबाधात् 'गतिर्गतौ' (सू. ३९७७) इति निघातो न ।

५५६ । सुः पूजायाम् १।४।९४। सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न षः । 'पूजायाम्' किम् ? सुषिक्तं किं तवात्र ? क्षेपोऽयम् ।

५५७ । अतिरतिक्रमणे च १।४।९५। अतिक्रमणे, पूजायां च अतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अतिदेवान्कृष्णः ।

५५८ । अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १।४।९६। एषु द्योत्येष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न षः । सम्भावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते । 'सर्पिषः' इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते, सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयाद् वृषलम् , गर्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि-समुच्चये ।

५५९ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । 'अत्यन्तसंयोगे' किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः । इति द्वितीया विभक्तिः ।

अथ तृतीया विभक्तिः ।

५६० । स्वतन्त्रः कर्ता १।४।५४। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विव-

क्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।

५६१ । साधकतमं करणम् १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमब्ग्रहणं किम् ? गङ्गायां घोषः ।

५६२ । कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८। अनभिहिते कर्तरि, करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली । **॥१३८ प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्॥**। प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणैति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा याति । इत्यादि ।

५६३ । दिवः कर्म च १।४।४३। दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात् करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति ।

५६४ । अपवर्गे तृतीया २।३।६। अपवर्गः = फलप्राप्तिः, तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अह्ना, क्रोशेन वा अनुवाकोऽधीतः । 'अपवर्गे' किम् ? मासमधीतो नायातः ।

५६५ । सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसार्धसमंयोगेऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया, 'वृद्धो यूना—' (सू. ९३३) इत्यादिनिर्देशात् ।

५६६ । येनाङ्गविकारः २।३।२०। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्ष्णा काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । 'अङ्गविकारः' किम् ? अक्षि काणमस्य ।

५६७ । इत्थम्भूतलक्षणे २।३।२१। किञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

५६८ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २।३।२२। सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सञ्जानीते ।

५६९। हेतौ २।३।२३। हेत्वर्थे तृतीया स्यात्। द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम्। करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च। दण्डेन घटः। पुण्येन दृष्टो हरिः। फलमपीह हेतुः। अध्ययनेन वसति। गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका। अलं श्रमेण। श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः। इह साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम्। शतेन शतेन वत्सान् पाययति पयः। शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः। **॥१३९ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया॥।** दास्या संयच्छते कामुकः। धर्म्ये तु-भार्यायै संयच्छति। इति तृतीया विभक्तिः।

अथ चतुर्थी विभक्तिः।

५७०। कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात्।

५७१। चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१३। विप्राय गां ददाति। अनभिहित इत्येव। दानीयो विप्रः। **॥१४० क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्॥।** पत्या शेते। **॥१४१ यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा॥।** पशुना रुद्रं यजते। पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः।

५७२। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं स्यात्। हरये रोचते भक्तिः। अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः, हरिनिष्ठप्रीतिर्भक्तिः कर्त्री। 'प्रीयमाणः' किम्? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि।

५७३। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः १।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात्। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते वा। 'ज्ञीप्स्यमानः' किम्। देवदत्ताय श्लाघते पथि।

५७४। धारेरुत्तमर्णः १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्त-

संज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् ? देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ।

५७५ । **स्पृहेरीप्सितः १।४।३६।** स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । 'ईप्सितः' किम् ? पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ।

५७६ । **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः १।४।३७।** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति । 'यं प्रति कोपः' किम् ? भार्यामीर्ष्यति-मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषणं सामान्येन 'यं प्रति कोपः' इति ।

५७७ । **क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८।** सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिक्रुध्यति । अभिद्रुह्यति ।

५७८ । **राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः १।४।३९।** एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति, ईक्षते वा । पृष्टो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

५७९ । **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता १।४।४०।** आभ्यां परस्य शृणोतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति वा । विप्रेण 'मह्यं देहि' इति प्रवर्तितः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

५८० । **अनुप्रतिगृणश्च १।४।४१।** आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति ।

होता प्रथमं शंसति, तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

५८१ । **परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्** १।४।४४। नियतकालं भृत्या स्वीकरणं परिक्रयणम्, तस्मिन्साधकतमं कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन-शताय वा परिक्रीतः । **॥१४२ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या॥** । मुक्तये हरिं भजति । **॥१४३ क्लृपि सम्पद्यमाने च॥** । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते, सम्पद्यते, जायते । इत्यादि । **॥१४४ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥** । वाताय कपिला विद्युत् । **॥१४५ हितयोगे च ॥** । ब्राह्मणाय हितम् ।

५८२ । **क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः** २।३।१४। क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं 'स्वयम्भुवे नमस्कृत्य' इत्यादावपि ।

५८३ । **तुमर्थाच्च भाववचनात्** २।३।१५। 'भाववचनाश्च' (सू. ३१८२) इति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

५८४ । **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च** २।३।१६।

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' (प. १०३)। नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । दैत्येभ्यो हरिरलं, प्रभुः, समर्थः, शक्त इत्यादि । प्रभ्वादियोगे षष्ठ्यपि साधुः, 'तस्मै प्रभवति—' (सू. १७६५) 'स एषां ग्रामणीः' (सू. १८७८) इति निर्देशात् । तेन 'प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य' इति सिद्धम् ।

वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि 'चतुर्थी चाशिषि—' (सू. ६३२) इति षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्येव भवति, स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

५८५ । **मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु २।३।१७।** प्राणिवर्जे 'मन्यतेः' कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्ये । ❀१४६ **अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्विति वाच्यम्**❀। तेन 'न त्वां नावमन्नं वा मन्ये' इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । 'न त्वां शुने मन्ये' इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

५८६ । **गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि २।३।१२।** अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मण्येते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । 'चेष्टायाम्' किम् ? मनसा हरिं व्रजति । 'अनध्वनि' इति किम् ? पन्थानं गच्छति । गन्त्राऽधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव, उत्पथेन, पथे गच्छति । इति चतुर्थी विभक्तिः ।

अथ पञ्चमी विभक्तिः

५८७ । **ध्रुवमपायेऽपादानम् १।४।२४।** अपायो विश्लेषः, तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् ।

५८८ । **अपादाने पञ्चमी २।३।२८।** ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । 'कारकम्'किम् ?-वृक्षस्य पर्णं पतति । ❀ १४७ **जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्** ❀ पापाज्जुगुप्सते, विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ।

५८९ । **भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५।** भयार्थानां, त्राणार्थानां

च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात्। चोराद्बिभेति। चोरात् त्रायते। 'भयहेतुः' किम्? अरण्ये बिभेति, त्रायते वा।

५९०। **पराजेरसोढः १।४।२६।** पराजेः प्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादानं स्यात्। अध्ययनात्पराजयते। ग्लायतीत्यर्थः। 'असोढः' किम्? शत्रून्पराजयते। अभिभवतीत्यर्थः।

५९१। **वारणार्थानामीप्सितः १।४।२७।** प्रवृत्तिविघातो वारणम्। वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽर्थोऽपादानं स्यात्। यवेभ्यो गां वारयति। 'ईप्सितः' किम्? यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे।

५९२। **अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति १।४।२८।** व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात्। मातुर्निलीयते कृष्णः। 'अन्तर्धौ' किम्? चौरान्न दिदृक्षते। 'इच्छति' ग्रहणं किम्? अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात्।

५९३। **आख्यातोपयोगे १।४।२९।** नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्। उपाध्यायादधीते। 'उपयोगे' किम्? नटस्य गाथां शृणोति।

५९४। **जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०।** जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात्। ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते।

५९५। **भुवः प्रभवः १।४।३१।** भवनं भूः। भूकर्तुः प्रभवस्तथा। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। तत्र प्रकाशत इत्यर्थः। ❀ **१४८ ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च** ❀। प्रासादात्प्रेक्षते। आसनात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्य, आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः। श्वशुराज्जिह्रेति। श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः। ❀ **१४९ गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम्** ❀। कस्मात्त्वम्? नद्याः। ❀ **१५० यतश्चाध्वकालनिर्माणं**

तत्र पञ्चमी ॐ। ॐ १५१ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॐ। ॐ१५२ कालात्सप्तमी च वक्तव्या ॐ। वनाद् ग्रामो योजनं योजने वा। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे।

५९६। अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २।३। २९। एतैर्योगे पञ्चमी स्यात्। 'अन्य'—इत्यर्थग्रहणम्। 'इतर' ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। अन्यो, भिन्न, इतरो वा कृष्णात्। आराद्वनात्। ऋते कृष्णात्। पूर्वो ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः। तेन सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति, चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। अवयववाचियोगे तु न, 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू. ८३) इति निर्देशात्। पूर्वं कायस्य। अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि 'षष्ठ्यतसर्थ'-(सू. ६१०) इति षष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणम्। प्राक्, प्रत्यग्वा ग्रामात्। आच् दक्षिणा ग्रामात्। आहि–दक्षिणाहि ग्रामात्। 'अपादाने पञ्चमी' (सू. ५८८) इति सूत्रे 'कार्तिक्याः प्रभृति' इति भाष्यप्रयोगात्प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। भवात्प्रभृति, आरभ्य वा सेव्यो हरिः। 'अपपरिबहिः'— (सू. ६६७) इति समासविधानात् ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी, ग्रामाद्बहिः।

५९७। अपपरी वर्जने १।४।८८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः।

५९८। आङ् मर्यादावचने १।४।८९। आङ् मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात्। वचनग्रहणादभिविधावपि।

५९९। पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१०। एतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। अप हरेः, परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु–हरिं परि। आमुक्तेः संसारः। आसकलाद् ब्रह्म।

६००। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः १।४।९२। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात्।

६०१। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २।३।११। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्।

६०२। अकर्तर्यृणे पञ्चमी २।३।२४। कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात्। शताद् बद्धः। 'अकर्तरि' किम्? शतेन बन्धितः।

६०३। विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात्। जाड्यात्—जाड्येन वा बद्धः। 'गुणे' किम्? धनेन कुलम्। 'अस्त्रियाम्' किम्? बुद्ध्या मुक्तः। 'विभाषा' इति योगविभागादगुणे स्त्रियां च क्वचित्, धूमादग्निमान्। नास्ति घटोऽनुपलब्धेः।

६०४। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् २।३।३२। एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये च। अन्यतरस्यांग्रहणं समुच्चयार्थम्। पञ्चमी-द्वितीये चानुवर्तेते पृथग् रामेण-रामात्-रामं वा। एवं विना, नाना।

६०५। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य २।३।३३। एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः।

६०६। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च २।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये। प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम्। ग्रामस्य दूरम्-दूरात्-दूरेण वा, अन्तिकम्-अन्तिकात्-अन्तिकेन वा। 'असत्त्ववचनस्य' इत्यनुवृत्तेर्नेह-दूरः पन्थाः। **इति पञ्चमी विभक्तिः।**

अथ षष्ठी विभक्तिः।

६०७। षष्ठी शेषे २।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः

स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मातुः स्मरति । एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शम्भोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः ।

६०८ । **षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६।** हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

६०९ । **सर्वनाम्नस्तृतीया च २।३।२७।** सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात्षष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । ॐ१५३ **निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्**ॐ। किं निमित्तं वसति, केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय । इत्यादि । एवं 'किं कारणम्' 'को हेतुः' 'किं प्रयोजनम्' इत्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्ताय । इत्यादि ।

६१० । **षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन २।३।३०।** एतद्योगे षष्ठी स्यात् । '–दिक्छब्द—' (सू ५९६) इति पञ्चम्या अपवादः। ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात् , उपरि, उपरिष्टात् ।

६११ । **एनपा द्वितीया २।३।३१।** एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । 'एनपा' इति योगविभागात्षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवम् उत्तरेण ।

६१२ । **दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् २।३।३४।** एतैर्योगे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं, निकटं ग्रामस्य—ग्रामाद्वा ।

६१३ । **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २।३।५१।** जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् ।

६१४। अधीगर्थदयेशां कर्मणि २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। मातुः स्मरणम्। सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा।

६१५। कृञः प्रतियत्ने २।३।५३। कृञः कर्मणि शेषे षष्ठी स्याद् गुणाधाने। एधो दकस्योपस्करणम्।

६१६। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः २।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात्। चौरस्य रोगस्य रुजा।
(वा)१५३। अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् (वा)। रोगस्य चौरज्वरः, चौरसन्तापो वा। रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः।

६१७। आशिषि नाथः २।३।५५। आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। सर्पिषो नाथनम्। 'आशिषि' इति किम्? माणवकनाथनम्। तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः।

६१८। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। चौरस्योज्जासनम्। निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा। चौरस्य निप्रहणनम्, प्रणिहननम्, निहननम्, प्रहणनं वा। 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः। चौरस्योन्नाटनम्। चौरस्य क्राथनम्? वृषलस्य पेषणम्। 'हिंसायाम्' किम्? धानापेषणम्

६१९। व्यवहृपणोः समर्थयोः २।३।५७। शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुल्यार्थता। शमस्य व्यवहरणं पणनं वा। 'समर्थयोः' किम्? शलाकाव्यवहारः। गणनेत्यर्थः। ब्राह्मणपणनम्। स्तुतिरित्यर्थः।

६२०। दिवस्तदर्थस्य २।३।५८। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्। शतस्य दीव्यति। तदर्थस्य किम्? ब्राह्मणं दीव्यति। स्तौतीत्यर्थः।

६२१ । **विभाषोपसर्गे** २।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

६२२ । **प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने** २।३।६१। देवतासम्प्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात्षष्ठी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य, अनुब्रूहि वा ।

६२३ । **कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे** २।३।६४। कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्। पञ्चकृत्वोऽह्नो भोजनम् । द्विरह्नो भोजनम् । 'शेषे' किम् ? द्विरहन्यध्ययनम् ।

६२४ । **कर्तृकर्मणोः कृति** २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि, कर्मणि च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः । **॥१५५ गुणकर्मणि वेष्यते॥** । नेता अश्वस्य स्रुघ्नस्य स्रुघ्नं वा । 'कृति'किम् ? तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटम् ।

६२५ । **उभयप्राप्तौ कर्मणि** २।३।६६। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन। **॥१५६ स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः॥** । भेदिका, बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः । **॥१५७ शेषे विभाषा॥** । स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेः-हरिणा वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येण—आचार्यस्य वा ।

६२६ । **क्तस्य च वर्तमाने** २।३।६७। वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । 'न लोक—' (सू. ६२८) इति निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो, बुद्धः, पूजितो वा ।

६२७ । **अधिकरणवाचिनश्च** २।३।६८। क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितं, शयितं, गतं, भुक्तं वा ।

६२८ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् २।३।६९· एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः-कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टिं हरिः । उः-हरिं दिदृक्षुः, अलङ्करिष्णुर्वा । उक-दैत्यान्घातुको हरिः। ***१५८ कमेरनिषेधः*** लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम्-जगत्सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा-विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान्विष्णुः । खलर्थाः-ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । 'तृन्' इति प्रत्याहारः, 'शतृशानचौ' इति तृशब्दादारभ्य आ तृनो नकारात् । शानन्-सोमं पवमानः । चानश्-आत्मानं मण्डयमानः। शतृ-वेदमधीयन् । तृन्-कर्ता लोकान् । ***१५९ द्विषः शतुर्वा*** । मुरस्य-मुरं वा द्विषन् । सर्वोयं कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः ।

६२९ । अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २।३।७०। भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजं गामी । शतं दायी ।

६३० । कृत्यानां कर्तरि वा २।३।७१। षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । 'कर्तरि' इति किम् ? गेयो माणवकः साम्नाम् 'भव्यगेय-' (सू. २८९४) इति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते : 'कृत्यानाम्' । 'उभयप्राप्तौ' इति 'न' इति चानुवर्तते । तेन-नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन । ततः 'कर्तरि वा' । उक्तोऽर्थः ।

६३१ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् २।३।७२। तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात् पक्षे षष्ठी । तुल्यः, सदृशः, समो वा कृष्णस्य-कृष्णेन वा । 'अतुलोपमाभ्यां' किम् ? तुला, उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

६३२ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः २।

३।७३। एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय-कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं, भद्रं, कुशलम् , निरामयं, सुखं, शम , अर्थः, प्रयोजनं, हितं, पथ्यं वा भूयात् । 'आशिषि' किम् ? देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः । इति षष्ठी विभक्तिः ।

अथ सप्तमी विभक्तिः ।

६३३ । आधारोऽधिकरणम् १।४।४५। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ।

६३४ । सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६। अधिकरणे सप्तमी स्यात्, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते, स्थाल्यां पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे, अन्तिके वा । 'दूरान्तिकार्थेभ्यः–' सू. ६०६) इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । **॥१६० क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्॥** । अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे 'इष्टादिभ्यश्च' (सू. १८८८) इति कर्तरीनिः । **॥१६१ साध्वसाधुप्रयोगे च॥**। साधुः कृष्णो मातरि। असाधुर्मातुले। **॥१६२ निमित्तात्कर्मयोगे॥ । निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥'** हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमा अण्डकोषः। पुष्कलको गन्धमृगः । 'योगविशेषे' किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ।

६३५ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् २।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

%१६३ अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च% । सत्सु तरत्सु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

६३६ । षष्ठी चानादरे २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः ।

६३७ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च २।३।३९। एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां-गोषु वा स्वामी । गवां-गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः ।

६३८ । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् २।३।४०। आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः—कुशलो वा हरिपूजने – हरिपूजनस्य वा । 'आसेवायाम्' किम् ? आयुक्तो गौः शकटे । ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

६३९ । यतश्च निर्धारणम् २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां-नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां-गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां-गच्छत्सु वा धावञ्छीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

६४० । पञ्चमी विभक्ते २।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ।

६४१। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः २।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाम्, न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुः, निपुणो

वा । 'अर्चायाम्' किम् ? निपुणो राज्ञो भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । *१६४ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्* । साधुः, निपुणो वा मातरं प्रति, परि, अनु वा ।

६४२ । **प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च** २।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा-हरौ वा ।

६४३ । **नक्षत्रे च लुपि** २।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । **'मूलेनावाहयेद् देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्'** । मूले श्रवणे इति वा । 'लुपि' किम् ? पुष्ये शनिः ।

६४४ । **सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये** २।३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य भुक्त्वाऽयं द्व्यहे-द्व्यहाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे-क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविष्येते, 'तदस्मिन्नधिकम्'-(सू. १८४६) इति 'यस्मादधिकम्'-(सू. ६४६) इति च सूत्रनिर्देशात् । लोके-लोकाद्वा अधिको हरिः ।

६४५ । **अधिरीश्वरे** १।४।९७। स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

६४६ । **यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी** २।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धे हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी, अधि भुवि रामः-अधि रामे भूः । 'सप्तमी शौण्डैः' (सू. ७२८) इति समासपक्षे तु 'रामाधीना' । 'अषडक्ष'-(सू. २०७९) इत्यादिना खः ।

६४७ । **विभाषा कृञि** १।४।९८। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा

स्यादीश्वरेऽर्थे । यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात् 'तिङि चोदात्तवति' (सू. ३९७८) इति निघातो न । इति सप्तमी विभक्तिः ।

इति कारकप्रकरणम् ।

अथाऽव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

६४८ । **समर्थः पदविधिः २।१।१।** पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

६४९ । **प्राक्कडारात्समासः २।१।३।** 'कडाराः कर्मधारये' (सू. ७५२) इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ।

६५० । **सह सुपा २।१।४।** 'सह' इति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् । 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

६५१ । **सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २।४।७१।** एतयोरवयवस्य सुपो लुक्स्यात् । 'भूतपूर्वे चरट्' (सू. १९९९) इति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतः–भूतपूर्वः । ***१६५ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च*** । जीमूतस्येव ।

६५२ । **अव्ययीभावः २।१।५।** अधिकारोऽयम् ।

६५३ । **अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु २।१।६।** 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः ।

६५४ । **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् १।२।४३।** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

६५५। **उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३०।** समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम्।

६५६। **एकविभक्ति चापूर्वनिपाते १।२।४४।** विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्। न तु तस्य पूर्वनिपातः।

६५७। **गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८।** उपसर्जनं यो गोशब्दः, स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। 'अव्ययीभावश्च' (सू. ४५२) इत्यव्ययत्वम्।

६५८। **नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २।४।८३।** अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक्, तस्य तु पञ्चमीं विना अमादेशः। दिशोर्मध्येऽपदिशम्। **क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्।** इत्यमरः।

६५९। **तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २।४।८४।** अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात्। अपदिशम्–अपदिशेन। अपदिशम्–अपदिशे। बहुलग्रहणात् 'सुमद्रम्' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः। 'विभक्ति–' इत्यादेरयमर्थः। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह समस्यते, सोऽव्ययीभावः। विभक्तौ तावत्–हरौ इति अधिहरि। सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः। 'हरि ङि अधि' इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्। अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी।

६६०। **अव्ययीभावश्च २।४।१८।** अयं नपुंसकं स्यात्। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (सू. ३१९) गोपायतीति, गाः पातीति वा गोपाः, तस्मिन्निति अधिगोपम्। समीपे–कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्। 'समया ग्रामम्' 'निकषा लङ्काम्' 'आराद्वनात्' इत्यत्र तु नाव्ययीभावः, 'अभितः परितः–' (वा. १३७) 'अन्यारात्–' (सू. ५९६) इति द्वि-

तीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न युज्यत इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चाद् अनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः, 'ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते' इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति अनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे —

६६१ । अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु–सहपूर्वाह्णम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

६६२ । यथाऽसादृश्ये २।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न–यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन 'सादृश्य' इति वा 'यथार्थ' इति वा प्राप्तं निषिध्यते ।

६६३ । यावदवधारणे २।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

६६४ । **सुप्प्रतिना मात्रार्थे** २।१।९। शाकस्य लेशः शाकप्रति । 'मात्रार्थे' किम् ? वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

६६५ । **अक्षशलाकासङ्ख्याः परिणा** २।१।१०। द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तमक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

६६६ । **विभाषा** । २।१।११। अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप्सुपा-' (सू. ६५०) इति तु न नित्यसमासः, 'अव्ययम्?'(सू.६५३) इत्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकात् ।

६६७ । **अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या** २।१।१२। अपविष्णु संसारः-अप विष्णोः । परिविष्णु-परि विष्णोः । बहिर्वनम्-बहिः वनात् । प्राग्वनम्—प्राग् वनात् ।

६६८ । **आङ् मर्यादाऽभिविध्योः** २।१।१३। एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः-आ मुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः-आ बालेभ्यः ।

६६९ । **लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये** २।१।१४। आभिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्निं प्रति ।

६७० । **अनुर्यत्समया** २।१।१५। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

६७१ । **यस्य चायामः** २।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

६७२ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७। एतानि निपात्यन्ते तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतीगवम् इत्यादि । इह शत्रादेशः, पुंवद्भावविरहः, समासान्तश्च निपात्यते ।

६७३ । पारे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८। पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः पारेगङ्गादानय-गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात्-गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि-गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

६७४ । सङ्ख्या वंश्येन २।१।१९। वंशो द्विधा-विद्यया, जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह सङ्ख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ।

६७५ । नदीभिश्च २।१।२०। नदीभिः सङ्ख्या प्राग्वत् । ***१६६ समाहारे चायमिष्यते*** । सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

६७६ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २।१।२१। अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञाऽनवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

६७७ । समासान्ताः ५।४।६८। इत्यधिकृत्य ।

६७८ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७। शरदादिभ्यष्टच्स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरदः समीपम्-उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् । **'जराया जरस् च'** (ग) । उपजरसम् । **'प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः** (ग) । 'यस्येति च' (सू. ३११)

प्रत्यक्षम् । 'अक्ष्णः परम्' इति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्या-द्व्ययीभावः । 'परोक्षे लिट्' (सू. २१७१) इति निपातनात्पर-स्यौकारादेशः । परोक्षम् । 'परोक्षा क्रिया' इत्यादि तु अर्शआद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

६७९ । अनश्च ५।४।१०८। अन्नन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ।

६८० । नस्तद्धिते ६।४।१४४। नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात्त-द्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

६८१ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ५।४।१०९। अन्नन्तं यत्क्लीबं तदन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्म ।

६८२ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ५।४।११०। वा टच् स्यात् । उपनदम्–उपनदि । उपपौर्णमासम्–उपपौर्णमासि । उपाग्र-हायणम्—उपाग्रहायणि ।

६८३ । झयः ५।४।१११। झयन्तादव्ययीभावाट्टज्वा स्यात् । उपसमिधम्–उपसमित् ।

६८४ । गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२। गिर्यन्तादव्ययीभावाट्ट-ज्वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम्—उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

६८५ । तत्पुरुषः २।१।२२। अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ।

६८६ । द्विगुश्च २।१।२३। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुश्च' इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

६८७। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २।१।२४। द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते, स तत्पुरुषः। कृष्णं श्रितः–कृष्णश्रितः। दुःखमतीतः–दुःखातीतः। ॐ१६७ गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्ॐ। ग्रामं गमी–ग्रामगमी। अन्नं बुभुक्षुः–अन्नबुभुक्षुः।

६८८। स्वयं क्तेन २।१।२५। 'द्वितीया' इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात्। स्वयंकृतस्यापत्यं–स्वायङ्कृतिः।

६८९। खट्वा क्षेपे २।१।२६। खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम्। खट्वारूढो जाल्मः। नित्यसमासोऽयम्। न हि वाक्येन निन्दा गम्यते।

६९०। सामि २।१।२७। सामिकृतम्।

६९१। कालाः २।१।२८। 'क्तेन' इत्येव। अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्। मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः।

६९२। अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९। 'कालाः' इत्येव। अक्तान्तार्थं वचनम्। मुहूर्तं सुखम्–मुहूर्तसुखम्।

६९३। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २।१।३०। 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम्। तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत्। शङ्कुलया खण्डः–शङ्कुलाखण्डः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। 'तत्कृत' इति किम्? अक्ष्णा काणः।

६९४। पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः २।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत्। मासपूर्वः। मातृसदृशः। पितृसमः। ऊनार्थे-माषोनं कार्षापणम्। माषविकलम्। वाक्कलहः। आचारनिपुणः। गुडमिश्रः। आचारश्लक्ष्णः। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम्। 'मिश्रं

चानुपसर्गमसन्धौ' (सू. ३८८७) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसम्मिश्रा धानाः । **ॐ१६८ अवरस्योपसङ्ख्यानम् ॐ** । मासेनावरः मासावरः ।

६९५ । **कर्तृकरणे कृता बहुलम्** २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातः-हरित्रातः । नखैर्भिन्नः नखभिन्नः । **कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्** (प. २८) नखनिर्भिन्नः । 'कर्तृकरणे' इति किम् ? भिक्षाभिरुषितः । हेतावेषा तृतीया । बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । 'कृता' किम् ? काष्ठैः पचतितराम् ।

६९६ । **कृत्यैरधिकार्थवचने** २।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनम्, तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी ।

६९७ । **अन्नेन व्यञ्जनम्** २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्नेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनः-दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

६९८ । **भक्ष्येण मिश्रीकरणम्** २।१।३५। गुडेन धानाः-गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

६९९ । **चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः** २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते, बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु-यूपदारु । नेह-रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः । **ॐ१६९ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॐ** । द्विजायायं द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

७००। पञ्चमी भयेन २।१।३७। चोराद् भयं-चोरभयम् ॥१७० **भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्**॥ वृकभीतः। वृकभीतिः। वृकभीः।

७०१। अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः २।१।३८। एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते, स तत्पुरुषः। सुखापेतः। कल्पनापोढः। चक्रमुक्तः। स्वर्गपतितः। तरङ्गापत्रस्तः। 'अल्पशः' किम्? प्रासादात्पतितः।

७०२। स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २।१।३९। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। अन्तिकादागतः। अभ्याशादागतः। दूरादागतः। विप्रकृष्टादागतः। कृच्छ्रादागतः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (सू. ९६१) इत्यलुक्।

७०३। षष्ठी २।२।८। राज्ञः पुरुषः-राजपुरुषः।

७०४। याजकादिभिश्च २।२।९। एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते। 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू. ७१०) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः। ॥१७१ **गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्**॥ तरबन्तं यद् गुणवाचि तेन सह समासस्तरप्प्रत्ययलोपश्च। 'न निर्धारणे' (सू. ७०५) इति 'पूरणगुण-' (सू. ७०६) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम्। सर्वेषां श्वेततरः-सर्वश्वेतः। सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्। ॥१७२ **कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्**॥। इध्मस्य व्रश्चनः-इध्मव्रश्चनः।

७०५। न निर्धारणे २।२।१०। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः। ॥१७३ **प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्**॥। सर्पिषो ज्ञानम्।

७०६। पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन २।२।

११। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते। पूरणे–सतां षष्ठः। गुणे–काकस्य कार्ष्ण्यम्, ब्राह्मणस्य शुक्लाः। यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम्। अनित्योऽयं गुणेन निषेधः, 'तद्शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (सू. १२९७) इत्यादिनिर्देशात्। तेन 'अर्थगौरवम्' 'बुद्धिमान्द्यम्' इत्यादि सिद्धम्। 'सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः। फलानां सुहितः। तृतीयासमासस्तु स्यादेव। स्वरे विशेषः। सत्–द्विजस्य कुर्वन्, कुर्वाणो वा। किङ्कर इत्यर्थः। अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा। पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते। तेन 'तदुपरि' इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः। तव्यः–ब्राह्मणस्य कर्तव्यम्। तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम्। स्वरे भेदः। समानाधिकरणे–तक्षकस्य सर्पस्य। विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न। 'गोर्धेनोः' इत्यादिषु 'पोटा-युवति—' (सू. ७४५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यते।

७०७। **क्तेन च पूजायाम् २।२।१२।** 'मतिबुद्धि–' (सू. ३०८९) इति सूत्रेण विहितो यः क्तस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते। राज्ञां मतो बुद्धः, पूजितो वा। 'राजपूजितः' इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृती-यान्तस्य समासः।

७०८। **अधिकरणवाचिना च २।२।१३।** क्तेन षष्ठी न सम-स्यते। इदमेषामासितं, गतं भुक्तं वा।

७०९। **कर्मणि च २।२।१४।** 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू. ६२५) इति या षष्ठी सा न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन।

७१०। **तृजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५।** कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः। अपां स्रष्टा। वज्रस्य भर्ता। ओदनस्य पाचकः। 'कर्तरि'

किम् ? इक्षूणां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः, भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति ? 'शेषषष्ठ्या समासः' इति कैयटः ।

७११ । **कर्तरि च २।२।१६।** कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते, तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् ।

७१२ । **नित्यं क्रीडाजीविकयोः २।२।१७।** एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य सञ्ज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू. ३२८६) इति भावे ण्वुल् । जीविकायाम्—दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां 'तृजकाभ्यां कर्तरि' (सू. ७१०) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

७१३ । **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१।** अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसङ्ख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य-पूर्वकायः । अपरकायः । 'एकदेशिना' किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य । 'एकाधिकरणे' किम् ? पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते, 'सङ्ख्याविसाय-' (सू. २३८) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्नैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन 'मध्यरात्रः' 'उपारताः पश्चिमरात्रगोचराः' इत्यादि सिद्धमित्याहुः ।

७१४ । **अर्धं नपुंसकम् २।२।२।** समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् । **॥१७४ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्॥** । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन 'पञ्चखट्वी' इत्यादि सिद्ध्यति । अर्धं पिप्पल्याः-अर्धपिप्पली । 'क्लीबे' किम् ? ग्रामार्धः ।

द्रव्यैक्य एव, अर्धं पिप्पलीनाम् ।

७१५ । **द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् २।२।३।** एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षायाः—द्वितीयभिक्षा । 'एकदेशिना' किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात् 'पूरणगुण – ' (सू. ७०६) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

७१६ । **प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २।२।४।** पक्षे 'द्वितीया श्रित' (सू. ६८७) इति समासः । प्राप्तो जीविकां–प्राप्तजीविकः–जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे 'द्वितीयया अ' इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

७१७ । **कालाः परिमाणिना २।२।५।** परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, द्व्यहो जातस्य यस्य स इति विग्रहः । **॥१७५ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानम्॥** । द्वे अहनी जातस्य यस्य स द्व्यह्नजातः । 'अह्नोऽह्न—' (सू. ७९१) इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु 'न सङ्ख्यादेः समाहारे' (सू. ७९४) इति निषेधः ।

७१८ । **सप्तमी शौण्डैः २।१।४०।** सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डः–अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । 'अध्युत्तरपदात्–' (सू. २०७९) इति खः । ईश्वराधीनः ।

७१९ । **सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च २।१।४१।** एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

७२० । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ।

७२१ । कृत्यैर्ऋणे २।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यके । मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णेगेयं साम ।

७२२ । संज्ञायाम् २।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत्संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञाऽनवगमान्नित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः । वनेकसेरुकाः । 'हलदन्तात्सप्तम्याः–' (सू. ९६८) इत्यलुक् ।

७२३ । क्तेनाहोरात्रावयवाः २।१।४५। अह्नो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । 'अवयव'ग्रहणं किम् ? अह्नि दृष्टम् ।

७२४ । तत्र २।१।४६। 'तत्र' इत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

७२५ । क्षेपे २।१।४७। सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । 'अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत्' ।

७२६ । पात्रेसमितादयश्च २।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमय एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

७२७ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन २।१।४९। 'विशेषणं विशेष्येण–' (सू. ७३७) इति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' (सू. ७२८) इति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः ।

एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

७२८ । **दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्** २।१।५०। 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। 'संज्ञायामेव' इति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह–उत्तरा वृक्षाः, पञ्च ब्राह्मणाः ।

७२९ । **तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च** २।१।५१। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये प्राग्वद्वा। पूर्वस्यां शालायां भवः–पौर्वशालः समासे कृते 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' (सू. १३३०)इति ञः।॥१७६ **सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः**॥। आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः, पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधानात्। सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः। पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते-॥१७७ **द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्**॥ ।

७३० । **गोरतद्धितलुकि** ५।४।९२। गोऽन्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात्समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ।

७३१ । **सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः** २।१।५२। 'तद्धितार्थ–' (सू. ७२९) इत्यत्रोक्तः सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

७३२ । **द्विगुरेकवचनम्** २।४।१। द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात्। 'स नपुंसकम्' (सू. ८२२) इति नपुंसकत्वम्। पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् ।

७३३ । **कुत्सितानि कुत्सनैः** २।१।५३। कुत्स्यमानानि कुत्सनैः

सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः । मीमांसकदुर्दुरूढः ।

७३४ । पापाणके कुत्सितैः २।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

७३५ । उपमानानि सामान्यवचनैः २।१।५५। घन इव श्यामो घनश्यामः । इह 'पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्' इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

७३६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । 'सामान्याप्रयोगे' किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

७३७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २।१।५७। भेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं–नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम् , कृष्णसर्पः । क्वचिन्न, रामो जामदग्न्यः ।

७३८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च २।१।५८। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः । **॥१७८ अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः॥** । अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्धः । कथम् 'एकवीरः' इति ? 'पूर्वकालैक–' (सू ७२७) इति बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ।

७३९ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९। **॥१७९ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्॥** । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ।

७४० । क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् २।१।६०। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ्क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च–कृताकृतम् । **॥१८० शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्॥**। शाक-

प्रियः पार्थिवः–शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

७४१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः २ । १ । ६१ । सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन महत आकारः, महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः' किम् ? उत्कृष्टो गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

७४२ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् २।१।६२। गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेः आकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

७४३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने २।१।६३। कतरकठः । कतमकलापः । 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् ।

७४४ । किं क्षेपे २।१।६४। कुत्सितो राजा–किंराजा । यो न रक्षति ।

७४५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणी-प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः २।१।६५।

७४६ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः १।२।४२।

७४७ । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६।३।४२। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङभावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्रौघ्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीया । इत्यादि । इभपोटा । 'पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा' । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता, गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहद् गर्भघातिनी, गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा, गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ।

७४८। **प्रशंसावचनैश्च २।१।६६।** एतैः सह जातिः प्राग्वत्। गोमतल्लिका। गोमचर्चिका। गोप्रकाण्डम्। गवोद्धः। गोतल्लजः। प्रशस्ता गौरित्यर्थः। मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिघ्नाः। जातिः किम्? कुमारी मतल्लिका।

७४९। **युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः २।१।६७।** पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते। युवा खलतिः—युवखलतिः। युवतिः खलती—युवखलती। युवजरती। युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम्।

७५०। **कृत्यतुल्याख्या अजात्या २।१।६८।** भोज्योष्णम्। तुल्यश्वेतः। सदृशश्वेतः। 'अजात्या' किम्? भोज्य ओदनः। प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न।

७५१। **वर्णो वर्णेन २।१।६९।** समानाधिकरणेन सह प्राग्वत्। कृष्णसारङ्गः।

७५२। **कडाराः कर्मधारये २।२।३८।** कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः। कडारजैमिनिः—जैमिनिकडारः।

७५३। **कुमारः श्रमणादिभिः २।१।७०।** कुमारी श्रमणा—कुमारश्रमणा। इह गणे श्रमणा, प्रव्रजिता, गर्भिणी इत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम्।

७५४। **चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१।** चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गोगर्भिणी।

७५५। **मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२।** एते निपात्यन्ते। मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः। व्यंसको धूर्तः। उदक्चावाक्चोच्चावचम्। निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम्। नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः। नास्ति

कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । **'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'** (ग०) । अश्नीत पिबत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्नीतपिबता । पचतभृज्जता । खादतमोदता । **'एहीडादयोऽन्यपदार्थे'** (ग०) । एहि ईड इति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडम् । एहियवम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः । **'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारञ्चाभिदधाति'** (ग०) । जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।

७५६ । ईषदकृता २।२।७। ईषत्पिङ्गलः । **%१८१ ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम्%** । ईषद्रक्तम् ।

७५७ । नञ् २।२।६। नञ्सुपा सह समस्यते ।

७५८ । नलोपो नञः ६।३।७३। नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः—अब्राह्मणः ।

७५९ । तस्मान्नुडचि ६।३।७४। लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते । **'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्'** इति **'अद्रुतायामसंहितम्'** इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन अनुपलब्धिः, अविवादः, अविघ्नम्, इत्यादि सिद्धम् । **%१८२ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे%** । अपचसि त्वं जाल्म । 'नैकधा' इत्यादौ तु नशब्देन 'सह सुपा' (सू. ६५०) इति समासः ।

७६० । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६।३।७५। 'पाद्' इति शत्रन्तः । 'वेदाः' इत्य-

सुबन्तः । न सत्या असत्याः, न असत्याः-नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न स्त्री पुमान्-नपुंसकम् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति नाकः ।

७६१ । **नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्** ६।३।७७। 'नग' इत्यत्र नञ्प्रकृत्या वा । नगाः-अगाः पर्वताः । 'अप्राणिषु' इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन । 'नित्यं क्रीडा-' (सू. ७१२) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्तमाने—

७६२ । **कुगतिप्रादयः** २।२।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । 'गतिश्च' (सू. २३) इत्यनुवर्तमाने—

७६३ । **ऊर्यादिच्विडाचश्च** १।४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । ***१८३ कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्*** । कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ।

७६४ । **अनुकरणं चानितिपरम्** १।४।६२। खाट्कृत्य । 'अनितिपरम्' किम् ? खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत् ।

७६५ । **आदरानादरयोः सदसती** १।४।६३। सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

७६६ । **भूषणेऽलम्** १।४।६४। अलंकृत्य । 'भूषणे' किम् ? अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । 'अनुकरणम्-' (सू. ७६४) इत्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृञ्विषया ।

७६७ । **अन्तरपरिग्रहे** १।४।६५। अन्तर्हत्य । मध्ये हत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

७६८ । **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** १।४।६६। कणेहत्य पयः

पिबति। मनोहत्य। 'कणे' शब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते। 'मनः' शब्दोऽप्यत्रैव।

७६९। **पुरोऽव्ययम्** १।४।६७। पुरस्कृत्य।

७७०। **अस्तं च** १।४।६८। अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात्। अस्तंगत्य।

७७१। **अच्छ गत्यर्थवदेषु** १।४।६९। 'अव्ययम्' इत्येव। अच्छगत्य। अच्छोद्य। अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः। 'अव्ययम्' किम्? जलमच्छं गच्छति।

७७२। **अदोऽनुपदेशे** १।४।७०। अदःकृत्य। अदःकृतम्। परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्। अदः कृत्वा। अदः कुरु।

७७३। **तिरोऽन्तर्धौ** १।४।७१। तिरोभूय।

७७४। **विभाषा कृञि** १।४।७२। तिरःकृत्य-तिरस्कृत्य-तिरःकृत्वा।

७७५। **उपाजेऽन्वाजे** १।४।७३। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः। उपाजेकृत्य-उपाजे कृत्वा। अन्वाजेकृत्य-अन्वाजे कृत्वा। दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः।

७७६। **साक्षात्प्रभृतीनि च** १।४।७३। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। **%१८४ च्व्यर्थ इति वाच्यम्%**। साक्षात्कृत्य-साक्षात् कृत्वा। लवणंकृत्य-लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्।

७७७। **अनत्याधान उरसिमनसी** १।४।७५। उरसिकृत्य-उरसि कृत्वा, अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य-मनसि कृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः। अत्याधानमुपश्लेषणं, तत्र न। उरसि कृत्वा पाणिं शेते।

७७८। **मध्येपदेनिवचने च** १।४।७६। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने। मध्येकृत्य-मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य-पदे कृत्वा। निवच-

नेकृत्य-निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ।

७७९ । **नित्यं हस्तेपाणावुपयमने १।४।७७।** कृञि । उपयमनं विवाहः । 'स्वीकारमात्रम्' इत्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य ।

७८० । **प्राध्वं बन्धने १।४।७८।** 'प्राध्वम्' इत्यव्ययम् । प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे— प्राध्वं कृत्वा ।

७८१ । **जीविकोपनिषदावौपम्ये १।४।७९।** जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य । 'औपम्ये' किम् ? जीविकां कृत्वा । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि— **॥१८५ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया॥** । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । **॥१८६ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया॥** । अतिक्रान्तो मालामतिमालः । **॥१८७ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया॥** । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । **॥१८८ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या॥** । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । **॥१८९ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या॥** । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । **॥१९० कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः॥** । वृक्षं प्रति ।

७८२ । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२।** सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि–' (सू. २९१३) इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि, तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

७८३ । **उपपदमतिङ् २।२।१९।** उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह 'कुम्भ अस् कार' इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । 'अतिङ्' किम् ? मा भवान् भूत् । 'माङि लुङ्' (सू. २२१९) इति सप्तमीनिर्देशान्माङुप-

पदम् । 'अतिङ्' ग्रहणं ज्ञापयति—'सुपा' इत्येतन्नेहानुवर्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्यातिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते । 'सुपा' इति च निवृत्तम् । तथा च **'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः'** (**प. ७७**) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी ।

७८४ । अमैवाव्ययेन २।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह – 'कालसमयवेलासु तुमुन्' (सू. ३१७९) कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । 'अमैव' इति किम् ? अग्रे भोजम् अग्रे भुक्त्वा । 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' (सू. ३३४५) इति क्त्वाणमुलौ । अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

७८५ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २।२।२१। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (सू. ३३६८) इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते–मूलकोपदंशम् ।

७८६ । क्त्वा च २।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य–उच्चैः कृत्वा । 'अव्ययेऽयथाभिप्रेत–' (सू. ३३८१) इति क्त्वा । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति किम् ? अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

७८७ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ५।४।८६। सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

७८८ । अहः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ५।४।८७। एभ्यो रात्रेरच्स्याच्चात्सङ्ख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः–पूर्वरात्रः । सङ्ख्या-

तरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ।

७८९ । **राजाहःसखिभ्यष्टच्** ५।४।९१। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ।

७९० । **अह्नष्टखोरेव** ६।४।१४५। टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भृतो द्व्यहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । 'तमधीष्टः–' (सू. १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगोर्वा' (सू. १७५०) इत्यनुवृत्तौ 'रात्र्यहः संवत्सराच्च' (सू. १७५१) इति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह–मद्राणां राज्ञी–मद्रराज्ञी ।

७९१ । **अह्नोऽह्न एतेभ्यः** ५।४।८८। सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

७९२ । **अह्नोऽदन्तात्** ८।४।७। अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाह्णः । पूर्वाह्णः । सङ्ख्याताह्नः । द्वयोरह्नोर्भवः 'कालाट्ठञ्' (सू. १३८३) 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू. १०८२) इति ठञो लुक्, द्व्यह्नः । स्त्रियामदन्तत्वाट्टाप्, द्व्यह्ना । द्व्यह्नप्रियः । अत्यह्नः ।

७९३ । **क्षुभ्नादिषु च** ८।४।३९। एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाह्नी प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः, 'प्रातिपदिकान्त–' (सू. १०५७) इति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । 'अदन्तात्' इति तपरकरणान्नेह–परागतमहः पराह्णः ।

७९४ । **न संख्यादेः समाहारे** ५।४।८९। समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । 'संख्यादेः' इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः ।

७९५ । उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०। आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । एकाहः । 'उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थम्' इत्येके, सङ्ख्याताहः ।

७९६ । अग्राख्यायामुरसः ५।४।९३। टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

७९७ । अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः ५।४।९४। टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ।

७९८ । ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा-ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तक्षा च कौटतक्षः ।

७९९ । अतेः शुनः ५।४।९६। अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ।

८०० । उपमानादप्राणिषु ५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । 'अप्राणिषु' किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ।

८०१ । उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ५।४।९८। चादुपमानात् । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ।

८०२ । नावो द्विगोः ५।४।९९। नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् स्यात न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू. १०८०) इत्यत्र 'अचि' इत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । 'अतद्धितलुकि' इति किम् ? पञ्च-

भिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ।

८०३ । **अर्धाच्च ५।४।१००।** अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोऽर्धम्–अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ।

८०४ । **खार्याः प्राचाम् ५।४।१०१।** द्विगोरर्धाच्च खार्याष्टज्वा स्यात् । द्विखारम्–द्विखारि । अर्धखारम्–अर्धखारि ।

८०५ । **द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२।** टज्वा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्--द्व्यञ्जलि । 'अतद्धितलुकि' इत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ।

८०६ । **ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ५।४।१०४।** ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

८०७ । **कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ५।४।१०५।** आभ्यां ब्रह्मणो वा टच्स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

८०८ । **आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ६।३।४६।** महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे, जातीये च परे । महाब्रह्मः–महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । 'समानाधिकरणे' किम् ? महतः सेवा महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महत–' (सू. ७४१) इति समासो ग्रहीष्यत इति चेत् 'महाबाहुः' न स्यात् । तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' (प. ११५) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । 'आत्' इति योगविभागादात्वं 'प्रागेकादशभ्यः–' (सू. १९९५) इति निर्देशाद्वा, एकादश । महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारय–' (सू. ७४७) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम् , महाजातीया । ※ १७१ **महदात्वे घासकरविशि**

देष्वपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च ॐ । असामानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । ॐ१९२ अष्टनः कपाले हविषीॐ । अष्टाकपालः । ॐ१९३ गवि च युक्तेॐ । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । अष्टागवं शकटम् । 'अच्प्रत्यन्वव-' (सू. ९४५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच्, अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छकटम् 'अष्टागवम्' इति वा ।

८०९ । द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६।३।४७। आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । 'अबहुव्रीह्यशीत्योः' किम् ? द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॐ१९४ प्राक्शतादिति वक्तव्यम्ॐ। नेह–द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

८१० । त्रेस्त्रयः ६।३।४८। त्रिशब्दस्य 'त्रयस्' स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ तु त्रिदश–त्रिदशाः । सुजर्थे बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । 'प्राक्छतात्' इत्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

८११ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६।३।४९। द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्–द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्–अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्–त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ।

८१२ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ६।३।७६। एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः, अनुनासिकविकल्पः, एकेन न विंशतिः–एकान्नविंशतिः–एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ।ॐ१९५ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्ॐ।

षोडन् । षोडश । षोढा-षड्धा ।

८१३ । **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २।४।२६।** एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । ॐ१९६ **द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः**ॐ । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां-प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै-अलङ्कुमारिः । अत एव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाम्बिः ।

८१४ । **पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७।** द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ।

८१५ । **रात्राह्नाहाः पुंसि २।४।२९** एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गताऽपवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते, अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । द्व्यहः । **'सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' (लि० १३१)** द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ।

८१६ । **अपथं नपुंसकम् २।४।३०।** 'तत्पुरुष' इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह-अपन्थाः ।

८१७ । **अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१।** अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः-अर्धर्चम् । ध्वजः-ध्वजम् । एवं तीर्थ, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्कुश, कलश इत्यादि ।

८१८ । **जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् १।२।५८** एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः-ब्राह्मणः पूज्यः ।

८१९ । **अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९।** एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे 'अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः' इति वा । ॐ१९७ **सविशेषणस्य प्रतिषेधः**ॐ । पटुरहं ब्रवीमि ।

८२० **फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे १।२।६०।** द्वित्वे बहुत्व-प्रयुक्तं कार्यं वा स्यात्। पूर्वे फल्गुन्यौ–पूर्वाः फल्गुन्यः। पूर्वे प्रोष्ठपदे–पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। 'नक्षत्रे' किम्? फल्गुन्यौ माणविके।

८२१। **तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् १।२।६३।** बहुत्वं द्वित्ववद्भवति। तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्य-पुनर्वसू। 'तिष्य–' इति किम्? विशाखानुराधाः। 'नक्षत्र' इति किम्? तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः।

८२२। **स नपुंसकम् २।४।१७।** समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात्। परवल्लिङ्गापवादः। पञ्चगवम्। दन्तोष्ठम्। ॐ**१९८ अकारा-न्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः**ॐ। पञ्चमूली। ॐ**१९९ आबन्तो वा**ॐ। पञ्चखट्वी–पञ्चखट्वम्। ॐ**२०० अनो नलोपश्च, वा द्विगुः स्त्रियाम्** ॐ। पञ्चतक्षी–पञ्चतक्षम्। ॐ **२०१ पात्राद्यन्तस्य न** ॐ। पञ्चपात्रम्। त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्।ॐ **२०२ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा**ॐ। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। ॐ**२०३ पथः सङ्ख्याव्य-यादेः**ॐ। सङ्ख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः। त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम्। विरूपः पन्थाः विपथम्। कृतसमासान्तनि-र्देशान्नेह–सुपन्थाः। अतिपन्थाः। ॐ**२०४ सामान्ये नपुंसकम्**ॐ। मृदु पचति। प्रातः कमनीयम्।

८२३। **तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः २।४।१९।** अधिकारोऽयम्।

८२४। **संज्ञायां कन्थोशीनरेषु २।४।२०।** कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा। सुशमस्याप-त्यानि सौशमयः, तेषां कन्था सौशमिकन्थम्। 'संज्ञायां किम्'? वीर-णकन्था। 'उशीनरेषु' किम्? दाक्षिकन्था।

८२५। **उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् २।४।२१।** उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते। पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः। नन्दोपक्रमं द्रोणः।

८२६। **छाया बाहुल्ये २।४।२२।** छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया-इक्षुच्छायम्। 'विभाषा सेना-' (सू. ८२९) इति विकल्पस्यायमपवादः। 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति तु 'आ समन्तान्निषादिन्यः' इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः।

८२७। **सभा राजामनुष्यपूर्वा २।४।२३।** राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्। इनसभम्। ईश्वरसभम्। ***२०५ पर्यायस्यैवेष्यते*।** नेह-राजसभा। चन्द्रगुप्तसभा। अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह। रक्षःसभम्। पिशाचसभम्।

८२८। **अशाला च २।४।२४।** सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्रीसभम्। स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। 'अशाला' किम्? धर्मसभा। धर्मशालेत्यर्थः।

८२९। **विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् २।४।२५।** एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात्। ब्राह्मणसेनम्-ब्राह्मणसेना। यवसुरम्-यवसुरा। कुड्यच्छायम्-कुड्यच्छाया। गोशालम्-गोशाला। श्वनिशम्-श्वनिशा। 'तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः' (सू. ८२३) इत्यनुवृत्तेर्नेह-दृढसेनो राजा। असेना। परमसेना। इति तत्पुरुषसमासप्रकरणम्।

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्।

८३०। **शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३।** अधिकारोऽयम्। 'द्वितीया-

श्रित'=(सू. ६८७) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः । प्रथमान्तमित्यर्थः ।

८३१ । **अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४।** अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न, वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न, पञ्चभिर्भुक्तमस्य । ॐ२०६ **प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः**ॐ । प्रपतितपर्णः-प्रपर्णः । ॐ२०७**नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः**ॐ । अविद्यमानपुत्रः-अपुत्रः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिक्षीरा गौः ।

८३२ । **स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४।** भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् , षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । 'गोस्त्रियोः'-(सू. ६५७) इति ह्रस्वः, चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा अस् गो अस्' इत्यलौकिकविग्रहे चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्-चित्राजरतीगुः-जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे

रूढः। पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे-इति वदन्ति। वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते, 'आनङ् ऋतः-'(सू. ९२३) इत्यत्र यथा। तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव। 'चित्राजरद्गुः' इत्यादि। अत एव 'चित्राजरत्यौ गावौ यस्य' इति द्वन्द्वगर्भेऽपि 'चित्राजरद्गुः' इति भाष्यम्। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्, जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। 'स्त्रियाः' किम्? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। 'भाषितपुंस्कात्' किम् गङ्गाभार्यः। 'अनूङ्' किम्? वामोरूभार्यः। 'समानाधिकरणे' किम्? कल्याण्याः माता-कल्याणीमाता। 'स्त्रियाम्' किम्? कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः। पूरण्यां तु --

८३३। अप्पूरणीप्रमाण्योः ५।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। स्त्री प्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः। पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव। रात्रिः पूरणीवाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या। अन्यत्र तु—

८३४। नद्यृतश्च ५।४।१५३। नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात्। पुंवद्भावः।

८३५। केऽणः ७।४।१३। के परेऽणो ह्रस्वः स्यात्। इति प्राप्ते।

८३६। न कपि ७।४।१४। कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात्। कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृकः। 'अप्रियादिषु' किम्। कल्याणीप्रियः। प्रिया। मनोज्ञा। कल्याणी। सुभगा। दुर्भगा। भक्तिः। सचिवा। स्वसा। कान्ता। क्षान्ता। समा। चपला। दुहिता। वामा। अबला। तनया। **'सामान्ये नपुंसकम्'** (वा २०४) दृढं भक्तिर्यस्य सः दृढ-

भक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां तु दृढाभक्तिः ।

८३७ । **तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५।** तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात्। परिगणनं कर्तव्यम्, अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय। 'त्रतसौ'। 'तरप्तमपौ'। 'चरट्जातीयरौ'। 'कल्पब्देशीयरौ'। 'रूपप्पाशपौ'। 'थाल्'। 'तिल्थ्यनौ'। बह्वीषु 'बहुत्र'-'बहुतः'। दर्शनीयतरा। दर्शनीयतमा। 'घरूप'—(सू. ९८७) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते, पट्वितरा। पट्वितमा। पटुचरी। पटुजातीया। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेशीया। दर्शनीयरूपा। दर्शनीयपाशा। बहुथा। प्रशस्ता वृकी वृकतिः। अजाभ्यो हिता अजथ्या। **॥२०८ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः॥।** बह्वीभ्यो देहि बहुशः। अल्पाभ्यो देहि अल्पशः। **॥२०९ त्वतलोर्गुणवचनस्य॥।** शुक्लाया भावः शुक्लत्वम्। शुक्लता। 'गुणवचनस्य' किम्? कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम्। 'शरदः कृतार्थता' इत्यादौ तु **'सामान्ये नपुंसकम्' (वा० २०४)। ॥२१० भस्याऽढे तद्धिते॥।** हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। 'अढे' किम्? रौहिणेयः। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (सू. ११२५) इति ढोऽत्र गृह्यते। 'अग्नेर्ढक्' (सू. १२३८) इति ढकि तु पुंवदेव। अग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः। सपत्नीशब्दस्त्रिधा—शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्येकः, समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः, स्वामीपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण्, सपत्न्या अपत्यं सापत्नः। तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण्, शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्। सापत्यः। **॥२११ ठक्छसोश्च॥।** भवत्याश्छात्राः-भावत्काः, भवदीयाः। एतवा-

तिंकम् 'एकतद्धिते च' (सू. १००२) इति सूत्रञ्च न कर्तव्यम् , 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वकप्रियः इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् , 'गस्त्रैपाद्वा'-(सू. ४६७) इति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न, सर्विका । सर्वाः । ॐ२१२ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ॐ । कुक्कुट्या अण्डं-कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं-मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

८३८ । **क्यङ्मानिनोश्च** ६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते। श्येनीवाचरति श्येतायते। स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ।

८३९ । **न कोपधायाः** ६।३।३७। कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी । **ॐ२१३ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॐ** । नेह—पाका भार्या यस्य सः पाकभार्यः ।

८४० । **संज्ञापूरण्योश्च** ६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

८४१ । **वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे** ६।३।३९। वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्रौघ्नीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । 'वृद्धिनिमित्तस्य' किम् ? मध्यमभार्यः । 'तद्धितस्य' किम् ? काण्डलावभार्यः । 'वृद्धिशब्देन' किम् ? तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । विकारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन

वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत्, वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ।

८४२ । **स्वाङ्गाच्चेतः ६।३।४०।** स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । 'स्वाङ्गात्' किम् ? पटुभार्यः । 'ईतः' किम् ? अकेशभार्यः । **ॐ२१४ अमानिनीति वक्तव्यम्ॐ** । सुकेशमानिनी ।

८४३ । **जातेश्च ६।३।४१।** जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र **'भस्याढे-'** (वा०२१०) इति तु भवत्येव ।

८४४।**सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये२।२।२५।** सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' (सू. ८५३) इति वक्ष्यमाणो डच् ।

८४५ । **ति विंशतेर्डिति ६।४।१४२।** विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः। अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ।

८४६ । **दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२६।** दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न, ऐन्द्रयाश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ।

८४७। **तत्र तेनेदमिति सरूपे २।२।२७।** सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते ।

८४८ । **अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७।** दीर्घ इत्यनुवर्तते । **इचि** कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्समासान्तो वक्ष्यते ।

तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च। केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि। दण्डैर्दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि। मुष्टीमुष्टि।

८४९। **ओर्गुणः** ६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते। अवादेशः, बाहूबाहवि। 'ओरोत्'इति वक्तव्ये गुणोक्तिः '**संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प० ९५)** इति ज्ञापयितुम्। तेन 'स्वायम्भुवम्' इत्यादि सिद्धम्। 'सरूपे' इति किम्? हलेन मुसलेन।

८५०। **तेन सहेति तुल्ययोगे** २।२।२८। तुल्ययोगे वर्तमानं 'सह' इत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्।

८५१। **वोपसर्जनस्य** ६।३।८२। बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा। पुत्रेण सह-सपुत्रः, सहपुत्रो वा आगतः। तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्। सकर्मकः। सलोमकः।

८५२ **प्रकृत्याऽऽशिषि** ६।३।८३। सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय, सहामात्याय। **॥२१५ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्॥**। सगवे। सवत्साय। सहलाय।

८५३। **बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्** ५।४।७३। सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात्। उपदशाः। 'अबहुगणात्' किम्? उपबहवः। उपगणाः। अत्र स्वरे विशेषः। **॥२१६ सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः॥**। निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः।

८५४। **बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्** ५।४।११३। व्यत्ययेन षष्ठी। स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्यात्। दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः। जलजाक्षी। 'स्वाङ्गात्' किम्? दीर्घसक्थि शक-

टम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (सू. ९४६) इत्यच् ।

८५५ । **अङ्गुलेर्दारुणि** ५।४।११४। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । 'बहुव्रीहेः' किम् ? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्धितार्थे तत्पुरुषे 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः–' (सू. ७८७) इत्यच् । 'दारुणि' किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

८५६ । **द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः** ५।४।११५। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । **॥२१७ नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः॥** । मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्राः रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

८५७ । **अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः** ५।४।११७। आभ्यां लोम्नोऽपस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

८५८ । **अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्** ५।४।११८। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच्स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ।

८५९ । **पूर्वपदात्संज्ञायामगः** ८।४।३। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । द्रुरिव नासिका यस्य द्रुणसः । खरणसः । 'अगः' किम् ? ऋचामयनम् ऋगयनम् । **'अणृगयनादिभ्यः' (सू. १४५४)** इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य 'अगः' इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । 'अस्थूलात्' किम् ? स्थूलनासिकः । **॥२१८ खुरखराभ्यां वा नस्॥** । खुरणाः । खरणाः । पक्षेऽजपीष्यते । खुरणसः । खरणसः ।

८६० । **उपसर्गाच्च** ५।४।११९। प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । 'उपसर्गादनोत्परः' इति सूत्रम् । तद्वक्त्वा

भाष्यकार आह—

८६१। **उपसर्गाद्बहुलम् ८।४।२८।** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम्। प्रणसः। **॥२१९ वेर्ग्रो वक्तव्यः॥**। विगता नासिका यस्य विग्रः। **॥२२० ख्यश्च॥**। विख्यः। कथं तर्हि **'विनसा हतबान्धवा'** इति भट्टिः ? विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम्।

८६२। **सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ५।४।१२०।** एते बहुव्रीहावच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः। शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः। शोभनं दिवा अस्य सुदिवः। शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः। चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः। एण्या इव पादावस्य एणीपदः। अजपदः। प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः।

८६३। **नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ५।४।१२१।** अच्स्यात्। अहलः-अहलिः। असक्थः-असक्थिः। एवं दुःसुभ्याम्। 'शक्त्योः' इति पाठान्तरम्। अशक्तः-अशक्तिः।

८६४। **नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ५।४।१२२।** 'नन्दुःसुभ्यः' इत्येव। अप्रजाः। दुष्प्रजाः। सुप्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः।

८६५। **धर्मादनिच्केवलात् ५।४।१२४।** केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात्। कल्याणधर्मा। 'केवलात्' किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत्। स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदम्, किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम्। 'सन्दिग्धसाध्यधर्मा' इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः। एवं च 'परमस्वधर्मा' इत्यपि साध्वेव। 'निवृत्तिधर्मा' 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत्। पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते।

८६६। **जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ५।४।१२५।** 'जम्भा' इति

कृतसमासान्तं निपात्यते। जम्भो भक्ष्ये दन्ते च। शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा। हरितजम्भा। तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृणजम्भा। सोमजम्भा। 'स्वादिभ्यः' किम्? पतितजम्भः।

८६७। **दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे** ५।४।१२६। दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः। व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः।

८६८। **इच्कर्मव्यतिहारे** ५।४।१२७। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्स्यात् समासान्तः। केशाकेशि। मुसलामुसलि।

८६९। **द्विदण्ड्यादिभ्यश्च** ५।४।१२८। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात्। द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डिप्रहरणम्। द्विमुसलि। उभाहस्ति। उभयाहस्ति।

८७०। **प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः** ५।४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ। प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः। संज्ञुः।

८७१। **ऊर्ध्वाद्विभाषा** ५।४।१३०। ऊर्ध्वज्ञुः–ऊर्ध्वजानुः।

८७२। **धनुषश्च** ५।४।१३२। धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्। शार्ङ्गधन्वा।

८७३। **वा संज्ञायाम्** ५।४।१३३। शतधन्वा—शतधनुः।

८७४। **जायाया निङ्** ५।४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात्।

८७५। **लोपो व्योर्वलि** ६।१।६६। वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि। पुंवद्भावः, युवतिर्जाया अस्य युवजानिः।

८७६। **गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः** ५।४।१३५। एभ्यो गन्धस्येकारोऽन्तादेशः स्यात्। उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः। **⁂२२१ गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्⁂**। एकान्तः एकदेश

इवाविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च। सुगन्धिर्वायुः। नेह—शोभनाः गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः।

८७७। **अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६।** सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत्सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि। **गन्धो गन्धक आमोदे लेशो सम्बन्धगर्वयोः।** इति विश्वः।

८७८। **उपमानाच्च ५।४।१३७।** पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः।

८७९। **पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८।** हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहौ। स्थानिद्वारेणायं समासान्तः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। 'अहस्त्यादिभ्यः' किम्? हस्तिपादः। कुसूलपादः।

८८०। **कुम्भपदीषु च ५।४।१३९।** कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम्। 'पादः पत्' (सू. ४१४) कुम्भपदी। स्त्रियां किम्? कुम्भपादः।

८८१। **संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४०।** पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। द्विपात्। सुपात्।

८८२। **वयसि दन्तस्य दतृ ५।४।१४१।** संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दतृ' इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षट् दन्ता अस्य षोडन्। सुदन्। सुदती। 'वयसि' किम्? द्विदन्तः करी। सुदन्तः।

८८३। **स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४२।** दन्तस्य 'दतृ' स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ। अयोदती। फालदती। 'संज्ञायाम्' किम्? समदन्ती।

८८४। **विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५।४।१४४।** दन्तस्य 'दतृ' स्याद्बहुव्रीहौ। श्यावदन्—श्यावदन्तः। अरोकदन्—अरोकदन्तः।

८८५ । **अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च** ५।४।१४५। एभ्यो दन्तस्य दतृ वा । कुड्मलाग्रदन्—कुड्मलाग्रदन्तः ।

८८६ । **ककुदस्यावस्थायां लोपः** ५।४।१४६। अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

८८७ । **त्रिककुत्पर्वते** ५।४।१४७। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

८८८ । **उद्विभ्यां काकुदस्य** ५।४।१४८। लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

८८९ । **पूर्णाद्विभाषा** ५।४।१४९। पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

८९० । **सुहृद्दुर्हृदौ मित्राऽमित्रयोः** ५।४।१५०। सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।

८९१ । **उरःप्रभृतिभ्यः कप्** ५।४।१५१। व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् , अनड्वान् , पयः, नौः, लक्ष्मीः इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु 'शेषाद्विभाषा' (सू. ८९३) इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्–द्विपुंस्कः । 'अर्थान्नञः' (ग) । अनर्थकम् । 'नञः' किम् ? अपार्थम्–अपार्थकम् ।

८९२ । **इनः स्त्रियाम्** ५।४।१५२। बहुदण्डिका नगरी । **'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' (प १६)** । बहुवाग्मिका । 'स्त्रियाम्' किम् ? बहुदण्डी–बहुदण्डिको ग्रामः ।

८९३ । **शेषाद्विभाषा** ५।४।१५४। अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहेः कब्वा स्यात् । महायशस्कः–महायशाः । 'अनुक्त–' इत्यादि किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । 'शेषाधिकारस्थात्'

किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दोऽर्थ-द्वयपरः ।

८९४ । **आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५।** कप्यावन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः-बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ।

८९५ । **न संज्ञायाम् ५।४।१५५।** 'शेषात्—' (सू. ८९३) इति प्राप्तः कब्न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।

८९६ । **ईयसश्च ५।४।१५६।** ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । 'गोस्त्रियोः–' (सू. ६५७) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते **ॐ२२२ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्ॐ** । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । 'बहुव्रीहेः' किम् ? अतिश्रेयसिः ।

८९७ । **वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७।** पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्त-दन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । सुभ्राता । 'न पूजनात्' (सू. ९५६) इति निषेधस्तु 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—' (सू. ८५४) इत्यतः प्रागेवेति वक्ष्यते । 'वन्दिते' किम् ? मूर्खभ्रातृकः ।

८९८ । **नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ५।४।१५९।** स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्री-शब्दौ तदन्तात् कब्न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न । 'स्वाङ्गे' किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

८९९ । **निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६०।** कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः, नव इत्यर्थः ।

९०० । **सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २।२।३५।** सप्तम्यन्तं विशे-षणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्व्यधि-करणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः । **ॐ२२३ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्या-**

नम्॥ । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः । मिथोऽनयोः समासे सङ्ख्यापूर्वम्, शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्व्यन्यः । ॥२२४ सङ्ख्याया अल्पीयस्याः॥ । द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वादश । ॥२२५ वा प्रियस्य॥ । गुडप्रियः-प्रियगुडः । ॥२२६ गड्वादेः परा सप्तमी॥ । गडुकण्ठः । क्वचिन्न, वहेगडुः ।

९०१ । निष्ठा २।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । ॥२२७ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या॥ । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ।

९०२ । वाऽऽहिताग्न्यादिषु २।२।३७। आहिताग्निः-अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । ॥२२८ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ॥ । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न, विवृतासिः । इति बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् ।

अथ द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

९०३ । चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्याऽऽनुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः । तत्र 'ईश्वरं गुरुं च भजस्व' इति समुच्चये 'भिक्षामट गां चानय' इत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेः-होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

९०४ । राजदन्तादिषु परम् २।२।३१। एषु पूर्वप्रयोगार्हं पदं

स्यात्। दन्तानां राजा-राजदन्तः। **❀२२९धर्मादिष्वनियमः❀**। अर्थधर्मौ-धर्मार्थौ। दम्पती-जम्पती-जायापती। जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते। आकृतिगणोऽयम्।

९०५। **द्वन्द्वे घि** २।२।३२। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्। हरिश्च हरश्च हरिहरौ। **❀२३०अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे ❀**। हरिगुरुहराः-हरिहरगुरवः।

९०६। **अजाद्यदन्तम्** २।२।३३। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनियमः, अश्वरथेन्द्राः-इन्द्राश्वरथाः। **❀२३१ द्व्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन❀**। इन्द्राग्नी।

९०७। **अल्पाच्तरम्** २।२।३४। शिवकेशवौ। **❀२३२ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण❀**। हेमन्तशिशिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। 'समाक्षराणाम्' किम्? ग्रीष्मवसन्तौ। **❀२३३ लघ्वक्षरं पूर्वम्❀**। कुशकाशम्। **❀२३४ अभ्यर्हितं च❀**। तापसपर्वतौ। **❀२३५ वर्णानामानुपूर्व्येण❀**। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। **❀२३६भ्रातुर्ज्यायसः❀**। युधिष्ठिरार्जुनौ।

९०८। **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्** २।४।२। एषां द्वन्द्वः एकवत्स्यात्। पाणिपादम्। मार्दङ्गिकपाणविकम्। रथिकाश्वारोहम्। समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्-प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात्।

९०९। **अनुवादे चरणानाम्** २।४।३। चरणानां द्वन्द्वः एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे। **❀२३७ स्थेणोर्लुङीति वक्तव्यम्❀**। उदगात्कठकालापम्। प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम्।

९१०। **अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्** २।४।४। यजुर्वेदे विहितो यः

क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । 'अध्वर्युक्रतुः' किम् ? 'इषुवज्रौ' सामवेदे विहितौ । 'अनपुंसकम्' किम् ? राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ।

९११ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्वः एकवत् । पदकक्रमकम् ।

९१२ । जातिरप्राणिनाम् २।४।६। प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—बदरामलकानि ।

९१३ । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः २।४।७। ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । 'भिन्नलिङ्गानाम्' किम् ? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । 'अग्रामाः' किम् ? जाम्बवं नगरम्, शालूकिनी ग्रामः, जाम्बवशालूकिन्यौ ।

९१४ । क्षुद्रजन्तवः २।४।८। एषां समाहारे एव द्वन्द्वः एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आनकुलात्क्षुद्रजन्तवः ।

९१५ । येषां च विरोधः शाश्वतिकः २।४।९। एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । 'गोव्याघ्रम्' 'काकोलूकम्' इत्यादौ परत्वात् 'विभाषा वृक्षमृग—' (सू. ९१८) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

९१६ । शूद्राणामनिरवसितानाम् २।४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्बहिष्कृतानां तु—चण्डालमृतपाः ।

९१७ । गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११। यथोच्चारितानि साधूनि

स्युः । गवाश्वम् । दासीदासम् । इत्यादि ।

९१८ । **विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् २।४।१२।** वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । 'वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम्' । प्लक्षन्यग्रोधम्–प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम्–रुरुपृषताः । कुशकाशम्–कुशकाशाः । व्रीहियवम्–व्रीहियवाः । दधिघृतम् दधिघृते । गोमहिषम्–गोमहिषाः । शुकबकम्–शुकबकाः । अश्ववडवम्—अश्ववडवौ । पूर्वापरम्–पूर्वापरे । अधरोत्तम्–अधरोत्तरे । ***२३८ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्*** । बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' (सू ९१२) इत्येकवद्भावः । नेह–बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । प्लक्षन्यग्रोधौ । इत्यादि । 'विभाषा वृक्ष—' (सू. ९१८) इति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं 'जातिरप्राणिनाम्' (सू. ९१२) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते 'मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एव' इति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं 'पूर्वापरम्' 'अधरोत्तरम्' इत्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् 'पूर्ववदश्ववडवौ' (सू. ८१४) इति स्यात् ।

९१९ । **विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि २।४।१३।** विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्—शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः 'चार्थे–' (सू. ९०३) इति सूत्रेण प्राप्तः, स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्ह्यद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । 'विप्रतिषि-

द्वम्' किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ।

९२० । न दधिपयआदीनि २।४।१४। एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः, ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

९२१ । अधिकरणैतावत्त्वे च २।४।१५। द्रव्यसङ्ख्यावगमे एकवद्देवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

९२२ । विभाषा समीपे २।४।१६। अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे 'समाहार एव' इत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं 'दन्तोष्ठम्'-उपदशाः 'दन्तोष्ठाः' ।

९२३ । आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ६।३।२५। विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' (सू. ९८२) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः 'पितापुत्रौ' ।

९२४ । देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । ॐ२३९ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधःॐ । अग्निवायू—वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन 'ब्रह्मप्रजापती' इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतम् , नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ।

९२५ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

९२६ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

९२७ । इद्वृद्धौ ६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । 'देवताद्वन्द्वे च' (सू. १२४१) इत्यु-

भयपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङमीत्वञ्च बाधित्वा इत् । 'वृद्धौ' किम् ? आग्नेन्द्रः । 'नेन्द्रस्य परस्य' (सू. १२४२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः । **ॐ२४० विष्णौ नॐ** । आग्नावैष्णवम् ।

९२८ । **दिवो द्यावा** ६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षामे ।

९२९ । **दिवसश्च पृथिव्याम्** ६।३।३०। दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशेऽकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ—द्यावापृथिव्यौ । 'छन्दसि दृष्टानुविधिः' 'द्यावा चिदस्मै पृथिवी' । 'दिवस्पृथिव्योररतिः' इत्यत्र पदकाराः विसर्गं पठन्ति ।

९३० । **उषासोषसः** ६।३।३१। 'उषस्'शब्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

९३१ । **मातरपितरावुदीचाम्** ६।३।३२। मातरपितरौ । 'उदीचाम्' किम् ? मातापितरौ ।

९३२ । **द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे** ५।४।१०६। चवर्गान्ताद् दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच्स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक्च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । 'समाहारे' किम् ? प्रावृट्शरदौ । इति द्वन्द्वसमासप्रकरणम् ।

अथैकशेषप्रकरणम् ।

'सरूपाणाम्–' (सू. १८८) । रामौ । रामाः । **ॐ२४१ विरूपाणामपि समानार्थानाम्ॐ** । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ–कुटिलदण्डौ ।

९३३ । **वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः** १।२।६५। यूना

सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते, गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । 'वृद्धः' किम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । 'यूना' किम् ? गर्गगार्ग्यौ । 'तल्लक्षणः' किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । 'कृत्स्नम्' किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

९३४ । **स्त्री पुंवच्च १।२।६६।** यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने 'यञञोश्च' (सू १११०) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

९३५ । **पुमान् स्त्रिया १।२।६७।** स्त्रिया सहोक्तौ पुमाञ्छिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ ।

९३६ । **भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् १।२।६८।** भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

९३७ । **नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १।२।६९।** अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते, तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्, तदिदं शुक्लम्—तानीमानि शुक्लानि ।

९३८ । **पिता मात्रा १।२।७०।** मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ—मातापितरौ ।

९३९ । **श्वशुरः श्वश्र्वा १।२।७१।** श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ-श्वश्रूश्वशुरौ ।

९४० । **त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् १।२।७२।** सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ । **॥२४२ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते॥** । स च यश्च यौ । **'पूर्वशेषोऽ-**

पि दृश्यते' इति भाष्यम् । स च यश्च तौ । **%२४३ त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि%** । सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुन्नपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते, तच्च देवदत्तश्च ते । **%२४४ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्%** । कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ, ते ।

९४१ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री १।२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । 'पुमान् स्त्रिया' (सू. ९३५) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । 'ग्राम्य –' इति किम् ? रुरव इमे । 'पशु'ग्रहणं किम् ? ब्राह्मणाः । 'सङ्घेषु' किम् ? एतौ गावौ । 'अतरुणेषु' किम् ? वत्सा इमे । **%२४५ अनेकशफेष्विति वाच्यम्%** । अश्वा इमे । इह सर्वत्रैकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद् द्वन्द्वो न । तेन 'शिरसी' 'शिरांसि' इत्यादौ 'समासस्य' (सू. ३७३१) इत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । 'पन्थानौ' 'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तो न । इत्येकशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा—लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा—'राज्ञः पुरुषः', 'राजन् अस् पुरुष सु' इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्धेति प्रायोवादः, अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि 'सह सुपा' (सू. ६५०) इति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः, 'सूपप्रति' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययी-

भावे 'अतिमाल' आदौ तत्पुरुषे 'द्वित्राः' इत्यादिबहुव्रीहौ 'दन्तोष्ठम्' इत्यादिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः। तद्विशेषो द्विगुः। अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेव इत्युक्तम् । किंच, **सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥** सुपां सुपा-राजपुरुषः। तिङा-पर्यभूषयत् । नाम्ना-कुम्भकारः । धातुना-कटप्रूः, अजस्रम् । तिङां तिङा-पिबतखादता, खादतमोदता । तिङां सुपा-कृन्तविचक्षणा इति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । **'एहीडादयोऽन्यपदार्थे'** (ग) इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः।

इति सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

अथ सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

९४२ । **ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे** ५।४।७४। अ अनक्षे इतिच्छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोन्तावयवः स्यात् , अक्षे या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । (भा० इ०) **'अनृचबह्वृचावध्येतर्येव'** । नेह-अनृक् साम । बह्वृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः-विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

९४३ । **द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्** ६।३।९७। 'अप' इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् , षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । 'समापो देवयजनम्' इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह—स्वप् । स्वपी । **%२४६ अवर्णान्ताद्वा%** । प्रेपम् , परेपम्-प्रापम् , परापम् ।

९४४ । **ऊदनोर्देशे** ६।३।९८। अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे ।

अनूपो देशः । राजधुरा । अक्षे तु अक्षधूः । 'दृढधूः' अक्षः । सखिपथः । रम्यपथो देशः ।

९४५ । **अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः** ५।४।७५। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच्स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् । ॐ२४७ **कृष्णोदक्पाण्डुसङ्ख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते**ॐ । कृष्णभूमः । उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । ॐ२४८ **सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यां च**ॐ । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । 'अच्' इति योगविभागादन्यत्रापि, पद्मनाभः ।

९४६ । **अक्ष्णोऽदर्शनात्** ५।४।७६। अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच्स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ।

९४७ । **अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः** ५।४।७७। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः । ॐ२४९ **त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते**ॐ। त्रिचतुराः। चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः। स्त्रीपुंसौ। धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् , निपातनाट्टिलोपः । पदष्ठीवम् , निपातनात्पादशब्दस्य पद्भावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् , रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम्, वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते, अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसम् इति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु 'सरजः' पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष

एव । नेह–निःश्रेयान्पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः–द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः–ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः–जातोक्षः । महोक्षः । वृद्धोक्षः । शुनः समीपम् उपशुनम्, टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः ।

९४८ । **ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः** ५।४।७८। अच्स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॐ२५० **पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम्**ॐ । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

९४९ । **अवसमन्धेभ्यस्तमसः** ५।४।७९। अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धम् पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् ।

९५० । **श्वसो वसीयःश्रेयसः** ५।४।८०। वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत ईयसुनि वसीयः । 'श्वस्'शब्दः उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ।

९५१ । **अन्ववतप्ताद्रहसः** ५।४।८१। अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

९५२ । **प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्** ५।४।८२। उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

९५३ । **अनुगवमायामे** ५।४।८३। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । 'यस्य चायामः' (सू. ६७१) इति समासः ।

९५४। **द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः** ५।४।८४। अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ, तत्रेदं निपातनम् । 'वेदिः' इति किम् ? द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

९५५ । **उपसर्गादध्वनः** ५।४।८५। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

९५६ । न पूजनात् ५।४।६९। पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । **ॐ२५१ स्वतिभ्यामेवॐ ।** नेह-परमराजः । 'पूजनात्' किम् ? गामतिक्रान्तोऽतिगवः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (सू. ८५४) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह-सुसक्थः । स्वक्षः ।

९५७ । किमः क्षेपे ५।४।७०। क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । 'क्षेपे' किम् ? किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

९५८ नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१। समासान्तो न । अराजा । असखा । 'तत्पुरुषात्' किम् ? अधुरं शकटम् ।

९५९ । पथो विभाषा ५।४।७२। नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम्--अपन्थाः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव, अपथो देशः । अपथं वर्तते ।

इति सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

अथालुक्समासप्रकरणम् ।

९६० । अलुगुत्तरपदे ६।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ।

९६१ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकात् निस्स्तोकः । **ॐ२५२ ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम्ॐ ।** ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्युपचाराद् ब्राह्मणानि, तानि शंसतीति 'ब्राह्मणाच्छंसी' ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसङ्ख्यानादेव ।

९६२ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ६।३।३। ओजसाकृतम् । इत्यादि । **ॐ२५३ अञ्जस उपसंख्यानम्ॐ ।** अञ्जसाकृतम् ।

आर्जवेन कृतमित्यर्थः। ॐ२५४ **पुंसानुजोजनुषान्ध इति च** ॐ। यस्याग्रजः पुमान्स पुंसानुजः। 'जनुषान्धः'। जात्यन्धः।

९६३। **मनसः संज्ञायाम् ६।३।४**। मनसागुप्ता।

९६४। **आज्ञायिनि च ६।३।५**। 'मनसः' इत्येव। मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी।

९६५। **आत्मनश्च ६।३।६**। आत्मनस्तृतीयाया अलुक्स्यात्। ॐ२५५ **पूरण इति वक्तव्यम्** ॐ। पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः। आत्मनापञ्चमः। 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव' इति बहुव्रीहिर्बोध्यः। 'पूरणे' किम्? आत्मकृतम्।

९६६। **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६।३।७**। 'आत्मनः' इत्येव। आत्मनेपदम्। आत्मनेभाषा। तादर्थ्ये चतुर्थी। 'चतुर्थी' (सू. ६९९) इति योगविभागात्समासः।

९६७। **परस्य च ६।३।८**। परस्मैपदम्। परस्मैभाषा।

९६८। **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६।३।९**। हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम्। त्वचिसारः।

९६९ **गवियुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५**। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। अत्र 'गवि' इति वचनादेवालुक्। युधिष्ठिरः। अरण्येतिलकः। अत्र 'संज्ञायाम्' (सू. ७२२) इति सप्तमीसमासः। ॐ२५६। **हृद्द्युभ्यां च** ॐ। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्।

९७०। **कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ६।३।१०**। प्राचां देशे यत्कारनाम तः हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। मुकुटेकार्षापणम्। दृषदिमाषकः। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्- कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेव इति। 'कारनाम्नि' किम्? अभ्याहितपशुः। कारादन्यस्यै-

तद् देयस्य नाम। 'प्राचाम्' किम्? यूथपशुः। 'हलादौ' किम्? अविकटोरणः। 'हलदन्तात्' किम्? नद्यां दोहो नदीदोहः।

९७१। **मध्याद् गुरौ ६।३।११।** मध्येगुरुः। ❀२५७**अन्ताच्च**❀ अन्तेगुरुः।

९७२। **अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ६।३।१२।** कण्ठेकालः। उरसिलोमा। 'अमूर्धमस्तकात्' किम्? मूर्धशिखः। मस्तकशिखः। 'अकामे' किम्? मुखे कामोऽस्य मुखकामः।

९७३। **बन्धे च विभाषा ६।३।१३।** हलदन्तात्सप्तम्या अलुक्। हस्तेबन्धः-हस्तबन्धः। 'हलदन्तात्—' इति किम्? गुप्तिबन्धः।

९७४। **तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४।** स्तम्बेरमः—स्तम्बरमः। कर्णेजपः—कर्णजपः। क्वचिन्न, कुरुचरः।

९७५। **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ६।३।१५।** प्रावृषिजः। शरदिजः। कालेजः। दिविजः। पूर्वस्यायं प्रपञ्चः।

९७६। **विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६।३।१६।** एभ्यः सप्तम्या अलुग् जे। वर्षेजः-वर्षजः। क्षरेजः—क्षरजः। शरेजः—शरजः। वरेजः—वरजः।

९७७। **घकालतनेषु कालनाम्नः ६।३।१७।** सप्तम्या विभाषा अलुक् स्यात्। घे-पूर्वाह्णेतरे—पूर्वाह्णतरे, पूर्वाह्णेतमे—पूर्वाह्णतमे। काले—पूर्वाह्णेकाले—पूर्वाह्णकाले। तने—पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने।

९७८। **शयवासवासिष्वकालात् ६।३।१८।** खेशयः खशयः। ग्रामेवासः-ग्रामवासः। ग्रामेवासी—ग्रामवासी। 'हलदन्तात्' इत्येव, भूमिशयः। ❀२५८ **अपो योनियन्मतुषु**❀। अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सुयोनिः। अप्सु भवोऽप्सव्यः। अप्सुमन्तावाज्यभागौ।

९७९ । **नेन्सिद्धबध्नातिषु च** ६।३।१९। इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्यसिद्धः । चक्रबन्धः ।

९८० । **स्थे च भाषायाम्** ६।३।२०। सप्तम्या अलुग्न । समस्थः । 'भाषायाम्' किम् ? कृष्णोऽस्या खरेष्ठः ।

९८१ । **षष्ठ्या आक्रोशे** ६।३।२१। चौरस्य कुलम् । 'आक्रोशे' किम् ? ब्राह्मणकुलम् । **॥२५९ वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु॥** । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । **॥२६० आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च॥** । अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः, नडादित्वात्फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका, मनोज्ञादित्वाद् वुञ् । एवम् आमुष्यकुलिका । **॥२६१ देवानांप्रिय इति च मूर्खे॥** । अन्यत्र देवप्रियः । **॥२६२ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः॥** । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । **॥२६३ दिवश्च दासे॥** । दिवोदासः ।

९८२ । **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** ६।३।२२। षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याः पुत्रः दासीपुत्रः । 'निन्दायाम्' किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः

९८३ । **ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः** ६।३।२३। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनः ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । **॥२६४ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्॥** । नेह—होतृधनम् ।

९८४ । **विभाषा स्वसृपत्योः** ६।३।२४। ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः ।

९८५ । **मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्** ८।३।८५। आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात्समासे । मातुःष्वसा—मातुःस्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु—

९८६। **मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४।** आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे। मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु—मातुः स्वसा। पितुः स्वसा। इत्यलुक्समासप्रकरणम्।

अथ समासाश्रयविधिप्रकरणम्।

९८७। **घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६।३।४३।** भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्याद्घरूपकल्पप्प्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु। ब्राह्मणितरा। ब्राह्मणितमा। ब्राह्मणिरूपा। ब्राह्मणिकल्पा। ब्राह्मणिचेली। ब्राह्मणिब्रुवा। ब्राह्मणिगोत्रा। इत्यादि। ब्रूञः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते। चेलडादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि। तैः 'कुत्सितानि कुत्सनैः' (सू. ७३३) इति समासः। 'ङ्यः' किम्? दत्तातरा। 'भाषितपुंस्कात्' किम्? आमलकीतरा। कुवलीतरा।

९८८। **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६।३।४४।** अङ्यन्तनद्या ङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। ब्रह्मबन्धुतरा-ब्रह्मबन्धूतरा। स्त्रितरा-स्त्रीतरा। ॐ२६५ कृन्नद्या न ॐ। लक्ष्मीतरा।

९८९ **उगितश्च ६।३।४५।** उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात्। विदुषितरा। ह्रस्वाभावपक्षे तु 'तसिलादिषु—' (सू. ८३७) इति पुंवत्, विद्वत्तरा। वृत्त्यादिषु 'विदुषीतरा' इत्यप्युदाहृतम्, तन्निर्मूलम्।

९९०। **हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ६।३।५०।** हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम्। हृदयस्येदं हार्दम्। हृल्लासः। 'लेख—' इत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु 'हृदयलेखः'। लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् 'उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति' (प. २६) इति।

९९१ । **वा शोकष्यञ्रोगेषु** ६।३।५१। हृच्छोकः-हृदयशोकः । सौहार्दम्-सौहृदय्यम् । हृद्रोगः-हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

९९२ । **पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु** ६।३।५२। एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । '**अज्यतिभ्यां च**' '**पादे च**' (**उ ५७०—५७१**) इतीण्प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

९९३ । **पद्यत्यतदर्थे** ६।३।५३। पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । 'अतदर्थे' किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पादार्घाभ्यां च' (सू. २०९३) इति यत् । ॐ२६६ **इके चरतावुपसङ्ख्यानम्** ॐ । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात्ष्ठन् ।

९९४ । **हिमकाषिहतिषु च** ६।३।५४। पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ।

९९५ । **ऋचः शे** ६।३।५५। ऋचः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादम्पादमित्यर्थः । 'ऋचः' किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

९९६ । **वा घोषमिश्रशब्देषु** ६।३।५६। पादस्य पत् । पद्घोषः पादघोषः । पन्मिश्रः-पादमिश्रः । पच्छब्दः-पादशब्दः । ॐ२६७ **निष्के चेति वाच्यम्** ॐ । पन्निष्कः-पादनिष्कः ।

९९७ । **उदकस्योदः संज्ञायाम्** ६।३।५७। उदमेघः । ॐ२६८ **उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्** ॐ । क्षीरोदः ।

९९८ । **पेषंवासवाहनधिषु च** ६।३।५८। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्घटः । समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

९९९। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६।३।५९। उद-कुम्भः—उदककुम्भः। 'एक-' इति किम् ? उदकस्थाली। 'पूरयितव्ये' इति किम् ? उदकपर्वतः।

१०००। मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ६।३।६०। उदमन्थः-उदकमन्थः। उदौदनः-उदकौदनः। इत्यादि।

१००१। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६।३।६१। इगन्तस्याङ्य-न्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे। ग्रामणिपुत्रः-ग्रामणीपुत्रः। 'इकः' किम् ? रमापतिः। 'अङ्यः' इति किम् ? गौरीपतिः। 'गालव-' ग्रहणं पूजार्थम्, 'अन्यतरस्याम्' इत्युनुवृत्तेः। ॐ२६९ इयङुवङ्भा-विनामव्ययानां च नेति वाच्यम्ॐ। श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्ली-भावः। ॐ२७० अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्ॐ। भ्रुकुंसः, भ्रुकुटिः-भ्रूकुंसः, भ्रूकुटिः। 'अकारोऽनेन विधीयते' इति व्याख्या-न्तरम्। भ्रकुंसः। भ्रकुटिः। भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी नर्तकः, भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम्।

१००२। एकतद्धिते च ६।३।६२। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्त-द्धिते उत्तरपदे। एकस्या आगतमेकरूप्यम्। एकक्षीरम्।

१००३। ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६।३।६३। रेवति-पुत्रः। अजक्षीरम्।

१००४। त्वे च ६।३।६४। त्वप्रत्यये ङ्यापोर्वा ह्रस्वः। अज-त्वम्-अजात्वम्। रोहिणित्वम्-रोहिणीत्वम्।

१००५। ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६।१।१३। ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे।

१००६। सम्प्रसारणस्य ६।३।१३९। सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्या-

दुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । **'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' (प. २७)** इति तदादिनियमप्रतिषेधात् 'परमकारीषगन्धीपुत्रः' । उपसर्जने तु तदादिनियमान्नेह–अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ।

१००७ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४। बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ' इति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः–कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया । **%२७१ मातच्मातृकमातृषु वा%** । कारीषगन्धीमातः–कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः–कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कब्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह–कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्त्वसामर्थ्याच्चित्स्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ।

१००८ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ६।३।६५। इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी । उत्पलमालभारी ।

१००९ । कारे सत्यागदस्य ६।३।७०। मुम्स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । **%२७२ अस्तोश्चेति वक्तव्यम्%** । अस्तुङ्कारः । **%२७३ धेनोर्भव्यायाम्%** । धेनुम्भव्या । **%२७४ लोकस्य पृणे%** । लोकम्पृणः । 'पृणः' इति मूलविभुजादित्वात्कः । **%२७५ इत्येऽनभ्याशस्य%** । अनभ्याशमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । **%२७६ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे%** । अग्निमिन्धः । भ्राष्ट्रमिन्धः । **%२७७ गिलेऽ-**

गिलस्य॥ । तिमिङ्गिलः । 'अगिलस्य' किम् ? गिलगिलः । ॥२७८ **गिलगिले च**॥ । तिमिङ्गिलगिलः । ॥२७९ **उष्णभद्रयोः करणे**॥। उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

१०१० । **रात्रेः कृति विभाषा** ६।३।७२। रात्रिञ्चरः-रात्रिचरः। रात्रिमटः-रात्र्यटः । अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु 'अरुर्द्विषत्-' (सू. २९४२) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः ।

१०११ । **सहस्य सः संज्ञायाम्** ६।३।७८। उत्तरपदे । सपलाशम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? सहयुध्वा ।

१०१२ । **ग्रन्थान्ताधिके च** ६।३।७९। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ।

१०१३ । **द्वितीये चानुपाख्ये** ६।३।८०। अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयाऽनुमीयते ।

१०१४ । **समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु** ६।३।८४। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु । 'अनुभ्राता सगर्भ्यः' 'अनुसखा सयूथ्यः' । 'यो नः सनुत्यः' । 'तत्र भवः (सू. १४३०) इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्यन्' (सू. ३४६०) । 'अमूर्धादिषु' किम् ? समानमूर्धा समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । 'समानस्य' इति योगो विभज्यते । तेन 'सपक्षः' 'साधर्म्यम्' 'सजातीयम्' इत्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि ।

१०१५ । **ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु** ६।३।८५। एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

१०१६ । **चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६।** ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी ।

१०१७ । **तीर्थे ये ६।३।८७।** तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः एकगुरुकः । 'समानतीर्थे वासी' (सू. १६५८) इति यत्प्रत्ययः ।

१०१८ । **विभाषोदरे ६।३।८८।** यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः—समानोदर्यः ।

१०१९ । **दृग्दृशवतुषु ६।३।८९।** सदृक् । सदृशः । **ॐ२८० दृक्षे चेति वक्तव्यम्ॐ** । सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ।

१०२० । **इदंकिमोरीश्की ६।३।९०।** दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते । **'दृक्षे च' (वा २८०)** ईदृक्षः । कीदृक्षः 'आ सर्वनाम्नः' (सू. ४३१) । **'दृक्षे च' (वा २८०)** तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृक्षः । दीर्घः, मत्वोत्वे, अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ।

१०२१ । **समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८०।** अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः । 'समासे' किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ।

१०२२ । **भीरोः स्थानम् ८।३।८१।** भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । भीरुष्ठानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ।

१०२३ । **ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३।** आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

१०२४। सुषामादिषु च ८।३।९८। सस्य मूर्धन्यः। शोभनं साम यस्य सुषामा। सुषन्धिः।

१०२५। एति संज्ञायामगात् ८।३।९९। सस्य मूर्धन्यः। हरिषेणः। 'एति' किम्? हरिसक्थम्। संज्ञायाम् किम्? पृथुसेनः। 'अगकारात्' किम्? विष्वक्सेनः। 'इण्कोः' इत्येव। सर्वसेनः।

१०२६। नक्षत्राद्वा ८।३।१००। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा। रोहिणीषेणः-रोहिणीसेनः। 'अगकारात्' किम्? शतभिषक्सेनः। आकृतिगणोऽयम्।

१०२७। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ६।३।९९। अन्यशब्दस्य दुगागमःस्यादाशीरादिषु परेषु। अन्यदाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। 'अषष्ठी-' इत्यादि किम्? अन्यस्यान्येन वाऽऽशीरन्याशीः। कारके छे च नायं निषेधः। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः। अन्यस्यायमन्यदीयः। गहादेराकृतिगणत्वाच्छः।

१०२८। अर्थे विभाषा ६।३।१००। अन्यदर्थः-अन्यार्थः।

१०२९। कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्वः। कदन्नम्। 'तत्पुरुषे' किम्? कूष्ट्रो राजा।

***२८१ त्रौ च*।** कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः।

१०३०। रथवदयोश्च ६।३।१०२। कद्रथः। कद्वदः।

१०३१। तृणे च जातौ ६।३।१०३। कत्तृणम्?

१०३२। का पथ्यक्षयोः ६।३।१०४। कापथम्। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा।

१०३३ । ईषदर्थे ६।३।१०५ । ईषज्जलं काजलम् । आजादावपि परत्वात्कादेशः । काम्लः ।

१०३४ । विभाषा पुरुषे ६।३।१०६ । कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

१०३५ । कवं चोष्णे ६।३।१०७ । उष्णशब्दे उत्तरपदे कोः कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्–कोष्णम्–कदुष्णम् ।

१०३६ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९ । पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चरितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषदुदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः । पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश्च लत्वम् ।

'भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।
गूढोऽत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥'

॥२८२ दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा॥ । दक्षिणतारम्–दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम्–उत्तरतीरम् । **॥२८३ दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च॥ ।** दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूढ्यः । 'आतश्च–' (सू. २८९८) इति कः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य 'वृ' आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ।

१०३७ । संहितायाम् । ६।३।११४ । अधिकारोऽयम् ।

१०३८ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ६।३।११५ । कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । 'लक्षणस्य' किम् ? शोभनकर्णः । 'अविष्टादीनाम्'

किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

१०३९ । नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ६।३।११६ । क्विबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । 'क्वौ' इति किम् ? परिणहनम् । 'विभाषा पुरुषे' (सू. १०३४) इत्यतो मण्डूकप्लुत्या 'विभाषा' अनुवर्तते, सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह-पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

१०४० वनगिर्योःसंज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ६।३।११७। कोटरादीनां वने परे, किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ।

१०४१ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः । पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव' इति किम् ? असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुकागिरिः ।

१०४२।वले६।३।११८। वलप्रत्यये परे दीर्घःस्यात्संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

१०४३। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।११९। अमरावती । 'अनजिरादीनाम्' किम् ? अजिरवती । 'बह्वचः' किम् ? व्रीहिमती । 'संज्ञायाम्' इत्येव । नेह-वलयवती ।

१०४४ । शरादीनां च ६।३।१२०। शरावती ।

१०४५ । इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । 'इकः' किम् ? पिण्डवहम् । 'अपीलोः'

किम् ? पीलुवहम् । ॐ२८४ अपील्वादीनामिति वाच्यम् । दारुवहम् ।

१०४६ । **उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६।३।१२२।** उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्घञन्ते परे न तु मनुष्ये । परिपाकः–परीपाकः । 'अमनुष्ये' किम् ? निषादः ।

१०४७ । **इकः काशे ६।३।१२३।** इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । 'इकः' किम् ? प्रकाशः ।

१०४८ । **अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५।** उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? अष्टपुत्रः ।

१०४९ । **चितेः कपि ६।३।१२७।** एकचितीकः । द्विचितीकः ।

१०५० । **नरे संज्ञायाम् ६।३।१२९।** विश्वानरः ।

१०५१ । **मित्रे चर्षौ ६।३।१३०।** विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् ? विश्वमित्रो माणवकः । ॐ२८५ **शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः**ॐ । श्वादन्तः । इत्यादि ।

१०५२ । **प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ८।४।५।** एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वाण्णत्वम् ।

१०५३ । **विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ८।४।६।** एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्–दूर्वावनम् । शिरीषवणम्–शिरीषवनम् । ॐ२८६ **द्व्यच्त्र्यच्भ्यामेव**ॐ । नेह–देवदारुवनम् । ॐ२८७ **इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः**ॐ । इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

१०५४ । **वाहनमाहितात् ८।४।८।** आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । 'आहितात्' किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ण्युटि

वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

१०५५ । **पानं देशे** ८।४।९। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्यात् देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयत इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ।

१०५६ । **वा भावकरणयोः** ८।४।१०। 'पानस्य' इत्येव । क्षीरपानम्-क्षीरपाणम् । ॐ२८८ **गिरिनद्यादीनां वा**ॐ । गिरिनदी-गिरिणदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

१०५७ । **प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च** ८।४।११। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते-माषवापिणौ । नुमि-व्रीहिवापाणि । विभक्तौ—माषवापेण । पक्षे 'माषवापिनौ' इत्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात्तद्भक्तो हि नुम्, न तूत्तरपदस्य । किं च 'प्रहिण्वन्' इत्यादौ हिवेर्नुमो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । 'प्रेन्वनम्' इत्यादौ तु क्षुभ्नादित्वान्न । ॐ२८९ **युवादेर्न**ॐ । रम्ययूना । परिपक्वानि । 'एकाजुत्तरपदे णः' (सू. २०७) 'नित्यम्' इत्युक्तम्, वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि क्षीरपाणि । विभक्तौ-क्षीरपेण, रम्यविणा ।

१०५८ । **कुमति च** ८।४।१३। कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

१०५९ । **पदव्यवायेऽपि** ८।४।३८। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । ॐ२९० **अतद्धित इति वाच्यम्**ॐ । आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

१०६० । **कुस्तुम्बुरूणि जातिः** ६।१।१४३। अत्र सुण्निपात्यते ।

कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । 'जातिः'किम् ? कुतुम्बुरूणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ।

१०६१ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६।१।१४४। सुण्निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । 'क्रिया'—इति किम् ? अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

१०६२ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ६।१।१४५। सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे—गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । 'सेवित—' इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

१०६३ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ६।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । 'प्र' इति किम् ? आपदापदम् ।

१०६४ । आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७। अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । 'अनित्ये' किम् ? आश्चर्यं कर्म शोभनम् ।

१०६५ । वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम् अन्नमलम्, तस्मिन् सुट् । अवकीर्यत इति अवस्करः 'वर्चस्के' किम् ? अवकरः ।

१०६६ । अपस्करो रथाङ्गम् ६।१।१४९। अपकरोऽन्यः ।

१०६७ । विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ६।१।१५०। पक्षे विकिरः । 'वावचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत्' इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

१०६८ । प्रतिष्कशश्च कशेः ६।१।१५२। 'कश गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । 'कशेः' किम् ? प्रतिगतः कशां प्रति-

कशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा, तथापि कशेरेति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

१०६९ । **प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी** ६।१।१५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । 'ऋषी' इति किम् ? प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ।

१०७० । **मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः** ६।१।१५४। मकरशब्दोऽव्युत्पन्नः, तस्य सुट् इनिश्च निपात्यते । 'वेणु–' इति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

१०७१ । **कास्तीराजस्तुन्दे नगरे** ६।१।१५५। ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ? कातीरम् अजतुन्दम् ।

१०७२ । **कारस्करो वृक्षः** ६।१।१५६। कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति, न सूत्रेषु ।

१०७३ । **पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्** ६।१।१५७। एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा । **तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (ग)** । तात्पूर्वं चर्त्वेन दकारोऽपि बोध्यः । 'तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते' करपत्योस्तु सुट् । 'चोरदेवतयोः' इति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः । **प्रायस्य चित्तिचित्तयोः (ग)** प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिः इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् । इति समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

[अथापत्यादिविकारान्तार्थसाधारणप्रत्ययाः]

१०७४ । **समर्थानां प्रथमाद्वा** ४।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । 'प्राग्दिशः–' (११४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् ।

कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

१०७५ । प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३। 'तेन दीव्यति-'(सू १५५०) इत्यतः प्राग् अण् अधिक्रियते ।

१०७६ । अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४। एभ्योऽण्स्यात्प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्याऽपवादः ।

१०७७ । तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७। ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

१०७८ । किति च ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । 'गाणपत्यो मन्त्रः' इति तु प्रामादिकमेव ।

१०७९ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ४।१।८५ दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् । अणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः । **'यमाच्च'** इति काशिकायाम् । याम्यः। **॥२९१ पृथिव्या ञाञौ॥** पार्थिवा-पार्थिवी। **॥२९२ देवाद्यञञौ॥** दैव्यम्-दैवम् । **॥२९३ बहिषष्टिलोपो यञ्च॥** । बाह्यः । **॥२९४ ईकक्च॥** । बाहीकः । **॥२९५ स्थाम्नोऽकारः॥** । अश्वत्थामः, पृषोदरादित्वात्सस्य तः । **॥२९६ भवार्थे तु लुग्वाच्यः॥** । अश्वत्थामा । **॥२९७ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः॥** । बाह्वादीञोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । 'बहुपु'किम् ? औडुलोमिः । **॥२९८ 'गोरजादिप्रसङ्गे यत्'॥** । गव्यम् । 'अजादिप्रसङ्गे' किम् ? गोभ्यो हेतुभ्यः आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ।

१०८० । उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६। औत्सः । **॥२९९ अग्निकलिभ्यां ढक्वक्तव्यः॥** । अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ।

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ।

१०८१ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ४।१।८७। 'धान्यानां भवने—'(सू. १८०२) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमान्नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्नः । वत्यर्थे न, 'स्त्री पुंवच्च' (सू. ९३४) इति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

१०८२ । द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक्स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । 'द्विगोर्निमित्तम्' इति किम् ? पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । 'अजादिः' किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् । 'अनपत्ये' किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्वैमित्रिः ।

१०८३ । गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९ । अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात् । गर्गाणां छात्राः 'वृद्धाच्छः' (सू१३३९)

१०८४ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६।४।१५१। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गार्गीयाः । 'प्राग्दीव्यतीये' किम् ? गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । 'अचि' किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यम् ।

१०८५ । यूनि लुक् ४।१।९०। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः, वक्ष्यमाणः फिन् , ततो यून्यण् , ग्लौचुकायनः । तस्य च्छात्रोऽपि ग्लौचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न ।

१०८६ । पैलादिभ्यश्च २।४।५९। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । 'पीलाया वा' (सू. ११२३) इत्यण् , तस्मात् 'अणो द्व्यचः' (सू. ११८२) इति फिञ् , तस्य लुक् , पैलः पिता पुत्रश्च । 'तद्राजा·

चाणः' (ग) । 'द्व्यज्मगध-' (सू. ११९०) इत्यणणन्तादाङ्गशब्दात् 'अणो द्व्यचः' (सू. ११८२) इति फिञो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

१०८७ । इञः प्राचाम् २।४।६०। गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्, तच्चेद् गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम् 'अत इञ्' (सू. १०९७), 'यञिञोश्च' (सू. ११०५) इति फक्, पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । 'प्राचाम्' किम् ? दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

१०८८ । न तौल्वलिभ्यः २।४।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः, तत इञि फक्, तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ।

१०८९ । फक्फिञोरन्यतरस्याम् ४।१।९१। 'यूनि लुक्' (सू. १०८५) इति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः कातीयाः—कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः, शिवाद्यण्, तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः, 'अणो द्व्यचः (सू. ११८२) इति फिञ् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः ।

अथापत्यार्थकप्रत्ययप्रकरणम् ।

१०९० । तस्यापत्यम् ४।१।९२। षष्ठ्यन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

'तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धाऽन्यस्य प्रयोजनम्' ॥

(श्लो० वा०) योगविभागस्तु भानोरपत्यं भानवः । 'कृतसन्धेः' किम् ? सौत्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया 'सावुत्थितिः' मा भूत् । समर्थप-

रिभाषया नेह—वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । 'प्रथमात्' किम् ? अपत्य-वाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूत् । 'वा' ग्रहणाद्वाक्यमपि । 'दैवयज्ञि'-(सू. १२०३) इति सूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि, उपग्वप-त्यम् । जातित्वान्ङीष्, औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्नः ।

१०९१ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

१०९२ । जीवति तु वंश्ये युवा ४।१।१६३। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव, न तु गोत्रसंज्ञम् ।

१०९३ । भ्रातरि च ज्यायसि ४।१।१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादिर्युवा स्यात् ।

१०९४ । वाऽन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४।१।१६५। भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम्, द्वितीयं सपिण्डस्य । तरब्निर्देश उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा । 'स्थविर'—इति किम् । स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । 'जीवति' इति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव । **❀३०० वृद्धस्य च पूजाया-मिति वाच्यम्❀** । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः । 'पूजा'—इति किम् । गार्ग्यः । **❀३०१ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम्❀** । गार्ग्यो जाल्मः । 'कुत्सा' — इति किम् । गार्ग्यायणः ।

१०९५ । एको गोत्रे ४।१।९३। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।
यद्वा स्वद्व्यूनसङ्ख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥
अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।
मतभेदेन तद्धान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात्। चतुर्थे तु अजीवज्ज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिञोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिञपि स्यात्, चतुर्थे फक् इति फगिञोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः। अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेऽप्यूह्यम् ।

१०९६ । गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४। यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ।

१०९७ । अत इञ् ४।१।९५। अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्षष्ठ्यन्तादिञ्स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

१०९८ । बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६। बाहविः । औडुलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

१०९९ । सुधातुरकङ् च ४।१।९७। चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः। ***३०२ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम्*** ।

११०० । न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७।३।३। पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किं तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः । इत्यादि ।

११०१ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ४।१।९८।

११०२। व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ५।३।११३। व्रातवाचिभ्यश्च्फञन्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः स्यान्न तु स्त्रियाम्। कौञ्जायन्यः। बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्यते। व्राध्नायन्यः। स्त्रियां कौञ्जायनी, गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष्। अनन्तरापत्ये—कौञ्जिः।

११०३। नडादिभ्यः फक् ४।१।९९। 'गोत्रे' इत्येव। नाडायनः। चारायणः। अनन्तरो नाडिः।

११०४। हरितादिभ्योऽञः ४।१।१००। एभ्योऽञन्तेभ्यो यूनि फक्। हारितायनः। इह गोत्राधिकारेऽपि सामार्थ्याद्यून्ययम्। न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः। विदाद्यन्तर्गणो हरितादिः।

११०५। यञिञोश्च ४।१।१०१। गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक्स्यात्। 'अनाति' इत्युक्तेः 'आपत्यस्य—' (सू. १०८४) इति यलोपो न, गार्ग्यायणः। दाक्षायणः।

११०६। शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ४।१।१०२। गोत्रे फक्। अञिञोरपवादः। आद्यौ बिदादौ। शारद्वतायनो भार्गवश्चेत्। शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो वात्स्यश्चेत्। शौनकोऽन्यः। दार्भायणः आग्रायणश्चेत्। दार्भिरन्यः।

११०७। द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३। एभ्यो गोत्रे फग्वा। द्रौणायनः-द्रौणिः। पार्वतायनः-पार्वतिः। जैवन्तायनः-जैवन्तिः। अनादिरिह द्रोणः। अश्वत्थाम्न्यनन्तरे तूपचारात्।

११०८। अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।१०४। एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृषयः पुत्रादयस्तेभ्योऽनन्तरे। सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्। बिदस्य गोत्रापत्यं बैदः। अनन्तरो बैदिः, बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पुत्रस्यापत्यं पौत्रः। दौहित्रः।

११०९ । गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ । 'गोत्रे' इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

१११० । यञञोश्च २।४।६४। गोत्रे यद्यञन्तमञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । 'तत्कृते' इति किम् ? प्रियगार्ग्याः स्त्रियां तु 'गार्ग्यः' स्त्रियः । 'गोत्रे' किम् ? द्वैप्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न—पौत्राः । दौहित्राः ।

११११ । मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४।१।१०६। गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौशिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् । बाभ्रव्यायणी ।

१११२ । कपिबोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७। गोत्रे यञ्स्यात् । काप्यः । बौध्यः । 'आङ्गिरसे' किम् ? कापेयः । बौधिः ।

१११३ । वतण्डाच्च ४।१।१०८। 'आङ्गिरसे' इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद्यञणौ, वातण्ड्यः-वातण्डः ।

१११४ । लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९। 'वतण्डाच्च' (सू. १११३) इति विहितस्य लुक्स्यात्स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्, वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी । लोहितादित्वात्ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वाद्वक्ष्यमाणः ष्यङ् न ।

१११५ । अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०। गोत्रे । आश्वायनः । **पुंसि जाते** (ग) । पुंसीति तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । 'पुंसि' इति किम् ? जाताया अपत्यं जातेयः ।

१११६। भर्गात्त्रैगर्ते ४।१।१११। गोत्रे फञ्। भार्गायणस्त्रैगर्तः। भार्गिरन्यः।

१११७। शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२। 'गोत्रे' इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः। पक्षे तिकादित्वात्फिञ्, गाङ्गायनिः। शुभ्रादित्वाड्ढक्, गाङ्गेयः।

१११८। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४।१।११३। अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण्स्यात्। ढकोऽपवादः। यामुनः। नार्मदः। चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः। 'अवृद्धेभ्यः' किम्? वासवदत्तेयः। 'नदी'–इत्यादि किम्? वैनतेयः। 'तन्नामिकाभ्यः' किम्? शोभनाया अपत्यं शौभनेयः।

१११९। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अन्धकेभ्यः–श्वाफल्कः। वृष्णिभ्यः–वासुदेवः। आनिरुद्धः। 'शौरिः' इति तु बाह्वादित्वादिञ्। कुरुभ्यः-नाकुलः। साहदेवः। इञ एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात्। अत्रिशब्दात्तु परत्वाड्ढक्, आत्रेयः।

११२० मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः ४।१।११५। सङ्ख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च। द्वैमातुरः। षाण्मातुरः। साम्मातुरः। भाद्रमातुरः। आदेशार्थं वचनम्। प्रत्ययस्तूत्सर्गेण सिद्धः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः। तेन धान्यमातुर्न। 'सङ्ख्या'–इति किम्? सौमात्रः। शुभ्रादित्वाद् द्वैमात्रेयः।

११२१। कन्यायाः कनीन च ४।१।११६। ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च। कानीनो व्यासः कर्णश्च। अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः।

११२२ । विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु ४।१।११७। अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । केचित्तु 'शुङ्गा' इत्याबन्तं पठन्ति । तेषां ढक्प्रत्युदाहरणम् शौङ्गेयः ।

११२३ । पीलाया वा ४।१।११८। तन्नामिकाणं बाधित्वा 'द्व्यचः' (सू. ११२६) इति ढकि प्राप्ते पक्षेऽण्विधीयते । पीलाया अपत्यं पैलः-पैलेयः ।

११२४। ढक्च मण्डूकात् ४।१।११९। चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः—माण्डूकः-माण्डूकिः ।

११२५ । स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०। स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक्स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् सौमित्रिः । शिवादित्वात् सापत्नः ।

११२६ । द्व्यचः ४।१।१२१। द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणोऽपवादः । दात्तेयः । 'पार्थः' इत्यत्र तु 'तस्येदम्' (सू. १५०२) इत्यण् ।

११२७ । इतश्चानिञः ४।१।१२२। इकारान्ताद् द्व्यचोऽपत्ये ढक्स्यात्, न त्विञन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ।

११२८ । शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३। ढक्स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ।

११२९ । विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ४।१।१२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः, कौषीतकिः ।

११३० । भ्रुवो वुक्च ४।१।१२५। चाड्ढक् । भ्रौवेयः ।

११३१ प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८ । प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः-प्रवाहणेयः ।

११३२। तद्धप्रत्ययस्य च ७।३।२९। ढान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा। प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः—प्रवाहणेयिः। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ठाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः।

११३३। कल्याण्यादीनामिनङ् ४।१।१२६। एषामिनङादेशः स्यात्, ढक्च। काल्याणिनेयः। बान्धकिनेयः।

११३४। कुलटाया वा ४।१।१२७। इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक्तु नित्यः पूर्वेणैव। कौलटिनेयः—कौलटेयः। सती भिक्षुक्यत्र कुलटा। या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः 'क्षुद्राभ्यो वा' (सू. ११३९) इति पक्षे ढ्रक्। कौलटेरः।

११३५। हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७।३।१९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च। सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, तेषु भवः साक्तुसैन्धवः।

११३६। चटकाया ऐरक् ४।१।१२८। **॥३०३ चटकादिति वाच्यम्॥**। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः। **॥३०४ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः॥**। तयोरेव स्त्र्यपत्यं चटका। अजादित्वाट्टाप्।

११३७। गोधाया ढ्रक् ४।१।१२९। गौधेरः। शुभ्रादित्वात्पक्षे ढक्, गौधेयः।

११३८। आरगुदीचाम् ४।१।१३०। गौधारः। रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम्, जडस्यापत्यं जाडारः। पण्डस्यापत्यं पाण्डारः।

११३९ । क्षुद्राभ्यो वा ४।१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः, ताभ्यो वा ढ्रक्। पक्षे ढक् काणेरः-काणेयः । दासेरः-दासेयः ।

११४० । पितृष्वसुश्छण् ४।१।१३२। अणोऽपवादः । पैतृष्वस्रीयः।

११४१ । ढकि लोपः ४।१।१३३। पितृष्वसुरन्त्यस्य लोपः स्याड्ढकि । अत एव ज्ञापकाड्ढक् । पैतृष्वसेयः ।

११४२ । मातृष्वसुश्च ४।१।१३४। पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्रीयः—मातृष्वसेयः ।

११४३ । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४।१।१३५।

११४४ । ढे लोपोऽकद्र्वाः ६।४।१४७। कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्याड्ढे परे। कामण्डलेयः। कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ।

११४५ । गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६। एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ढकोरपवादः । गार्ष्टेयः । मित्रयोरपत्यम्, ऋष्यणि प्राप्ते ढञ् ।

११४६ । केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः ७।३।२। एषां यकारादेरिय आदेशः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे। इति इयादेशे प्राप्ते ।

११४७ । दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ६। ४।१७४। एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः, मैत्रेयः । मैत्रेयौ ।

११४८ । यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ।

११४९ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च २।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । अत्रयः ।

भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

११५० । बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु २।४।६६। बह्वचः परो य इञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक्स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

११५१ । न गोपवनादिभ्यः २।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुग्न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौपवनाः । शैग्रवाः ।

११५२ । तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक्स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनश्च । कैतवायनश्च । 'तिकादिभ्यः फिञ्' (सू. ११८०), तस्य लुक् , तिककितवाः ।

११५३ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्याद् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च 'नडादिभ्यः फक्' (सू. ११०३), तस्य लुक् , उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः-भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । लमकाः—लामकायनाः ।

११५४ । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक्स्यात्, अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यम् 'अगस्ति' 'कुण्डिनच्' एतावादेशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

११५५ । राजश्वशुराद्यत् ४।१।१३७। %%३०५ राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्%% ।

११५६ । ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८। यादौ तद्धिते परेऽन्प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नो राजनः ।

११५७। **अन्** ६।४।१६७। अणि अन् प्रकृत्या स्यात्। इति टिलोपो न 'अभावकर्मणोः किम्? राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम्।

११५८। **संयोगादिश्च** ६।४।१६६। इन् प्रकृत्या स्यादणि परे। चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः।

११५९। **न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः** ६।४।१७०। मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि। भाद्रसामः। 'मपूर्वः' किम्? सौत्वनः। 'अपत्ये' किम्? चर्मणा परिवृतः चार्मणो रथः। अवर्मणः किम्? चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः। **※३०६ वा हितनाम्न इति वाच्यम्※**। हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः-हैतनामनः।

११६०। **ब्राह्मोऽजातौ** ६।४।१७१। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः। 'ब्राह्मः' इति निपात्यतेऽनपत्येऽणि। ब्राह्मं हविः। ततः 'अ जातौ'। अपत्ये जातावणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात्। ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। 'अपत्ये' किम्? ब्राह्मी औषधिः।

११६१। **औक्षमनपत्ये** ६।४।१७३ अणि टिलोपो निपात्यते। औक्षम् पदम्। 'अनपत्ये' किम्? उक्षणोऽपत्यम्।

११६२। **षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि** ६।४।१३५। षपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश्च भस्यातो लोपोऽणि। औक्ष्णः। ताक्ष्णः। भ्रौणघ्नः। धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः। 'षपूर्व-' इति किम्? सामनः। 'अणि' किम्? ताक्षण्यः।

११६३। **क्षत्राद्घः** ४।१।१३८। क्षत्रियः। 'जातौ' इत्येव। क्षात्रिरन्यः।

११६४। **कुलात्खः** ४।१।१३९। कुलीनः। तदन्तादपि, उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्। आढ्यकुलीनः।

११६५। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ४।१।१४०। 'कुलात्' इत्येव। पक्षे खः। कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः। 'पद' ग्रहणं किम्? बहुकुल्यः–बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः।

११६६। महाकुलादञ्खञौ ४।१।१४१। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते। पक्षे खः माहाकुलः—माहाकुलीनः–महाकुलीनः।

११६७। दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२। पूर्ववत्पक्षे खः। दौष्कुलेयः–दुष्कुलीनः।

११६८। स्वसुश्छः ४।१।१४३। स्वस्रीयः।

११६९। भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४। चाच्छः। अणोऽपवादः, भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः।

११७०। व्यन् सपत्ने ४।१।१४५। भ्रातुर्व्यन् स्यादपत्ये, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये। भ्रातृव्यः शत्रुः। 'पाप्मना भ्रातृव्येण' इति तूपचारात्।

११७१। रेवत्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६।

११७२। ठस्येकः ७।३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः।

११७३। गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ४।१।१४७। गोत्रे या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाण्णठकौ स्तः कुत्सायाम्। सामर्थ्याद्यूनि। गार्ग्या अपत्यं गार्गः—गार्गिको वा जाल्मः। 'भस्याढे तद्धिते' (वा० २१०) इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्णठकौ, 'यस्य—' (सू. ३११) इति लोपः' 'आपत्यस्य—' (सू. १०८४) इति यलोपः।

११७४। वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ४।१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धात्सौवीरगोत्राद्यूनि बहुलं ठक्स्यात्कुत्सायाम्।

भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पक्षे फक्, भागवित्तायनः ।

११७५ । **फेश्छ च ४।१।१४९।** फिञन्तात्सौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक्च कुत्सने गम्ये । 'यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः' तिकादित्वात्फिञ्, तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः-यामुन्दायनिकः । 'कुत्सने' किम् ? यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो 'ण्यक्षत्रिय—' (सू. १२७८) इति लुक् । 'सौवीर—' इति किम् ? तैकायनिः ।

११७६ । **फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ४।१।१५०।** सौवीरेषु । नेह यथासङ्ख्यम्, अल्पाच्तरस्य परनिपाताल्लिङ्गात् इति वृत्तिकारः । भाष्ये तु 'यथासङ्ख्यमेव' इति स्थितम् । फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः-मैमतायनिः ।

११७७ । **कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१।** अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । **'सम्राजः क्षत्रिये' (ग)** । साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः ।

११७८ । **सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४।१।१५२।** एभ्यो ण्यः । 'एति संज्ञायाम्—' (सू. १०२५) इति सस्य षः । हारिषेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी, तस्मात् तान्तुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ।

११७९ । **उदीचामिञ् ४।१।१५३।** हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तुवायिः । कौम्भकारिः । नापितात्तु परत्वात्फिञेव, नापितायनिः । **॥३०७ तक्ष्णोऽण उपसङ्ख्यानम्॥** । ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः ।

११८० । **तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४।** तैकायनिः ।

११८१ । **कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ४।१।१५५।** अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः । **'परमप्रकृतेरेवायमिष्यते' (भा० इ०)** । प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कौसल्यायनिः ।

कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायणिः । *३०८ **छागवृषयोरपि*** । छाग्यायनिः । वार्ष्यायणिः ।

११८२ । **अणो द्व्यचः** ४।१।१५६। अपत्ये फिञ् । इञोऽपवादः। कार्त्रायणिः । 'अणः' इति किम् ? दाक्षायणः । 'द्व्यचः' किम् ? औपगविः । *३०९ **त्यदादीनां फिञ्वा वाच्यः**। त्यादायनिः-त्यादः ।

११८३ । **उदीचां वृद्धादगोत्रात्** ४।१।१५७। आम्रगुप्तायनिः । प्राचां तु 'आम्रगुप्तिः' 'वृद्धात्' किम् ? दाक्षिः । 'अगोत्रात्' किम् ? औपगविः ॥

११८४ । **वाकिनादीनां कुक् च** ४।१।१५८। अपत्ये फिञ्वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः—वाकिनिः ।

११८५ । **पुत्रान्तादन्यतरस्याम्** ४।१।१५९। अस्माद्वा फिञ्सिद्धस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुग्विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः-गार्गीपुत्रायणिः-गार्गीपुत्रिः ।

११८६ । **प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्** ४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः ।

११८७ । **मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च** ४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः । मानुषः-मनुष्यः ।

११८८ । **जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्** ४।१।१६८। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये। 'दाण्डिनायन—' (सू. ११४७) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाकौ । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् , तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । *३१० **पूरोरणवक्तव्यः*** । पौरवः । *३११ **पाण्डोर्ड्यण्***। पाण्ड्यः ।

११८९ । **साल्वेयगान्धारिभ्यां च** ४।१।१६९। आभ्याम-

पत्येऽञ् । 'वृद्धेत्–' (सू. ११९१) इति ञ्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्याराजन्यप्येवम् ।

११९० । द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४।१।१७०। अञोऽपवादः । द्व्यच्–आङ्गः, वाङ्गः, सौह्मः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

११९१ । वृद्धात्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४।१।१७१। वृद्धात्-आम्बष्ठ्यः । सौवीर्यः । इत् आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यम् आजाद्यः ।

११९२ । कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२। कौरव्यः । नैषध्यः । 'स नैषधस्यार्थपतेः' इत्यादौ तु शैषिकोऽण् ।

११९३ । साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ४।१।१७३। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इञ् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ।

११९४ । ते तद्राजाः ४।१।१७४। अञादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

११९५ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २।४।६२। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक्स्यात्तदर्थकृतबहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । पञ्चालाः । इत्यादि । कथं तर्हि 'कौरव्याः पशवः' 'तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः' इति च ? कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः इति समाधेयम् । 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' 'निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्' इति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ।

११९६ । कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । **॥३१२ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्॥** चोलः । शकः । द्व्यज्लक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अञो लुक् । 'कम्बो-

जाः समरे' इति पाठः सुगमः। दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः। 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' (सू० १४७५) इत्यण्।

११९७। स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४।१।१७६। तद्राजस्य लुक्स्यात्। अवन्ती। कुन्ती। कुरूः।

११९८। अतश्च ४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक्स्यात्। शूरसेनी। मद्री। कथं 'माद्रीसुतौ' इति? 'ह्रस्व एव पाठः' इति हरदत्तः, भर्गादित्वं वा कल्प्यम्।

११९९। न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक्। पाञ्चाली। वैदर्भी। आङ्गी। वाङ्गी। मागधी। एते प्राच्याः। भार्गी। कारूशी। कैकेयी। 'केकयी' इत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष्। 'युधा' 'शुक्रा'आभ्यां 'द्व्यचः' (सू० ११२६) इति ढक्। ततः स्वार्थे 'पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ' (सू० २०७०) इत्यञ्। 'शार्ङ्गरवाद्यञः —' (सू० ५२८) इति ङीन्। 'अतश्च' (सू० ११९८) इति लुकि तु ढगन्तत्वान्ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। यौधेयी। शौक्रेयी।

१२००। अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४।१।७८। त्र्यादीनामन्त्यमुत्तमं, तस्य समीपमुपोत्तमम्। गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः। प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात्। **'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' (प. १३)** इत्यणिञोरेव। षङावितौ। 'यङश्चाप्' (सू० ५२९) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या। वाराह्या। 'अनार्षयोः' किम्? वासिष्ठी। वैश्वामित्री। 'गुरूपोत्तमयोः' किम्? औपगवी, जातिलक्षणो ङीष्। 'गोत्रे' किम्? अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री।

१२०१। गोत्रावयवात् ४।१।७९। गोत्रावयवा गोत्राभिमताः।

कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

१२०२ । **क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८०।** स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । 'सूत युवत्याम्' (ग०) सूत्या । 'भोज क्षत्रिये' (ग०) । भोज्या ।

१२०३ । **दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ४।१।८१।** एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ् वा । अगोत्रार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वात्प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्य—' (सू० ५२१) इति ङीष् । दैवयज्ञ्या-दैवयज्ञी । इत्यादि । इति अपत्याद्यर्थकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते रक्ताद्यर्थकप्रकरणम् ।

१२०४ । **तेन रक्तं रागात् ४।२।१।** रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । माञ्जिष्ठम् । 'रागात्' किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

१२०५ । **लाक्षारोचनाट्ठक् ४।२।२।** लाक्षिकः । रौचनिकः । **⊛३१३ शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्⊛** । शाकलिकः । कार्दमिकः । 'आभ्यामणपि' इति वृत्तिः । शाकलः कार्दमः । **⊛३१४ नील्या अन्⊛** । नील्या रक्तं नीलम् । **⊛३१५ पीतात्कन्⊛** पीतकम् । **⊛३१६ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्⊛** । हारिद्रम् । माहारजनम् ।

१२०६ । **नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३।** पुष्येण युक्तं पौषम् अहः । पौषी रात्रिः ।

१२०७ । **लुबविशेषे ४।२।४।** पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदण्डात्मककालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अद्य पुष्यः । कथं तर्हि 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इति ? 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी-

चैत्रीभ्यः' (सू. १२२७) इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्नेति ज्ञापितत्वात्। श्रवणशब्दात्तु अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च। अबाधकान्यपि निपातनानि। श्रावणी।

१२०८। **संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ४।२।५।** विशेषार्थोऽयमारम्भः। श्रवणा रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। 'संज्ञायाम्' किम्? श्रावणी। आश्वत्थी।

१२०९। **द्वन्द्वाच्छः ४।२।६।** नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्ते काले छः स्याद्विशेषे सत्यसति च। तिष्यपुनर्वसवीयमहः। राधानुराधीया रात्रिः।

१२१०। **दृष्टं साम ४।२।७।** 'तेन' इत्येव। वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम। **॥३१७ अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः॥**। उशनसा दृष्टम् औशनम्--औशनसम्।

१२११। **कलेर्ढक् ४।२।८** कलिना दृष्टं कालेयं साम।

१२१२। **वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४।२।९।** वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम्।

'सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ॥
ग्रहणं माऽतदर्थेऽभूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे'।

१२१३। **परिवृतो रथः ४।२।१०।** वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः। 'रथः' किम्? वस्त्रेण परिवृतः कायः। समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते। तेनेह न-छात्रैः परिवृतो रथः।

१२१४। **पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।११।** पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली। पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः। मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम्।

१२१५। **द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।१२।** द्वीपिनो विकारो द्वैपम्,

तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ।

१२१६ । **कौमारापूर्ववचने ४।२।१३।** 'कौमार' इत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा, अपूर्वपतिः कुमारीं पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ।

१२१७ । **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४।२।१४।** शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके निधाने वर्तते, तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

१२१८ । **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ४।२।१५।** 'तत्र' इत्येव । समुदायेन चेद् व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शेते स्थाण्डिलो भिक्षुः ।

१२१९ । **संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६।** सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृताः भ्राष्ट्रा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः पुरोडाशः ।

१२२० । **शूलोखाद्यत् ४।२।१७।** अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखा पात्रविशेषः, तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

१२२१ । **दध्नष्ठक् ४।२।१८।** दध्नि संस्कृतं दाधिकम् ।

१२२२ । **उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ४।२।१९।** ठक्स्यात् पक्षेऽण् ।

१२२३ । **इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१।** 'इस्' 'उस्' 'उक्' 'त' एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित्, तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः-औदश्वितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह आशिषा चरत्याशिषिकः । उषा चरति औषिकः । ३१८ **दोष उपसंख्यानम्** ॥ । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ।

१२२४ । **क्षीराड्ढञ् ४।२।२०।** अत्र 'संस्कृतम्' इत्येव सम्बध्यते, न तु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति, क्षैरेयी ।

१२२५। साऽस्मिन्पौर्णमासीति ४।२।२१। 'इति' शब्दात् 'संज्ञायाम्' इति लभ्यते। पौषी पौर्णमासी अस्मिन्पौषो मासः।

१२२६। आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ४।२।२२। अग्रे हायमनस्या इत्याग्रहायणी। प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' (सू. ८५९) इति णत्वम्। आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः। अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः। निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप्। आश्वत्थिकः।

१२२७। विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ४।२।२३। एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः-फाल्गुनो मासः। श्रावणिकः-श्रावणः। कार्त्तिकिकः-कार्त्तिकः। चैत्रिकः-चैत्रः।

१२२८। साऽस्य देवता ४।२।२४। इन्द्रो देवता अस्येति ऐन्द्रं हविः। पाशुपतम्। बार्हस्पत्यम्। त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या च। ऐन्द्रो मन्त्रः। 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्र 'अग्नि' (वा० ३०१) इति ढक्।

१२२९। कस्येत् ४।२।२५। कशब्दस्येदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन। 'यस्य—' (सू० ३११) इति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः। को ब्रह्मा देवता अस्य कायं हविः। श्रीर्देवता अस्य श्रायम्।

१२३०। शुक्राद्घन् ४।२।२६। शुक्रियम्।

१२३१। अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ४।२।२७। अपोनप्त्रियम्। अपान्नप्त्रियम्। अपोनपात् अपान्नपाच्च देवता। प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते। अत एव 'अपोनपाते-अपान्नपातेऽनुब्रूहि' इति प्रैषः।

१२३२। छ च ४।२।२८। योगविभागो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थः। अपोनप्त्रीयम्। अपान्नप्त्रीयम्। ॐ३१९ शतरुद्राद्घश्चॐ। चाच्छः।

शतं रुद्राः देवता अस्य शतरुद्रियम्–शतरुद्रीयम् । घछयोर्विधानसामर्थ्यात् 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (सू० १०८२) इति न लुक् ।

१२३३ । **महेन्द्राद्घाणौ च** ४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियम् हविः–माहेन्द्रम्–महेन्द्रीयम् ।

१२३४ । **सोमाट्ट्यण्** ४।२।३०। सौम्यम् । टित्त्वान्ङीप्, सौमी ऋक् ।

१२३५ । **वाय्वृतुपित्रुषसो यत्** ४।२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

१२३६ । **रीङृतः** ७।४।२७। अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । 'यस्येति च' (सू० ३११)। पित्र्यम् । उषस्यम् ।

१२३७ । **द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च** ४।२।३२। चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम्–द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्–शुनासीर्यम् ।

१२३८ । **अग्नेर्ढक्** ४।२।३३। आग्नेयम् ।

१२३९ । **कालेभ्यो भववत्** ४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

१२४० । **महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्** ४।२।३५। माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

१२४१ । **देवताद्वन्द्वे च** ७।३।२१। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च परे । आग्निमारुतम् ।

१२४२ । **नेन्द्रस्य परस्य** ७।३।२२। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । 'परस्य' किम् ? ऐन्द्राग्नः ।

१२४३ । **दीर्घाच्च वरुणस्य** ७।३।२३। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । 'दीर्घात्' किम् ? आग्निवारुणीमनड्वाही–

मालभेत। ॐ३२० तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्ॐ। नावयज्ञिकः कालः। पाकयज्ञिकः। ॐ३२१ पूर्णमासादण्वक्तव्यः ॐ। पूर्णो मासोऽस्यां वर्तत इति पौर्णमासी तिथिः।

१२४४। पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४।२।३६। एते निपात्यन्ते। ॐ३२२ पितुर्भ्रातरि व्यत्ॐ। पितुर्भ्राता पितृव्यः। ॐ३२३ मातुर्डुलच्ॐ। मातुर्भ्राता मातुलः। ॐ३२४ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्ॐ। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। ॐ३२५ मातरि षिच्चॐ। मातामही। पितामही। ॐ३२६ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याःॐ। सकारपाठसामर्थ्यान्न षः। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम् ॐ३२७ तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौॐ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः। ॐ३२८ पिञ्जश्छन्दसि डिच्चॐ। तिलिपञ्जः।

१२४५। तस्य समूहः ४।२।३७। काकानां समूहः काकम्। बाकम्।

१२४६। भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८। भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम्। इह 'भस्याऽढे' (वा. २१०) इति पुंवद्भावे कृते।

१२४७। इनण्यनपत्ये ६।४।१६४। अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात्। तेन 'नस्तद्धिते' (सू० ६८०) इति टिलोपो न। युवतीनां समूहो यौवनम्। शत्रन्तादनुदात्तादेरञि यौवतम्।

१२४८। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ४।२।३९। एभ्यः समूहे वुञ् स्यात्। लौकिकमिह गोत्रं, तच्चापत्यमात्रम्।

१२४९ । **युवोरनाकौ** ७।१।१। 'यु' 'वु' एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् 'अन' 'अक' एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकम् । इत्यादि । 'आपत्यस्य च—' (सू० १०८४) इति यलोपे प्राप्ते **❀३२९ प्रकृत्या 'अके राजन्यमनुष्ययुवानः❀** ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ।**❀३३० वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्** । वार्द्धकम् ।

१२५० । **केदाराद्यञ्च** ४।२।४०। चाद्वुञ् । कैदार्यम्–कैदारकम् । **❀३३१ गणिकाया यञिति वक्तव्यम्❀** । गाणिक्यम् ।

१२५१ । **ठञ्कवचिनश्च** ४।२।४१। चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ।

१२५२ । **ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्** ४।२।४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । **❀३३२ पृष्ठादुपसङ्ख्यानम्** । पृष्ठ्यम् ।

१२५३ । **ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्** ४।२।४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता । **❀३३३ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्❀** । गजता । सहायता । **❀३३४ अह्नः खः क्रतौ❀** । अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुरित्यर्थः । 'क्रतौ' किम् ? आह्नः । इह खण्डिकादित्वादञ् । 'अह्नष्टखोरेव' (सू० ७९०) इति नियमाट्टिलोपो न । **❀३३५ पर्श्वा णस् वक्तव्यः❀** ।

१२५४ । **सिति च** १।४।१६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ।

१२५५ । **अनुदात्तादेरञ्** ४।२।४४। कापोतम् । मायूरम् ।

१२५६ । **खण्डिकादिभ्यश्च** ४।२।४५। अञ्स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

१२५७ । **चरणेभ्यो धर्मवत्** ४।२।४६। काठकम् । छान्दोग्यम् ।

१२५८। **अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्** ४।२।४७। साक्तुकम्। हास्तिकम्। धैनुकम्।

१२५९। **केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्** ४।२।४८। पक्षे ठगणौ। कैश्यम्—कैशिकम्। अश्वीयम्—आश्वम्।

१२६०। **पाशादिभ्यो यः** ४।२।४९। पाश्या। तृण्या। धूम्या। वन्या। वात्या।

१२६१। **खलगोरथात्** ४।२।५०। खल्या। गव्या। रथ्या।

१२६२। **इनित्रकट्यचश्च** ४।२।५१। खलादिभ्यः क्रमात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। ॐ३३६ **खलादिभ्यः इनिर्वक्तव्यः**ॐ। डाकिनी। कुटुम्बिनी। आकृतिगणोऽयम्।

१२६३। **विषयो देशे** ४।२।५२। षष्ठ्यन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद् देशः। शिबीनां विषयो देशः शैबः। 'देशे' किम्? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः।

१२६४। **राजन्यादिभ्यो वुञ्** ४।२।५३। राजन्यकः।

१२६५। **भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ** ४।२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम्। भौलिकिविधम्। ऐषुकारिभक्तम्। सारसायनभक्तम्।

१२६६। **सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु** ४।२।५५। अण्। पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः। ॐ३३७ **स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्**ॐ। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्।

१२६७। **संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः** ४।२।५६। 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते। सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति सौभद्रः। भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः।

१२६८ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ४।२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

१२६९ । घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ४।२।५८। घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात् । 'घञः' इति कृद्ग्रहणाद् गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ।

१२७० । श्येनतिलस्य पाते ञे ६।३।७१। 'श्येन' 'तिल' एतयोर्मुमागमः स्यात् ञप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्यैनम्पाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । 'श्येनतिलस्य' किम् ? दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ।

१२७१ । तदधीते तद्वेद ४।२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

१२७२ । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४।२।६०। क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषः, तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्थम् , तदधीते वेद वा औक्थिकः । **ॐ३३८ मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाट्ठगणौ नेष्येतेॐ** । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्—वार्तिकः । लोकायतम् - लौकायतिकः । इत्यादि । **ॐ३३९ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यतेॐ** । सांग्रहसूत्रिकः । 'अकल्पादेः' किम् ? काल्पसूत्रः । **ॐ३४० विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्ॐ** । वायसविद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरकल्पिकः । **ॐ३४१ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्ॐ**। आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या, तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । **ॐ३४२ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणे-**

ख्यश्च ॐ। यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीतम् , तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः। वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (सू. १४६९) इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' (सू. १३३९) तस्य 'लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप, ततोऽनेन ठक्, वासवदत्तिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। ॐ३४३ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॐ। सर्ववेदानधीते सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवार्तिकः। 'द्विगोर्लुक्--' (सू. १०८२) इति लुक् , द्वितन्त्रः। ॐ३४४ इकन्पदोत्तरपदाच्छतषष्टेः षिकन्पथः ॐ। पूर्वपदिकः। उत्तरपदिकः। शतपथिकः, शतपथिकी। षष्टिपथिकः, षष्टिपथिकी।

१२७३। **क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१।** क्रमकः। क्रम, पद, शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः।

१२७४। **अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२।** 'तदधीते तद्वेद' (सू. १२७१) इत्यर्थे। ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणी। मत्वर्थीयेनैव सिद्धेऽण्बाधनार्थमिदम्।

१२७५। **वसन्तादिभ्यष्ठक् ४।२।६३।** वासन्तिकः। अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः। 'दाण्डिनायन—' (सू. ११४७) इति सूत्रे निपातनाट्टिलोपो न।

१२७६। **प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६४।** प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात्। पणन पणः। 'घञर्थे कविधानम्' (वा. ७३९) इति कः। सोऽस्यास्तीति पणी। तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः।

१२७७। **गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ६।४।१६५।** एतेऽणि प्रकृत्या स्युः। इति टिलोपो न। ततो यूनि इञ् , पाणिनिः।

१२७८। **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः २।४।५८।** ण्य-

प्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोराणेञोर्लुक्स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । 'एभ्यः' किम् ? शिवाद्यण्, कौहडः पिता । ततः इञ्, कौहडिः पुत्रः 'यूनि' किम् ? वामरथ्यस्य च्छात्राः वामरथाः । इत्यणो लुक् तु न भवति, आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । 'वृद्धाच्छः' (सू. १३३९) । 'इञश्च' (सू. १३३५) इत्यण् तु न, गोत्रे य इञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ।

१२७९ । **सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५।** सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम्, तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः । ***३४५ सङ्ख्याप्रकृतिकादिति वाच्यम्*** । नेह—कलापकमधीते कालापकः ।

१२८० । **छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ४।२।६६।** छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः, तस्य 'कठचरकात्—' (सू. १४८९) इति लुक्, ततोऽण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' (सू. १२७६) । इति रक्ताद्यर्थकप्रकरणम् ।

अथ चातुरर्थिकप्रकरणम् ।

१२८१ । **तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४।२।६७।** उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः ।

१२८२। **तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८।** कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी।

१२८३। **तस्य निवासः ४।२।६९।** शिबीनां निवासो देशः शैबः।

१२८४। **अदूरभवश्च ४।२।७०।** विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्। चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते, तेन वक्ष्यमाण-प्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिद्ध्यति।

१२८५। **ओरञ् ४।२।७१।** अणोऽपवादः। कक्षतु-काक्षतवम्। नद्यां तु परत्वान्मतुप्, इक्षुमती।

१२८६। **मतोश्च बह्वजङ्गात् ४।२।७२।** बह्वच् अङ्गं यस्य मतु-पस्तदन्तादञ्, नाण्। सैध्रकावतम्। 'बह्वच्—' इति किम्? आहि-मतम्। 'अङ्ग' ग्रहणं 'बह्वच्' इति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं मा भूत्।

१२८७। **बह्वचः कूपेषु ४।२।७३।** अणोऽपवादः। दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दैर्घवरत्रः कूपः।

१२८८। **उदक्च विपाशः ४।२।७४।** विपाशः उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ्। अबह्वजर्थ आरम्भः। दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः। 'उदक्' किम्? दक्षिणतः कूपेष्वणेव।

१२८९। **सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७५।** 'कूपेषु' इति निवृत्तम्। सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम्। पौष्कलम्।

१२९०। **स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ४।२।७६।** स्त्रीलिङ्गेष्वेषु देशेषु वाच्येष्वञ्। सौवीरे-दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्रा नगरी। साल्वे-वैधूमाग्नी। प्राचि-माकन्दी।

१२९१। **सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७।** अञोऽपवादः। सुवा-

स्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु–वार्णवम् । अण्ग्रहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् , सौवास्तवी ।

१२९२ । रोणी ४।२।७८ । रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् । कूपाञोऽपवादः । रौणः । आजकरौणः ।

१२९३ । कोपधाच्च ४।२।७९ । अण् । अञोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् ।

१२९४ । **वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४।२।८०** । एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् , अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् , कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः, ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यष्ठच् , कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः, काशिलः । तृणादिभ्यः सः, तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः, प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः, अश्मरः । सख्यादिभ्यो ढञ् , साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः, साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः, बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् , पाक्षायणः । **'पथः पन्थ च' (ग)** पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् , कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इञ् , सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः, प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् , वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्ठक् , कौमुदिकः ।

१२९५ । **जनपदे लुप् ४।२।८१** । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ।

१२९६ । **लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने १।२।५१** । लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

१२९७ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् १।२।५३ ।

युक्तवद्वचनं न कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

१२९८ । लुब्योगाप्रख्यानात् १।२।५४ ।

लुबपि न कर्त्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

१२९९ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १।२।५५ । यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ।

१३०० । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १।२।५६ । 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इत्येवं रूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः ? अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः ।

१३०१ । कालोपसर्जने च तुल्यम् १।२।५७ ।

'अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः' 'विशेषणमुपसर्जनम्' इत्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् , लोकप्रसिद्धेः ।

१३०२ । विशेषणानां चाजातेः १।२।५२ । लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । 'अजातेः' किम् ? पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः **३४६ॐ हरीतक्यादिषु व्यक्तिःॐ** । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । **३४७ॐ खलतिकादिषु वचनम्ॐ**। खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि । **ॐ३४८ मनुष्यलुपि प्रतिषेधःॐ** । मनुष्यलक्षणे लुबर्थे विशेषणानां न, लुबन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ।

१३०३ । वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः ।

१३०४ । शर्कराया वा ४।२।८३ । अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ।

१३०५ । **ठच्छौ च** ४।२।८४ । शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठच्ककौ । वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् , तस्य लुब्विकल्पः । षड् रूपाणि, शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करीयम्—शर्करिकम्—शार्करकम् ।

१३०६ । **नद्यां मतुप्** । ४।२।८५ । चातुरर्थिकः । इक्षुमती ।

१३०७ । **मध्वादिभ्यश्च** ४।२।८६ । मतुप्स्याच्चातुरर्थिकः । मधुमान् । अनद्यर्थ आरम्भः ।

१३०८ । **कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्** ४।२।८७ । कुमुद्वान् । नड्वान् वेतस्वान् । आद्ययोः 'झयः' (सू. १८९८), इति, अन्त्ये 'मादुपधायाः'—(सू. १८९७) इति वक्ष्यमाणेन वः । ॐ३४९ **महिषाच्चेति वक्तव्यम्**ॐ । महिष्मान्नाम देशः ।

१३०९ । **नडशादाड्ड्वलच्** ४।२।८८ । नड्वलः ।
'शादो जम्बालघासयोः' । शाद्वलः ।

१३१० । **शिखाया वलच्** ४।२।८९ । शिखावलम् ।

१३११ । **उत्करादिभ्यश्छः** ४।२।९० । उत्करीयः ।

१३१२ । **नडादीनां कुक्च** ४।२।९१ । नडकीयम् ।
'क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च' (ग) क्रुञ्चकीयः **'तक्षन्नलोपश्च'** (ग) तक्षकीयः ।

१३१३ । **बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्** ६।४।५३ । नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः, तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे ।

बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया, तस्यां भवा बैल्वकाः ।

वेत्रकीया, वैत्रकाः । 'छस्य' किम् ? छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्-कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा **'सन्नियोगशिष्टानाम्'** (प० ८८)

इति क्वापि निवर्त्तेत। लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। लोपो हि यमात्रस्य स्यात्। इति तद्धिते चातुरर्थिकप्रकरणम्।

अथ तद्धिते शैषिकप्रकरणम्।

१३१४। शेषे ४।२।९२।

अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्योऽर्थः शेषः, तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम्। श्रावणः शब्दः। औपनिषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्णः औलूखलो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। 'शेषे' (सू. १३१४) इति लक्षणं चाधिकारश्च। 'तस्य विकारः' (सू. १५१४) इत्यतः प्राक्छेषाधिकारः।

१३१५। राष्ट्रावारपाराद्घखौ ४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्घखौ स्तः शेषे। राष्ट्रियः। अवारपारीणः **॥३५० अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्॥**। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। इह प्रकृतिविशेषाद्घादयष्ट्युट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते। तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते।

१३१६। ग्रामाद्यखञौ ४।२।९४। ग्राम्यः-ग्रामीणः।

१३१७। कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ४।२।९५। कुत्सितास्त्रयः कत्रयः, तत्र जातादिः कात्रेयकः। नागरेयकः। 'ग्रामात्' इत्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः।

१३१८। कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ४।२।९६। कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयकोऽलङ्कारः। ग्रैवोऽन्यः।

१३१९ । **नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७** । नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

१३२० । **दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४।२।९८** । 'दक्षिणा' इत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्त्यः । पौरस्त्यः ।

१३२१ । **कापिश्याः ष्फक् ४।२।९९** । कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ।

१३२२ । **रङ्कोरमनुष्येऽण्च ४।२।१००** । चात् ष्फक् । राङ्कवो गौः-राङ्कवायणः । 'अमनुष्ये' इति किम् ? राङ्कवको मनुष्यः ।

१३२३ । **द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ४।२।१०१** । दिव्यम् । प्राच्यम् । अवाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ।

१३२४ । **कन्थायाष्ठक् ४।२।१०२** । कान्थिकः ।

१३२५ । **वर्णौ वुक् ४।२।१०३** । वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुस्तद्विषयार्थवाचिकन्थाशब्दाद्वुक्स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्थकम् ।

१३२६ । **अव्ययात्त्यप् ४।२।१०४** । **ॐ३५१ अमेहक्वतसित्रेभ्य एवॐ** । अमाऽन्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः । क्वत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् ? उपरिष्टाद्भवः औपरिष्टः । **ॐ३५२ अव्ययानां भमात्रे टिलोपःॐ** । अनित्योऽयं बहिषष्टिलोपविधानात् । तेनेह न-आरातीयः । **ॐ३५३ त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्ॐ** । नित्यः । **ॐ३५४ निसो गतेॐ** ।

१३२७ । **ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१** । ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चण्डालादिः । **ॐ३५५ अरण्याण्णःॐ** । आरण्याः सुमनसः । **ॐ३५६ दूरादेत्यःॐ** । दूरेत्यः । **ॐ३५७ उत्तरादाहञ्ॐ** । औत्तराहः ।

१३२८। ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ४।२।१०५। एभ्यस्त्यब्वा। पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ। ऐषमस्त्यम्—ऐषमस्तनम्। ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम्। श्वस्त्यम्-श्वस्तनम्। पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते।

१३२९। तीररूपोत्तरपदादञ्ञौ ४।२।१०६। यथासङ्ख्येन। काकतीरम्। पाल्वलतीरम्। शैवरूप्यम्। 'तीररूपान्तात्' इति नोक्तम्, बहुच्पूर्वान्मा भूत्, बाहुरूप्यम्।

१३३० दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ४।२।१०७। अणोऽपवादः। पौर्वशालः। 'असंज्ञायाम्' किम्? संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्मा भूत्। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (सू. १४०२) इत्युत्तरपदवृद्धिः।

१३३१। मद्रेभ्योऽञ् ४।२।१०८। 'दिक्पूर्वपदात्' इत्येव। 'दिशोऽमद्राणाम्' (सू. १४०१) इति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः।

१३३२। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ४।२।१०९। अञ् स्यात्। शैवपुरम्।

१३३३। प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४।२।११०। माहिकिप्रस्थः। पालदः। नैलीनकः।

१३३४। कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण्स्यात्। कण्वो गर्गादिः। काण्व्यस्य छात्राः काण्वाः।

१३३५। इञश्च ४।२।११२। गोत्रे य इञ् तदन्तादण्स्यात्। दाक्षाः। 'गोत्रे' किम्? सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम्। गोत्रमिह शास्त्रीयं, न तु लौकिकम्। तेनेह न-पाणिनीयम्।

१३३६। न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ४।२।११३। 'इञश्च' (सू. १३३५) इत्यणोऽपवादः। प्रौष्ठीयाः। काशीयाः। भरतानां प्राच्यत्वे

ऽपिपृथगुपादानम् । अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।

१३३७ । **वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्** १।१।७३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

१३३८ । **त्यदादीनि च** १।१।७४ वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

१३३९ । **वृद्धाच्छः** ४।२।११४। शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

१३४० । **एङ् प्राचां देशे** १।१।७५ । एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद् देशाभिधाने। एणीपचनीयः। गोनर्दीयः । भोजकटीयः। पक्षेऽणि–ऐणीपचनः, गौनर्दः, भौजकटः । 'एङ् किम् ? आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः । ॐ३५८ **वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या**ॐ। दैवदत्तः–देवदत्तीयः ।

१३४१ । **भवतष्ठक्छसौ** ४।२।११५ । वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वम्, भवदीयः । 'वृद्धात्' इत्यनुवृत्तेः शत्रन्तादणेव, भावतः ।

१३४२ । **काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ** ४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी–काशिका । वैदिकी–वैदिका । **आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्' (ग)** । आपदादिराकृतिगणः । आपत्कालिकी–आपत्कालिका ।

१३४३ । **वाहीकग्रामेभ्यश्च** ४।२।११७। वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी–कास्तीरिका ।

१३४४ । **विभाषोशीनरेषु** ४।२।११८। एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्ञिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी–सौदर्शनिका–सौदर्शनीया।

१३४५ । **ओर्देशे ठञ्** ४।२।११९। उवर्णान्ताद् देशवाचिनष्ठञ् । निषादकर्षूः–नैषादकर्षुकः । 'केऽणः' (सू. ८३५) इति ह्रस्वः ।

'देशे' किम्? पटोश्छात्राः पाटवाः। ञिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम्
वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते, दाक्षिकर्षुकः।

१३४६। वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम्। आढकजम्बुकः। शाकजम्बुकः। नेह मल्लवास्तु माल्लवास्तवः।

१३४७। धन्वयोपधाद् वुञ् ४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ् स्यात्। ऐरावतं धन्व, ऐरावतकः। साङ्काश्यकाम्पिल्यशब्दौ 'वुञ्छण्–' (सू. १२९४) आदिसूत्रेण ण्यान्तौ। साङ्काश्यकः। काम्पिल्यकः।

१३४८। प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४।२।१२२। एतदन्ताद् वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ्स्यात्। छस्यापवादः। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। पैलुवहकः। पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम्। प्राग्देशे तूत्तरेण सिद्धम्।

१३४९। रोपधेतोः प्राचाम् ४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद् वुञ्स्यात्। पाटलिपुत्रकः। ईतः–काकन्दकः।

१३५०। जनपदतदवध्योश्च ४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद् वुञ्स्यात्। आदर्शकः। त्रैगर्तकः।

१३५१। अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ४।२।१२५। अवृद्धाद् वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रातिपदिकाद् वुञ्स्यात्। अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः। अवृद्धाज्जनपदात्–आङ्गकः। अवृद्धाज्जनपदावधेः–आजमीढकः। वृद्धाज्जनपदात्–दार्वकः। वृद्धाज्जनपदावधेः–कालञ्जरकः। 'विषयग्रहणं' किम्? एकशेषेण बहुत्वे मा भूत्। वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः।

१३५२। कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् ४।२।१२६। देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुञ्स्यात्। दारुकच्छकः। काण्डाग्नकः। सैन्धुवक्त्रकः। बाहुवर्तकः।

१३५३ । **धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७।** देशवाचिभ्यो वुञ् । धौमकः । तैर्थकः ।

१३५४ । **नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ४।२।१२८।** नगरशब्दाद् वुञ्स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । 'कुत्सने—' इति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः ।

१३५५ । **अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२९।** वुञ् । 'अरण्याण्णः' (वा. ३५५) इत्यस्यापवादः । ❀३५९ **पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्**❀ । आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । ❀३६० **वा गोमयेषु**❀ । आरण्यकाः—आरण्या वा गोमयाः ।

१३५६ । **विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ४।२।१३० ।** वुञ् । कौरवकः—कौरवः । यौगन्धरकः—यौगन्धरः ।

१३५७ । **मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३१ ।** जनपदवुञोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ।

१३५८ । **कोपधादण् ४।२।१३२ ।** माहिषिकः ।

१३५९ । **कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ ।** देशवाचिभ्योऽण् । वुञादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ।

१३६० । **मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ४।२।१३४।** कच्छाद्यणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । 'मनुष्य—' इति किम् ? काच्छो गौः ।

१३६१ । **अपदातौ साल्वात् ४।२।१३५।** साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद् वुञि सिद्धे नियमार्थमिदम्—अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । 'अपदातौ' किम् ? 'साल्वः' पदातिर्व्रजति ।

१३६२। **गोयवाग्वोश्च ४।२।१३६** । साल्वाद् वुञ्। कच्छाद्यणोऽपवादः। साल्वको गौः। साल्विका यवागूः। साल्वमन्यत्।

१३६३। **गर्तोत्तरपदाच्छः ४।२।१३७।** देशे। अणोऽपवादः। वृकगर्तीयम्। उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम्।

१३६४। **गहादिभ्यश्च ४।२।१३८** । छः स्यात्। गहीयः। '**मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च**' (ग)। मुखतीयम्। पार्श्वतीयम्। अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम्। '**कुग्जनस्य परस्य च**' (ग)। जनकीयम्। परकीयम्। '**देवस्य च**' (ग)। देवकीयम्। '**स्वस्य च**' (ग)। स्वकीयम्। '**वेणुकादिभ्यश्छण्वाच्यः**'। (ग) वैणुकीयम्। वैत्रकीयम्। औत्तरपदकीयम्।

१३६५। **प्राचां कटादेः ४।२।१३९।** प्राग्देशवाचिनः कटादेश्छः स्यात्। अणोऽपवादः। कटनगरीयम्। कटघोषीयम्। कटपल्वलीयम्।

१३६६। **राज्ञः क च ४।२।१४०।** वृद्धत्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते। राजकीयम्।

१३६७। **वृद्धादकेकान्तखोपधात् ४।२।१४१।** 'अक' 'इक' एतदन्तात्खोपधाच्च वृद्धात् देशवाचिनः छः स्यात्। ब्राह्मणको नाम जनपदः, यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः, तत्र जातो ब्राह्मणकीयः। शाल्मलिकीयः। अयोमुखीयः।

१३६८। **कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ४।२।१४२।** कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद् देशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात्। ठञ्ञिठादेरपवादः। दाक्षिकन्थीयम्। दाक्षिपलदीयम्। दाक्षिनगरीयम्। दाक्षिग्रामीयम्। दाक्षिह्रदीयम्।

१३६९। **पर्वताच्च ४।२।१४३।** पर्वतीयः।

१३७० । विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४। मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि-पार्वतानि वा फलानि । 'अमनुष्ये' किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ।

१३७१ । कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ४।२।१४५ । भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । 'भारद्वाजे' किम् ? कार्कणम् । पार्णम् ।

१३७२ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ४।३।१ । चाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोः युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ।

१३७३ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ४।३।२ । युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्यणि च । यौष्माकीणः, आस्माकीनः—यौष्माकः, आस्माकः ।

१३७४ । तवकममकावेकवचने ४।३।३ । एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञ्यणि च । तावकीनः-तावकः । मामकीनः-मामकः । छे तु-—

१३७५ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।२।९८ । मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये(१)उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ।

१३७६ । अर्धाद्यत् ४।३।४ । अर्ध्यः ।

१३७७ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५। परार्ध्यम् । अवरार्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ।

१३७८ । दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ४।३।६ । चाद्यत् । पौर्वार्धिकम्-पूर्वार्ध्यम् ।

१३७९ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ४।३।७ । ग्रामैकदेशवाचि-

---

(१) उत्तरपदे 'त्वत्पुत्रः' 'मत्पुत्रः' इत्याद्युदाहरणानि ।

नो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्धान्तादञ्ठञौ स्तः। इमे अस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धाः-पौर्वार्धिकाः। ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवाः इति तद्धितार्थे समासः। ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। 'अञ् च' इत्युक्तेर्यतोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत।

१३८०। मध्यान्मः ४।३।८। मध्यमः।

१३८१। अ साम्प्रतिके ४।३।९। मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे। उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यः वैयाकरणः। मध्यं दारु, नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः।

१३८२। द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४।३।१०। समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद् द्वीपशब्दाद्यञ्स्यात्। द्वैप्यम्-द्वैप्या।

१३८३। कालाट्ठञ् ४।३।११। कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात्। मासिकम्। सांवत्सरिकम्। सायम्प्रातिकः। पौनःपुनिकः। कथं तर्हि 'शार्वरस्य तमसो निषिद्धये' इति कालिदासः, 'अनुदितौषसरागा' इति भारविः, समानकालीनं, प्राक्कालीनम्, इत्यादि च? 'अपभ्रंशा एवैत' इति प्रामाणिकाः। 'तत्र जातः' (सू. १३९५) इति यावत्कालाधिकारः।

१३८४। श्राद्धे शरदः ४।३।१२। ठञ् स्यात्। ऋत्वणोऽपवादः। शारदिकं श्राद्धम्।

१३८५। विभाषा रोगातपयोः ४।३।१३। शारदिकः-शारदो वा रोगः आतपो वा। 'एतयोः' किम्? शारदं दधि।

१३८६। निशाप्रदोषाभ्यां च ४।३।१४। वा ठञ्स्यात्। नैशिकम्-नैशम्। प्रादोषिकम्-प्रादोषम्।

१३८७। श्वसस्तुट् च ४।३।१५। श्वस्शब्दाट्ठञ्वा स्यात्, तस्य तुडागमश्च।

१३८८ । द्वारादीनां च ७।३।४। द्वार, स्वर, स्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत्, स्वादु, मृदु, श्वस्, श्वन्, स्व, एषां न वृद्धिरैजागमश्च। शौवस्तिकम् ।

१३८९ । सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६। संधिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण्स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धिवेला, सन्ध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् । 'संवत्सरात्फलपर्वणोः' (ग) । सांवत्सरं फलं पर्व वा । सांवत्सरिकम् अन्यत् ।

१३९० । प्रावृष एण्यः ४।३।१७। प्रावृषेण्यः ।

१३९१ । वर्षाभ्यष्ठक् ४।३।१८। वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (सू० १४२०) इति साध्वर्थे ।

१३९२ । सर्वत्राण्च तलोपश्च ४।३।२२। हैमन्तादण्स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारत्पक्षे ऋत्वण् । हैमनम्—हैमन्तम् ।

१३९३। सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४।३।२३ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालावाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तः, तयोस्तुट् च। तुटः प्रागनादेशः, 'अनद्यतने—' सू.२१८५) इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते, प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् । ॐ३६१ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यःॐ । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । ॐ३६२ अग्रादिपश्चाड्डिमच्ॐ । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । ॐ३६३ अन्ताच्चॐ । अन्तिमम् ।

१३९४ । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ४।३।२४। आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तः, तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णे-

तनम् । 'घकालतनेषु–'(सू. ९७७) इत्यलुक्। पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पौर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ।

१३९५ । **तत्र जातः** ४।३।२५। सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः । औत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः इत्यादि ।

१३९६ । **प्रावृषष्ठप्** ४।३।२६। एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ।

१३९७ । **संज्ञायां शरदो वुञ्** ४।३।२७। ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषाः मुद्गविशेषाश्च ।

१३९८ । **उत्तरपदस्य** ७।३।१०। अधिकारोऽयं 'हनस्तः—' (सू. २५७४) इत्यस्मात्प्राक् ।

१३९९ । **अवयवादृतोः** ७।३।११। अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । 'अवयवात्' किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । ॐ३६४ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्ॐ। इति तदन्तविधिः पूर्वत्र । इह तु न, अवयवत्वाभावात् ।

१४०० । **सुसर्वार्धाज्जनपदस्य** ७।३।१२। उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । 'जनपदतदवध्योः—' (सू.१३५०) इति वुञ् । ॐ३६५**सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य**ॐ। इति तदन्तविधिः ।

१४०१ । **दिशोऽमद्राणाम्** ७।३।१३। दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । 'दिशः' किम् ? पूर्वपञ्चालानामयं पौर्वपञ्चालः । 'अमद्राणाम्' किम् ? पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

१४०२ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ७।३।१४। दिशः परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः। पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । नगरे–पूर्वपाटलिपुत्रकः ।

१४०३। पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करात् वुन् ४।३।२८। पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ।

१४०४ । पथः पन्थ च ४।३।२९। पथि जातः पन्थकः ।

१४०५ । अमावास्याया वा ४।३।३०। अमावास्यकः—आमावास्यः ।

१४०६ । अ च ४।३।३१। अमावास्यः ।

१४०७। सिन्धवपकराभ्यां कन् ४।३।३२। सिन्धुकः, कच्छाद्यणि मनुष्यवुञि च प्राप्ते। अपकरकः, औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते।

१४०८ । अणञौ च ४।३।३३। क्रमात्स्तः । सैन्धवः । आपकरः।

१४०९ । श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ४।३।३४। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

१४१० । लुक्तद्धितलुकि १।२।४९। तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः। फल्गुनः। इत्यादि ।॥३६६ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम्॥। चित्रायां जाता चित्रा । रेवती। रोहिणी। आभ्यां 'लुक्तद्धितलुकि' (सू. १४१०) इति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीष्। ॥३६७फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ॥ । स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा । ॥३६८ श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः॥। अस्त्रियामपि । श्राविष्ठीयः । आषाढीयः ।

१४११ । जे प्रोष्ठपदानाम् ७।३।१८। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे ञिति णिति किति च। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः। 'जे'इति किम्? प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते। भाद्रपादः।

१४१२। स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ४।३।३५। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। (१)गोस्थानः। (२)गोशालः। खरशालः। 'विभाषा सेना'-(सू.८२९) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्।

१४१३। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा ४।३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्। वत्सशाले जातो वत्सशालः—वात्सशालः। इत्यादि। **॥३६९ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण्वा डिद्वक्तव्यः॥** । शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक्।

१४१४। नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात्। रोहिणः—रौहिणः।

१४१५। कृतलब्धक्रीतकुशलाः ४।३।३८। 'तत्र' इत्येव। स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः।

१४१६। प्रायभवः ४।३।३९। 'तत्र इत्येव। स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः।

१४१७। उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ४।३।४०। औपजानुकः। औपकर्णिकः। औपनीविकः।

१४१८। सम्भूते ४।३।४१। स्रुघ्ने सम्भवति स्रौघ्नः।

१४१९। कोशाड्ढञ् ४।३।४२। कौशेयं वस्त्रम्।

१४२०। कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ४।३।४३। हेमन्ते

---

(१) गोस्थाने जातः। (२) गोः शाला गोशालं तत्र जात इत्यर्थः।

साधुर्हैमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ।

१४२१ । **उप्ते च** ४।३।४४। हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ।

१४२२ । **आश्वयुज्या वुञ्** ४।३।४५। ठञोऽपवादः । आश्वयुज्यामुप्ताः आश्वयुजकाः माषाः ।

१४२३ । **ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्** ४।३।४६। पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकम्–ग्रैष्मम् । वासन्तकम्–वासन्तम् ।

१४२४ । **देयमृणे** ४।३।४७। 'कालात्' इत्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ।

१४२५ । **कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन्** ४।३।४८। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी, तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थः, तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः, यस्मिन्काले अश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमृणम् अश्वत्थकम् । यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देयमृणं यवबुसकम् ।

१४२६ । **ग्रीष्मावरसमाद् वुञ्** ४।३।४९। ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् । आवरसमकम् ।

१४२७ । **संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च** ४।३।५०। चाद् वुञ् । सांवत्सरिकम्–सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्–आग्रहायणकम् ।

१४२८ । **व्याहरति मृगः** ४।३।५१। कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दाद्यते इत्यर्थे अणादयः स्युः, यो व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः–नैशिकः ।

१४२९ । **तदस्य सोढम्** ४।३।५२। 'कालात्' इत्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा, तत्सोढमस्य नैशः–नैशिकः ।

१४३० । तत्र भवः ४।३।५३। स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः । राष्ट्रियः ।

१४३१ । दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४। दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

१४३२ । शरीरावयवाच्च ४।३।५५। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् ।

१४३३ । प्राचां नगरान्ते ७।३।२४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्ञिति णिति किति च । सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः । पौर्वनागरः । 'प्राचाम्' किम् ? मद्रनगरम् उदक्षु, तत्र भवो माद्रनगरः ।

१४३४ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ७।३।२५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा ञिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्—कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्–वैश्वधैनवम् । सौवर्णवलजम्–सौवर्णवालजम् ।

१४३५ । दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ४।३।५६। दार्तेयम् । कौक्षेयम् । कलशिर्घटः, तत्र भवं कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ।

१४३६ । ग्रीवाभ्योऽण् च ४।३।५७। चाड्ढञ् । ग्रैवेयम्–ग्रैवम् ।

१४३७ । गम्भीराञ्ञ्यः ४।३।५८। गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम्(१)

१४३८ । अव्ययीभावाच्च ४।३।५९। परिमुखं भवं पारिमुख्यम् । ॐ३७० परिमुखादिभ्य एवेष्यते ॐ नेह औपकूलः ।

१४३९ । अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ४।३।६०। 'अव्ययीभावात्' इत्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम्, तत्र भवम् आन्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् । ॐ३७१ अध्यात्मादेष्ठञिष्यते ॐ । अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम् ।

---

(१) 'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' (वा०) पाञ्चजन्यः ।

१४४० । **अनुशतिकादीनां च ७।३।२०।** एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ।

१४४१ ।**देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ७।३।१।** एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् ञिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवाः दाविकाकूलाः शालयः । शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः, 'पलाशादिभ्यो वा' (सू० १५२१) इत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ।

१४४२ । **ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१।** ठञ् स्यात् । 'अव्ययीभावात्' इत्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

१४४३ । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४।३।६२।** जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

१४४४ । **वर्गान्ताच्च ४।३।६३।** कवर्गीयम् ।

१४४५ । **अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ४।३।६४।** पक्षे पूर्वेण छः । मद्वर्ग्यः–मद्वर्गीणः मद्वर्गीयः । 'अशब्दे' किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

१४४६ । **कर्णललाटात्कनलङ्कारे ४।३।६५।** कर्णिका । ललाटिका।

१४४७ । **तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ४।३।६६।** सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सप्सु भवं सौपम् ।

१४४८ । **बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ४।३।६७।** षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम्, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ।

१४४९ । **क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८।** सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ । तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव आग्निष्टोमिकः ।

वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ।

१४५० । **अध्यायेष्वेवर्षेः** ४।३।६९। ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठः, तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । 'अध्यायेषु' किम् ? वासिष्ठी ऋक् ।

१४५१ । **पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्** ४।३।७०। पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः, स एव पौरोडाशः, ततः ष्ठन् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

१४५२ । **छन्दसो यदणौ** ४।३।७१। छन्दस्यः-छान्दसः ।

१४५३ । **द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्** ४।३।७२। द्व्यचः-शैषिकः, पाशुकः । ऋतः—चातुर्होतृकः, ब्राह्मणिकः, आर्चिकः । इत्यादि ।

१४५४ । **अणृगयनादिभ्यः** ४।३।७३। ठञादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

१४५५ । **तत आगतः** ४।३।७४। स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ।

१४५६ । **ठगायस्थानेभ्यः** ४।३।७५। शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

१४५७ । **शुण्डिकादिभ्योऽण्** ४।३।७६। आयस्थानठकश्छादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तैर्थः(१) ।

१४५८ । **विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्** ४।३।७७। औपाध्या-

(१) औदपानः । अत्र उदपानशब्दाद् उत्सादित्वादञ् न, पुनरण्ग्रहणात् ।

यकः । पैतामहकः ।

१४५९ । ऋतष्ठञ् ४।३।७८। वुञोऽपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ।

१४६० । पितुर्यच्च ४।३।७९ । चाट्ठञ् 'रीङृतः' (सू. १२३६) । 'यस्य' (सू. ३११) इति लोपः । पित्र्यम्–पैतृकम् ।

१४६१ । गोत्रादङ्कवत् ४।३।८० । बिदेभ्यः आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् ।

१४६२ । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ७।३।३० । नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ परे । आशौचम्–अशौचम् । आनैश्वर्यम्–अनैश्वर्यम् । आक्षैत्रज्ञम्–अक्षैत्रज्ञम् । आकौशलम्–अकौशलम् । आनैपुणम्–अनैपुणम् ।

१४६३ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ४।३।८१ । समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्–देवदत्तीयम्–दैवदत्तम् ।

१४६४ । मयट् च ४।३।८२ । सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

१४६५ । प्रभवति ४।३।८३ । 'ततः' इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

१४६६ । विदूराञ्ञ्यः ४।३।८४ । विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

१४६७ । तद् गच्छति पथिदूतयोः ४।३।८५ । स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्थाः दूतो वा ।

१४६८ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ४।३।८६ । 'तत' इत्येव । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ।

१४६९ । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७ । 'तत' इत्येव । शा-

रीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः। 'शारीरकं भाष्यम्' इति त्वभेदोपचारात्।

१४७०। **शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः** ४।३।८८। शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः। यमस्य सभा यमसभम्, क्लीबत्वं निपातनात्, यमसभीयः। किराता-र्जुनीयम्। इन्द्रजननादिराकृतिगणः। इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम।

१४७१। **सोऽस्य निवासः** ४।३।८९। स्रुघ्नो निवासोऽस्य स्रौघ्नः।

१४७२। **अभिजनश्च** ४।३।९०। स्रुघ्नोऽभिजनोऽस्य स्रौघ्नः। यत्र स्वयं वसति स निवासः, यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः इति विवेकः।

१४७३। **आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते** ४।३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात्। हृद्गोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः। 'आयुध—' इति किम्? ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्क्षोदा द्विजाः।

१४७४। **शण्डिकादिभ्यो ञ्यः** ४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः।

१४७५। **सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ** ४।३।९३। सिन्ध्वा-दिभ्योऽण्, तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे। सैन्धवः। तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः।

१४७६। **तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः** ४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः। शालातुरीयः। वार्मतेयः। कौचवार्यः।

१४७७। **भक्तिः** ४।३।९५। 'सोऽस्य' इत्यनुवर्तते। भज्यते से-व्यत इति भक्तिः। स्रुघ्नो भक्तिरस्य स्रौघ्नः।

१४७८। **अचित्ताददेशकालाट्ठक्** ४।३।९६। अपूपा भक्ति

रस्य आपूपिकः । पायसिकः । 'अचित्तात्' किम् ? दैवदत्तः । 'अदेशात्' किम् ? स्रौघ्नः । 'अकालात्' किम् ? ग्रैष्मः ।

१४७९ । महाराजाट्ठञ् ४।३।९७ । महाराजिकः ।

१४८० । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ४।३।९८ । वासुदेवकः अर्जुनकः ।

१४८१ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ४।३।९९ । अणोऽपवादः । परत्वाद् वृद्धाच्छं बाधते । ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणान्नेह–पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

१४८२ । जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समान शब्दानां बहुवचने ४।३।१०० । जनपदस्वामि वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतिश्च । 'जनपदतदवध्योश्च' (सू. १३५०) इति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गाः जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रियाः भक्ति रस्य आङ्गकः। 'जनपदिनाम्' किम्? पञ्चाला ब्राह्मणाः भक्तिरस्य पाञ्चालः । 'जनपदेन' इति किम् ? पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

१४८३ । तेन प्रोक्तं ४।३।१०१ । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।

१४८४ । तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ४।३।१०२ । 'छन्दोब्राह्मणानि–' (सू. १२८०) इति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

१४८५ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ४।३।१०३ । काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

१४८६ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ४।३।१०४ । कलाप्यन्तेवासिभ्यः–हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः—आलम्बिनः ।

१४८७ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ४।३।१०५ । तृतीयान्तात्

प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात, यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लु-भाल्लविनः/ शाट्यायन-शाट्यायनिनः। कल्पे—पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः। 'पुराण–' इति किम्? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि। आश्मरथः कल्पः। अणि 'आपत्यस्य–' (सू. १०८४) इति यलोपः।

१४८८। **शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६।** छन्दस्यभिधेये एभ्यो णिनिः। शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः।

१४८९। **कठचरकाल्लुक् ४।३।१०७।** आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक्स्यात। कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः। चरकाः।

१४९०। **कलापिनोऽण् ४।३।१०८।** कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। **%३७२ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्%** इत्युपसङ्ख्यानाट्टिलोपः।

१४९१। **छगलिनो ढिनुक् ४।३।१०९।** छगलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः।

१४९२। **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११०।** (१) पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिक्षवः। शैलालिनो नटाः।

१४९३। **कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४।३।१११।** 'भिक्षुनटसूत्रयोः' इत्येव। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः। कृशाश्विनो नटाः।

१४९४। **तेनैकदिक् ४।३।११२।** सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी।

---

(१) णिनिः स्यात। मण्डूकप्लुत्या णिनिरेवानुवर्तते इति बोध्यम्।

१४९५ । **तसिश्च** ४।३।११३। स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

१४९६ । **उरसो यच्च** ४।३।११४। चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः—उरस्तः ।

१४९७ । **उपज्ञाते** ४।३।११५। 'तेन' इत्येव । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् ।

१४९८ । **कृते ग्रन्थे** ४।३।११६। वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

१४९९ । **संज्ञायाम्** ४।३।११७। 'तेन' इत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु ।

१५०० । **कुलालादिभ्यो वुञ्** ४।३।११८। तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ।

१५०१ । **क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्** ४।३।११९। तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

१५०२ । **तस्येदम्** ४।३।१२०। उपगोरिदमौपगवम् । ॐ३७३ **वहेस्तुरणिट् च**ॐ । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । ॐ३७४ **अग्नीधः शरणे रण् भं च**ॐ । अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तातस्थ्यात्सोऽप्याग्नीध्रः । ॐ३७५ **समिधामाधाने षेण्यण्**ॐ । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

१५०३ । **रथाद्यत्** ४।३।१२१। रथ्यं चक्रम् ।

१५०४ । **पत्त्रपूर्वादञ्** ४।३।१२२। पत्त्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

१५०५ । **पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च** ४।३।१२३। अञ् । ॐ३७६ **पत्त्राद्वाह्ये**ॐ । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ।

१५०६ । हलसीराट्ठक् ४।३।१२४। हालिकम् । सैरिकम् ।

१५०७। द्वन्द्वाद् वुन्वैरमैथुनिकयोः ४।३।१२५। काकोलूकिका । कुत्सकुशिकिका । ॐ३७७ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधःॐ । दैवासुरम् ।

१५०८ । गोत्रचरणाद् वुञ् ४।३।१२६। औपगवकम् । ॐ३७८ चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम्ॐ । काठकम् ।

१५०९ । सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ७।३।१२७। ॐ३७९ घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्ॐ । अञ्-बैदः सङ्घोऽङ्को घोषो वा । बैदं लक्षणम् । यञ्-गार्गः । गार्गम् । इञ्-दाक्षः । दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्कः । साक्षात्तु लक्षणम् ।

१५१० । शाकलाद्वा ४।३।१२८। अण्वोक्तेऽर्थे । पक्षे चरणत्वाद् वुञ् । शाकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः, तेषां सङ्घोऽङ्को घोषो वा शाकलः-शाकलकः । लक्षणे क्लीबता ।

१५११। छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ४।३।१२९। छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् । चरणाद्धर्माम्नाययोः (वा० २७८) इत्युक्तम् । तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव ।

१५१२ । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ४।३।१३०। दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः । तेषु शिष्येषु च वुञ्न स्यात् । दाक्षाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ।

१५१३ । रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१। तस्येदमित्यर्थे । वुञोऽपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः । ॐ३८० कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्यःॐ । कुपिञ्जलस्यापत्यम्, इहैव निपातनादण्, तदन्तात

पुनरण्, कौपिञ्जलः । गोत्रवुञोऽपवादः । हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः, तस्यायं हास्तिपदः । ✽३८१ आथर्वणिकस्येकलोपश्च✽ । अण् स्यात । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुञोऽपवादः ।

इति तद्धिते शैषिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

१५१४ । **तस्य विकारः** ४।३।१३४। ✽३८२**अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः**✽ । अश्मनो विकारः आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१५१५ । **अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः** ४।३।१३५। चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । पैप्पलम् ।

१५१६ । **बिल्वादिभ्योऽण्** ४।३।१३६। बैल्वम् ।

१५१७ । **कोपधाच्च** ४।३।१३७। अण् । अञोऽपवादः । तर्कु–तार्कवम् । तैत्तिडीकम् ।

१५१८ । **त्रपुजतुनोः षुक्** ४।३।१३८। आभ्यामण् स्याद्विकारे, एतयोः षुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

१५१९ । **ओरञ्** ४।३।१३९। दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

१५२० । **अनुदात्तादेश्च** ४।३।१४०। दाधित्थम् । कापित्थम् ।

१५२१ । **पलाशादिभ्यो वा** ४।३।१४१। पालाशम् । कारीरम् ।

१५२२ । **शम्याः ष्लञ्** ४।३।१४२। शामीलं भस्म । षित्त्वान्ङीष्, शामीली स्रुक् ।

१५२३ । **मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः** ४।३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम्–आश्मनम् । 'अभक्ष्य'—इत्यादि किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासम् आच्छादनम् ।

१५२४। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४। आम्रमयम्। शरमयम्। ***३८३एकाचो नित्यम्***। त्वङ्मयम्। वाङ्मयम्। कथं तर्हि 'आप्यम्-अम्मयम्' इति ? 'तस्येदम्' (सू० १५०२) इत्यणणन्तात्स्वार्थे ष्यञ्।

१५२५। गोश्च पुरीषे ४।३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम्।

१५२६। पिष्टाच्च ४।३।१४६। मयट् स्याद्विकारे। पिष्टमयं भस्म। कथं पैष्टी सुरेति ? सामान्यविवक्षायां 'तस्येदम्' (सू० १५०२) इत्यण्।

१५२७। संज्ञायां कन् ४।३।१४७। 'पिष्टात्' इत्येव। पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः। **'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्'**।

१५२८। व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८। मयट् स्यात्। बिल्वाद्यणोऽपवादः। व्रीहिमयः पुरोडाशः व्रैहमन्यत्।

१५२९। असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ४।३।१४९। तिलमयम्। यवमयम्। संज्ञायां तु-तैलम्, यावकः।

१५३०। तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२। अञ्मयटोरपवादः। **'तालाद्धनुषि' (ग)**। तालं धनुः। अन्यत् तालमयम्। ऐन्द्रायुधम्।

१५३१। जातरूपेभ्यः परिमाणे ४।३।१५३। अण्। बहुवचनात्पर्यायग्रहणम्। 'हाटकः' 'तापनीयः' 'सौवर्णः, वा निष्कः। 'परिमाणे' किम् ? हाटकमयी यष्टिः।

१५३२। प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४। शौकम्। बाकम्। राजतम्।

१५३३। ञितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५। ञितो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ्स्यात्तयोरेवार्थयोः। मयटोऽपवादः। शामीलस्य

शामीलम् । दाधित्थस्य दाधित्थम् । कापित्थम् । 'ञितः' किम् ? बैल्वमयम् ।

१५३४ । क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६। 'प्राग्वहतेष्ठक्' (सू० १५४८) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम् । एवं निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः-शतिकः ।

१५३५ । उष्ट्राद् वुञ् ४।३।१५७। प्राण्यञोऽपवादः । औष्ट्रकः ।

१५३६ । उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८। औमम्-औमकम् । और्णम्-और्णकम् । वुञभावे यथाक्रममणञौ ।

१५३७ । एण्या ढञ् ४।३।१५९। ऐणेयम् । एणस्य तु ऐणम् ।

१५३८ । गोपयसोर्यत् ४।३।१६०। गव्यम् । पयस्यम् ।

१५३९ । द्रोश्च ४।३।१६१ । द्रुर्वृक्षः, तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

१५४० । माने वयः ४।३।१६२। 'द्रोः' इत्येव । द्रुवयम् । 'यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम्' इत्यमरः ।

१५४१ । फले लुक् ४।३।१६३। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक्स्यात्फले । आमलक्याः फलम् आमलकम् ।

१५४२ । प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४। विधानसामर्थ्यान्न लुक् । प्लाक्षम् ।

१५४३ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ७।३।५। अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ।

१५४४ । जम्ब्वा वा ४।३।१६५। जम्बूशब्दात्फलेऽण्वा स्यात् ।

जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्, तस्य लुक्, जम्बु ।

१५४५ । **लुप् च** ४।३।१६६। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात्। 'लुपि युक्तवत्—'(सू० १२९६) जम्ब्वाः फलं जम्बूः। **ॐ३८४ फलपाकशुषामुपसङ्ख्यानम्ॐ** । व्रीहयः । मुद्गाः । **३८५ पुष्पमूलेषु बहुलम्ॐ** । मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणान्नेह–पाटलानि पुष्पाणि, साल्वानि मूलानि । बाहुलकात्क्वचिल्लुक्–अशोकम्, करवीरम् ।

१५४६ । **हरीतक्यादिभ्यश्च** ४।३।१६७ । एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ।

१५४७ । **कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च** ४।३।१६८। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक्। कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः । इति तद्धिते प्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्वहतीयप्रकरणम् ।

१५४८ । **प्राग्वहतेष्ठक्** ४।४।१। 'तद्वहति' (सू० १६२७) इत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । **ॐ३८६ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्ॐ** । 'मा शब्दः कारि' इति य आह स माशब्दिकः ।

१५४९ । **स्वागतादीनां च** ७।३।७। ऐज् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधु स्वापतेयम् । **ॐ३८७ आहौ प्रभूतादिभ्यःॐ**। प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । **ॐ३८८ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यःॐ**।

सुखातं पृच्छति सौखातिकः। सौखशायनिकः, अनुशतिकादिः।
॥३८९ गच्छतौ परदारादिभ्यः॥ । पारदारिकः। गौरुतल्पिकः।

१५५०। तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२। अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः। अभ्रया खनति आभ्रिकः। अक्षैर्जयति आक्षिकः। अक्षैर्जितमाक्षिकम्।

१५५१। संस्कृतम् ४।४।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम्। मारीचिकम्।

१५५२। कुलत्थकोपधादण् ४।४।४। ठकोऽपवादः। कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम्। तैत्तिडीकम्।

१५५३। तरति ४।४।५। उडुपेन तरति औडुपिकः।

१५५४। गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६। गौपुच्छिकः।

१५५५। नौद्व्यचष्ठन् ४।४।७। नाविकः। घटिकः। बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री।

१५५६। चरति ४।४।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक्स्यात्। हस्तिना चरति हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना भक्षयति दाधिकः।

१५५७। आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९। आकर्षो निकषोपलः। 'आकषात्' इति पाठान्तरम्। तेन चरति आकर्षिकः। षित्त्वान्ङीष्, आकर्षिकी।

१५५८। पर्पादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१०। पर्पेण चरति पर्पिकः। पर्पिकी। येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः। अश्विकः। रथिकः।

१५५९। श्वगणाट्ठञ् च ४।४।११। चात्ष्ठन्।

१५६०। श्वादेरिञि ७।३।८। ऐज् न। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। तदादिविधौ चेदमेव ज्ञापकम्। ॥३९० इकारादाविति

वाच्यम्॥ । श्वगणेन चरति श्वागणिकः, श्वागणिकी—श्वगणिकः, श्वगणिकी ।

१५६१ । **पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९** । श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज् वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्—शौवापदम् ।

१५६२ । **वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२** । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ।

१५६३ । **वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ४।४।१३** । वस्नेन मूल्येन जीवति वस्निकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१५६४ । **आयुधाच्छ च ४।४।१४** । चाट्ठन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः—आयुधिकः ।

१५६५। **हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५**। उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ।

१५६६ । **भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१६** । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । षित्त्वान्ङीष् , भस्त्रिकी ।

१५६७ । **विभाषा विवधात् ४।४।१७** । विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् , वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वीवधादपि ष्ठन् , वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतो बद्धशिक्ये स्कन्धवाह्ये काष्ठे वर्तेते ।

१५६८ । **अण् कुटिलिकायाः ४।४।१८** । कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः, कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ।

१५६९ । **निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४।४।१९** । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम् ।

१५७० । क्त्रेर्मम्नित्यम् ४।४।२० । क्त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्यान्नित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् । ॐ३९१ भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः ॐ । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । त्यागिमम् ।

१५७१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ४।४।२१ । अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ।

१५७२ । संसृष्टे ४।४।२२ । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ।

१५७३ । चूर्णादिनिः ४।४।२३। चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनः अपूपाः ।

१५७४ । लवणाल्लुक् ४।४।२४ । लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

१५७५ । मुद्गादण् ४।४।२५ । मौद्ग ओदनः ।

१५७६ । व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६ । ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ।

१५७७ । ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ४।४।२७ । ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ।

१५७८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ४।४।२८ । द्वितीयान्तादस्माद् वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ।

१५७९ । परिमुखं च ४।४।२९ । परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात् पारिपार्श्विकः ।

१५८० । प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३० । द्विगुणार्थं द्विगुणं, तत्प्र-

यच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणिकः। ॐ३९२ वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यःॐ। वार्धुषिकः।

१५८१। कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ४।४।३१। गार्ह्यार्थाभ्याभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे। कुसीदं वृद्धिः, तदर्थं द्रव्यं कुसीदं, तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः। कुसीदिकी। एकादशार्थत्वादेकादश, ते च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते। दशैकादशिकः। दशैकादशिकी। दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः।

१५८२। उञ्छति ४।४।३२। बदराण्युञ्छति बादरिकः।

१५८३। रक्षति ४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः।

१५८४। शब्ददर्दुरं करोति ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः। दार्दुरिकः।

१५८५। पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ४।४।३५। ॐ३९३। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम्ॐ। 'मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव' (भा० इ०)। पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। मायूरिकः। मात्स्यिकः। मैनिकः। शाकुलिकः। मार्गिकः। हारिणिकः। सारङ्गिकः।

१५८६। परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६। अस्माद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् यात्। पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारि (१) पन्थिकश्चौरः। परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः।

१५८७। माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः, दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः। पादविकः। आनुपदिकः।

---

(१) निपातनात् 'पन्थ' आदेशः।

१५८८ । **आक्रन्दाट्ठञ् च ४।४।३८।** अस्माट्ठञ्स्यात् , चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः ।

१५८९ । **पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९।** पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

१५९० । **प्रतिकण्ठार्थललामं च ४।४।४०।** एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक्स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः। आर्थिकः। लालामिकः ।

१५९१ । **धर्मं चरति ४।४।४१।** धार्मिकः । **ॐ३९४ अधर्माच्चेति वक्तव्यम्ॐ** । आधर्मिकः ।

१५९२ । **प्रतिपथमेति ठंश्च ४।४।४२।** प्रतिपथमेति प्रतिपथकः । प्रातिपथिकः ।

१५९३ । **समवायान्समवैति ४।४।४३** । सामवायिकः । सामूहिकः ।

१५९४ । **परिषदो ण्यः ४।४।४४।** परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

१५९५ । **सेनाया वा ४।४।४५।** ण्यः स्यात् । पक्षे ठक् । सैन्याः- सैनिकाः ।

१५९६ । **संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ४।४।४६।** ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तात्पातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते । कौक्कुटिको भिक्षुः ।

१५९७ । **तस्य धर्म्यम् ४।४।४७।** आपणस्य धर्म्यम् आपणिकम् ।

१५९८ । **अण् महिष्यादिभ्यः ४।४।४८।** महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

१५९९ । **ऋतोऽञ् ४।४।४९।** यातुर्धर्म्यं यात्रम् । **ॐ३९५ नराच्चेति वक्तव्यम्ॐ** । नरस्य धर्म्या नारी । **ॐ३९६ विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॐ**। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् । **ॐ३९७ विभाजयितुर्णि-**

लोपश्चास्य वाच्यः॥ । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ।

१६०० । **अवक्रयः** ४।४।५० । षष्ठ्यन्ताट्ठक्स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रयः आपणिकः । राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

१६०१ । **तदस्य पण्यम्** ४।४।५१। अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

१६०२ । **लवणाट्ठञ्** ४।४।५२। लावणिकः ।

१६०३ । **किसरादिभ्यः ष्ठन्** ४।४।५३। किसरं पण्यमस्य किसरिकः । षित्त्वाङीष् , किसरिकी । किसर, उशीर, नलद, इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ।

१६०४ । **शलालुनोऽन्यतरस्याम्** ४।४।५४। ष्ठन् स्यात् । पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

१६०५ । **शिल्पम्** ४।४।५५ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ।

१६०६ । **मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्** ४।४।५६। मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः-माड्डुकिकः । झार्झरः-झार्झरिकः ।

१६०७ । **प्रहरणम्** ४।४।५७। 'तदस्य' इत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ।

१६०८ । **परश्वधाट्ठञ्च** ४।४।५८। पारश्वधिकः ।

१६०९ । **शक्तियष्ट्योरीकक्** ४।४।५९। शाक्तीकः । याष्टीकः ।

१६१० । **अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः** ४।४।६०। 'तदस्य' इत्येव । 'अस्ति परलोकः' इत्येवं मतिर्यस्य सः आस्तिकः । 'नास्ति' इति मतिर्यस्य स नास्तिकः । 'दिष्टम्' इति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

१६११ । **शीलम्** ४।४।६१। अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।

१६१२ । **छत्रादिभ्यो णः** ४।४।६२। गुरोर्दोषाणामावरणं

छत्रम्, तच्छीलमस्य छात्रः ।

१६१३ । **कार्मस्ताच्छील्ये** ६।४।१७२। 'कार्मः' इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कार्मः । 'नस्तद्धिते' (सू. ६८०) इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके णेऽपि । तेन 'चौरी' 'तापसी' इत्यादि सिद्धम् । 'ताच्छील्ये' किम् ? कार्मणः ।

१६१४ । **कर्माध्ययने वृत्तम्** ४।४।६३। प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे ठक्स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्खलितमेकं जातं, सः ।

१६१५ । **बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्** ४।४।६४। प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

१६१६ । **हितं भक्षाः** ४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ।

१६१७ । **तदस्मै दीयते नियुक्तम्** ४।४।६६। अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ।

१६१८ । **श्राणामांसौदनाट्टिठन्** ४।४।६७। श्राणा नियतं दीयतेऽस्मै श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः ।

१६१९ । **भक्तादणन्यतरस्याम्** ४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियतं दीयते भाक्तः—भाक्तिकः ।

१६२० । **तत्र नियुक्तः** ४।४।६९। आकरे नियुक्तः आकरिकः ।

१६२१ । **अगारान्ताट्ठन्** ४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

१६२२। अध्यायिन्यदेशकालात् ४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक्स्यादध्येतरि। श्मशानेऽधीते श्माशानिकः। चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः।

१६२३। कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ४।४।७२। 'तत्र' इत्येव। वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः। वंशा वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः, तस्मिन्देशे या क्रिया यथा अनुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः। प्रास्तारिकः। सांस्थानिकः।

१६२४। निकटे वसति ४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः।

१६२५। आवसथात् ष्ठल् ४।४।७४। आवसथे वसति आवसथिकः। षित्त्वान्ङीष्, आवसथिकी।

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च।
आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे॥ (श्लो० वा०)

षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः। प्रत्ययास्तु सप्त।

इति तद्धिते ठगधिकारप्रकरणम्।

अथ तद्धिते प्राग्घितीयप्रकरणम्।

१६२६। प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५। 'तस्मै हितम्' (सू. १६६५) इत्यतः प्राग्यदधिक्रियते।

१६२७। तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४।४।७६। रथं वहति रथ्यः। युग्यः। वत्सानां दमनकाले स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः, तं वहति प्रासङ्ग्यः।

१६२८। धुरो यड्ढकौ ४।४।७७। 'हलि च' (सू. ३५४) इति दीर्घे प्राप्ते।

१६२९। न भकुर्छुराम् ८।२।७९। भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया दीर्घो न स्यात्। धुर्यः-धौरेयः।

१६३० । खः सर्वधुरात् ४।४।७८। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः ।

१६३१ । एकधुराल्लुक्च ४।४।७९। एकधुरां वहति एकधुरीणः—एकधुरः ।

१६३२ । शकटादण् ४।४।८०। शकटं वहति शाकटो गौः ।

१६३३ । हलसीराट्ठक् ४।४।८१। हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

१६३४ । संज्ञायां जन्या ४।४।८२। जनी वधूः, तां वहति प्रापयति जन्या ।

१६३५ । विध्यत्यधनुषा ४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यात्, न चेत्तत्र धनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

१६३६ । धनगणं लब्धा ४।४।८४। तृन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

१६३७ । अन्नाण्णः ४।४।८५। अन्नं लब्धा आन्नः ।

१६३८ । वशं गतः ४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी ।

१६३९ । पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७। पद्यः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ।

१६४० । मूलमस्याबर्हि ४।४।८८। आबर्हणमाबर्हः उत्पाटनं, तदस्यास्तीति आबर्हि, मूलम् आबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ।

१६४१ । संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९। धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

१६४२ । गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ४।४।९०। गृहपतिर्यजमानः, तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ।

१६४३ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्रा-

व्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम्। वयसा तुल्यो वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम्। विषेण वध्यो विष्यः। मूलेनाऽऽनाम्यं मूल्यम्। मूलेन समो मूल्यः। सीतया समितं सीत्यं क्षेत्रम्। तुलया सम्मितं तुल्यम्।

१६४४। **धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते** ४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम्। पथ्यम्। अर्थ्यम्। न्याय्यम्।

१६४५। **छन्दसो निर्मिते** ४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम्। इच्छया कृतमित्यर्थः।

१६४६। **उरसोऽण् च** ४।४।९४। चाद्यत्। उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः।

१६४७। **हृदयस्य प्रियः** ४।४।९५। हृद्यो देशः। 'हृदयस्य हृल्लेख—' (सू. ९९०) इति हृदादेशः।

१६४८। **बन्धने चर्षौ** ४।४।९६। हृदयशब्दात्षष्ठ्यन्ताद् बन्धने यत्स्याद्वेदेऽभिधेये। हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमन्त्रः।

१६४९। **मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु** ४।४।९७। मतं ज्ञानं, तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम्। जनस्य जल्पो जन्यः। हलस्य कर्षो हल्यः।

१६५०। **तत्र साधुः** ४।४।९८। अग्रे साधुः अग्र्यः। सामसु साधुः सामन्यः। 'ये चाभावकर्मणोः' (सू. ११५६) इति प्रकृतिभावः। कर्मण्यः। शरण्यः।

१६५१। **प्रतिजनादिभ्यः खञ्** ४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः। सांयुगीनः। सार्वजनीनः। वैश्वजनीनः।

१६५२। **भक्ताण्णः** ४।४।१००। भक्ते साधवो भाक्ताः शालयः।

१६५३। **परिषदो(१)ण्यः** ४।४।१०१। पारिषद्यः। 'परिषदः' इति योगविभागाण्णोऽपि। पारिषदः।

१६५४। **कथादिभ्यष्ठक्** ४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः।

१६५५। **गुडादिभ्यष्ठञ्** ४।४।१०३। गुडे साधुर्गौडिक इक्षुः। साक्तुको यवः।

१६५६। **पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्** ४।४।१०४। पथि साधु पाथेयम्। आतिथेयम्। वसनं वसतिः, तत्र साधुर्वासतेयी रात्रिः। स्वापतेयं धनम्।

१६५७। **सभाया यः** ४।४।१०५। सभ्यः।

१६५८। **समानतीर्थे वासी** ४।४।१०७। 'साधुः' इति निवृत्तम्। वसतीति वासी। समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः।

१६५९। **समानोदरे शयित ओ चोदात्तः** ४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता।

१६६०। **सोदराद्यः** ४।४।१०९। सोदर्यः। अर्थः प्राग्वत्।

इति तद्धिते प्राग्घितीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते आर्हीये छयदधिकारप्रकरणम्।

१६६१। **प्राक् क्रीताच्छः** ५।१।१ 'तेन क्रीतम्' (सू. १७०२) इत्यतः प्राक्छोऽधिक्रियते।

१६६२। **उगवादिभ्यो यत्** ५।१।२। प्राक् क्रीतादित्येव। उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात्। छस्यापवादः। **'नाभि नभं च'** (ग)। नभ्योऽक्षः। नभ्यम् अञ्जनम्। रथनाभावेवेदम्। **'शुनः सम्प्रसारणं**

---

(१) 'पर्षदः' इति पाठान्तरम्। पार्षदः। अत एव 'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवतीजये पाणिनिः—इति मुकुटः।

वा च दीर्घत्वम्' (ग) । शून्यम्-शून्यम् । **'ऊधसोऽनङ् च' (ग)** । ऊधन्यः ।

१६६३ । **कम्बलाच्च संज्ञायाम्** ५।१।३। यत्स्यात् । कम्बल्यम् ऊर्णापलशतम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ।

१६६४ । **विभाषा हविरपूपादिभ्यः** ५।१।४। आमिक्ष्यं दधि-आमिक्षीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः-पुरोडाशीयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

१६६५ । **तस्मै हितम्** ५।१।५। वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्कवे हितं शङ्कव्यं दारु । गव्यम् । हविष्यम् ।

१६६६ । **शरीरावयवाद्यत्** ५।१।६। दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । **%३९८ नस्नासिकायाः%** नस्यम् । नाभ्यम् ।

१६६७ । **ये च तद्धिते** ६।१।६१। यादौ तद्धिते परे शिरः-शब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । 'तद्धिते' किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति । **%३९९वा केशेषु%** । शीर्षण्याः-शिरस्या वा केशाः । **%४०० अचि शीर्ष इति वाच्यम्%** । अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् ।

१६६८ । **खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च** ५।१।७। खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चाद् रथ्या ।

१६६९ । **अजाविभ्यां थ्यन्** ५।१।८।अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

१६७० । **आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः** ५।१।९ ।

१६७१ । **आत्माध्वानौ खे** ६।४।१६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितम् आत्मनीनम् । विश्वजनीनम् । **%४०१ कर्मधारयादेवेष्यते%** । षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेश्च छ एव, विश्वजनीयम् ।

॥४०२ पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्॥ । पञ्चजनीनम् । **॥४०३ सर्वजनाट्ठञ् खश्च॥** । सार्वजनिकः–सर्वजनीनः । **॥४०४ महाजनाट्ठञ्॥** । माहाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । **॥४०५ आचार्यादणत्वं च॥** । आचार्यभोगीनः ।

१६७२ । **सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ** ५।१।१०। **॥४०६ सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्॥** । सर्वस्मै हितं सार्वम्–सर्वीयम् । **॥४०७ पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु॥** । भाष्यकारप्रयोगात्तेनेत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । 'तस्येदम्' (सू० १५०२) इत्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (सू० १५३२) इत्यञि प्राप्ते । समूहेऽप्यणि प्राप्ते । '**एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव**' इति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते, अग्रन्थे तु प्रासादादावप्राप्त एवेति विवेकः ।

१६७३ । **माणवचरकाभ्यां खञ** ५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

१६७४ । **तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ** ५।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कव्यं दारु ।

१६७५ । **छदिरुपधिबलेर्ढञ्** ५।१।१३। छादिषेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः । **॥४०८ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते॥** । उपधीयते इत्युपधिः रथाङ्गं, तदेव औपधेयम् ।

१६७६ । **ऋषभोपानहोर्ञ्यः** ५।१।१४। छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । **॥४०९ चर्मण्यण्प्रत्ययमेव पूर्वविप्रतिषेधेन॥** । औपानहं चर्म ।

१६७७। चर्मणोऽञ् ५।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ्स्यात्। वध्र्यै इदं वार्ध्रं चर्म। वारत्रं चर्म।

१६७८। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ५।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु। प्राकारोऽस्मिन्स्यात् प्राकारीयो देशः। इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति। तेनेह न-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति।

१६७९। परिखाया ढञ् ५।१।१७। पारिखेयी भूमिः।

इति तद्धिते छयतोः पूर्णोऽवधिः।

अथ तद्धिते आर्हीये ठञधिकारप्रकरणम्।

१६८०। प्राग्वतेष्ठञ् ५।१।१८। 'तेन तुल्यम्—' (सू० १७८०) इति वतिं वक्ष्यति, ततः प्राक्ठञधिक्रियते।

१६८१। आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्ठक् ५।१।१९। 'तदर्हति' (सू० १७२८) इत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोऽपवादष्ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा।

१६८२। असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०। 'आर्हात्' इत्येतत् 'तेन क्रीतम्' (सू० १७०२) इति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते। निष्कादिभ्योऽसमासे ठक्स्यादार्हीयेष्वर्थेषु। नैष्किकम्। समासे तु ठञ्।

१६८३। परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ७।३।१७। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ। परमनैष्किकः(१)। असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति 'इतः प्राक्तदन्तविधिः' इति तेन सुगन्व्यम्। यवापूत्यम् इत्यादि। ***४१० इत ऊर्ध्वं तु सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरि-**

(१) 'असंज्ञा' इति किम्? पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्। 'तदस्य परिमाणम्' (सू० १७२३) इति ठञ्।

ष्यते, तच्चालुकिञ्च । पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । 'अलुकि' इति किम् ? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्, द्विशूर्पेण क्रीते 'शूर्पादञ्-' (सू. १६९१) मा भूत् किं तु ठञ्, द्विशौर्पिकम् ।

१६८४ । **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा** ७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः, पूर्वपदस्य तु वा ञिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम्—अर्धद्रौणिकम् ।

१६८५ । **नातः परस्य** ७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ । अर्धप्रस्थिकम्-आर्धप्रस्थिकम् । 'अतः' किम् ? आर्धकौडविकम् । तपरः किम् ? अर्धखार्यां भवा अर्धखारी, 'अर्धखारीभार्यः' इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य'-(सू. ८४१) इति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ।

१६८६ । **शताच्च ठन्यतावशते** ५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकम्-शत्यम् । 'अशते' किम् ? शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते, तेन ठन्यतौ न । किं तु कनेव । 'असमासे' इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ।

१६८७ । **संख्याया अतिशदन्तायाः कन्** ५।१।२२। सङ्ख्यायाः कन्स्यादार्हीयेऽर्थे, न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु-साप्ततिकः । शदन्तायाः-चात्वारिंशत्कः ।

१६८८ । **वतोरिड् वा** ५।१।२३। वत्वन्तात्कन इड् वा स्यात् । तावतिकः-तावत्कः ।

१६८९ । **विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्** ५।१।२४। योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन्स्यात् । असंज्ञायां ड्वुन् स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु-विंशतिकः, त्रिंशत्कः ।

१६९० । **कंसाट्टिठन्** ५।१।२५। टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी । ***४११ अर्धाच्चेति वक्तव्यम्*** । अर्धिकः । अर्धिकी । ***४१२ कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा*** । कार्षापणिकः, कार्षापणिकी–प्रतिकः, प्रतिकी ।

१६९१ । **शूर्पादञन्यतरस्याम्** ५।१।२६। शौर्पम्–शौर्पिकम् ।

१६९२ । **शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्** ५।१।२७। एभ्योऽण्स्यात् । ठन्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

१६९३ । **अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्** ५।१।२८। अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोश्च परस्यार्हीयस्य लुक्स्यात् । अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु–पाञ्चकलापिकम् ।

१६९४ । **विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्** ५।१।२९। लुग्वा स्यात् । अध्यर्धकार्षापणम्–अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापण –द्विकार्षापणिकम् । औपसङ्ख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम्-अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसाहस्रम् ।

१६९५ । **द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्** ५।१।३०। लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम्–द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्–त्रिनैष्किकम् । ***४१३ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्*** । बहुनिष्कम्–बहुनैष्किकम् ।

१६९६ । **बिस्ताच्च** ५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम्–द्विबैस्तिकम् इत्यादि ।

१६९७ । **विंशतिकात्खः** ५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् ।

१६९८ । **खार्या ईकन्** ५।१।३३। अध्यर्धखारीकम् । द्विखारी-

कम् । ॐ४१४ केवलायाश्चेति वक्तव्यम्ॐ । खारीकम् ।

१६९९ । पणपादमाषशताद्यत् ५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह 'पादः पत्' (सू. ४१५) इति न 'यस्य' (सू. ३११) इति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । 'पद्यत्यतदर्थे' (सू. ९९३) इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

१७०० । शाणाद्वा ५।१।३५। यत्स्यात् पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम्–अध्यर्धशाणम् ।

१७०१ । द्वित्रिपूर्वादण्च ५।१।३६। 'शाणात्' इत्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू. १६८३) इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्–द्विशाण्यम्–द्विशाणम् । इह ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते ।

१७०२ । तेन क्रीतम् ५।१।३७। ठञ्–गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् , साप्ततिकम् , प्रास्थिकम् । ठक्–नैष्किकम् ।

१७०३ । इद्गोण्याः १।२।५०। गोण्या इत्स्यात्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

१७०४ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५।१।३८। संयोगः सम्बन्धः । उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः–शत्यो वा धनपतिसंयोगः । शतिकं शत्यं वा दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् , शतस्य निमित्तमित्यर्थः । ॐ४१५ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम्ॐ । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । ॐ४१६ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम्ॐ । सान्निपातिकम् ।

१७०५ । गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५।१।३९।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः। द्व्यचः-धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः। 'गोद्व्यचः—' किम? विजयस्य वैजयिकः। 'असङ्ख्या—' इत्यादि किम्? पञ्चानां पञ्चकम्। सप्तकम्। प्रास्थिकम्। खारिकम्। अश्वादि-आश्विकम्, आश्मिकम्। **॥४१७ ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्॥**। ब्रह्मवर्चस्यम्।

१७०६। पुत्राच्छ च ५।१।४०। चाद्यत्। पुत्रीयः-पुत्र्यः।

१७०७। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ५।१।४१। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। पार्थिवः। सर्वभूमिशब्दोऽनुशतिकादिषु पठ्यते।

१७०८। तस्येश्वरः ५।१।४२।

१७०९। तत्र विदित इति च ५।१।४३। सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः।

१७१०। लोकसर्वलोकाट्ठञ् ५।१।४४। 'तत्र विदितः' इत्यर्थे। लौकिकः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः, सार्वलौकिकः।

१७११। तस्य वापः ५।१।४५। उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम्। प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम्। द्रौणिकम्। खारीकम्।

१७१२। पात्रात्ष्ठन् ५।१।४६। पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम्। पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः।

१७१३। तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ५।१।४७। वृद्धिर्दीयते इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम्। पञ्च अस्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कः उपदा वा दीयते पञ्चकः। शतिकः-शत्यः। साहस्रः। उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः। ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः। विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः। रक्षानिर्वेशो राज-

भागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । ※४१८ चतुर्थ्यर्थं उपसङ्ख्यानम्※। पञ्च अस्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः, 'सममब्राह्मणे दानम्' इतिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ।

१७१४ । पूरणार्धाट्ठन् ५।१।४८। यथाक्रमं ठक्टिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्धिकः । अर्धशब्दो रूपकस्यार्धे रूढः ।

१७१५ । भागाद्यच्च ५।१।४९ । चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन्दीयते भाग्यं-भागिकं शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

१७१६ । तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।५०। वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः- ऐक्षुभारिकः । 'भाराद्वंशादिभ्यः' इत्यस्य व्याख्यान्तरं 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्यः' इति । भारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ।

१७१७ । वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ५।१।५१ । यथासङ्ख्यं स्तः । वस्नं हरति वहत्यावहति वा वस्निकः । द्रव्यकः ।

१७१८ । सम्भवत्यवहरति पचति ५।१।५२ । प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः । ※४१९ तत्पचतीति द्रोणा-दण्च※ । चाट्ठञ् । द्रोणं पचतीति द्रौणी-द्रौणिकी ।

१७१९ । आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ५।१।५३ । पक्षे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना-आढकिकी आचितीना-आचितिकी । पात्रीणा-पात्रिकी ।

१७२० । **द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५४ ।** 'आढकाचितपात्रात्' इत्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्खौ वा स्तः । पक्षे ठञ् । तस्य 'अध्यर्ध-' (सू. १६९५) इति लुक् । षित्त्वान्ङीष् । द्व्याढकिकी द्व्याढकीना । 'द्विगोः' (सू० ४८०) इति ङीप् , द्व्याढकी द्व्याचितिकी-द्व्याचितीना । 'अपरिमाण—' (सू. ४८१) इति ङीब्निषेधात् द्व्याचिता । द्विपात्रिकी-द्विपात्रीणा । द्विपात्री ।

१७२१ । **कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५ ।** कुलिजान्ताद् द्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः, चात्ष्ठंश्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्विकुलिजी-द्वैकुलिजिकी-द्विकुलिजीना-द्विकुलिजिकी ।

१७२२ । **सोऽस्यांशवस्नभृतयः ५।१।५६ ।** अंशो भागः । वस्नं मूल्यं । भृतिर्वेतनम् । पञ्च अंशो वस्नो भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः ।

१७२३ । **तदस्य परिमाणम् ५।१।५७ ।** प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः

१७२४ । **संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ५।१।५८ ।** पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा, द्व्येकयोरितिवत्सङ्ख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाणमेषामिति वा । सङ्घे-पञ्चकः । सूत्रे-अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुक्तम् । पञ्चकम् अध्ययनम् । ***४२० स्तोमे डविधिः*** । पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । डप्रत्यये तिलोपः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ।

१७२५ । **पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५।१।५९ ।** एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ।

१७२६। **पञ्चद्दशतौ वर्गे वा** ५।१।६०। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद्वर्गः। दशन्। पक्षे पञ्चकः। दशकः।

१७२७। **त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण्** ५।१।६२। त्रिंशदध्यायाः। परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि। चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि।

१७२८। **तदर्हति** ५।१।६३। लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्ठञादयः स्युः। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः।

१७२९। **छेदादिभ्यो नित्यम्** ५।१।६४। नित्यमाभीक्ष्ण्यम्-छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः, छिन्नप्ररूढत्वात्। '**विराग विरङ्गं च**' (ग)। विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः – वैरङ्गिकः।

१७३०। **शीर्षच्छेदाद्यच्च** ५।१।६५। शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः--शैर्षच्छेदिकः। यट्ठकोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते।

१७३१। **दण्डादिभ्यो यत्** ५।१।६६। एभ्यो यत्स्यात्। दण्डमर्हति दण्ड्यः। अर्घ्यः। वध्यः।

१७३२। **पात्राद्धंश्च** ५।१।६८। चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे। पात्रियः पात्र्यः।

१७३३। **कडङ्करदक्षिणाच्छ च** ५।१।६९। चाद्यत्। कडं करोतीति विग्रहेऽत एव निपातनात्खच्। कडङ्करं माषमुद्गादिकाष्ठमर्हतीति कडङ्करीयो गौः। कडङ्कर्यः। दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः दक्षिण्यः।

१७३४। **स्थालीबिलात्** ५।१।७०। स्थालीबिलमर्हन्ति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः-स्थालीबिल्याः, पाकयोग्या इत्यर्थः।

१७३५। **यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ** ५।१।७१। यथासङ्ख्यं स्तः।

यज्ञमृत्विजं वाऽर्हति यज्ञियः, आर्त्विजीनो यजमानः। ॐ४२१ **यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसङ्ख्यानम्**ॐ। यज्ञियो देशः। आर्त्विजीन ऋत्विक्। इति आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः।

अथ तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे

कालाधिकारप्रकरणम्।

अतः परं ठञेव।

१७३६। **पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति** ५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः। तुरायणं यज्ञविशेषः। तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः। चान्द्रायणिकः।

१७३७। **संशयमापन्नः** ५।१।७३। संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः।

१७३८। **योजनं गच्छति** ५।१।७४। यौजनिकः। ॐ४२२ **क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंङ्ख्यानम्**ॐ। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। यौजनशतिकः। ॐ४२३ **ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम्**ॐ। क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः। यौजनशतिक आचार्यः।

१७३९। **पथः ष्कन्**। ५।१।७५। षो ङीषर्थः। पन्थानं गच्छति पथिकः। पथिकी।

१७४०। **पन्थो ण नित्यम्** ५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः। पान्था।

१७४१। **उत्तरपथेनाहृतं च** ५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम्। उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः। ॐ४२४ **आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकांतारपूर्वादुपसङ्ख्यानम्**ॐ। वारिपथिकम्।

१७४२ । कालात् ५।१।७८। 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (सू. १७६३) इत्यतः प्रागधिकारोऽयम् ।

१७४३ । तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तम् आह्निकम् ।

१७४४ । तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५।१।८०। अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतः मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिक उत्सवः ।

१७४५ । मासाद्वयसि यत्खञौ ५।१।८१। मासं भूतो मास्यः मासीनः ।

१७४६ । द्विगोर्यप् ५।१।८२। 'मासाद्वयसि' इत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ।

१७४७ । षण्मासाण्ण्यच्च ५।१।८३। 'वयसि' इत्येव । यबप्यनुवर्तते, चाट्ठञ् । षण्मास्यः—षाण्मास्यः षाण्मासिकः ।

१७४८ । अवयसि ठंश्च ५।१।८४। चाण्ण्यत् । षण्मासिको व्याधिः–षाण्मास्यः ।

१७४९ । समायाः खः ५।१।८५। समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ।

१७५० । द्विगोर्वा ५।१।८६। 'समायाः खः' इत्येव । 'तेन परिजय्य'—(सू. १७५७) इत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः—द्वैसमिकः ।

१७५१ । रात्र्यहःसंवत्सराच्च ५।१।८७। 'द्विगोः' इत्येव । द्विरात्रीणः—द्वैरात्रिकः । द्व्यह्नीनः—द्वैयह्निकः, समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ।

१७१२। सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च ७।३।१५। सङ्ख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् ञिदादौ। द्विसांवत्सरिकः द्वे षष्टी भृतो द्विषाष्टिकः। सङ्ख्यायाः 'परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन 'द्वैसमिकः' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न।

१७१३। वर्षाल्लुक् च ५।१।८८। वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः। पक्षे ठञ् च लुक्। त्रीणि रूपाणि। द्विवर्षीणो व्याधिः-द्विवार्षिकः-द्विवर्षः।

१७१४। वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात्। द्विवार्षिकः। भविष्यति तु द्वैवर्षिकः। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः। 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' (सू. १६८३) द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। द्विनैष्किकम्। 'असञ्ज्ञा—' इति किम्? पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम्, तद्धितान्तःसंज्ञा। द्वैशाणम्। कुलिजशब्दमपि केचित्पठन्ति। द्वैकुलिजिकः।

१७१५। चित्तवति नित्यम् ५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक्स्याच्चेतने प्रत्ययार्थे। द्विवर्षो दारकः।

१७१६। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५।१।९०। बहुवचनमतन्त्रम्। षष्टिको धान्यविशेषः। तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते।

१७१७। तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ५।१।९३। मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः। मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम्।

१७५८ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । **॥४२५ महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसङ्ख्यानम्॥** । महानाम्न्यो नाम 'विदामघवन्--' इत्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानाम्निकः । हरदत्तस्तु 'भस्याढे'-(वा. २१०) इति पुंवद्भावात् माहानामिक इत्याह । **॥४२६ चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे॥** । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । **॥४२७ संज्ञायामण्॥** । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढी, अणन्तत्वान्ङीप् ।

१७५९ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

१७६० । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीये ठञधिकारे कालात् इत्यधिकारस्सम्पूर्णः ।

अथ ठञ्विधिप्रकरणम् ।

१७६१ । व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, सङ्ग्राम, प्रवास इत्यादि । [**॥अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम्॥**। अग्निपदे दीयते कार्यं वा-आग्निपदम् । पैलुमूलम् ।]

१७६२ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसङ्घातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासङ्ख्यं णयतौ स्तः ।

३४२८ अर्थाभ्यां तु यथासङ्ख्यं नेष्यते३। यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचम्। अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम्।

१७६३। सम्पादिनि ५।१।९९। ठञ्। 'तेन' इत्येव। कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम्। कर्णालङ्काराभ्यामवश्यं शोभते इत्यर्थः।

१७६४। कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००। कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं शौर्यम्। वेषेण सम्पादि वेष्यो नटः। वेषः कृत्रिम आकारः।

१७६५। तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः। साङ्ग्रामिकः।

१७६६। योगाद्यच्च ५।१।१०२। चाट्ठञ्। योगाय प्रभवति योग्यः—यौगिकः।

१७६७। कर्मण उकञ् ५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्।

१७६८। समयस्तदस्य प्राप्तम् ५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम्।

१७६९। ऋतोरण् ५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम्। [३उपवस्त्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्३। उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम्। प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम्।]

१७७०। कालाद्यत् ५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम्।

१७७१। प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०८। 'कालात्' इत्येव। तदस्येति च। प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वैरम्।

१७७२। प्रयोजनम् ५।१।१०९। 'तदस्य' इत्येव। इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम्। प्रयोजनं फलं कारणं च।

१७७३ । **विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः** ५।१।११०। आभ्यामण्स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आषाढो दण्डः । ॐ४२९ **चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्** ॐ । चूडा—चौडम् । श्रद्धा—श्राद्धम् ।

१७७४ । **अनुप्रवचनादिभ्यश्छः** ५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

१७७५ । **समापनात्सपूर्वपदात्** ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

१७७६ । **ऐकागारिकट् चौरे** ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चौरः ।

१७७७ । **आकालिकडाद्यन्तवचने** ५।१।११४। समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याकाल आदेशः । आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । ॐ४३० **आकालाट्ठंश्च** ॐ । आकालिका विद्युत् ।

इति तद्धिते प्राग्वतीयस्य ठञः पूर्णोऽवधिः ।

अथ तद्धिते भावकर्मार्थकप्रकरणम् ।

१७७८ । **तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः** ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । 'क्रिया चेत्' इति किम् ? गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

१७७९ । **तत्र तस्येव** ५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत्स्रुघ्ने प्रकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ।

१७८० । **तदर्हम्** ५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या अनुवर्तते । तेनेह न—राजानमर्हति छत्रम् ।

१७८१। **तस्य भावस्त्वतलौ** ५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः। गोर्भावो गोत्वम्-गोता। 'त्वान्तं क्लीबम्' (लि० १२०)। 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि० १७)।

१७८२। **आ च त्वात्** ५।१।१२०। 'ब्रह्मणस्त्वः' (सू. १८०३) इत्यतः प्राक्त्वतलावधिक्रियेते। अपवादैः सह समावेशार्थं, गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम्। चकारो नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम्-स्त्रीता। पौंस्नम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता।

१७८३। **न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः** ५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युश्चतुरादीन्वर्जयित्वा। अपतित्वम्। अपटुत्वम्। 'नञ्पूर्वात्' किम्? बार्हस्पत्यम्। 'तत्पुरुषात्' किम्? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः तस्य भावः आपटवम्। 'अचतुर—' इति किम्? आचतुर्यम्। आसङ्गत्यम्। आलवण्यम्। आवट्यम्। आयुध्यम्। आकत्यम्। आरस्यम्। आलस्यम्।

१७८४। **पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा** ५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थम्।

१७८५। **र ऋतो हलादेर्लघोः** ६।४।१६१। हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु।

१७८६। **टेः** ६।४।१५५। भस्य टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थवम्। म्रदिमा-मार्दवम्।

१७८७। **वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च** ५।१।१२३। चादिमनिच्। शौक्ल्यम-शुक्लिमा। दार्ढ्यम्। **॥ ४३१ पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वम्॥**। द्रढिमा। षो ङीषर्थः। औचिती। याथाकामी।

१७८८। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४। चाद्भावे। जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम्। मूढस्य भावः कर्म वा मौढ्यम्। ब्राह्मण्यम्। **॥४३१ अर्हतो नुम् च॥** अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। आर्हन्ती। ब्राह्मणादिराकृतिगणः।

१७८९। यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ७।३।३१। नञः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्ञिदादौ। अयथातथाभावः आयथातथ्यम्—अयाथातथ्यम्। आयथापुर्यम्—अयाथापुर्यम्। आपादसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः। **४३२ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्॥** चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम्। चातुराश्रम्यम्। त्रैस्वर्यम् षाड्गुण्यम्। सैन्यम्। सान्निध्यम्। सामीप्यम्। औपम्यम्। त्रैलोक्यम्। इत्यादि। सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः, 'सर्वादेः'-(वा० ३४३) इति लुक्, स एव सार्ववैद्यः। **'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च'** (ग) चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः, स एव चातुर्वैद्यः। 'चतुर्विद्यस्य' इति पाठान्तरम्। चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यः।

१७९०। स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५।१।१२५। 'न' इति सङ्घातग्रहणम्। 'स्तेन चौर्ये' पचाद्यच्। स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्। 'स्तेनात्'इति योगं विभज्य 'स्तैन्यम्' इतिष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति।

१७९१। सख्युर्यः ५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्। **॥४३४ दूतवणिग्भ्यां च॥।** दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम्। 'वणिज्यम्।' इति काशिका। माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः, भावे एव चायं प्रत्ययो न तु कर्मणि' इत्याह। भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव। ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि।

१७९२। कपिज्ञात्योर्ढक् ५।१।१२७। कापेयम्। ज्ञातेयम्।

१७९३। **पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५।१।१२८।** सैनापत्यम्। पौरोहित्यम्। **'राजाऽसे' (ग)**। राजन्शब्दोऽसमासे यकं लभते इत्यर्थः। राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम्। समासे तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। आधिराज्यम्।

१७९४। **प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५।१।१२९।** प्राणभृज्जाति-आश्वम्। औष्ट्रम्। वयोवचनं-कौमारम्, कैशोरम्। औद्गात्रम्। औन्नेत्रम्। सौष्ठवम्। दौष्ठवम्।

१७९५। **हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५।१।१३०।** द्वैहायनम्। त्रैहायनम्। यौवनम्। स्थाविरम्। ***४३५श्रोत्रियस्य यलोपश्च***। श्रौत्रम्। कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते। कौशल्यम्। कौशलम्। इत्यादि।

१७९६। **इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१।** शुचेर्भावः कर्म वा शौचम्। मौनम्। कथं काव्यम्? कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।

१७९७। **योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् ५।१।१३२।** रामणीयकम्। आभिधानीयकम्। ***४३६ सहायाद्वा***। साहाय्यम्—साहायकम्।

१७९८। **द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५।१।१३३।** शैष्योपाध्यायिका। मानोज्ञकम्।

१७९९। **गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ५।१।१३४।** अत्याकारोऽधिक्षेपः। तदवेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः, अवगतवान्वा। गार्गिकया श्लाघते। गार्ग्यत्वेन विकत्थते इत्यर्थः। गार्गिकया अत्याकुरुते। गार्गिकामवेतः। काठकेन श्लाघते।

१८०० । होत्राभ्यश्छः ५।१।१३५ । होत्राशब्दो ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

१८०१ । ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६ । होत्रावाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वः स्यात् । छस्याऽपवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद् ब्रह्मन्शब्दात्तु त्वतलौ । ब्रह्मत्वम्–ब्रह्मता ।

इति तद्धिते भावकर्मार्थकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

१८०२ । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५।२।१ । भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् ।

१८०३ । व्रीहिशाल्योर्ढक् ५।२।२ । व्रैहेयम् । शालेयम् ।

१८०४ । यवयवकषष्टिकाद्यत् ५।२।३ । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

१८०५ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ५।२।४ । यद्वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्—तैलीनम् । माष्यम्—माषीणम् । उम्यम् - औमीनम् । भङ्ग्यम्—भाङ्गीनम् । अणव्यम्—आणवीनम् ।

१८०६ । सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ५।२।५ । असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वैश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः—सार्वचर्मीणः ।

१८०७ । यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ५।२।६ । मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

१८०८ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५।२।७ ।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्तात्खः स्यात्। सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः। सर्वाङ्गीणः। सर्वकर्मीणः। सर्वपत्रीणः। सर्वपात्रीणः।

१८०९। **आप्रपदं प्राप्नोति** ५।२।८। पादस्याग्रं प्रपदं, तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम्। आप्रपदीनः पटः।

१८१०। **अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु** ५।२।९। अनुरायामे सादृश्ये च। अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्। सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः। अयानयः स्थलविशेषः, तं नेयः अयानयीनः शारः।

१८११। **परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति** ५।२।१०। परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः, अवरस्योत्वं निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः, प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते। पुत्रपौत्रान् अनुभवति पुत्रपौत्रीणः। परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम्। तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम्। कथं 'पारोवर्यवत्' इति? असाधुरेव, खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात्।

१८१२। **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** ५।२।११। अवारपारं गामी अवारपारीणः। अवारीणः। पारीणः। पारावारीणः। अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः। भृशं गन्तेत्यर्थः। अनुकामं गामी अनुकामीनः। यथेष्टं गन्ता।

१८१३। **समांसमां विजायते** ५।२।१२। यलोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते। समांसमीना गौः। '**समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते।**' इत्यमरः। ॐ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः** ॐ। समां समां विजायते-समायां समायां वा।

१८१४ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ५।२।१३ । अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु 'विजायते' इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ।

१८१५ । आगवीनः ५।२।१४। आङ्पूर्वाद् गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

१८१६ । अनुग्वलङ्गामी ५।२।१५ । अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ।

१८१७ । अध्वनो यत्खौ ५।२।१६ । अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः - अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः' (सू. ११५६) 'आत्माध्वानौ खे' (सू. १६७१) इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ।

१८१८ । अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७ । चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः—अभ्यमित्र्यः—अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

१८१९ । गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ५।२।१८ । गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः ।

१८२० । अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

१८२१ । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५।२।२० । शालाप्रवेशमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि, तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ।

१८२२ व्रातेन जीवति ५।२।२१ । व्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स व्रातीनः ।

१८२३ । साप्तपदीनं सख्यम् ५।२।२२ । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

१८२४ । **हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५।२।२३।** ह्योगोदोहस्य हियङ्गुरादेशो विकारार्थे खञ्च निपात्यते। दुह्यत इति दोहः क्षीरम्। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम्।

१८२५ । **तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ५।२।२४** । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

१८२६ । **पक्षात्तिः ५।२।२५** । मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ।

१८२७ । **तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ५।२।२६**। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः; तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ।

१८२८ । **विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ५।२।२७** । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना ।

१८२९ । **वेः शालच्छङ्कटचौ ५।२।२८** । क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् ।

१८३० । **संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९** । सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद् विकटम् । ॐ४३८ **अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानम्**ॐ । अलावूनां रजः अलावूकटम् । ॐ४३९ **गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः**ॐ । गवां स्थानं गोगोष्ठम् । ॐ४४० **सङ्घाते कटच्**ॐ । अवीनां सङ्घातः अविकटः । ॐ४४१ **विस्तारे पटच्**ॐ । अविपटः। ॐ४४२ **द्वित्वे गोयुगच्**ॐ। द्वावुष्ट्रौ उष्ट्रगोयुगम्।४४३ **षट्त्वे षड्गवच्**ॐ। अश्वषड्गवम् । ॐ४४४ **स्नेहे तैलच्**ॐ। तिलतैलम्। सर्षपतैलम् । ॐ४४५ **भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ**ॐ । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

१८३१ । अवात्कुटारच्च ५।२।३० । चात्कटच् । अवाचीनः अवकुटारः-अवकटः ।

१८३२। नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ५।२।३१। 'अवात्' इत्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः ।

१८३३ । नैर्बिडज्बिरीसचौ ५।२।३२। निबिडम् । निबिरीसम् ।

१८३४ । इनच्पिटच्चिकचि च ५।२।३३ । 'नेः' इत्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च । **ॐ४४६कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौॐ।** चिकिनम्—चिपिटम्—चिक्कम् । **ॐ४४७ क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषीॐ।** क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिल्लः—पिल्लः । **ॐ४४८ चुल् चॐ** । चुल्लः ।

१८३५ । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ५।२ ३४ । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलम् उपत्यका । आरूढं स्थलम् अधित्यका ।

१८३६ । कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५ । घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

१८३७। तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ५।२।३६ । तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् ।

१८३८। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५।२।३७ । 'तदस्य' इत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्—ऊरुदघ्नम्—ऊरुमात्रम् । **ॐ४४९ प्रमाणे लःॐ** । शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । **ॐ४५० द्विगोर्नित्यम्ॐ।** द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । **ॐ४५१ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यःॐ** । शममात्रम् । प्रस्थ-

मात्रम् । पञ्चमात्रम् । ॐ४५२वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम्ॐ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

१८३९ । **पुरुषहस्तिभ्यामण्च ५।२।३८** । पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्तिद्वयसम् ।

१८४० । **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५।२।३९** । यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

१८४१ । **किमिदम्भ्यां वो घः ५।२।४०** । आभ्यां वतुप् स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ।

१८४२ । **किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति च ५।२।४१** । चाद्वतुप्, तस्य च वस्य घः स्यात् । का सङ्ख्या एषां ते कति-कियन्तः (१) ।

१८४३ । **सङ्ख्याया अवयवे तयप् ५।२।४२** । पञ्च अवयवाः अस्य पञ्चतयं दारु ।

१८४४ । **द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५।२।४३**। द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् ।

१८४५ । **उभादुदात्तो नित्यम् ५।२।४४** । उभशब्दात्तयपोऽयच् स्यात्, स चोदात्तः । उभयम् ।

१८४६ । **तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५।२।४५** । एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । ॐ४५३ **शतसहस्रयोरेवेष्यते**ॐ । नेह—एकादश अधिकाः अस्यां विंशतौ । ॐ४५४ **प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व एवेष्यते**ॐ । नेह—एकादश माषाः अधिकाः अस्मिन् सुवर्णशते ।

१८४७ । **शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६** । डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

---

(१) क्षेपे तु न । का सङ्ख्या एषां दशानाम् ।

१८४८ । सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट् ५।२।४७। भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्सङ्ख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयम् उदश्विद्यवानाम् । 'गुणस्य' इति किम् ? द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । 'निमाने' किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ।

१८४९ । तस्य पूरणे डट् ५।२।४८ । एकादशानां पूरणः एकादशः ।

१८५० । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ५।२।४९ । डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । 'नान्तात्' किम् ? विंशः 'असङ्ख्यादेः' किम् ? एकादशः ।

१८५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५।२।५१ । एषां थुगागमः स्याड्डटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासङ्ख्यात्वेऽप्यत एव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयथः । चतुर्थः । **॥४५५ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च॥** । तुरीयः—तुर्यः ।

१८५२ । बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ५।२।५२ । 'डटि' इत्येव । पूगसङ्घयोरसङ्ख्यात्वेऽप्यत एव डट् । बहुतिथः । इत्यादि ।

१८५३ । वतोरिथुक् ५।२।५३ । 'डटि' इत्येव । यावतिथः ।

१८५४ । द्वेस्तीयः ५।२।५४ । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणः द्वितीयः ।

१८५५ । त्रेः सम्प्रसारणं च ५।२।५५ । तृतीयः ।

१८५६ । विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ५।२।५६ । एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः—विंशः । एकविंशतितमः—एकविंशः ।

१८५७। **नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च** ५।२।५७। शतस्य पूरणः शततमः। एकशततमः। मासादेरत एव डट्। मासतमः।

१८५८। **षष्ट्यादेश्चासङ्ख्यादेः** ५।२।५८। षष्टितमः। संख्यादेस्तु 'विंशत्यादिभ्यः' (सू. १८५६) इति विकल्प एव। एकषष्टः—एकषष्टितमः।

१८५९। **मतौ छः सूक्तसाम्नोः** ५।२।५९। मत्वर्थे छः स्यात्। अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तम्। वारवन्तीयं साम।

१८६०। **अध्यायानुवाकयोर्लुक्** ५।२।६०। मत्वर्थस्य छस्य। अत एव ज्ञापकात्तत्र छः। विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक्। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः।

१८६१। **विमुक्तादिभ्योऽण्** ५।२।६१। मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः। विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः। दैवासुरः।

१८६२। **गोषदादिभ्यो वुन्**। ५।२।६२। मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदकः। इषेत्वकः।

१८६३। **तत्र कुशलः पथः** ५।२।६३। वुन् स्यात्। पथि कुशलः पथकः।

१८६४। **आकर्षादिभ्यः कन्** ५।२।६४। आकर्षे कुशलः आकर्षकः। 'आकषादिभ्यः' इति रेफरहितो मुख्यः पाठः। आकषो निकषोपलः।

१८६५ **धनहिरण्यात्कामे** ५।२।६५। कामः इच्छा। धने कामो धनको देवदत्तस्य। हिरण्यकः।

१८६६। **स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते** ५।२।६६। केशेषु प्रसितः केशकः। तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः।

१८६७ । उदराट्ठगाद्यूने ५।२।६७ । अविजिगीषौ ठक् स्यात्कनोऽपवादः । बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः उदरे प्रसितः औदरिकः । 'आद्यूने' किम् ? उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

१८६८ । सस्येन परिजातः ५।२।६८ । कन् स्वर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । 'शस्येन' इति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः ।

१८६९ । अंशं हारी ५।२।६९ । 'हारी' इत्यावश्यके णिनिः । अत एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको दायादः ।

१८७० । तन्त्रादचिरापहृते ५।२।७० । तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ।।

१८७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ५।२।७१ । आयुधजीविनो ब्राह्मणाः यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्योष्णादेशो निपात्यते ।

१८७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५।२।७२ । शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीत्युष्णकः शीघ्रकारी ।

१८७३ । अधिकम् ५।२।७३ । अध्यारूढशब्दात्कनुत्तरपदलोपश्च ।

१८७४ । अनुकाभिकाभीकः कमिता ५।२।७४ । अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः—अभीकः ।

१८७५ पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५ । अनृजुरुपायः पार्श्वम् तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

१८७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ५।२।७६ । तीक्ष्णः

उपायोऽयःशूलं, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः ।

१८७७ । **तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा** ५।२।७७। कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं-द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । ॐ४१६ **तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च लुक्**ॐ । षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

१८७८ । **स एषां ग्रामणीः** ५।२।७८ । देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः ।

१८७९ । **शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे** ५।२।७९ । शृङ्खलकः करभः ।

१८८० । **उत्क उन्मनाः** ५।२।८० । उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । उत्कः उत्कण्ठितः ।

१८८१ । **कालप्रयोजनाद्रोगे** ५।२।८१ । कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । 'रोगे' किम् ? द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

१८८२ । **तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्** ५।२।८२ । प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्स्याद्यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी । ॐ४१७ **वटकेभ्य इनिर्वाच्यः**ॐ । वटकिनी ।

१८८३ । **कुल्माषादञ्** ५।२।८३ । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ।

१८८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५।२।८४। श्रोत्रियः । 'वा' इत्यनुवृत्तेः छान्दसः ।

१८८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५।२।८५। श्राद्धी–श्राद्धिकः ।

१८८६ । पूर्वादिनिः ५।२।८६। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

१८८७ । सपूर्वाच्च ५।२।८७। कृतपूर्वी ।

१८८८ । इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८। इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

१८८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

१८९० । अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् ।

१८९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ५।२।९१। साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।

१८९२ । क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ।

१८९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ५।२।९३। इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । 'इति' शब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

इति तद्धिते पाञ्चमिकप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

१८९४ । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५।२।९४। गावोऽस्याऽस्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ (श्लो०वा०) ।

१८९५ । **रसादिभ्यश्च** ५।२।९५। मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनम् । '**रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह·गुणात्**' (ग०) । '**एकाचः**' (ग०) । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

१८९६ । **तसौ मत्वर्थे** १।४।१९। तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । 'वसोः सम्प्रसारणम्' (सू० ४३६ , विदुष्मान् । **॥४५८ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः॥** । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ।

१८९७ । **मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः** ८।२।९। मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु–यवमान् , भूमिमान् ।

१८९८ । **झयः** ८।२।१०। झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ।

१८९९ । **संज्ञायाम्** ८।२।११। मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । 'शरादीनां च' (सू. १०४४) इति दीर्घः ।

१९०० । **आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती** ८।२।१२। एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः, आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्र आसनवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः, अष्ठीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमान् अन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः, चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवान् अन्यत्र कक्ष्यायाः । सम्प्रसारम् , कक्षीवान् नाम ऋषिः । कक्ष्यावान् अन्यत्र । लवणशब्दस्य

रुमण्भावः, रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवान् अन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च, चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवती अन्यत्र ।

१९०१ । **उदन्वानुदधौ च** ८।२।१३ । उदकस्योदन्भावो मतावुदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ।

१९०२ । **राजन्वान्सौराज्ये** ८।२।१४ । राजन्वती भूः । राजवान् अन्यत्र ।

१९०३ । **प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्** ५।२।९६। चूडालः-चूडावान् । 'प्राणिस्थात्' किम् ? शिखावान्दीपः । 'आतः' किम् ? हस्तवान् । ॐ४५९ **प्राण्यङ्गादेव**ॐ । नेह-मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे 'चूडालोऽसि' इत्यादौ 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' (सू० ३६५९) इति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

१९०४ । **सिध्मादिभ्यश्च** ५।२।९७ । लज्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते, न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् । तेन आकारान्तेभ्य इनिठनौ न । **'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' (ग)** । वातूलः ।

१९०५ । **वत्सांसाभ्यां कामबले** ५।२।९८ । आभ्यां लज्वा स्याद् यथासङ्ख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

१९०६ । **फेनादिलच्च** । ५।२।९९ । चाल्लच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः — फेनलः—फेनवान् ।

१९०७ ।**लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः** ५।२।१०० । लोमादिभ्यः शः, लोमशः-लोमवान् । रोमशः-रोमवान् । पामादिभ्यो नः, पामनः । **'अङ्गात्कल्याणे' (ग)** । अङ्गना । **'लक्ष्म्या अच्चण॰**

(ग)। लक्ष्मणः। ॐ४६० **विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः**ॐ। विषुणः। पिच्छादिभ्य इलच्, पिच्छिलः-पिच्छवान्। उरसिलः— उरस्वान्।

१९०८। **प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः** ५।२।१०१। प्राज्ञो व्याकरणम्। प्राज्ञा। श्राद्धः। आर्चः। ॐ४६१ **वृत्तेश्च**ॐ। वार्तः।

१९०९। **तपःसहस्राभ्यां विनीनी** ५।२।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः। तपस्वी। सहस्री। असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा भूदिति। सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम्।

१९१०। **अण् च** ५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः। तापसः। साहस्रः। ॐ४६२ **ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्**ॐ। ज्यौत्स्नः। तामिस्रः।

१९११। **सिकताशर्कराभ्यां च** ५।२।१०४। सैकतो घटः। शार्करः।

१९१२। **देशे लुबिलचौ च** ५।२।१०५। चादण्मतुप् च। सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः--सिकतिलः-सैकतः-सिकतावान्। एवं 'शर्करा' इत्यादि।

१९१३। **दन्त उन्नत उरच्** ५।२।१०६। उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः।

१९१४। **ऊषसुषिमुष्कमधो रः** ५।२।१०७। ऊषरः। सुषिरः। मुष्कोऽण्डः, मुष्करः। मधु माधुर्यम्, मधुरः। ॐ४६३ **रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसङ्ख्यानम्**ॐ। खरः। मुखरः। कुञ्जो हस्तिहनुः, कुञ्जरः। ४६४ **नगपांसुपाण्डुभ्यश्च**ॐ। नगरम्। पांसुरः। पाण्डुरः। पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव। ॐ४६५ **कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च**ॐ। कच्छुरः।

१९१५ । **द्युद्रुभ्यां मः ५।२।१०८** । द्युमः । द्रुमः ।

१९१६ । **केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५।२।१०९** । प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् । केशवः-केशी-केशिकः-केशवान् । **॥४६६ अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥** । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः । **॥४६७ अर्णसो लोपश्च॥** । अर्णवः ।

१९१७ । **गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ५।२।११०** । ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम् , गाण्डीवम् अर्जुनस्य धनुः । अजगवं पिनाकः ।

१९१८ । **काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ५।२।१११** । काण्डीरः । आण्डीरः ।

१९१९ । **रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ५।२।११२** । रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । 'वले' (सू. १०४२) इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिषद्वलः । 'पर्षत्' इति पाठान्तरम् । पर्षद्वलम् । **॥४६८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥** । भ्रातृवलः, पुत्रवलः, शत्रुवलः, 'वले' (सू. १०४२) इत्यत्र 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ।

१९२० । **दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५।२।११३** । दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

१९२१ । **ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ५।२।११४** । मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः, ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् , तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् , शृङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी-ऊर्जस्वलः । 'ऊर्जोऽसुगागमः'

इति वृत्तिस्तु चिन्त्या, 'ऊर्जस्वतीः' इतिवदसुन्नन्तत्वेनैवोपपत्तेः। गोशब्दान्मिनिः, गोमी। मलशब्दादिनच्, मलिनः। ईमसश्च, मलीमसः।

१९२२। **अत इनिठनौ** ५।२।११५। दण्डी – दण्डिकः।

१९२३। **व्रीह्यादिभ्यश्च** ५।२।११६। व्रीही—व्रीहिकः। न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते, किं तर्हि? **॥४६९ शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः॥। ॥४७० यवखदादिभ्य इकः॥।** अन्येभ्य उभयम्।

१९२४। **तुदादिभ्य इलच्च** ५।२।११७। चादिनिठनौ मतुप्च। तुन्दिलः तुन्दी-तुन्दिकः तुन्दवान्। उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि। **'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' (ग)**। विवृद्ध्युपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः। विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः कर्णी कर्णिकः-कर्णवान्।

१९२५। **एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम्** ५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः। ऐकसहस्रिकः। गौशतिकः। गौसहस्रिकः।

१९२६। **शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्** ५।२।११९। निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्ठञ्स्यान्मत्वर्थे। नैष्कशतिकः। नैष्कसहस्रिकः।

१९२७। **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्** ५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः। प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः। 'आहत–' इति किम्? रूपवान्। **॥४७१ अन्येभ्योऽपि दृश्यते॥।** हिम्याः पर्वताः। गुण्याः ब्राह्मणाः।

१९२८। **अस्मायामेधास्रजो विनिः** ५।२।१२१। यशस्वी–यशस्वान्। मायावी। व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ। मायी-मायिकः। किन्नन्तत्वात्कुः, स्रग्वी। **॥४७२ आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च॥।** आम-

यावी । ॐ४७३ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॐ । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । ॐ४७४ फलबर्हाभ्यामिनच् ॐ । फलिनः । बर्हिणः । ॐ४७५ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॐ । इन्ठनौ मतुप्च । हृदयालुः हृदयी·हृदयिकः· हृदयवान् । ॐ४७६ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ॐ । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । 'स्फायितञ्चि' (उ०सू०१७०) इति रक्, तृप्रः पुरोडाशः, तं न सहते तृप्रालुः । 'तृप्रं दुःखम्' इति माधवः । ॐ४७७ हिमाच्चेलुः ॐ । हिमं न सहते हिमेलुः । ॐ४७८ बलादूलः ॐ । बलं न सहते बलूलः । ॐ४७९ वातात्समूहे च ॐ । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातूलः । ॐ४८० तप्पर्वमरुद्भ्याम् ॐ । पर्वतः । मरुत्तः ।

१९२९ । **ऊर्णाया युस्** ५।२।१२३। सित्त्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र 'छन्दसि' इति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि 'अहं शुभमोः–' (सू. १९४९) इत्यत्रैव ऊर्णाग्रहणं कुर्यात् ।

१९३० । **वाचो ग्मिनिः** ५।२।१२४। वाग्ग्मी ।

१९३१ । **आलजाटचौ बहुभाषिणि** ५।२।१२५। ॐ४८१ कुत्सित इति वक्तव्यम् ॐ । कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते, स 'वाग्ग्मी' इत्येव ।

१९३२ । **स्वामिन्नैश्वर्ये** ५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ।

१९३३ । **अर्शआदिभ्योऽच्** ५।२।१२७। अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

१९३४ । **द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः** ५।२।१२८। द्वन्द्वः कटकवलयिनी, शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः- कुष्ठी, किलासी । गर्ह्यं निन्द्यम्—ककुदावर्ती, काकतालुकी । 'प्राणिस्थात्' किम् ? पुष्पफल-

वान् घटः । **॥४८२ प्राण्यङ्गान्न॥** । पाणिपादवती । 'अतः' इत्येव, चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

१९३५ । **वातातीसाराभ्यां कुक्च** ५।२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी । **'रोगे चायमिष्यते'** (भा० इ०) । नेह-वातवती गुहा । **॥४८३ पिशाचाच्च॥** । पिशाचकी ।

१९३६ । **वयसि पूरणात्** ५।२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उष्ट्रः । ठन्बाधनार्थमिदम् । 'वयसि' किम् ? पञ्चमवान् ग्रामः ।

१९३७ । **सुखादिभ्यश्च** ५।२।१३१। इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । **'माला क्षेपे'** (ग) । माली ।

१९३८ । **धर्मशीलवर्णान्ताच्च** ५।१।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

१९३९ । **हस्ताज्जातौ** ५।२।१३३। हस्ती । 'जातौ' किम् ? हस्तवान् पुरुषः ।

१९४० । **वर्णाद् ब्रह्मचारिणि** ५।२।१३४। वर्णी ।

१९४१ । **पुष्करादिभ्यो देशे** ५।२।१३५। पुष्करिणी । पद्मिनी । 'देशे' किम ? पुष्करवान् करी । **॥४८४ बाहूरुपूर्वपदाद्बलात्॥** । बाहुबली । ऊरुबली । **॥४८५सर्वादेश्च॥**। सर्वधनी । सर्वबीजी ।**॥४८६ अर्थाच्चासन्निहिते॥** । अर्थी । सन्निहिते तु-अर्थवान् । **॥४८७ तदन्ताच्च॥** । धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ।

१९४२ । **बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्** ५।२।१३६। बलवान्-बली । उत्साहवान्—उत्साही ।

१९४३ । **संज्ञायां मन्माभ्याम्** ५।२।१३७। मन्नन्तान्मान्ता-

च्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । "संज्ञायाम्" किम् ? सोमवान् ।

१९४४ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ५।२।१३८। 'कम्' 'शम्' इति मान्तौ । 'कम्' इत्युदकसुखयोः । शम्' इति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंबः–कंभः–कंयुः–कंतिः–कंतुः–कंतः–कंयः । शंवः–शंभः–शंयुः–शंतिः–शंतुः–शंतः शंयः। अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ।

१९४५ । तुन्दिवलिवटेर्भः ५।२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । 'मूर्धन्योपयोऽयम्' इति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादित्वात् 'वलिनः' अपि ।

१९४६ । अहंशुभमोर्युस् ५।२।१४०। 'अहम्' इति मान्तमव्ययमहङ्कारे ।'शुभम्' इति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः । इति तद्धिते मत्वर्थीयप्रकरणम् ।

अथ तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम् ।

१९४७ । प्राग्दिशो विभक्तिः ५।३।१। 'दिक्छब्देभ्यः' (सू० १९७४) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । 'समर्थानाम्' इति 'प्रथमात्' इति च निवृत्तम् । 'वा' इति त्वनुवर्तत एव ।

१९४८ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५।३।२। 'किमः' 'सर्वनाम्नः' 'बहुशब्दाच्च' इति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

१९४९ । इदम इश् ५।३।३। प्राग्दिशीये परे ।

१९५० । एतेतौ रथोः ५।३।४। इदंशब्दस्य 'एत' 'इत' इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

१९५१। एतदोऽन् ५।३।५। योगविभागः कर्तव्यः। 'एतदः'। एतेतौ स्तो रथोः। 'अन्' 'एतदः' इत्येव। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (सू० २३६)।

१९५२। सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ५।३।६। प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात्।

१९५३। पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७। पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा।

१९५४। कु तिहोः ७।२।१०४। किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः। कुतः-कस्मात्। यतः। ततः। अतः। इतः। अमुतः। बहुतः। द्व्यादेस्तु-द्वाभ्याम्।

१९५५। तसेश्च ५।३।८। किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात्। स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम्।

१९५६। पर्यभिभ्यां च ५।३।९। आभ्यां तसिल्स्यात्। **॥४८८ सर्वोभयार्थाभ्यामेव॥**। परितः। सर्वत इत्यर्थः। अभितः। उभयत इत्यर्थः।

१९५७। सप्तम्यास्त्रल् ५।३।१०। कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र।

१९५८। इदमो हः ५।३।११। त्रलोऽपवादः। इशादेशः, इह।

१९५९। किमोऽत् ५।३।१२। वाग्रहणमपकृष्यते। सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्। पक्षे त्रल्।

१९६०। क्वाति ७।२।१०५। किमः क्वादेशः स्यादति। क्व-कुत्र।

१९६१। वा ह च च्छन्दसि ५।३।१३। 'कुह स्थः, कुह जग्मथुः'।

१९६२ । एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ २।४।३३। अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः । अतोऽत्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः ।

१९६३ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ५।३।१४। पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः, देवानाम्प्रियः, आयुष्मान् ।

१९६४ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ५।३।१५। सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा-सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । 'काले' किम् ? सर्वत्र देशे ।

१९६५ । इदमो र्हिल् ५।३।१६। सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । 'काले' किम् ? इह देशे ।

१९६६ । अधुना ५।३।१७ । इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थे अधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । 'यस्य—'(सू० ३११) इति लोपः । अधुना ।

१९६७ । दानीं च ५।३।१८। इदानीम् ।

१९६८ । तदो दा च ५।३।१९। तदा-तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

१९६९ । अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ५।३।२१। कर्हि-कदा । यर्हि-यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन्काले-एतर्हि ।

१९७० । सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ५।३।२२। एते निपात्यन्ते । **%५८९समानस्य सभावो द्यस् चाहनि%** । समानेऽहनि सद्यः ।

❀४९० पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे❀। पूर्वस्मिन्वत्सरे परुत्। पूर्वतरे वत्सरे परारि। **❀४९१ इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे❀।** अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः। **❀४९२ परस्मादेद्यव्यहनि❀।** परस्मिन्नहनि परेद्यवि। **❀४९३ इदमोऽश् द्यश्च❀।** अस्मिन्नहनि अद्य। **❀४९४ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस्❀।** पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। **❀४९५ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः❀** उभयद्युः।

१९७१। प्रकारवचने थाल् ५।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थालस्यात्स्वार्थे। तेन प्रकारेण तथा। यथा।

१९७२। इदमस्थमुः ५।३।२४। थालोऽपवादः। **❀४९६ एतदोऽपि वाच्यः❀।** अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम्।

१९७३। किमश्च ५।३।२५। केन प्रकारेणकथम्।

इति तद्धिते प्राग्दिशीयप्रकरणम्।

अथ तद्धिते स्वार्थिकप्रकरणम्।

१९७४। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ५।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः स्यात्।

१९७५। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ५।३।३९। एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्, तद्योगे चैषां क्रमात् 'पुर्' 'अध्' 'अव्' इत्यादेशाः स्युः।

१९७६। अस्ताति च ५।३।४०। आस्तातौ परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः। पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात्। अधः—अधस्तात्। अवः—अवस्तात्।

१९७७ । विभाषाऽवरस्य ५।३।४१ । अवरस्यास्तातौ परे अव् स्याद्वा । अवस्तात्–अवरस्तात् एवं देशे काले च । 'दिशि रूढेभ्यः' किम् ? ऐन्द्र्यां वसति । 'सप्तम्याद्यन्तेभ्यः' किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः । 'दिगादिवृत्तिभ्यः' किम् ? पूर्वस्मिन्गुरौ वसति । 'अस्ताति च' (सू. १९७६) इति ज्ञापकादसिरस्तातिं न बाधते ।

१९७८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५।३।२८ । अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

१९७९ । विभाषा परावराभ्याम् ।५।३।२९ । परतः, अवरतः, परस्तात् , अवरस्तात् ।

१९८० । अञ्चेर्लुक् ५।३।३० । अञ्चत्यन्ताद्दिक्छब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । 'लुक्तद्धितलुकि' (सू. १५००) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ।

१९८१ । उपर्युपरिष्टात् ५।३।३१ । अस्तातेर्विषये ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद् रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ । उपरि—उपरिष्टाद् वा (१) वसति, आगतो, रमणीयं वा ।

१९८२ । पश्चात् ५।३।३२ । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

१९८३ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ५।३।३४ । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

१९८४ । एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ५।३।३५ । उत्तरादिभ्य एनब्वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह केचिदुत्तरादीननु-

---

(१) सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तानां क्रमेणोदाहरणम् ।

वर्त्यं दिक्छब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ।

१९८५ । **दक्षिणादाच्** ५।३।३६ । अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । 'अपञ्चम्याः' इत्येव । दक्षिणाद् आगतः ।

१९८६ । **आहि च दूरे** ५।३।३७ । दक्षिणाद् दूरे आहि स्यात्, चादाच् । दक्षिणाहि-दक्षिणा ।

१९८७ । **उत्तराच्च** ५।३।३८ । उत्तराहि—उत्तरा ।

१९८८ । **सङ्ख्याया विधार्थे धा** ५।३।४२ । क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्सङ्ख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

१९८९ । **अधिकरणविचाले च** ५।३।४३ । द्रव्यस्य सङ्ख्यान्तरापादने सङ्ख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

१९९० । **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** ५।३।४४ । ऐकध्यम्-एकधा ।

१९९१ । **द्वित्र्योश्च धमुञ्** ५।३।४५ । आभ्यां 'धा' इत्यस्य धमुञ्स्याद्वा । द्वैधम् – द्विधा । त्रैधम्-त्रिधा । **ॐ४९७ धमुञन्तात्स्वार्थे 'ड' दर्शनम्ॐ** । पथि द्वैधानि ।

१९९२ । **एधाच्च** ५।३।४६ । द्वेधा । त्रेधा ।

१९९३ । **याप्ये पाशप्** ५।३।४७ । कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

१९९४ । **पूरणाद्भागे तीयादन्** ५।३।४८ । द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । **ॐ४९८ तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यःॐ** । द्वैतीयीकः-द्वितीयः । तार्तीयीकः-तृतीयः । **ॐ४९९ न विद्यायाःॐ** । द्वितीया, तृतीया विद्या इत्येव ।

१९९५ । **प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि** ५।३।४९ । पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

१९९६ । **षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च** ५।३।५०। ञादन् । षष्ठो भागः षाष्ठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

१९९७ । **मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च** ५।३।५१। षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो, माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । ञस्य अनो वा लुक् । चकाराद्यथाप्राप्तम् । षष्ठः-षाष्ठः । अष्टमः-आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं 'पूर्वत्र ञानौ नित्यौ' इति ज्ञापयति ।

१९९८ । **एकादाकिनिच्चासहाये** ५।३।५२। चात्कन्लुकौ । एकः-एकाकी-एककः ।

१९९९ । **भूतपूर्वे चरट्** ५।३।५३। आढयो भूतपूर्वः आढ्यचरः ।

२००० । **षष्ठ्या रूप्य च** ५।३।५४। षष्ठ्यन्ताद् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वा गौः कृष्णरूप्यः-कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंवत्, शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः।

२००१ । **अतिशायने तमबिष्ठनौ** ५।३।५५। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाढ्यः आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

२००२ । **तिङश्च** ५।३।५६। तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप्स्यात् ।

२००३ । **तरप्तमपौ घः** १।१।२२। एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

२००४ । **किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे** ५।४।११। किम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । किन्तमाम् । प्राह्णेतमाम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमः तरुः ।

२००५ । **द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ** ५।३।५७।

द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः-लघीयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः-पटीयांसः।

२००६। **अजादी गुणवचनादेव** ५।३।५८। इष्ठन्नीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः। नेह-पाचकतरः-पाचकतमः।

२००७। **तुश्छन्दसि** ५।३।५९। तृन्तृजन्तादिष्ठन्नीयसुनौ स्तः।

२००८। **तुरिष्ठेमेयःसु** ६।४।१५४। तृशब्दस्य लोपः स्यात् इष्ठेमेयःसु परेषु। अतिशयेन कर्ता करिष्ठः। दोहीयसी धेनुः।

२००९। **प्रशस्यस्य श्रः** ५।३।६०। अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः।

२०१०। **प्रकृत्यैकाच्** ६।४।१६३। इष्ठादिष्वेकाच्प्रकृत्या स्यात्। श्रेष्ठः। श्रेयान्

२०११। **ज्य च** ५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः। ज्येष्ठः।

२०१२। **ज्यादादीयसः** ६।४।१६०। 'आदेः परस्य' (सू. ४४) ज्यायान्।

२०१३। **वृद्धस्य च** ५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाद्योः। ज्येष्ठः-ज्यायान्।

२०१४। **अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ** ५।३।६३। अजाद्योः। नेदिष्ठः-नेदीयान्। साधिष्ठः-साधीयान्।

२०१५। **स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः** ६।४।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु। स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवम् ईयस्। ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वादित्वात् ह्रसिमा, क्षेपिमा, क्षोदिमा।

२०१६ । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः ६।४।१५७। प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुन् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घादीनां पृथ्वादित्वात् 'प्रेमा' इत्यादि ।

२०१७ । बहोर्लोपो भू च बहोः ६।४।१५८। बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा-भूयान् ।

२०१८ । इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९। बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ।

२०१९ । युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ५।३।६४। एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे यविष्ठः । अल्पिष्ठः । इत्यादि ।

२०२० । विन्मतोर्लुक् ५।३।६५। विनो मतुपश्च लुक्स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः-स्रजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः-त्वचीयान् ।

२०२१ । प्रशंसायां रूपप् ५।३।६६। सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

२०२२ । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५।३।६७। ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । विद्वद्देश्यः-विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् ।

२०२३ । विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ५।३।६८। ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव, न तु परतः । ईषदूनः पटुः बहुपटुः--पटुकल्पः । 'सुपः' किम् ? यजतिकल्पम् ।

२०२४ । प्रकारवचने जातीयर् ५।३।६९। प्रकारवति चायम् । थाल्तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ।

अथ स्वार्थिकेषु प्रागिवीयप्रकरणम् ।

२०२५ । प्रागिवात्कः ५।३।७०। 'इवे प्रतिकृतौ' (सू. २०५१) इत्यतः प्राक्काधिकारः ।

२०२६ । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ५।३।७१। 'तिङश्च' (सू. २००२) इत्यनुवर्तते ।

२०२७ । कस्य च दः ५।३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ।

२०२८ । अज्ञाते ५।३।७३। कस्यायमश्वः अश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । ॐ१०० **ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्** ॐ । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । 'ओकार—' इत्यादि किम् ? त्वयका । मयका । ॐ५०१ **अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः** ॐ । मित्त्वादन्त्यादचः परः । तूष्णीकाम् आस्ते । ॐ५०२ **शीले को मलोपश्च** ॐ । तूष्णींशीलः तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ।

२०२९ । कुत्सिते ५।३।७४। कुत्सितः अश्वः अश्वकः ।

२०३० । संज्ञायां कन् ५।३।७५। कुत्सिते कन्स्यात्तदन्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वरार्थं वचनम् ।

२०३१ । अनुकम्पायाम् ५।३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

२०३२ । नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७। सामदानादिरूपा नीतिः, तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते

धानकाः । गुडकाः । एहकि । अद्धकि । पूर्वेणानुकम्प्यमानात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासम्बन्धेऽपीति विशेषः ।

२०३३ । **बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा** ५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये ।

२०३४ । **घनिलचौ च** ५।३।७९। तत्रैव ।

२०३५ । **ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः** ५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते। अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः—देवियः— देविलः- देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तः वायुदत्तकः । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् , वायुकः। पितृकः।**॥५०३ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः॥**। अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः। **॥५०४ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः॥** । देवदत्तकः-देवकः। **॥५०५ लोपः पूर्वपदस्य च॥** । दत्तिकः—दत्तियः—दत्तिलः—दत्तकः। **॥५०६ विनाऽपि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः॥**। देवदत्तः—दत्तः—देवः। सत्यभामा—भामा--सत्या। **॥५०७ उवर्णाल्ल इलस्य च॥**। भानुदत्तः-भानुलः । **॥५०८ ऋवर्णादपि॥** । सवित्रियः—सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।
अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥

२०३६ । **प्राचामुपादेरडज्वुचौ च** ५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पितः उपेन्द्रदत्तः उपडः – उपकः—उपियः—उपिलः— उपिकः—उपेन्द्रदत्तकः । षड् रूपाणि ।

२०३७ । **जातिनाम्नः कन्** ५।३।८१। 'मनुष्यनाम्न' इत्येव ।

जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्स्यादनुकम्पायां नीतौ च। सिंहकः। शरभकः। रासभकः। **%५०९ द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः%**। कहोडः। कहिकः। **%५१० एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः%**। वागाशीर्दत्तः वाचिकः। कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक इति? षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम्।

२०३८। **शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्** ५।३।८४। एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपः स्यात्। पूर्वस्यापवादः। अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः—शेवलियः—शेवलिलः। सुपरिकः। विशालिकः। वरुणिकः। अर्यमिकः।

२०३९। **अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च** ५।३।८२। अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन्, तस्य चोत्तरपदलोपः। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः। सिंहकः।

२०४०। **अल्पे** ५।३।८५। अल्पं तैलं तैलकम्।

२०४१। **ह्रस्वे** ५।३।८६। ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः।

२०४२। **संज्ञायां कन्** ५।३।८७। ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् पूर्वस्याऽपवादः। वंशकः। वेणुकः।

२०४३। **कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः** ५।३।८८। ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शमीरः। शुण्डारः।।

२०४४। **कुत्वा डुपच्** ५।३।८९। ह्रस्वा कुतूः कुतुपः। **'कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्' इत्यमरः।**

२०४५। **कासूगोणीभ्यां ष्टरच्** ५।३।९०। आयुधविशेषः। कासूः। ह्रस्वा सा कासूतरी। गोणीतरी।

२०४६। **वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे** ५।३।९१। वत्सतरः,

द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्व एवायम् ।

२०४७ । **किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५।३।९२।** अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया—कः, यः, सः ।

२०४८ । **वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५।३।९३।** बहूनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमज्वा स्यात् । 'जातिपरिप्रश्ने' इति प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम्, यकः । सकः । महाविभाषया—यः, सः । किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि, कतरः ।

२०४९ । **एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४।** डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोः एकतरः मैत्रः । एषाम् एकतमः ।

२०५० । **अवक्षेपणे कन् ५।३।९५।** व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिहोदाहरणम् । स्वतः कुत्सितं तु 'कुत्सिते' (सू. २०२९) इत्यस्य ।

इति तद्धिते स्वार्थिकेषु प्रागिवीयप्रकरणम् ।

२०५१ । **इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६।** कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः । 'प्रतिकृतौ' किम् ? गौरिव गवयः ।

२०५२ । **संज्ञायां च ५।३।९७।** इवार्थे कन् स्यात् समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ।

२०५३ । **लुम्मनुष्ये ५।३।९८।** संज्ञायां च' (सू. २०५२) इति विहितस्य कनो लुप्स्यान्मनुष्ये वाच्ये । 'चञ्चा तृणमयः पुमान्' । चञ्चेव मनुष्यः चञ्चा वध्रिका ।

२०५४ । **जीविकार्थे चापण्ये ५।३।९९।** जीविकार्थे यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्स्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देव-

लकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम्। 'अपण्ये' किम्? हस्तिकान् विक्रीणीते।

२०५५। **देवपथादिभ्यश्च** ५।३।१००। कनो लुप्स्यात्। देवपथः। हंसपथः। आकृतिगणोऽयम्।

२०५६। **वस्तेर्ढञ्** ५।३।१०१। 'इव' इत्यनुवर्तत एव। 'प्रतिकृतौ' इति निवृत्तम्। वस्तिरिव वास्तेयम्। वास्तेयी।

२०५७। **शिलाया ढः** ५।३।१०२। शिलेव शिलेयम्। 'योगविभागात् ढञपि' इत्येके। शैलेयम्।

२०५८। **शाखादिभ्यो यः** ५।३।१०३। शाखेव शाख्यः। मुख्यः। जघनमिव जघन्यः। अग्र्यः। शरण्यः।

२०५९। **द्रव्यं च भव्ये** ५।३।१०४। द्रव्यम्, अयं ब्राह्मणः।

२०६०। **कुशाग्राच्छः** ५।३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः।

२०६१। **समासाच्च तद्विषयात्** ५।३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात्। काकतालीयो देवदत्तस्य वधः। इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः। तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः। अजाकृपाणीयः। 'अतर्कितोपनतः' इति फलितोऽर्थः।

२०६२। **शर्करादिभ्योऽण्** ५।३।१०७। शर्करेव शार्करम्।

२०६३। **अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक्** ५।३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः। भरुजेव भारुजिकः।

२०६४। **एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्** ५।३।१०९। एकशालाशब्दादिवार्थे ठज्वा। पक्षे ठक्। एकशालेव एकशालिकः-ऐकशालिकः।

२०६५। **कर्कलोहितादीकक्** ५।३।११०। कर्कः शुक्लोऽश्वः, स इव कार्कीकः लौहितीकः स्फटिकः।

२०६६। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ५।३।११२। स्वार्थो निवृत्तः। नानाजातीयाः अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्घाः पूगाः, तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात्। लौहितध्वज्यः। 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (सू. ११०२) व्रातः-कापोतपाक्यः। च्फञ्-कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः।

२०६७। आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ५।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ञ्यट्। क्षौद्रक्यः। मालव्यः। टित्त्वान्ङीप्, क्षौद्रकी। 'आयुध—' इति किम्? मल्लाः। 'सङ्घ–' इति किम्? सम्राट्। 'वाहीकेषु' किम्? शबराः। 'अब्राह्मण–' इति किम्? गोपालकाः। शालङ्कायनाः। ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम्। राजन्ये स्वरूपग्रहणम्।

२०६८। वृकाट्टेण्यण् ५।३।११५। आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे। वार्केण्यः। 'आयुध–' इति किम्? जातिशब्दान्मा भूत्।

२०६९। दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तषष्ठाः।

'आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी।
क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः'॥ इति।

दामनीयः। दामनीयौ। दामनयः। औलपि–औलपीयः। त्रिगर्तः-कौण्डोपरथीयः, दाण्डकीयः।

२०७०। पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ५।३।११७। आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे। पार्शवः। पार्शवौ। पर्शवः। यौधेयः। यौधेयौ। यौधेयाः।

२०७१। अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णाव-

चक्षुमद्णो यञ् ५।२।११८। अभिजिदादिभ्योऽणणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्स्यात्। अभिजितोऽपत्यम् आभिजित्यः। वैदभृत्यः। शालावत्यः। शैखावत्यः। शामीवत्यः। और्णावत्यः। श्रौमत्यः।

२०७२। **ञ्यादयस्तद्राजाः ५।३।११९।** 'पूगाञ्ञ्यः-' (सू. २०६६) इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। तेनास्त्रियां बहुषु लुक्। लोहितध्वजाः। कपोतपाकाः। कौञ्जायनाः। ब्राध्नायनाः इत्यादि।

२०७३। **पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ५।४।१।** लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम्। अतो न स्थानिवत्। 'पादः पत्' (सू. ४०५)। 'तद्धितार्थ-' (सू. ७२९) इति समासे कृते **प्रत्ययः**। वुन्नन्तं स्त्रियामेव। द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम्। द्विशतिकाम्। **॥५११- पादशतग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्रापि दर्शनात्॥**। द्विमोदकिकाम्।

२०७४। **दण्डव्यवसर्गयोश्च ५।४।२।** वुन्स्यात् अवीप्सार्थमिदम्। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम्। द्विशतिकां व्यवसृजति। ददातीत्यर्थः।

२०७५। **स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।३।** जातीयरोऽपवादः। स्थूलकः। अणुकः। **॥५१२ चञ्चद्बृहतोरुपसङ्ख्यानम्॥**। चञ्चत्कः। बृहत्कः। 'सुराया अहौ' (ग) सुरावर्णोऽहिः सुरकः।

२०७६। **अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४।** छिन्नकम्। भिन्नकम्। अभिन्नकम्।

२०७७। **न सामिवचने ५।४।५।** सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान्न कन्। सामिकृतम्। अर्धकृतम्। अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् पूर्वेण कन्न प्राप्तः। इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति। बहुतरकम्।

२०७८। **बृहत्या आच्छादने ५।४।६।** कन् स्यात्।

'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा' इत्यमरः । 'आच्छादने' किम् ? बृहती छन्दः ।

२०७९ । **अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात्खः** ५।४।७। स्वार्थे । अषडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता गावोऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनम् अरण्यम् । निपातात्पूर्वस्य मुम् । अलं कर्मणे अलङ्कर्मीणः । अलम्पुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्योऽयं खः, उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् । अन्येऽपि केचित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते–'**तमबादयः प्राक्कनः, ञ्यादयः प्राग्वुनः, आमादयः प्राङ्मयटः, बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्च**' इति भाष्यम् ॥

२०८० । **विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्** ५।४।८। अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्–प्राचीनम् । प्रत्यक्–प्रतीचीनम् । अवाक्–अवाचीनम् । '**निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्याऽवमाधमाः**' इत्यमरः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् अर्वाचीनम् । 'अदिक्स्त्रियाम्' किम् ? प्राची दिक्, उदीची दिक् । 'दिग्ग्रहणम्' किम् ? प्राचीना ब्राह्मणी । 'स्त्रीग्रहणम्' किम् ? प्राचीना ग्रामादाम्राः ।

२०८१ । **जात्यन्ताच्छ बन्धुनि** ५।४।९। ब्राह्मणजातीयः । 'बन्धुनि' किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु ।

२०८२ । **स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत्** ५।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत्स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः–पितृस्थानः । 'सस्थानेन' किम् ? गोः स्थानम् ।

२०८३ । **अनुगादिनष्ठक्** ५।४।१३। अनुगतीत्यनुगादी, स एव आनुगादिकः ।

२०८४ । **विसारिणो मत्स्ये** ५।४।१६। अण्स्यात् । वैसारिणः ।

'मत्स्ये' इति किम् ? विसारी देवदत्तः ।

२०८५। सङ्ख्यायाः क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ५।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच्स्यात् । पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । 'सङ्ख्यायाः' किम् ? भूरिवारान्भुङ्क्ते ।

२०८६ । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । 'रात्सस्य' (सू० २८०), चतुः ।

२०८७ । एकस्य सकृच्च ५।४।१९। सकृदित्यादेशः स्यात्, चात्सुच् । सकृद् भुङ्क्ते । 'संयोगान्तस्य'-(सू० ५४) इति सुचो लोपः, न तु 'हल्ङ्याप्'-(सू० २५२) इति, 'अभैत्सीत्' इत्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् ।

२०८८ । विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ५।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकृत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते । 'आसन्नकाले' किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२०८९ । तत्प्रकृतवचने मयट् ५।४।२१। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं, तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये-प्रकृतमन्नम् अन्नमयम्, अपूपमयम्, यवागूमयी । द्वितीये-अन्नमयो यज्ञः, अपूपमयं पर्व ।

२०९० । समूहवच्च बहुषु ५।४।२२। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः मौदकिकम्—मोदकमयम् । शाष्कुलिकम्-शष्कुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे-मौदकिको यज्ञः-मोदकमयः ।

२०९१ । अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ५।४।२३। अनन्त एव आनन्त्यम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । 'इतिह' इति निपातसमुदायः, ऐतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ।

२०९२ । देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ५।४।२४। तदर्थं एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

२०९३ । पदार्घाभ्यां च ५।४।२५। पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । **॥५१३ नवस्य 'नू' आदेशो त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः॥** । नूत्नम्-नूतनम्-नवीनम् । **॥५१४ नश्च पुराणे प्रात्॥** पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः । चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम्-प्रत्नम्-प्रतनम्-प्रीणम् । **॥५१५ भागरूपनामभ्यो धेयः॥** । भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । **॥५१६ आग्नीध्रसाधारणादञ्॥** । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप्, आग्नीध्री, साधारणी ।

२०९४ । अतिथेर्ञ्यः ५।४।२६। 'तादर्थ्ये' इत्येव । अतिथये इदम् आतिथ्यम् ।

२०९५ । देवात्तल् ५।४।२७। देव एव देवता ।

२०९६ । अवेः कः ५।४।२८। अविरेव अविकः ।

२०९७ । यावादिभ्यः कन् ५।४।२९। याव एव यावकः । पणिकः ।

२०९८। लोहितान्मणौ ५।४।३०। लोहित एव मणिः लोहितकः ।

२०९९ । वर्णे चानित्ये ५।४।३१। लोहितकः कोपेन । **॥५१७ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा॥** । लोहितिका-लोहिनिका कोपेन ।

२१०० । रक्ते ५।४।३२। लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन्स्यात् । 'लिङ्गबाधनं वा' (वा ५१७) इत्येव । लोहितिका शाटी ।

२१०१ । कालाच्च ५।४।३३। 'वर्णे चानित्ये' (सू. २०९९)

'रक्ते' (सू. ११००) इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

२१०२ । विनयादिभ्यष्ठक् ५।४।३४। विनय एव वैनयिकः । सामयिकः । 'उपायाद्ध्रस्वत्वं च' (ग)। औपयिकः ।

२१०३ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ५।४।३५। सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्छब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् ।

'सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्' इत्यमरः ।

२१०४ । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५।४।३६। कर्मैव कार्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः ।

२१०५ । ओषधेरजातौ ५।४।३७। स्वार्थेऽञ् । औषधं पिबति । 'अजातौ' किम् ? ओषधयः क्षेत्रे रूढाः ।

२१०६ । प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

२१०७ । मृदस्तिकन् ५।४।३९। मृदेव मृत्तिका ।

२१०८ । सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४०। रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा-मृत्स्ना । उत्तरसूत्रे 'अन्यतरस्यां' ग्रहणान्नित्योऽयम् ।

२१०९ । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । ॐ५१८ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्ॐ । नेह बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ।

२११० । सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ५।४।४३। द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । माषं माषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दाः वृत्तावेकार्था एव । 'सङ्ख्यैकवचनात्' किम् ? घटं घटं ददाति । 'वीप्सायाम्

किम् ? द्वौ ददाति । 'कारकात्' इत्येव, द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

२१११ । **प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः** ५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति ।॥५११९ **आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्**॥। आदौ आदितः । मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः । वर्णतः ।

२११२ । **अपादाने चाहीयरुहोः** ५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति ग्रामतः । 'अहीयरुहोः', किम् ? स्वर्गाद्धीयते, पर्वतादवरोहति ।

२११३। **अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः** ५।४।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः चारित्रेणाऽतिगृह्यते—चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते—वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तः—वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । 'अकर्तरि' इति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ।

२११४ । **हीयमानपापयोगाच्च** ५।४।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते, वृत्तेन पापः—वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । 'अकर्तरि' इति किम् ? देवदत्तेन हीयते ।

२११५ **षष्ठ्या व्याश्रये** ५।४।४८। षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवाः अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य कर्णस्य पक्षे इत्यर्थः । 'व्याश्रये' किम् ? वृक्षस्य शाखा ।

२११६ । **रोगाच्चापनयने** ५।४।४९। रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः ।

'अपनयने' किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।

२११७ । **कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः** ५।४।५०।॥५२० **अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्**॥ । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ।

२११८ । **अस्य च्वौ** ७।४।३२। अवर्णस्य ईत्स्यात च्वौ । वेर्लोपः । च्व्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते, तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मीभवति । गङ्गीस्यात् । ॥५२१ **अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्**॥ । दोषाभूतम् अहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्च 'अव्ययीभावश्च' (सू. ४५२) इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

२११९ । **क्यच्व्योश्च** ६।४।१५२। हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्वौ च परतः । गार्गी भवति ।

२१२० । **च्वौ च** ७।४।२६। च्वौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुची भवति । पटू स्यात् । 'अव्ययस्य दीर्घत्वं न' इति केचित्, तन्निर्मूलम्, 'स्वस्ति स्यात्'इति तु महाविभाषया च्वेरभावात्सिद्धम् । 'स्वस्ती स्यात्' इत्यपि पक्षे स्यादिति चेद् ? अस्तु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्विरेव नोत्पद्यत इत्यस्तु । 'रीङृतः' (सू. १२३६), मात्री करोति ।

२१२१ । **अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च** ५।४।५१। एषां लोपः स्यात् च्विश्च । अरू करोति । उन्मनी स्यात् । उच्चक्षू करोति । विचेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ।

२१२२ । **विभाषा साति कार्त्स्न्ये** ५।४।५२। च्विविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ।

२१२३ । **सात्पदाद्योः** ८।३।१११। सस्य षत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते अग्निसात् भवति–अग्नी भवति।

भाषया वाक्यमपि। 'कात्स्न्र्ये'किम्? एकदेशेन शुक्लीभवति पटः।

२१२४। **अभिविधौ सम्पदा च ५।४।५३।** सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ। पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्विः, सम्पदा तु वाक्यमेव। अग्निसात् सम्पद्यते, अग्निसाद् भवति शस्त्रम्–अग्नी भवति। जलसात् सम्पद्यते, जलीभवति लवणम्। एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यभावः कार्त्स्न्यम्। बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः।

२१२५। **तदधीनवचने ५।४।५४।** सातिः स्यात्कृभ्वस्तिभिः संपदा च योगे। राजसात् करोति। राजसात् संपद्यते। राजाधीनमित्यर्थः।

२१२६। **देये त्रा च ५।४।५५।** तदधीने देये त्रा स्यात्सातिश्च कृभ्वादियोगे। विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्रा करोति। विप्रत्रा सम्पद्यते। पक्षे विप्रसात् करोति। 'देये' किम्? राजसाद् भवति राष्ट्रम्।

२१२७। **देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ५।४।५६।** एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च त्रा स्यात्। देवत्रा वन्दे रमे वा। बहुलोक्तेरन्यत्रापि, बहुत्रा जीवतो मनः।

२१२८। **अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ५।४।५७।** द्व्यच्, अवरं न्यूनम्, न तु ततो न्यूनम्, अनेकाच् इति यावत्, तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच्स्यात् कृभ्वस्तिभिर्योगे। **॥५२२ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्॥। ॥५२३ नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्॥।** डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात्। इति तकारपकारयोः पकारः। पटपटाकरोति। 'अव्यक्तानुकरणात्' किम्? दृषत् करोति। 'द्व्यजवरार्धात्' किम्? श्रत् करोति। 'अवर–' इति किम्? खरटखरटा करोति, त्रपटत्रपटा करोति। 'अनेकाचः' इत्येव सूत्रयितुमुचितम्। एवं हि 'डाचि' इति परसप्तम्येव द्वित्वे

सुवचा इत्यवधेयम् । 'अनितौ' किम् ? पटिति करोति ।

२१२९ । **कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ** ५।४।५८। द्वितीयादिभ्यो डाच्स्यात् कृञ एव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति द्वितीया करोति, तृतीया करोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षति शम्बा करोति । बीजेन सह कर्षति बीजा करोति ।

२१३० । **सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः** ५।४।५९। कृञो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणा करोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्षणं करोतीत्यर्थः ।

२१३१ । **समयाच्च यापनायाम्** ५।४।६०। 'कृषौ' इति निवृत्तम् । कृञो योगे डाच्स्यात् । समया करोति । कालं यापयतीत्यर्थः ।

२१३२ । **सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने** ५।४।६१। सपत्रा करोति मृगम् । सपुङ्खशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्रा करोति । सपुङ्खस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः । 'अतिव्यथने' किम् ? सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ।

२१३३ । **निष्कुलान्निष्कोषणे** ५।४।६२। निष्कुला करोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहेर्डाच् ।

२१३४ । **सुखप्रियादानुलोम्ये** ५।४।६३। सुखा करोति, प्रिया करोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ।

२१३५ । **दुःखात्प्रातिलोम्ये** ५।४।६४। दुःखा करोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः ।

२१३६ । **शूलात्पाके** ५।४।६५ । शूला करोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ।

२१३७ । **सत्यादशपथे** ५।४।६६। सत्या करोति भाण्डं वणिक् । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

२१३८ । मद्रात्परिवापणे ५।४।६७ । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रा करोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । ॐ५२४ भद्राच्चेति वक्तव्यम्ॐ । भद्रा करोति । अर्थः प्राग्वत् । 'परिवापणे'किम् ? मद्रं करोति, भद्रं करोति । इति स्वार्थिकप्रकरणम् ।

॥ इति तद्धिताः ॥

अथ द्विरुक्तप्रकरणम् ।

२१३९ । सर्वस्य द्वे ८।१।१ । इत्यधिकृत्य ।

२१४० । नित्यवीप्सयोः ८।१।४ । आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम्-वृक्षं वृक्षं सिञ्चति, ग्रामोग्रामो रमणीयः ।

२१४१ । परेर्वर्जने ८।१.५ । परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः । ॐ५२५ परेर्वर्जने वावचनम्ॐ । परि वङ्गेभ्यः ।

२१४२ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये ८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्टात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्योपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

२१४३ । वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८ । असूयायाम्-सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्मतौ-देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे-दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने-धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने-चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ।

२१४४ । एकं बहुव्रीहिवत् ८।१।९ । द्विरुक्तः एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकम् अक्षरम् । इह द्वयोरपि

सुपोर्लुकि कृते बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया आहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्भावादवग्रहे विशेषः । 'न बहुव्रीहौ' (सू० २२२) इत्यत्र पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्थम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामताऽस्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं, न तु बहुव्रीहाविवतीहातिदेशशङ्कैव नास्ति । एकस्मै देहि ।

२१४५ । आबाधे च ८।१।१० । पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः ।

२१४६ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११ । इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ।

२१४७ । प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२ । सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तः । तच्च कर्मधारयवत्, 'कर्मधारयवदुत्तरेषु-' (सू २१४६) इत्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः, 'समासस्य' (सू. ३७३४) इत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपटवी । पटुपटुः । पटुसदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्लशुक्लः पटः । **॥५२६ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये॥** । मूलेमूले स्थूलः । **॥५२७ सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः॥**। सर्पः सर्पः बुध्यस्व बुध्यस्व । सर्पः सर्पः सर्पः बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व । **॥५२८ क्रियासमभिहारे च** । लुनीहिलुनीहि इत्येवायं लुनाति । 'नित्यवीप्सयोः' (सू. २१४०) इति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । **॥५२९ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्॥**

बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् । ॐ५३० **असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः**ॐ । अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति–अन्योऽन्यौ, अन्योऽन्यान्, अन्योऽन्येन कृतम् , अन्योऽन्यस्मै दत्तम् । इत्यादि । **'अन्योऽन्येषां पुष्करैरामृशन्तः'** इति माघः । एवं परस्परम् , अत्र कस्कादित्वाद्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेण । इत्यादि । ॐ५३१ **स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः**ॐ । अन्योन्याम्–अन्योन्यम् , परस्पराम्–परस्परम् , इतरेतराम्—इतरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित्–आमादेशो द्वितीयाया एव, भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । **अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ।**

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चादड्विरहः स्वमोः ।
समासे सोरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥ इति

तथाहि—'अन्योऽन्यं' 'परस्परम्' इत्यत्र दलद्वयेऽपि टाप्प्राप्तः । न च 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' (वा. १७६) इति पुंवद्भावः, अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव वृत्तिः, 'यांयां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सासा' इत्यादावतिप्रसङ्गात् । 'अन्योऽन्यमितरेतरम्' इत्यत्र च 'स्वदड्डतरादिभ्यः–' (सू. ३१५) इत्यदड्प्राप्तः । 'अन्योऽन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्' 'अन्योऽन्याश्रयः' 'परस्पराक्षिसादृश्यम्' 'अदृष्टपरस्परैः' इत्यादौ सोर्लुक्च प्राप्तः, सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम् स्त्रियाम्' (सू. ४५४) इति सूत्रे 'अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्' इति भाष्यं चात्र प्रमाणमिति ।

२१४८ । **अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्** ८।१।१३। प्रिय-

प्रियेण ददाति, प्रियेण वा। सुखसुखेन ददाति, सुखेन वा। द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि तदेव वचनम्। अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः।

२१४९। **यथास्वे यथायथम् ८।१।१४।** 'यथास्वम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः। योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वम्। तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते। यथायथं ज्ञाता। यथास्वभावमित्यर्थः, यथात्मीयमिति वा।

२१५०। **द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८।१।१५।** द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्य अम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम्, इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः। मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः, आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापि इति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम्, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः। द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति। द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ। अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः। योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वम् इष्यते॥

इति द्विरुक्तप्रकरणम्।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां

पूर्वार्धं समाप्तम्॥

❀ श्रीः ❀

सिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरार्धम् ।

अथ तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ।

श्रीत्राहन्तीचरणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूयमानोऽव्ययगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥
पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्। एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः।

२१५१ । वर्तमाने लट् ३।२।१२३। वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६९। लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ।

२१५३ । लस्य ३।४।७७। अधिकारोऽयम् ।

२१५४ । तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८। एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ।

२१५५। लः परस्मैपदम् १।४।९९। लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाःस्युः।

२१५६ । तङानावात्मनेपदम् १।४।१००। तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञाऽपवादः ।

२१५७। अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२। अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात्।

२१५८। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२। स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले।

२१५९। शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्।

२१६०। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१। तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः।

२१६१। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः।

२१६२। युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात्।

२१६३। प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च १।४।१०६। मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने, मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात्।

२१६४। अस्मद्युत्तमः १।४।१०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात्।

२१६५। शेषे प्रथमः १।४।१०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्। भू १ सत्तायाम्। कर्तृविवक्षायां 'भू ति' इति स्थिते।

२१६६। तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३। तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः।

२१६७। कर्तरि शप् ३।१।६८। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप्स्यात्। शपावितौ।

२१६८ । **सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७।३।८४।** अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

२१६९ । **झोऽन्तः ७।१।३।** प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो गुणे' (१९१) । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ।

२१७० । **अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१।** अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यस इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे, भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे; मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (२१६४) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न-एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् ? यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः इत्यादि ।

२१७१ । **परोक्षे लिट् ३।२।११५।** भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ।

२१७२ । **लिट् च ३।४।११५।** लिडादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

२१७३ । **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४।८२।** लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । 'भू-अ' इति स्थिते ।

२१७४ । **भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६।४।८८।** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद् वुग् गुणवृद्धी बाधते ।

२१७५ । **एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१।**

२१७६ । **अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२।** इत्यधिकृत्य ।

२१७७। **लिटि धातोरनभ्यासस्य** ६।१।८। लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य। 'भूव्—भूव्—अ' इति स्थिते।

२१७८। **पूर्वोऽभ्यासः** ६।१।४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात्।

२१७९। **हलादिः शेषः** ७।४।६०। अभ्यासस्यादिर्हल्शिष्यते, अन्ये हलो लुप्यन्ते। इति वलोपः।

२१८०। **ह्रस्वः** ७।४।५९। अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात्।

२१८१। **भवतेरः** ७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि।

२१८२। **अभ्यासे चर्च** ८।४।५४। अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च। झशां जशः, खयां चरः। तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात्।

२१८३। **असिद्धवदत्राभात्** ३।४।२२। इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम्, समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्। इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते। ॐ५३२ **वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ**ॐ। बभूव। बभूवतुः। बभूवुः।

२१८४। **आर्धधातुकस्येड् वलादेः** ७।२।३५। वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात्। बभूविथ। बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूविव। बभूविम।

२१८५। **अनद्यतने लुट्** ३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात्।

२१८६ **स्यतासी लृलुटोः** ३।१।३३। 'ल' इति लङ्लुटोर्ग्रहणम्। धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो ललुटोः परतः। शबाद्यपवादः।

२१८७। **आर्धधातुकं शेषः** ३।४।११४। तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धा-

त्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

२१८८ । **लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५।** डा, रौ, रस्, एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः ।

२१८९ । **पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६।** पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन 'भिनत्ति' इत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित्–आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

२१९० । **दीधीवेवीटाम् १।१।६।** दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ।

२१९१ । **तासस्त्योर्लोपः ७।४।५०।** तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ।

२१९२ । **रि च ७।४।५१।** रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः । भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ।

२१९३ । **लृट् शेषे च ३।३।१३।** भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः, इट्, भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

२१९४ । **लोट् च ३।३।१६२।** विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

२१९५ । **आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३।**

२१९६ । **एरुः ३।४।८६।** लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ।

२१९७ । **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५।** आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'ङिच्च'-

(सू. ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते, इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

२१९८ । लोटो लङ्वत् ३।४।८५। लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि—

२१९९ । तस्थस्थमिपां तांतंतामः ३।४।१०१। ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः ।

२२०० । नित्यं ङितः ३।४।९९। सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू. ४२) इति सस्य लोपः, भवताम् । भवन्तु ।

२२०१ । सेर्ह्यपिच्च ३।४।८७। लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ।

२२०२ । अतो हेः ६।४।१०५। अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव—भवतात् । भवतम् । भवत ।

२२०३ । मेर्निः ३।४।८९। लोटो मेर्निः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२। लोडुत्तमस्याडागमः स्यात् स पिच्च हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् ३।२।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

२२०६ । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६।४।७१। एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्, स चोदात्तः ।

२२०७ । इतश्च ३।४।१००। ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभ-

वतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

२२०८ । **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६१।** एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्तनायां लिङ्' इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ।

२२०९ । **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३।४।१०३ ।** लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् , स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते—'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः' इति । श्नादेशस्य शानचश्शित्त्वमपीह लिङ्गम् ।

२२१० । **सुट् तिथोः ३।४।१०७ ।** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् , तकारथकारयोः सुट् इति विषयभेदात् ।

२२११ । **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७।२।७९ ।** सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

२२१२ । **अतो येयः ७।२।८०।** अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः, यलोपः, भवेत् । 'सार्वधातुके' इति किम् ' चिकीर्ष्याद् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । 'भवेत्' इत्यादौ तु परत्वाद् दीर्घः स्यात् । भवेताम् ।

२२१३ । **झेर्जुस् ३।४।१०८।** लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् ।

२२१४ । **उस्यपदान्तात् ६।१।९६ ।** अपदान्तादवर्णादुसि परे

पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (सू.२२१२) इति प्राप्तः। यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास् इत्येतस्य इय्' इति व्याख्येयम्। एवं च सलोपस्यापवाद इय्। 'अतो येयः' (सू.२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम।

२२१५। लिङाशिषि ३।४।११६। आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात्।

२२१६। किदाशिषि ३।४।१०४। आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात्। 'स्कोः'- (सू. ३८०) इति सलोपः।

२२१७। क्ङिति च १।१।५। गित्किन्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः। भूयात्। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तम्। भूयास्त। भूयासम्। भूयास्व। भूयास्म।

२२१८। लुङ् ३।२।११०। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात्।

२२१९। माङि लुङ् ३।३।१७५। सर्वलकारापवादः।

२२२०। स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च।

२२२१। च्लि लुङि ३।१।४३। शबाद्यपवादः।

२२२२। च्लेः सिच् ३।१।४४। इचावितौ।

२२२३। गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७। एभ्यः सिचो लुक् स्यात्। गापाविह इणादेशपिबती गृह्येते।

२२२४। भुसुवोस्तिङि ७।३।८८। एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात्।

२२२५। अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६। सिच् च अस् च इति

समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । 'अस्ति' इत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इति ईट् न, इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ? ऐधिष्ट । अभूताम् ।

२२२६ । **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३।४।१०९।** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्सम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ।

२२२७ । **आतः ३।४।११०** । सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

२२२८ । **न माङ्योगे ६।४।७४।** अडाटौ न स्तः । मा भवान् । भूत् । मा स्म भवत्–भूद्वा ।

२२२९ । **लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ६।३।१३९।** हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं, तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

२२३० । **ते प्राग्धातोः १।४।८०।** ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

२२३१ । **आनि लोट् ८।४।१६।** उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्य 'आनि' इत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । **॥५३३ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः॥** । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । **॥५३४ अन्तःशब्दस्याऽङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्** । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ।

२२३२ । **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ८।४।१८।**

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति-प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या। तदुक्तम्—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् , 'यागात्स्वर्गो भवति' इत्यादावुत्पद्यते इत्याद्यर्थात्। उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः। प्रभवति, पराभवति, सम्भवति, अनुभवति, अभिभवति, उद्भवति, परिभवति इत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः । उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ इति ।

एध २ वृद्धौ । कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः ।

२२३३ । **टित आत्मनेपदानां टेरे ३।४।७९।** टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।

२२३४ । **सार्वधातुकमपित् १।२।४।** अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् ।

२२३५ । **आतो ङितः ७।२।८१।** अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ।

२२३६ । **थासः से ३।४।८०।** टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१), एधे । एधावहे । एधामहे ।

२२३७ । **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६।** इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि आमो मकारस्य नेत्त्वम् ,

मास्कासोराम्विधानाज्ज्ञापकात्।

२२३८। आमः २।४।८१। आमः परस्य लुक् स्यात्।

२२३९। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४०। आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते। 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू. २२४०) इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते। तेन 'कृभ्वस्तियोगे—'(सू. २११९) इत्यतः 'कृञो द्वितीया—'(सू. २१२९) इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः। तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते। कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते।

२२४०। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३। आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात्। इह 'पूर्ववत्' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बद्ध्यते—पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति। तेन कर्तृगेऽपि फले 'इन्दाञ्चकार' इत्यादौ न तङ्।

२२४१। लिटस्तझयोरेशिरेच् ३।४।८१। लिडादेशयोस्तझयोः एश् इरेच् एतौ स्तः। एकारोच्चारणं ज्ञापकं 'तङादेशानां टेरेत्वं न' इति। तेन डारौरसां न। 'कृ ए' इति स्थिते।

२२४२। असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५। असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात्। 'क्ङिति च' (सू. २२१७) इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू. २१६८) इति गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते।

२२४३। द्विर्वचनेऽचि १।१।५९। द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये।

२२४४। उरत् ७।४।६६। अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे। रपरत्वम्। 'हलादिः शेषः' (सू. २१७९)। प्रत्यये किम् ? वव्रश्च।

२२४५। कुहोश्चुः ७।४।६२। अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात्। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चक्राते। एधाञ्चक्रिरे।

२२४६। एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१०। उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् न स्यात्। 'उपदेशे' इत्युभयान्वयि। 'एकाचः' इति किम् ? यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात्। स्मरन्ति हि—

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥ इति।

एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। 'अचः'इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते। तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः, आदेशोपदेशेऽनेकाच्त्वात्। अनुदात्ताश्चानुपदमेव संग्रहीष्यन्ते। एधाञ्चकृषे। एधाञ्चक्राथे।

२२४७। इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८।३।७८। इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात्। एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चकृवहे। एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न। अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते इति 'कृभु' इति वा ब्रूयात्।

२२४८। अत आदेः ७।४।७०। अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात्। पररूपापवादः। एधामास। एधामासतुः। इत्यादि। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधितासे। एधितासाथे।

२२४९। धि च ८।२।२५। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे।

२२५० । ह एति ७।४।५२। तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ।

२२५१ । आमेतः ३।४।९०। लोट एकारस्याम्स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ ३।४।९१। सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ।

२२५३ । एत ऐ ३।४।९३। लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ।

२२५४ । आडजादीनाम् ६।४।७२। अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः । 'आटश्च' (सू २६९), ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

२२५५ । लिङः सीयुट् ३।४।१०२। सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ।

२२५६ । झस्य रन् ३।४।१०५। लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ।

२२५७ । इटोऽत् ३।४।१०६। लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ।

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् ।

'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (सू. २२४७), ऐधिढ्वम्। 'इडभिन्न एव इणिह गृह्यते' इति मते तु ऐधिध्वम्। ढधयोर्वस्य भस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि। ऐधिष्यत। ऐधिष्येताम्। ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथाम्। ऐधिष्यध्वम्। ऐधिष्ये। ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि। उदात्तत्वाद्वलादेरिट्। प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते।

ऊदॄदन्तैर्यौति रुक्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रिभिः।
वृङ् वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥ १॥
शक्ल् पच् मुच् रिच् वचि विच् सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भजः।
भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्जि यज् युज् रुज् रञ्ज् विजिर् स्वञ्जि सञ्ज् सृजः॥२
अद् क्षुद् खिद् छिद् तुदि नुदः पद्य भिद् विद्यतिर्विनद्।
शद् सदी स्विद्यति स्कन्दि हदी क्रुध् क्षुधि बुध्यती॥ ३॥
बन्धिर्युधि रुधी राधिर्व्यध् शुधः साधि सिध्यती।
मन्य हन् आप् क्षिप् छुपि तप् तिपस्तृप्यति दृप्यति॥ ५॥
लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृपि यभ् रभ् लभ् गम् नम् यमो रमिः।
क्रुशिर्दंशि दिशी दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृशः कृषिः॥ ५॥
त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः।
वसतिर्दह् दिहि दुहो नह् मिह् रुह् लिह् वहिस्तथा॥ ६॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम्।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु॥ ७॥
तृप् दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः।

किञ्च—

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्य पुष्य श्लिषः श्यना॥ ८॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
णिजिर् विजिर् शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥ १० ॥
रञ्जि मस्जी अदि पदी तुद् क्षुध् शुषि पुषी शिषिः ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादि सम्मतेः ॥ ११ ॥

स्पर्ध ३ संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहाद·कर्मकः । स्पर्धते ।

२२५९ । शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१। अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । 'हलादिः शेषः' (सू. २१७९) इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । गाधृ ४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । बाधृ ५ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते । नाथृ ६ नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । *५३५ आशिषि नाथ इति वाच्यम्* । अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । दध ८ धारणे । दधते ।

२२६० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२०। लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

२२६१ । थलि च सेटि ६।४।१२१। प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते, शसिदयोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे । 'एक—'

इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ? चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव—नेमिथ, सेहे । स्कुदि ९ आप्रवणे । आप्रवणम् उत्प्लवनमुद्धरणं च ।

२२६२ । इदितो नुम्धातोः ७।१।५८। स्कुन्दन्ते । चुस्कुन्दे । श्विदि १० श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । भदि १२ कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । स्पदि १४ किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । क्लिदि १५ परिदेवने । 'शोके' इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । मुद १६ हर्षे । मोदते । दद १७ दाने । ददते ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ६।४।१२६। शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । ददते । दददाते । दददिरे । ष्वद १८ स्वर्द १९ आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः ६।१।६४। धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योः (सू. २१२) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । उर्द २० माने क्रीडायां च ।

२२६५ । उपधायां च ८।२।७८। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । षूद २५ क्षरणे । सूदते । सुषूदे ।

सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तॄ स्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क् स्विद् स्वद् स्वञ्ज स्वप स्मिङः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि, ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । ह्राद २६ अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे। ह्रादी २७ सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । स्वाद २८ आस्वादने । स्वादते। पर्द २९ कुत्सिते शब्दे । गुदरवे । इत्यर्थः । पर्दते । यती ३० प्रयत्ने। यतते । येते । युतृ ३१ जुतृ ३२ भासने । योतते । युयुते । जोतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने । विविथे । विवेथे । श्रथि ३५ शैथिल्ये । श्रन्थते । ग्रथि ३६ कौटिल्ये । ग्रन्थते । कत्थ ३७ श्लाघायाम् । कत्थते । एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्यगमने। अतति । 'अत आदेः' (सू. २२४८), आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आतिस्-ईत्' इति स्थिते ।

२२६६ । इट ईटि ८।२।२८ । इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । *५३६ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः ।

२२६७ । वदव्रजहलन्तस्याचः ७।२।३ । वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धि स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते ।

२२६८ । नेटि ७।२।४ । इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवान्-अतीत्, अतिष्टाम् , अतिषुः । चिती ३९ संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः। च्युतिर् ४० आसेचने। आसेचनमार्द्रीकरणम् । आङ् ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । *५३७ इर इत्संज्ञा वाच्या* । च्योतति । चुच्योत ।

२२६९ । इरितो वा ३।१।५७ । इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्-अच्योतीत् । श्च्युतिर ४१ क्षरणे । श्च्योतति ।

चुश्च्योत। अश्च्युतत्-अश्च्योतीत्। यकाररहितोऽप्ययम् ४२। श्चोतति। मन्थ ४३ विलोडने। विलोडनं प्रतिघातः। मन्थति। ममन्थ। यासुटः 'किदाशिषि' (सू. २२१६) इति कित्त्वात् 'अनिदिताम्-' (सू. ४१६) इति नलोपः, मथ्यात्। कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि ४७ हिंसासंक्लेशनयोः। इदित्त्वान्नलोपो न। कुन्थ्यात्। मन्थ्यात्। षिध ४८ गत्याम्। सेधति। सिषेध। सेधिता। असेधीत्। 'सात्पदाद्योः' (सू. २१२३) इति निषेधे प्राप्ते।

२२७०। **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** ८।३।६५। उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात्।

२२७१। **सदिरप्रतेः** ८।३।६६। प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात्।

२२७२। **स्तन्भेः** ८।३।६७। स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः। किञ्च 'अप्रतेः' इति नानुवर्तते। 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' इति।

२२७३। **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः** ८।३।६८। अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात्।

२२७४। **वेश्च स्वनो भोजने** ८।३।६९। व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने।

२२७५। **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्** ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात्। निषेधति।

२२७६। **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि** ८।३।६३। '—सेवसित—' (सू. २२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्-न्यषेधीत्। न्यषेधिष्यत्।

२२७७ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ८।३।६४ । प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य, न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ।

२२७८ । सेधतेर्गतौ ८।३।११३ । गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । षिधू ४९ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ।

२२७९ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७।२।४४ । स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् ।

२२८० । झषस्तथोर्धोऽधः ८।२।४० । झषः परयोस्तथयोर्धः स्यात् , न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध–सिषेधिथ । सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति । असैत्सीत् ।

२२८१ । झलो झलि ८।२।२६ । झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टाम् । इत्यादि । खादृ ५० भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद । खद ५१ स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः खदति ।

२२८२ अत उपधायाः ७।२।११६ । उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

२२८३ । णलुत्तमो वा ७।१।९१ । उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद—चखद ।

२२८४ । अतो हलादेर्लघोः ७।२।७ । हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । बद ५२ स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ । बबाद-बबद । अबादीत्—अबदीत । गद ५३ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णः स्याद्गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । रद ५४ विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । णद ५५ अव्यक्ते शब्दे ।

२२८६ । णो नः ६।१।६५। धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।

णोपदेशास्त्वनर्द नाटि नाथ् नाध् नन्द् नक्क नॄ नृतः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄ नन्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ।

२२८७ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द ५६ गतौ याचने च । 'अत आदेः' (सू. २२४८) ।

२२८८ । तस्मान्नुड् द्विहलः ७।४।७१ । द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । नर्द ५७ गर्द ५८ शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । तर्द ५९ हिंसायाम् । तर्दति । कर्द ६० कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्द ६१ दन्दशूके । दशनहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । अति ६२ अदि ६३ बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६४ परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार । बिदि ६५ अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि ६६ इति पाठान्तरम् । गडि ६७ वदनैकदेशे । गण्डति । **'अन्तस्थादयः पञ्चैते न तिङ्विषयाः'** इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपी-

च्छन्ति । णिदि ६८ कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । टुनदि ६९ समृद्धौ ।

२२८९ । आदिर्ञिटुडवः १।३।५। उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न, नन्द्यात् । चदि ७० आह्लादे । चचन्द । त्रदि ७१ चेष्टायाम् । तत्रन्द । कदि ७२ क्रदि ७३ क्लदि ७४ आह्वाने रोदने च । चकन्द । चक्रन्द चक्लन्द । क्लिदि ७५ परिदेवने । चिक्लिन्द । शुन्ध ७६ शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः, शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ ७७ सेचने । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' ७८ इत्येके । शीकते । शिशीके । लोकृ ७९ दर्शने । लोकते । लुलोके । श्लोकृ ८० सङ्घाते । सङ्घातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । द्रेकृ ८१ ध्रेकृ ८२ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके । दिध्रेके । रेकृ ८३ शङ्कायाम् । रेकते । सेकृ ८४ स्रेकृ ८५ स्रकि ८६ श्रकि ८७ श्लकि ८८ गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । शकि ८९ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । अकि ९० लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । वकि ९१ कौटिल्ये । वङ्कते । मकि ९२ मण्डने । मङ्कते । कक ९३ लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । कुक ९४ वृक ९५ आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके ।

३५८ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । चक ९६ तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ९७ वकि ९८ श्वकि ९९ त्रकि १०० ढौकृ १०१ त्रौकृ १०२ ष्वष्क १०३ वस्क १०४ मस्क १०५ टिकृ १०६ टीकृ १०७ तिकृ १०८ तीकृ १०९ रघि ११०

लघि १११ गत्यर्थाः। ववङ्गते। डुढौके। तुत्रौके।

॥५३९ सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः॥। ष्वष्कते। षष्वष्के। 'अत्र तृतीयो दन्त्यादिः' इत्येके। लघिर्भोजननिवृत्तावपि। अघि ११२ वघि ११३ मघि ११४ गत्याक्षेपे। आक्षेपो निन्दा। 'गतौ गत्यारम्भे च' इत्यन्ये। अङ्घते। आनङ्घे। वङ्घते। मङ्घते। 'मघि' कैतवे च। राघृ ११५ लाघृ ११६ द्राघृ ११७ सामर्थ्ये। राघते। लाघते। 'ध्राघृ' ११८ इत्यपि केचित्। 'द्राघृ' आयामे च। आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते। श्लाघृ ११९ कत्थने। श्लाघते।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्। फक्क १२० नीचैर्गतौ। नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क। तक १२१ हसने। तकति। तकि १२२ कृच्छ्रजीवने। तङ्कति। बुक्क १२३ भषणे। भषणं श्वरवः। बुक्कति। कख १२४ हसने। प्रनिकखति। ओखृ १२५ राखृ १२६ लाखृ १२७ द्राखृ १२८ ध्राखृ १२९ शोषणालमर्थयोः। ओखतिः ओखाञ्चकार। शाखृ १३० श्लाखृ १३१ व्याप्तौ। शाखति। उख १३२ उखि १३३ वख १३४ वखि १३५ मख १३६ मखि १३७ णख १३८ णखि १३९ रख १४० रखि १४१ लख १४२ लखि १४३ इख १४४ इखि १४५ ईखि १४६ वल्ग १४७ रगि १४८ लगि १४९ अगि १५० वगि १५१ मगि १५२ तगि १५३ त्वगि १५४ श्रगि १५५ श्लगि १५६ इगि १५७ रिगि १५८ लिगि १५९ गत्यर्थाः। कवर्गद्वितीयान्ता पञ्चदश। तृतीयान्तास्त्रयोदश। इह खान्तेषु 'रिख' १६० 'त्रख' १६१ 'त्रिखि' १६२ 'शिखि' १६३ इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति।

२२९०। अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८। अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि। उवोख। सन्निपातपरिभाषया

'इजादेः–' (सू. २२१७) इत्याम्न। ऊखतुः। ऊखुः। इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्तो न भवति, सकृत्प्रवृत्तत्वात्। आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (प०५६) इति न्यायात्परत्वाच्च। उङ्खति। ववखतुः। वङ्खति। मेखतुः। 'त्वगि' कम्पने च। युगि १६४ जुगि १६५ बुगि १६६ वर्जने। युङ्गति। घघ १६७ हसने। घघति। जघाघ। मघि १६८ मण्डने। मङ्घति। शिघि १६९ आघ्राणे। शिङ्घति।

अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः। वर्च १७० दीप्तौ। वर्चते। षच १७१ सेचने सेवने च। सचते। सेचे। सचिता। लोचृ १७२ दर्शने। लोचते। लुलोचे। शच १७३ व्यक्तायां वाचि। शेचे। श्वच १७४ श्वचि १७५ गतौ। श्वचते। श्वञ्चते। कच १७६ बन्धने। कचते। कचि १७७ काचि १७८ दीप्तिबन्धनयोः। चकञ्चे। चकाञ्चे। मच १७९ मुचि १८० कल्कने। कल्कनं दम्भः शाठ्यं च। 'कथनम्' इत्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। मचि १८१ धारणोच्छ्रायपूजनेषु। ममञ्चे। पचि १८२ व्यक्तीकरणे। पञ्चते। ष्टुच १८३ प्रसादे। स्तोचते। तुष्टुचे। ऋज १८४ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु। अर्जते। नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते, तेन द्विहल्त्वान्नुट्। आनृजे। ऋजि १८५ भृजी १८६ भर्जने। ऋञ्जते। 'उपसर्गादृति–' (सू. ७४) इति वृद्धिः, प्रार्ञ्जते। ऋञ्जाञ्चक्रे। आर्जिष्ट। भर्जते। बभृजे। अभर्जिष्ट। एजृ १८७ भ्रेजृ १८८ भ्राजृ १८९ दीप्तौ। एजाञ्चक्रे। ईज १९० गतिकुत्सनयोः। ईजाञ्चक्रे।

अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः। शुच १९१ शोके। शोचति। कुच १९२ शब्दे तारे। कोचति। कुञ्च १९३ क्रुञ्च १९४

कौटिल्याल्पीभावयोः। 'अनिदिताम्-' (सू. ४१६) इति नलोपः। कुच्यात्। क्रुच्यात्। लुञ्च १९५ अपनयने। लुच्यात्। अञ्चु १९६ गतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ नलोपः। पूजायां तु अञ्च्यात्। वञ्चु १९७ चञ्चु १९८ तञ्चु १९९ त्वञ्चु २०० म्रुञ्चु २०१ म्लुञ्चु २०२ म्रुचु २०३ म्लुचु २०४ गत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अम्रुञ्चीत्। अम्लुञ्चीत्।

२२९१। जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३।१।५८। एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात्। अम्रुचत्-अम्रोचीत्। अम्लुचत्-अम्लोचीत्। ग्रुचु २०५ ग्लुचु २०६ कुजु २०७ खुजु २०८ स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्-अग्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्। अग्लोचीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। ग्लुञ्चु २०९ षस्ज २१० गतौ। अङ्, अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत्। सस्य श्चुत्वेन शः, जश्त्वेन जः, सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते। गुजि २११ अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात्। अर्च २१२ पूजायाम्। आनर्च। म्लेच्छ २१३ अव्यक्ते शब्दे। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः। म्लेच्छति। मिम्लेच्छ। लछ २१४ लाछि २१५ लक्षणे। ललच्छ। ललाञ्छ। वाछि २१६ इच्छायाम्। वाञ्छति। आछि २१७ आयामे। आञ्छति। 'अत आदेः' (सू. २२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम्। तेन दीर्घाभावान्न नुट्, आञ्छ। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्, आनाञ्छ। ह्रीच्छ २१८ लज्जायाम्। जिह्रीच्छ। हुर्च्छा २१९ कौटिल्ये। '**कौटिल्यमपसरणम्**' इति मैत्रेयः। 'उपधायां च' (सू. २२६५) इति दीर्घः। हूर्च्छति। मुर्च्छा २२० मोहसमुच्छ्राययोः। मूर्च्छति। स्फुर्च्छा २२१ विस्तृतौ। स्फूर्च्छति। युच्छ २२२ प्रमादे। युच्छति। उछि २२३ उञ्छे।

'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् ।'

इति यादवः । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । उछी २२४ विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणाऽयं विपूर्वः । व्युच्छति । धृज २२५ धृजि २२६ ध्रज २२७ ध्रजि २२८ ध्वज २२९ ध्वजि २३० गतौ । धर्जति । धृञ्जति । ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति । कूज २३१ अव्यक्ते शब्दे । चुकूज । अर्ज २३२ षर्ज २३३ अर्जने । अर्जति । आनर्ज । सर्जति । ससर्ज । गर्ज २३४ शब्दे । गर्जति । तर्ज २३५ भर्त्सने । तर्जति । ततर्ज । कर्ज २३६ व्यथने । चकर्ज । खर्ज २३७ पूजने च । चखर्ज । अज २३८ गतिक्षेपणयोः । अजति ।

२२९२ । **अजेर्व्यघञपोः** २।४।५६। अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा । ॐ५४० **वलादावार्धधातुके वेष्यते** ॐ । विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च' (सू० २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्–' (सू० ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च 'न पदान्त'–(सू. ५१) इति निषेधः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेः । थलि 'एकाचः—' (सू० २२४६) इतीण्निषेधे प्राप्ते ।

२२९३ । **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि** ७।२।१३। एभ्यो लिट इण्न स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम्–'प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्यः' इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ।

२२९४ । **अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्** ७।२।३१। उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्न स्यात् ।

२२९५ । उपदेशेऽत्वतः ७।२।६२। उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् ।

२२९६ । ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३। तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुद्रुवादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः, 'अचस्तास्वत्-' (सू० २२९४) इति 'उपदेशेऽत्वतः' (सू० २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः, 'अनन्तरस्य-' (प. ६२) इति न्यायात् । विवयिथ—विवेथ—आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय—विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता—अजिता । वेष्यति—अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् ।

२२९७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१। इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् । तेज २३९ पालने । तेजति । खज २४० । मन्थे । खजति । खजि २४१ गतिवैकल्ये । खञ्जति । एज २४२ कम्पने । एजाञ्चकार । टुओस्फूर्जा २४३ वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । क्षि २४४ क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षयिथ-चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम । क्षेता ।

२२९८ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५। अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे, नतु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् । क्षीज २४५ अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः ।

चिक्षीज । लज २४६ लजि २४७ भर्त्सने । लाज २४८ लाजि २४९ भर्जने च । जज २५० जजि २५१ युद्धे । तुज २५२ हिंसायाम् । तोजति । तुतोज । तुजि २५३ पालने । गज २५४ गजि २५५ गृज २५६ गृजि २५७ मुज २५८ मुजि २५९ शब्दार्थाः । गज मदने च । वज २६० व्रज २६१ गतौ । 'वदव्रज'-(सू० २२६७) इति वृद्धिः, अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । अट्ट २६२ अतिक्रमहिंसयोः । दोपधोऽयम् । 'तोपधः' इत्यन्ये । अट्टते । आनट्टे । वेष्ट २६३ वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट २६४ चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । गोष्ट २६५ लोष्ट २६६ संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । घट्ट २६७ चलने । जघट्टे । स्फुट २६८ विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । अठि २६९ गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । वठि २७० एकचर्यायाम् । ववण्ठे । मठि २७१ कठि २७२ शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते कण्ठते । मुठि २७३ पालने । मुण्ठते । हेठ २७४ विबाधायाम् । जिहेठे । एठ २७५ च । एठाञ्चक्रे । हिडि २७६ गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । हुडि २७७ संघाते । जुहुण्डे । कुडि २७८ दाहे । चुकुण्डे । वडि २७९ विभाजने । मडि २८० च । ववण्डे । भडि २८१ परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । पिडि २८२ सङ्घाते । पिपिण्डे । मुडि २८३ मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । तुडि २८४ तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते । हुडि २८५ वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । हुण्डते । चडि २८६ कोपे । चण्डते । शडि २८७ रुजायां सङ्घाते च शण्डते । तडि २८८ ताडने । तण्डते । पडि २८९ गतौ । पण्डते । कडि २९० मदे ।

कण्डते। खडि २९१ मन्थे। हेडृ २९२ होडृ २९३ अनादरे। जिहेडे। जुहोडे। बाडृ २९४ आप्लाव्ये। बशादिः। आप्लाव्यमाप्लवः। बाडते। द्राडृ २९५ ध्राडृ २९६ विशरणे। द्राडते। ध्राडते। शाडृ २९७ श्लाघायाम्। शाडते।

अथ आटवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः। शौटृ २९८ गर्वे। शौटति। शुशौट। यौटृ २९९ बन्धे। यौटति। म्लेटृ ३०० म्रेडृ ३०१ उन्मादे। द्वितीयो डान्तः। टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत्। म्लेटति। म्रेडति। कटे ३०२ वर्षावरणयोः। चटे ३०३ इत्येके। चकाट। सिचि 'अतो हलादेर्लघोः' (सू० २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम्।

२२९९। ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ७।२।५। हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। अकटीत्। अट ३०४ पट ३०५ गतौ आट। आटतुः। आटुः। पपाट। पेटतुः। पेटुः। रट ३०६ परिभाषणे। रराट। लट ३०७ बाल्ये। ललाट। शट ३०८ रुजा विशरणगत्यवसादनेषु। शशाट। वट ३०९ वेष्टने। ववाट। ववटतुः। ववटुः। ववटिथ। किट ३१० खिट ३११ त्रासे। केटति। खेटति। शिट ३ २ षिट ३१३ अनादरे। शेटति। शिशेट। सेटति। सिषेट। जट ३१४ झट ३१५ सङ्घाते। भट ३१६ भृतौ। तट ३१७ उच्छ्राये। खट ३१८ काङ्क्षायाम्। णट ३१९ नृत्तौ। पिट ३२० शब्दसङ्घातयोः। हट ३२१ दीप्तौ। षट ३२२ अवयवे। लुट ३२३ विलोडने। डान्तोऽयम् ३२४ इत्येके। चिट ३२५ परप्रेष्ये। विट ३२६ शब्दे। बिट ३२७ आक्रोशे। बशादिः। हिट ३२८ इत्येके। इट ३२९ किट ३३० कटी ३३१ गतौ। एटति। केटति कटति। ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' सू० ३०३९) इतीण्निषेधार्थः। केचित्तु इदितं ३३२ मत्वा नुमि कृते 'कण्टति'— इत्यादि वदन्ति।

अन्ये तु 'इ' ३३३ 'ई' ३३४ इति प्रश्लिष्य अयति । इयाय । इयतुः । इयुः। इययिथ-इये । ईयथ । इयाय-इयय । दीर्घस्य तु 'इजादेश्च' (सू० २२३७) इत्यामि 'अयाञ्चकार' इत्यादि उदाहरन्ति । मडि ३३५ भूषायाम् । कुडि ३३६ वैकल्ये । कुण्डति । 'कुण्डते' इति तु दाहे गतम् मुड ३३७ प्रुड ३३८ मर्दने । चुडि ३३९ अल्पीभावे । मुडि ३४० खण्डने । मुण्डति । पुडि च ३४१ इत्येके । पुण्डति । रुटि ३४२ लुटि ३४३ स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि ३४४ लुठि ३४५ इत्येके । रुडि ३४६ लुडि ३४७ इत्यपरे । स्फुटिर् ३४८ विशरणे । इरित्त्वादङ् वा, अस्फुटत्–अस्फोटीत् । स्फुटि ३४९ इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम्, स्फुण्टति । पठ ३५० व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्– अपाठीत । वठ ३५१ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । मठ ३५२ मद-निवासयोः । कठ ३५३ कृच्छ्रजीवने । रट ३५४ परिभाषणे । रठ ३५५ इत्येके । हठ ३५६ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ । रुठ ३५७ लुठ ३५८ उठ ३५९ उपघाते । ओठति । ऊठ ३६० इत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार । पिठ ३६१ हिंसासंक्लेशनयोः । शठ ३६२ कैतवे च । शुठ ३६३ प्रतिघाते । शोठति । शुठि ३६४ इति स्वामी । शुण्ठति । कुठि ३६५ च । कुण्ठति । लुठि ३६६ आलस्ये प्रतिघाते च । शुठि ३६७ शोषणे । रुठि ३६८ लुठि ३६९ गतौ । चुड्ड ३७० भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । अड्ड ३७१ अभियोगे । अड्डति आनड्ड । कड्ड ३७२ कार्कश्ये । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि 'चुत्' 'अत्' 'कत्' इत्यादि । क्रीडृ ३७३ विहारे । चिक्रीड । तुडृ ३७४ तोडने । तोडति । तुतोड । तूडृ ३७५ इत्येके । हुडृ ३७६ हूडृ ३७७ होडृ ३७८

गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् । रौडृ ३७९ अनादरे । रोडृ ३८० लोडृ ३८१ उन्मादे । अड ३८२ उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः । लड ३८३ विलासे । लडति । डलयोर्लरयोश्चैकत्वस्मरणाद् 'ललति' इति स्वाम्यादयः । कड ३८४ मदे । कडति । कडि ३८५ इत्येके । कण्डति । गडि ३८६ वदनैकदेशे । गण्डति ।

इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिपृ ३८७ तेपृ ३८८ ष्टिपृ ३८९ ष्टेपृ ३९० क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट्, तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते ।

२३०० । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १।२।११। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्, आत्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'झलो झलि' (सू० २२८१) इति सलोपः, अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे । तेपृ कम्पने च । ग्लेपृ ३९१ दैन्ये । ग्लेपते । टुवेपृ ३९२ कम्पने । वेपते । केपृ ३९३ गेपृ ३९४ ग्लेपृ ३९५ च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । मेपृ ३९६ रेपृ ३९७ लेपृ ३९८ गतौ । त्रपूष् ३९९ लज्जायाम् । त्रपते ।

२३०१ । तॄफलभजत्रपश्च ६।४।१२२। एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिड् वा, त्रपिता-त्रप्ता । त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट । कपि ४०० चलने ।

कम्पते । चकम्पे । रबि ४०१ लबि ४०२ अबि ४०३ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । लबि ४०४ अवस्रंसने च । कबृ ४०५ वर्णे । चकबे । क्लीबृ ४०६ अधाष्टर्ये । चिक्लीबे । क्षीबृ ४०७ मदे । क्षीबते । शीभृ ४०८ कत्थने । शीभते । चीभृ ४०९ च । रेभृ ४१० शब्दे । रिरेभे । अभि ४११ रभी ४१२ क्वचित्पठ्येते । अम्भते । रम्भते । ष्टभि ४१३ स्कभि ४१४ प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते, 'उदः स्थास्तम्भोः'-(सू० ११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते, 'स्तन्भेः' (सू० २२७२) इति षत्वं तु न भवति, श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु—'स्थास्तम्भोः'-(सू० ११८) इति पवर्गीयोपधपाठः, 'स्तन्भेः' (सू० २२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते-विष्टम्भते । ष्टम्भते । टष्टम्भे । जभी ४१५ जृभि ४१६ गात्रविनामे ।

२३०२ । रधिजभोरचि ७।१।६१ । एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । शल्भ ४१७ कत्थने । शशल्भे । वल्भ ४१८ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे । गल्भ ४१९ धाष्टर्ये । गल्भते । श्रम्भु ४२० प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते । ष्टुभु ४२१ स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुपू ४२२ रक्षणे ।

२३०३ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३।१।२८ । एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । 'पुगन्त—' (सू० २१८९) इति गुणः ।

२३०४ । सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ । सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ।

२३०५ । आयादय आर्धधातुके वा ३।१।३१। आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

२३०६ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३।१।३५। कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च आम् स्याल्लिटि, न तु मन्त्रे । **%५४१ कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्%** । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थाने 'अनेकाचः' इति वाच्यमित्यर्थः ।

२३०७ । आर्धधातुके ६।४।४६ । इत्यधिकृत्य ।

२३०८ । अतो लोपः ६।४।४८ । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्वेट्, जुगोपिथ—जुगोप्थ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । धूप ४२३ सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि—धूपितासि । जप ४२४ जल्प ४२५ व्यक्तायां वाचि । जप ४२६ मानसे च । चप ४२७ सान्त्वने । वप ४२८ समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । रप ४२९ लप ४३० व्यक्तायां वाचि । चुप ४३१ मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । तुप ४३२ तुम्प ४३३ त्रुप ४३४ त्रुम्प ४३५ तुफ ४३६ तुम्फ ४३७ त्रुफ ४३८ त्रुम्फ ४३९ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः, संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न 'किदाशिषि' (सू० २२१६) इति कित्त्वान्नलोपः, तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गति कर्तरि' इति पारस्करादिगणे पाठात्सुट्, प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न, प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति ।

इह्याद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । पर्पं ४४० रफ ४४१ रफि ४४२ अर्ब ४४३ पर्ब ४४४ लर्ब ४४५ बर्ब ४४६ मर्ब ४४७ कर्ब ४४८ खर्ब ४४९ गर्ब ४५० शर्ब ४५१ षर्ब ४५२ चर्ब ४५३ गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति, पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । कुबि ४५४ आच्छादने । कुम्बति । लुबि ४५५ तुबि ४५६ अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । चुबि ४५७ वक्त्रसंयोगे । चुम्बति । षृभु ४५८ षृम्भु ४५९ हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् । षिभु ४६० षिम्भु ४६१ इत्येके । सेभति । सिम्भति । शुभ ४६२ शुम्भ ४६३ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि ४६४ घुणि ४६५ घृणि ४६६ ग्रहणे । नुम्, ष्टुत्वम्, घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे । घुण ४६७ घूर्ण ४६८ भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । पण ४६९ व्यवहारे स्तुतौ च । पन ४७० च । स्तुतौ इत्येव सम्बद्ध्यते, पृथक् निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु—पणते, पेणे, पणिता इत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम्, पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । भाम ४७१ क्रोधे । भामते । बभामे । क्षमूष् ४७२ सहने ।

क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे। चक्षंसे। चक्षमिध्वे। चक्षमिवहे।

२३०९। म्वोश्च ८।२।६५। मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे। णत्वम्, चक्षण्वहे। चक्षमिमहे-चक्षण्महे। क्षमिष्यते-क्षंस्यते। क्षमेत। आशिषि क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट। अक्षमिष्ट-अक्षंस्त। कमु ४७३ कान्तौ कान्तिरिच्छा।

२३१०। कमेर्णिङ् ३।१।३०। स्वार्थे। ङित्वात्तङ्, कामयते।

२३११। अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ६।४।५५। 'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्नु' 'इष्णु' एषु णेरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणलोपापवादः। कामयाञ्चक्रे। 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू. २३०५) चकमे। कामयिता-कमिता। कामयिष्यते-कमिष्यते।

२३१२। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८। ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे। 'अकाम् इ-अत' इति स्थिते।

२३१३। णेरनिटि ६।४।५१। अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात्। परत्वात् 'एरनेकाचः-' (सू. २७२) इति यणि प्राप्ते। ॐ५४२ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनॐ। इति वार्तिकम्। णिलोपस्य तु पाचयतेः 'पाक्तिः' इत्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः। वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः। तथाचेयङादेरपवाद एवायम्। इयङ्, अततक्षत्। यण्, आटिटत्। गुणः, कारणा। वृद्धिः, कारकः। दीर्घः, कार्यते।

२३१४। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्।

२३१५। चङि ६।१।११। चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य।

२३१६ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७।४।९३। 'चङ्परे' इति बहुव्रीहिः । स च 'अङ्गस्य' इति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् । तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति । अथवा 'अङ्गस्य' इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

२३१७ । सन्यतः ७।४।७९। अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ।

२३१८ । दीर्घो लघोः ७।४।९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे—⊛५४३ कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः⊛ । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ, अचकमत ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाचित्रिति माधवः ॥ १ ॥
चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाचिवद् द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।
णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ क्रमयन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४७४ रण ४७५ वण ४७६ भण ४७७ मण ४७८ कण ४७९ क्वण ४८० व्रण ४८१ भ्रण ४८२ ध्वण ४८३ शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, ववणतुः । ववणिथ । धणिः ४८४ अपि कैश्चि-

त्पठ्यते । धणति । ओणृ ४८५ अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार । शोणृ ४८६ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । श्रोणृ ४८७ संघाते । श्रोणति । श्लोणृ ४८८ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः पैणृ ४८९ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ ४९० इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण । ध्रण ४९१ शब्दे उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्'–(सू० २३५) इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं तु यङ्लुकि, दन्ध्रन्ति । बण ४९२ इत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ । कनी ४९३ दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । ष्टन ४९४ वन ४९५ शब्दे । स्तनति । वनति । वन ४९६ षण ४९७ सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः ।

२३१९ । ये विभाषा ६।४।४३। जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात्-सन्यात् । अम ४९८ गत्यादिषु । 'कनी दीप्तिकान्तिगति'–(धा० ४९३) इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रहः । अमति । आम । द्रम ४९९ हम्म ५०० मीमृ ५०१ गतौ । द्रमति । दद्राम । 'ह्म्यन्त'–(सू० २२९९) इति न वृद्धिः, अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । चमु ५०२ छमु ५०३ जमु ५०४ झमु ५०५ अदने ।

२३२० । ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ७।३।७५। एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । ॐ५४४ **आङि चम इति वक्तव्यम्**ॐ । आचामति । आङि किम् ? चमति, विचमति । अचमीत् । जिमि ५०६ केचित्पठन्ति । जेमति । क्रमु ५०७ पादविक्षेपे ।

२३२१ । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ३।१।७० । एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ।

२३२२। **क्रमः परस्मपदेषु** ७।३।७६। क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति। क्राम्यति—क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु-क्रामतु।

२३२३। **स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते** ७।२।३६। अत्रैवेट्। अक्रमीत्। **अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः।** अय ५०८ वय ५०९ पय ५१० मय ५११ चय ५१२ तय ५१३ णय ५१४ गतौ। अयते।

२३२४। **दयायासश्च** ३।१।३७। 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य स्याल्लिटि। अयाञ्चक्रे। अयिता। अयिषीष्ट।

२३२५। **विभाषेटः** ८।३।७९। इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात्। अयिषीढ्वम्-अयिषीध्वम्। आयिष्ट। आयिढ्व -आयिध्वम्।

२३२६। **उपसर्गस्यायतौ** ८।२।१९। अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात्। प्लायते। पलायते। निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम्, निरयते, दुरयते। निर्दुरोस्तु–निलयते दुलयते। 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम्। अथ कथम् **उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति माघः?** 'इट किट कटी' (३२९–३३१), इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति। यद्वा **'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्'** (प.९७) चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात्। वादित्वात् ववये। पेये। मेये। चेये। तेये। प्रणयते। नेये। दय ५१५ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदानं ग्रहणम्। दयाञ्चक्रे। रय ५१६ गतौ। ऊयी ५१७ तन्तुसन्ताने। ऊयाञ्चक्रे। पूयी ५१८ विशरणे दुर्गन्धे च। पूयते। पुपूये। क्नूयी ५१९ शब्दे उन्दने च। चुक्नूये। क्ष्मायी ५२० विधूनने। चक्ष्माये। स्फायी ५२१ ओप्यायी ५२२ वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये। प्यायते।

२३२७। **लिड्यङोश्च** ६।१।२९। लिटि यङि च प्यायः पीभावः

स्यात्। पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम्। 'एरनेकाचः-' (सू. २७२) इति यण्। पिप्ये। पिप्याते। पिप्यिरे।

२३२८। दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३। ६१। एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे।

२३२९। चिणो लुक् ६।४।१०४। चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात्। अप्यायि-अप्यायिष्ट। तायृ ५२३ सन्तानपालनयोः। सन्तानः प्रबन्धः। तायते। तताये। अतायि-अतायिष्ट। शल ५२४ चलनसंवरणयोः। वल ५२५ वल्ल ५२६ संवरणे सञ्चरणे च। ववले। ववल्ले। मल ५२७ मल्ल ५२८ धारणे। मेले। ममल्ले। भल ५२९ भल्ल ५३० परिभाषणहिंसादानेषु। बभले। बभल्ले। कल ५३१ शब्दसङ्ख्यानयोः। कलते। चकले। कल्ल ५३२ अव्यक्ते शब्दे। कल्लते। 'अशब्दे' इति स्वामी। अशब्दस्तूष्णींभाव इति च। तेवृ ५३३ देवृ ५३४ देवने। तितेवे। दिदेवे। षेवृ ५३५ गेवृ ५३६ ग्लेवृ ५३७ पेवृ ५३८ मेवृ ५३९ म्लेवृ ५४० सेवने। 'परिनिविभ्यः-(सू. २२७५) इति षत्वम्। परिषेवते। सिषेवे। अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः, तद्भाष्यविरुद्धम्। गेवते। जिगेवे। जिग्लेवे। पिपेवे। मेवते। म्लेवते। शेवृ ५४१। खेवृ ५४२ क्लेवृ ५४३ इत्यप्येके। रेवृ ५४४ प्लवगतौ। प्लवगतिः प्लुतगतिः। रेवते।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः। मव्य ५४५ बन्धने। ममव्य। सूर्क्ष्य ५४६ ईर्क्ष्य ५४७ ईर्ष्य ५४८ ईर्ष्यार्थाः। हय ५४९ गतौ। अहयीत्, यान्तत्वान्न वृद्धिः। शुच्य ५५० अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिषवः, स्नानं च। शुशुच्य। चुच्य ५५१ इत्येके। हर्य ५५२ गतिकान्त्योः। जहर्य। अल

५५३ भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ।

२३३० । अतो ल्रान्तस्य ७।२।२। 'ल्र' इति लुप्तषष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिःस्यात्परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि' (सू. २२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः' (सू. २२८६) इति विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् अलीत् । अयं स्वरितेत् , इत्येके । तन्मते 'अलते'इत्याद्यपि । ञिफला । ५५४ विशरणे । 'तॄफल'·(सू.२३०१) इत्येत्वम् , फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । मील ५५५ श्मील ५५६ स्मील ५५७ क्ष्मील ५५८ निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । पील ५५९ प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । णील ५६० वर्णे । निनील । शील ५६१ समाधौ । शीलति । कील ५६२ बन्धने । कूल ५६३ आवरणे । शूल ५६४ रुजायां सङ्घोषे च । तूल ५६५ निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तत्रान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् । तुतूल । पूल ५६६ संघाते । मूल ५६७ प्रतिष्ठायाम् । फल ५६८ निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः । चुल्ल ५६९ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । फुल्ल ५७० विकासने । चिल्ल ५७१ शैथिल्ये भावकरणे च । तिल ५७२ गतौ । तेलति । तिल्ल ५७३ इत्येके । तिल्लति । वेल्ल ५७४ चेल्ल ५७५ केल्ल ५७६ खेल्ल ५७७ क्ष्वेल ५७८ वेल्ल ५७९ चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठो लोपधः । पेल्ल ५८० फेल्ल ५८१ शेल्ल ५८२ गतौ । षेल्ल ५८३ इत्येके । स्खल ५८४ सञ्चलने । चस्खाल । अस्खालीत् । खल ५८५ सञ्चये । गल ५८६ अदने । गलति । अगालीत् । षल ५८७ गतौ । सलति । दल ५८८ विशरणे । श्वल ५८९ श्वल्ल ५९० आशुगमने । शश्वाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् । खोल्ल ५९१ खोॠ ५९२ गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ।

धोर्ऋ ५९३ गतिचातुर्ये। धोरति। त्सर ५९४ छद्मगतौ। तत्सार। अत्सारीत्। क्मर ५९५ हूर्च्छने। चक्मार। अभ्र ५९६ वभ्र ५९७ मभ्र ५९८ चर ५९९ गत्यर्थाः। चरतिर्भक्षणेऽपि। अभ्रति। आनभ्र। मा भवानभ्रीत्, अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः। ष्ठिवु ६०० निरसने 'ष्ठिवुक्लमु'-(सू. २३२०) इति दीर्घः, ष्ठीवति। अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव। तिष्ठिवतुः। तिष्ठिवुः। टिष्ठेव। टिष्ठिवतुः। टिष्ठिवुः। 'हलि च' (सू. ३५४) इति दीर्घः, ष्ठीव्यात्। जि ६०१ जये। अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। जय उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोऽयम्। जयति।

२३३१। सन्लिटोर्जेः ७।३।५७। जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय। जिग्यतुः। जिग्युः। जिगयिथ-जिगेथ। जिगाय-जिगय। जिग्यिव। जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्। जीव ६०२ प्राणधारणे। जिजीव। पीव ६०३ मीव ६०४ तीव ६०५ णीव ६०६ स्थौल्ये। पिपीव। मिमीव। तितीव। निनीव। क्षीवु ६०७ क्षेवु ६०८ निरसने। उर्वी ६०९ तुर्वी ६१० थुर्वी ६११ दुर्वी ६१२ धुर्वी ६१३ हिंसार्थाः। ऊर्वाञ्चकार। 'उपधायाञ्च' (सू० २२६५) इति दीर्घः। तुतूर्व। गुर्वी ६१४ उद्यमने। गूर्वति। जुगूर्व। मुर्वी ६१५ बन्धने। पुर्व ६१६ पर्व ६१७ मर्व ६१८ पूरणे। चर्व ६१९ अदने। भर्व ६२० हिंसायाम्। कर्व ६२१ खर्व ६२२ गर्व ६२३ दर्पे। अर्व ६२४ शर्व ६२५ षर्व ६२६ हिंसायाम्। आनर्व। शर्वति। सर्वति। इवि ६२७ व्याप्तौ। इन्वति। इन्वाञ्चकार। पिवि ६२८ मिवि ६२९ णिवि ६३० सेचने। तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके। 'सेवने' इति तरङ्गिण्याम्। पिन्वति। पिपिन्व। हिवि ६३१ दिवि ६३२

धिवि ६३३ जिवि ६३४ प्रीणनार्थाः। हिन्वति। दिन्वति।

२३३२। धिन्विकृण्व्योर च ३।१।८०। अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये। 'अतो लोपः' (सू. २३०८) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न। उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः। धिनोति। धिनुतः। धिन्वन्ति।

२३३३। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६।४।१०७। असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः। धिन्वः-धिनुवः। धिन्मः-धिनुमः। मिपि तु परत्वाद् गुणः, धिनोमि।

२३३४। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६।४।१०६। असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात्। धिनु। नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट्-धिनवाव, धिनवाम। जिन्वति इत्यादि। रिवि ६३५ रवि ६३६ धवि ६३७ गत्यर्थाः। रिण्वति। रण्वति। धन्वति। कृवि ६३८ हिंसाकरणयोश्च। चकाराद्गतौ। 'कृणोति' इत्यादि धिनोतिवत्। अयं स्वादौ च। मव ६३९ बन्धने। मवति। मेवतुः। मेवुः। अमवीत्—अमावीत्। अव ६४० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु। अवति। आव। मा भवान् अवीत्। धावु ६४१ गतिशुद्ध्योः। स्वरितेत्। धावति-धावते। दधाव-दधावे।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः। धुक्ष ६४२ धिक्ष ६४३ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु। धुक्षते। दुधुक्षे। धिक्षते। दिधिक्षे। वृक्ष ६४४ वरणे। वृक्षते। ववृक्षे। शिक्ष ६४५ विद्योपादाने। शिक्षते। भिक्ष ६४६ भिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते। क्लेश ६४७ अव्यक्तायां वाचि। 'बाधने' इति दुर्गः। क्लेशते। चिक्लेशे। दक्ष ६४८ वृद्धौ शीघ्रार्थे च। दक्षते।

ददक्षे। दीक्ष ६४९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे। ईक्ष ६५० दर्शने। ईक्षाञ्चक्रे। ईष ६५१ गतिहिंसादर्शनेषु। ईषाञ्चक्रे। भाष ६५२ व्यक्तायां वाचि। भाषते। वर्ष ६५३ स्नेहने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववर्षे। गेषृ ६५४ अन्विच्छायाम्। ग्लेषृ ६५५ इत्येके। अन्विच्छा अन्वेषणम्। जिगेषे। पेषृ ६५६ प्रयत्ने। पेषते। जेषृ ६५७ णेषृ ६५८ एषृ ६५९ प्रेषृ ६६० गतौ। जेषते। नेषते। एषाञ्चक्रे। पिप्रेषे। रेषृ ६६१ हेषृ ६६२ ह्रेषृ ६६३ अव्यक्ते शब्दे। आद्यो वृकशब्दे। ततो द्वौ अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ह्रेषते। कासृ ६६४ शब्दकुत्सायाम्। कासाञ्चक्रे। भासृ ६६५ दीप्तौ। बभासे। णासृ ६६६ रासृ ६६७ शब्दे। नासते। प्रणासते। णस ६६८ कौटिल्ये। नसते। भ्यस ६६९ भये। भ्यसते। बभ्यसे। आङः शसि ६७० इच्छायाम्। आशंसते। आशशंसे। ग्रसु ६७१ ग्लसु ६७२ अदने। जग्रसे। जग्लसे। ईह ६७३ चेष्टायाम्। ईहाञ्चक्रे। वहि ६७४ महि ६७५ वृद्धौ। वंहते। ववंहे। मंहते। अहि ६७६ गतौ। अंहते। आनंहे। गर्ह ६७७ गल्ह ६७८ कुत्सायाम्। जगर्हे। जगल्हे। बर्ह ६७९ बल्ह ६८० प्राधान्ये। ओष्ठ्यादी। वर्ह ६८१ वल्ह ६८२ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु। दन्त्योष्ठ्यादी। केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः। प्लिह ६८३ गतौ। पिप्लिहे। वेहृ ६८४ जेहृ ६८५ बाहृ ६८६ प्रयत्ने। आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः। अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी ६८७ इत्येके। दन्त्योष्ठ्यादी ६८८ इत्यपरे। जेहतिर्गत्यर्थोऽपि। बबाहे। द्राहृ ६८९ निद्राक्षये। निक्षेपे इत्येके। काशृ ६९० दीप्तौ। चकाशे। ऊह ६९१ वितर्के। ऊहाञ्चक्रे। गाहू ६९२ विलोडने। गाहते। जगाहे। जगाहिषे। जघाक्षे। जगाहिढ्वे

जगाहिध्वे—जघाढ्वे । गाहिता ।

२३३५ । ढो ढे लोपः ८।३।१३। ढस्य लोपः स्याड्ढे परे । गाढा । गाहिष्यते—घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट—अगाढ। अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । गृहू ६९३ ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । *५४५ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन* । जगृहिषे-जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता—गर्ढा । गर्हिष्यते-घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट—घृक्षीष्ट । लुङि-अगर्हिष्ट । इडभावे

२३३६ । शल इगुपधादनिटः क्सः ३।१।४५। इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत ।

२३३७ । क्सस्याचि ७।३।७२। अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू. ४२), अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । ग्लहू ६९४ च । ग्लहते । घुषि ६९५ कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचित् घष ६९६ इत्यदुपधं पठन्ति ।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् ६९७ अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । 'शब्दे' इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा, अघुषत्-अघोषीत् । अक्षू ६९८ व्याप्तौ ।

२३३८ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ३।१।७५। अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति, अक्ष्णुतः, अक्ष्णुवन्ति—अक्षति, अक्षतः, अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ—आनष्ठ । अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्कोः' (सू. ३८०) इति कलोपः । 'षढोः कः सि' (सू. २९५), अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । ऊदित्वा-

ढ्रेट्, 'नेटि' (सू. २२६८), मा भवान् अक्षीत । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु-मा भवान्-आक्षीत, आष्टाम्, आक्षुः । तक्षू ६९९ त्वक्षू ७०० तनूकरणे ।

२३३९ । तनूकरणे तक्षः ३।१।७६। श्नुः स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति-तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ-ततष्ठ । अतक्षीत, अतक्षिष्टाम्-अताक्षीत्, अताष्टाम् । तनूकरणे किम्? वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । उक्ष ७०१ सेचने । उक्षाञ्चकार । रक्ष ७०२ पालने । णिक्ष ७०३ चुम्बने । प्रणिक्षति । तृक्ष ७०४ ष्टृक्ष ७०५ णक्ष ७०६ गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति । वक्ष ७०७ रोषे । 'सङ्घाते' इत्येके । मृक्ष ७०८ सङ्घाते । म्रक्ष ७०९ इत्येके । तक्ष ७१० त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । पक्ष ७११ परिग्रहे इत्येके । सूर्क्ष ७१२ आदरे । सुसूर्क्ष । 'अनादरे' इति तु काचित्कोऽपपाठः । '**अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणम्**' इत्यमरः । काक्षि ७१३ वाक्षि ७१४ माक्षि ७१५ काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ७१६ ध्राक्षि ७१७ ध्वाक्षि ७१८ घोरवाशिते च । चूष ७१९ पाने । चुचूष । तूष ७२० तुष्टौ । पूष ७२१ वृद्धौ । मूष ७२२ स्तेये । लूष ७२३ रूष ७२४ भूषायाम् । शूष ७२५ प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । यूष ७२६ हिंसायाम् । जूष ७२७ च । भूष ७२८ अलङ्कारे । भूषति । ऊष ७२९ रुजायाम् । ऊषाञ्चकार । ईष ७३० उञ्छे । कष ७३१ खष ७३२ शिष ७३३ जष ७३४ झष ७३५ शष ७३६ वष ७३७ मष ७३८ रुष ७३९ रिष ७४० हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः, अशिक्षत । अशेक्ष्यत । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः ।

२३४० । तीषसहलुभरुषरिषः ७।२।४८। इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । रोषिता-रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता-रेष्टा । रेषिष्यति । भष ७४१ भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । उष ७४२ दाहे । ओषति ।

२३४१ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।३८। एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषाञ्चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ । जिषु ७४३ विषु ७४४ मिषु ७४५ सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट्, विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । पुष ७४६ पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत्, अनिट्केषु 'पुष्य' इति श्यना निर्देशादयं सेट्, अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । श्रिषु ७४७ श्लिषु ७४८ प्रुषु ७४९ प्लुषु ७५० दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट्, अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम् इति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं, तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । पृषु ७५१ वृषु ७५२ मृषु ७५३ सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । घृषु ७५४ सङ्घर्षे । हृषु ७५५ अलीके । तुस ७५६ ह्रस ७५७ ह्लस ७५८ रस ७५९ शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्लास । ररास । लस ७६० श्लेषणक्रीडनयोः । घस्लृ ७६१ अदने । अयं न सार्वत्रिकः, 'लिट्यन्यतरस्याम्' (सू. २४२६) इत्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वाऽस्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता ।

२३४२ । सः स्यार्धधातुके ७।४।४९। सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ।

२३४३ । पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ३।१।५५। श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । जर्ज ७६२ चर्च ७६३ झर्झ ७६४ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । पिसृ ७६५ पेसृ ७६६ गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । हसे ७६७ हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः, अहसीत् । णिश ७६८ समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणेशति । मिश ७६९ मश ७७० शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव ७७१ गतौ । दन्त्योष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्-अशावीत् । शश ७७२ प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशतुः । शेशुः । शेशिथ । शसु ७७३ हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'नशसदद' (सू. २२६३) इत्येत्वं न, शशसतुः, शशसुः, शशसिथ । शंसु ७७४ स्तुतौ अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । **'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।** शशंस । आशिषि नलोपः, शस्यात् । चह ७७५ परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । मह ७७६ पूजायाम् । अमहीत् । रह ७७७ त्यागे । रहि ७७८ गतौ । रंहति । रंह्यात् । दृह ७७९ दृहि ७८० वृह ७८१ वृहि ७८२ वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह । ददृहतुः । दृंहति । वर्हति । वृंहति । 'वृहि' शब्दे च । 'वृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । वृहिर् ७८३ इत्येके । अवृहत्-अवर्हीत् । तुहिर् ७८४ दुहिर् ७८५ उहिर् ७८६ अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत्-अतोहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । मा भवान् उहत् । औहीत् । अर्ह ७८७

पूजायाम् । आनर्हे । **अथ कृपू पर्यन्ता अनुदात्तेतः ।** द्युत ७८८ दीप्तौ । द्योतते ।

२३४४ । द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७।४।६७ । अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता ।

२३४५ । द्युद्भ्यो लुङि १।३।९१ । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । 'पुषादि' (सू, २३४३) सूत्रेण परस्मैपदे अङ्, **अद्युतत्**-अद्योतिष्ट । श्विता ७८९ । वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत्-**अश्वे**तिष्ट । ञिमिदा ७९० स्नेहने । मेदते ।

२३४६ । मिदेर्गुणः ७।३।८२ । मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । एशः आदिशित्त्वाभावान्नानेन गुणः,मिमिदे । **अमि**दत्-अमेदिष्ट । ञिष्विदा ७९१ स्नेहनमोचनयोः । 'मोहनयोः' इत्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत्-अस्वेदिष्ट । ञिक्ष्विदा ७९२ च इत्येके । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट । रुच ७९३ दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत्-अरोचिष्ट । घुट ७९४ परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्-अघोटिष्ट । रुट ७९५ लुट ७९६ लुठ ७९७ प्रतिघाते । अरुटत्-अरोटिष्ट । शुभ ७९८ दीप्तौ । क्षुभ ७९९ सञ्चलने । णभ ८०० तुभ ८०१ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । **नभन्तामन्यके समे' । मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् ।** अनभत्-अनभिष्ट । अतुभत्-अतोभिष्ट । इमौ दिवादी क्रयादी च । स्रंशु ८०२ ध्वंसु ८०३ भ्रंसु ८०४ अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि न लोपः, अस्रसत्-अस्रंसिष्ट । **'नास्रसत्करिणां ग्रैवम्' इति रघुकाव्ये ।** भ्रंशु ८०५ इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । 'भृशु भ्रंशु अधःपतने' इति दिवादौ । स्रम्भु ८०६ विश्वासे । अस्रभत्-अस्रम्भिष्ट ।

दन्त्यादिरयम्। तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः। वृतु ८०७ वर्तने। वर्तते। ववृते।

२३४७। वृद्भ्यः स्यसनोः १।३।९२। वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च।

२३४८। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९। एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे। वर्त्स्यति—वर्तिष्यते। अवृतत्-अवर्तिष्ट। अवर्त्स्यत्—अवर्तिष्यत। वृधु ८०८ वृद्धौ। शृधु ८०९ शब्दकुत्सायाम्। इमौ वृतुवत्। स्यन्दू ८१० प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे-सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे-सस्यन्द्ध्वे। स्यन्दिता-स्यन्ता। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू. २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्भ्यः–' (सू. २३४८) इति निषेधः, स्यन्त्स्यति-स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते। स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्सीष्ट। 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू, २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ्, नलोपः, अस्यदत्-अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त। अस्यन्त्साताम्। अस्यन्त्सत। अस्यन्त्स्यत्—अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत।

२३४९। अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८।३।७२। एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते-अनुस्यन्दते वा जलम्। 'अप्राणिषु' किम्? अनुस्यन्दते हस्ती। 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात् 'मत्स्योदके अनुष्यन्देते' इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव। 'प्राणिषु न' इत्युक्तौ तु न स्यात्। कृपू ८११ सामर्थ्ये।

२३५०। कृपो रो लः ८।२।१८। 'कृप उः' इति छेदः। 'कृप' इति लुप्तषष्ठीकम्। तच्चावर्तते। कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात्। कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्।

कल्पते । चक्लृपे । चक्लृपिषे—चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः १।३।९३। लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ७।२।६०। क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्प्तास्थः—कल्पितासे-कल्प्तासे । कल्प्स्यति । कल्पिष्यते-कल्प्स्यते-कल्पिषीष्ट-क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्-अकल्पिष्ट-अक्लृप्त । अकल्प्स्यत्-अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्तः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः । **अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च ।** घट ८१२ चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु णौ 'मितां ह्रस्वः' (सू. २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू. २७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' ।

'प्रविघाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव' ।

इत्यादि ? श्रृणु, 'घट सङ्घाते' इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् , **'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग)** इति निषेधात् । **'अहेतौ स्वार्थे णिचि' (ग)** ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । व्यथ ८१३ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

२३५३ । व्यथो लिटि ७।३।६८। व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिशेषापवादः । थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ ८१४ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ८१५ विस्तारे । पप्रसे । म्रद ८१६ मर्दने । स्खद ८१७ स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् । क्षजि

८१८ गतिदानयोः। मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुलोः—' (सू. २७६२) इति दीर्घविकल्पः, अक्षञ्जि—अक्षाञ्जि, क्षञ्जं क्षञ्जम्—क्षाञ्जं-क्षाञ्जम्। दक्ष ८१९ गतिहिंसनयोः। योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः। क्रप ८२० कृपायां गतौ च। कदि ८२१ क्रदि ८२२ क्लदि ८२३ वैक्लव्ये। वैकल्ये इत्येके। त्रयोऽप्यनिदितः ८२४ इति नन्दी। इदितः इति स्वामी। कदिक्रदी इदितौ, क्रद ८२५ क्लद ८२६ इति चानिदितौ इति मैत्रेयः। कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च। ञित्वरा ८२७ सम्भ्रमे। घटादयः षितः' (ग)। षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः। ज्वर ८२८ रोगे। ज्वरति। जज्वार। गड ८२९ सेचने। गडति। जगाड। हेड ८३० वेष्टने, 'हेडृ अनादरे' इत्यात्मनेपदिषु गतः। स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्। हेडति। जिहेड। हिडयति। अहिडि-अहीडि। अनादरे तु-हेडयति। वट ८३१ भट ८३२ परिभाषणे। 'वट वेष्टने' (धा. ३०९) 'भट भृतौ' (धा. ३१६) इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः। णट ८३३ नृत्तौ। इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ 'णठ नतौ' इति पठन्ति। गतौ इत्यन्ये। णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि'इति दीर्घपाठाद्घटादिर्णोपदेश एव। ष्टक ८३४

प्रतीघाते । स्तकति । चक ८३५ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । कखे ८३६ हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः, अकखीत् । रगे ८३७ शङ्कायाम् । लगे ८३८ सङ्गे । ह्नगे ८३९ ह्लगे ८४० षगे ८४१ ष्टगे ८४२ संवरणे । कगे ८४३ नोच्यते । 'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते, क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । अक ८४४ अग ८४५ कुटिलायां गतौ । कण ८४६ रण ८४७ गतौ । चकाण । रराण । चण ८४८ शण ८४९ श्रण ८५० दाने च । शण गतौ इत्यन्ये । श्रथ ८५१ श्लथ ८५२ क्नथ ८५३ क्लथ ८५४ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहण'—(सू. ६१८) इति सूत्रे 'क्राथ' इति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वन्तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः'—(सू. २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं क्रथम्—क्राथं क्राथम् । वन ८५५ च । हिंसायाम् इति शेषः । वनु ८५६ च नोच्यते । वनु इत्यपूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये 'वनति' इत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल ८५७ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ८५८ ह्मल ८५९ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । स्मृ ८६० आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ ८६१ भये । 'दृ विदारणे' इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । 'धात्वन्तरमेवेदम्' इति मते तु 'दरति' इत्यादि केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर'-(सू. २५६६) इति सूत्रे च 'द' इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं

पठन्ति। तन्न इति माधवः। नॄ ८६२ नये। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र नारयति। श्रा ८६३ पाके 'श्रै' इति कृतात्वस्य 'श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प. ९१) 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प. ११४) इति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति। विक्लेदयति इत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति। स्वेदयति इत्यर्थः। मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८६४। निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः। ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये। 'निशानेषु' इति पाठान्तरम्। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित्। 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादौ। ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः। कथं 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इति तज्ज्ञापयत्याचार्यः इति च? शृणु, माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाभावात्। 'ज्ञापनमात्रे' मित्त्वम् इति मते तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वात्। 'निशानेषु' इति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काऽप्यनुपपत्तिः। कम्पने चलिः ८६५। 'चल कम्पने' इति ज्वलादिः। चलयति शाखाम्। कम्पनादन्यत्र तु—शीलं चालयति। अन्यथा करोतीत्यर्थः। 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी। सूत्रं चालयति। क्षिपति इत्यर्थः। छदिर् ८६६ ऊर्जने। 'छद अपवारणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति। 'बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोति' इत्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। स्वार्थे णिचि तु छादयति 'बलीभवति, प्राणीभवति अपवारयति वा' इत्यर्थः। जिह्वोन्मथने लडिः ८६७। 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः। उन्मथनं क्षोभणम्। जिह्वाशब्देन षष्ठो-

तत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी ८६८ हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । 'मदयति हर्षयति ग्लेपयति वा' इत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । 'चित्तविकारमुत्पादयति' इत्यर्थः । ध्वन ८६९ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । 'अस्पष्टाक्षरमुच्चारयति' इत्यर्थः । अत्र भोजः–'दलि ८७० वलि ८७१ स्खलि ८७२ रणि ध्वनि त्रपि ८७३ क्षपयश्च ८७४' इति पपाठ । तत्र 'ध्वनिरणी' उदाहृतौ । 'दल विशरणे' 'वल संवरणे' 'स्खल सञ्चलने' 'त्रपूष् लज्जायाम्' इति गताः । तेषां णौ दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । 'क्षै क्षये' इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । स्वन ८७५ अवतंसने । 'शब्दे' इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति । **'घटादयो मितः' (ग.)** । मित्संज्ञा इत्यर्थः । **'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च (ग.)** । 'मितः' इत्यनुवर्तते । 'जॄष्' इति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनी जॄष्णसु—' इति पठित्वा 'ष्णसु निरसने' इति दैवादिकमुदाहरन्ति । **'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा'** (ग.)। एषां मित्त्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति–ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम्, प्रज्वलयति । कथं तर्हि 'प्रज्वालयति' 'उन्नामयति' इति ? घञन्तात् **'तत्करोति—'** (ग.) इति णौ । कथं 'संक्रामयति' इति ? 'मितां ह्रस्वः' (सू. २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू. २३०५) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् ।

एतेन **'रजो विश्रामयन् राज्ञां' 'धुर्यान्विश्रामयेति सः'** इत्यादि व्याख्यातम्। **'ग्लास्नावनुवमाञ्च'** (ग)। अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा। **'न कम्यमिचमाम्'** (ग.)। अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति। **शमो ८७६ दर्शने** (ग.)। शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु **'प्रणयिनो निशमय्य वधूकथाः'** कथं तर्हि—

'निशमय्य तदुत्पत्तिं विस्तराद् गदतो मम' इति ?

'शम आलोचने' इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः। शाम्यतिवत्। **'यमो ८७७ परिवेषणे'** **(ग.)**। यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात्। आयामयति। द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः। परिवेषणे तु 'यमयति ब्राह्मणान्'। भोजयतीत्यर्थः। 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात् 'तत्करोति' (ग) इति णौ बोद्धयम्। **'स्खदिर् ८७८ अवपरिभ्यां च'** (ग.)। मिन्न इत्येव। अवस्खादयति। परिस्खादयति। 'अपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः। स्वामी तु **'न कमि'** (ग.) इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य **'शमः अदर्शने'** इति चिच्छेद। यमस्तु 'अपरिवेषणे' मित्त्वमाह। तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्यगेव। 'उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्य' इति नियमात् 'प्रस्खादयति' इत्याह। तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः। इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्। फण ८७९ गतौ। 'न' इति निवृत्तम्, असम्भवात्। निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः, फणादिकार्यानुरोधात्।

२३५४। फणां च सप्तानाम् ६।४।१२५। एषां वा एत्वाभ्या-

सलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति । 'वृत्' । घटादिः सगाप्तः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते 'फणयति' इत्येव । राजृ ८८० दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति-राजते । रेजतुः-रराजतुः । रेजे-रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । टुभ्राजृ ८८१ टुभ्राशृ ८८२ टुभ्लाशृ ८८३ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे-बभ्राजे । 'वा भ्राश-' (सू. २३२१) इति श्यन्वा, भ्राश्यते-भ्राशते । भ्रेशे-बभ्राशे । भ्लाश्यते-भ्लाशते । भ्लेशे-बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८८४ स्वन ८८५ ध्वन ८८६ शब्दे । **स्यमादयः ज्वरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।** स्येमतुः-सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । सस्वनतुः । सस्वनुः । अस्वनीत्-अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति, सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'वेश्च स्वनः-' (सू. २२७४) इति षत्वम् । फणादयो गताः । दध्वनतुः । षम ८८७ ष्टम ८८८ अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८८९ दीप्तौ । (१)अज्वालीत् । चल ८९० कम्पने । जल ८९१ घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । टल ८९२ ट्वल ८९३ वैक्लव्ये । ष्ठल ८९४ स्थाने । हल ८९५ विलेखने । णल ८९६ गन्धे । 'बन्धने' इत्येके । पल ८९७ गतौ । पलति । बल ८९८ प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः । पुल ८९९ महत्त्वे । पोलति । कुल ९०० संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते ।

---

(१) 'अतो ल्रान्तस्य' (सू. २३३०) इति नित्यवृद्धिः ।

कोलति । चुकोल । शल ९०१ हुल ९०२ पत्लृ ९०३ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः पतिता ।

२३५५ । पतः पुम् ७।४।१९। अङि परे । अपप्तत् । 'नेर्गद—' (सू. २२८५) इति णत्वम् , प्रण्यपप्तत् । क्वथे ९०४ निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् । पथे ९०५ गतौ । अपथीत् । मथे ९०६ विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । टुवम् ९०७ उद्गिरणे । 'इहैव निपातनात् ऋत इत्वम्' इति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु 'वेमतुः' इत्याद्यप्युदाहृतम् , तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ९०८ चलने । 'वा भ्राश-' (सू. २३२१) इति श्यन्वा । भ्रम्यति-भ्रमति । 'भ्राम्यति' इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

२३५६ । वा जॄभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४। एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः-बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । क्षर ९०९ सञ्चलने । अक्षारीत् । अथ द्वावनुदात्तेतौ । षह ९१० मर्षणे । 'परिनिविभ्यः-' (सू. २२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीषसह'-(सू. १३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ।

२३५७ । सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२। अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति ।

२३५८ । सोढः ८।३।११५। सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ।

२३५९ । सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि ८।३।७१। परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यषहत । पर्यसहत । रमु ९११ क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षद्लृ ९१२ विशरणगत्यवसादनेषु ।

२३६० । **पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः** ७।३।७८। पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ—ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदित्वादङ्, असदत् । 'सदिरप्रतेः' (सू० २२७१) निषीदति । न्यषीदत् ।

२३६१ । **सदेः परस्य लिटि** ८।३।११८। सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । शद्लृ ९१३ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

२३६२ । **शदेः शितः** १।३।६०। शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ—शशत्थ । शत्ता । अशदत् । क्रुश ९१४ आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः क्सः, अक्रुक्षत । कुच ९१५ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच । बुध ९१६ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । रुह ९१७ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । कस ९१८ गतौ । अकासीत् । अकसीत् । वृत् । **ज्वलादिगणः समाप्तः ।**

अथ गूहत्यन्ताः स्वरितेतः। हिक्क ९१९ अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति-हिक्कते । अन्चु ९२० गतौ याचने च । अञ्चति–अञ्चते । 'अचु' ९२१ इत्येके । 'अचि' ९२२ इत्यपरे । टुयाचृ ९२३ याच्ञायाम् । याचति—याचते । रेटृ ९२४ परिभाषणे । रेटति–रेटते । चते ९२५ चदे ९२६ याचने । चचात–चेते । अचतीत् । चचाद-चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ९२७ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । मिदृ ९२८ मेदृ ९२९ मेधाहिंसनयोः । मिमेद–

मिमिदे, मिमेदे। 'थान्ताविमौ' ९३०, ९३१ इति स्वामी। मिमेथ। 'धान्तौ' ९३२, ९३३ इति न्यासः। मेधृ ९३४ सङ्गमे च। मेधति। मिमेधे। णिदृ ९३५ णेदृ ९३६ कुत्सासन्निकर्षयोः। निनेद। निनिदतुः। निनेदे। शृधु ९३७ मृधु ९३८ उन्दने। उन्दनं क्लेदनम्। शर्धति—शर्धते। शर्धिता। मर्धति—मर्धते। बुधिर् ९३९ अवबोधने। बोधति बोधते। इरित्वादङ् वा, अबुधत्—अबोधीत्—अबोधिष्ट। 'दीपजन-' (सू० २३२८) इचि चिण्तु न भवति, पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात्। उबुन्दिर् ९४० निशामने। निशामनं ज्ञानम्। बुबुन्दे। अबुदत्—अबुन्दीत्। वेणृ ९४१ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु। वेणति-वेणते नान्तोऽप्ययम्। खनु ९४२ अवदारणे। खनति—खनते।

२३६३। **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ६।४।९८।** एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ क्ङिति,न त्वङि। चख्नतुः। 'ये विभाषा' (सू०२३२१) खायात् खन्यात्। चीवृ ९४३ आदानसंवरणयोः। चिचीव चिचीवे। चायृ ९४४ पूजानिशामनयोः। व्यय ९४५ गतौ। अव्ययीत्। दाशृ ९४६ दाने। ददाश—ददाशे। भेषृ ९४७ भये। 'गतौ' इत्येके। भेषति—भेषते। भ्रेषृ ९४८ भ्लेषृ ९४९ गतौ। अस ९५० गतिदीप्त्यादानेषु। असति—असते। आस-आसे। अयं षान्तोऽपि ९५१। स्पश ९५२ बाधनस्पर्शनयोः। स्पर्शनं ग्रन्थनम्। स्पशति—स्पशते। लष ९५३ कान्तौ। 'वा भ्राश—(सू० २३२१) इति श्यन्वा, लष्यति—लषति। लेषे। चष ९५४ भक्षणे। छष ९५५ हिंसायाम्। चच्छषतुः। चच्छषे। झष ९५६ आदानसंवरणयोः। भ्रक्ष ९५७ भ्लक्ष ९५८ अदने। 'भक्ष' ९५९ इति मैत्रेयः। दासृ ९६० दाने।

माहृ ९६१ माने । गुहू संवरणे ।

२३६४ । ऊदुपधाया गोहः ६।४।८९। गुह उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति-गूहते । ऊदित्वादिड् वा, गूहिता—गोढा । गूहिष्यति—घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्सः, अघुक्षत् ।

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७।३।७३। एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ-अघुक्षत । 'क्सस्याचि' (सू० २३३९) इत्यन्तलोपः, अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि—अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् ९६३ सेवायाम् । श्रयति—श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । 'णिश्रि—'(सू० २३१२) इति चङ्, अशिश्रियत् । भृञ् ९६४ भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ।

२३६६ । ऋद्धनोः स्ये७।२।७०। ऋतो हन्तेश्च स्यस्य ईट् स्यात् । भरिष्यति ।

२३६७ । रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८। शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न, भ्रियात् ।

२३६८ । उश्च १।२।१२। ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः ।

२३६९ । ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७। सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । हृञ् ९६५ हरणे । हरणं

प्रापणं, स्वीकारः, स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । धृञ् ९६६ धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । णीञ् ९६७ प्रापणे । निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । धेट् ९६८ पाने । धयति ।

२३७० । **आदेच उपदेशेऽशिति** ६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यात्, न तु शिति ।

२३७१ । **आत औ णलः** ७।१।३४। आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

२३७२ । **आतो लोप इटि च** ६।४।६४। अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः, दधतुः । दधुः । दधिथ–दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ।

२३७३ । **दाधा घ्वदाप्** १।१।२०। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युः, दाप्दैपौ विना ।

२३७४ । **एर्लिङि** ६।४।६७। घुसंज्ञानां मास्थादीनां चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

२३७५ । **विभाषा धेट्श्व्योः** ३।१।४९। आभ्यां च्लेश्चङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । 'चङि' (सू० २३१५) इति द्वित्वम्, अदधत् । अदधताम् ।

२३७६ । **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः** २।४।७८। एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ।

२३७७ । **यमरमनमातां सक्च** ७।२।७३। एषां सक्स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात् परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः ।

ग्लै ९६९ म्लै ९७० हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षयः। ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ—जग्लाथ।

२३७८। वाऽन्यस्य संयोगादेः ६।४।६८। घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्त्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्—ग्लेयात्। अग्लासीत्। म्लायति। धै ९७१ न्यक्करणे। न्यक्करणं तिरस्कारः। द्रै ९७२ स्वप्ने। ध्रै ९७३ तृप्तौ। ध्यै ९७४ चिन्तायाम्। रै ९७५ शब्दे। स्त्यै ९७६ ष्ट्यै ९७७ शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु 'तिष्ट्यासति' 'अतिष्ट्यपत्' इत्यत्र षत्वम्। खै ९७८ खदने। क्षै ९७९ जै ९८० षै ९८१ क्षये। क्षायति। जजौ। ससौ। साता। 'घुमास्था—' (सू० २४६४) इत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्—' (सू० २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं, न त्वस्य। तेन एत्वसिज्लुकौ न सायात्। असासीत्। कै ९८२ गै ९८३ शब्दे। गेयात्। अगासीत्। शै ९८४ श्रै ९८५ पाके। पै ९८६ ओवै ९८७ शोषणे। पायात्। अपासीत्। 'घुमास्था—'(सू० २४६४) इतीत्वं, तदपवाद 'एर्लिङि' (सू० २३७४) इत्येत्वं, 'गातिस्था—'(सू० २२२३) इति सिज्लुक् च न पारूपस्य लाक्षणिकत्वात्। ष्टै ९८८ वेष्टने। स्तायति। ष्णै ९८९ वेष्टने। 'शोभायां च' इत्येके। 'शौचे' इत्यन्ये। स्नायति। दैप् ९९० शोधने। दायति। अघुत्वादेत्त्वसिज्लुकौ न, दायात्। अदासीत्। पा ९९१। पाने। 'पाघ्राध्मा—'(सू० २३६०) इति पिबादेशः। तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः। पिबति। पेयात्। अपात्। घ्रा ९९२ गन्धोपादाने। जिघ्रति। घ्रायात्—घ्रेयात्। अघ्रासीत्—अघ्रात्। ध्मा ९९३ शब्दाग्निसंयोगयोः। धमति। ष्ठा ९९४ गतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (सू० २२७७) इति षत्वम्, अधितष्ठौ।

'उपसर्गात्' (सू० २२७०) इति अधिष्ठाता। स्थेयात्। म्ना ९९५ अभ्यासे। मनति। दाण् ९९६ दाने। प्रणियच्छति। देयात्। अदात्। ह्वृ ९९७ कौटिल्ये। ह्वरति।

२३७९। ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१०। ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि। किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति। रपरत्वम्, उपधावृद्धिः, जह्वार। जह्वरतुः। जह्वरुः। जह्वर्थ। ह्वर्ता। 'ऋद्धनोः स्ये' (सू० २३६६), ह्वरिष्यति।

२३८०। गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२९। अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत्। अह्वार्ष्टाम्। स्वृ ९९८ शब्दोपतापयोः। 'स्वरतिसूति'—(सू० २२७९) इति वेट्, सस्वरिथ-सस्वर्थ। वमयोस्तु—

२३८१। श्र्युकः क्किति ७।२।११। श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिव। सस्वरिम। परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू० २३६६) इति नित्यमिट्, स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम्। स्मृ ९९९ चिन्तायाम्। ह्वृ १००० संवरणे। सृ १००१ गतौ। क्रादित्वान्नेट्, ससर्थ। ससृव। रिङ्, स्रियात्। असार्षीत्। असार्ष्टाम्।

२३८२। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ३।१।५६। एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि। इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात् 'सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते। तेन भ्वाद्योर्नाङ्। शीघ्रगतौ तु 'पाघ्राध्मा' (सू० २३६०) इति शिति धौरादेशः। धावति। ऋ १००२ गतिप्रापणयोः। ऋच्छति।

२३८३। **ऋच्छत्यृताम्** ७।४।११। तौदादिक ऋच्छेः ऋधातोः ऋतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः, आर । आरतुः । आरुः ।

२३८४। **इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्** ७।२।६६। 'अद्' 'ऋ' 'व्येञ्' एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्ष्टाम् । गृ १००३ घृ १००४ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ्, ग्रियात् । अगार्षीत् । ध्वृ १००५ हूर्च्छने । स्रु १००६ गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । 'णिश्रि'-(सू. २३१२) इति चङ्, लघूपधगुणान्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत् । षु १००७ प्रसवैश्वर्ययोः प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ-सुषविथ । सुषुविव । सोता ।

२३८५। **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु** ७।२।७२। एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां ञिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणम्' इति पक्षे असौषीत् । श्रु १००८ श्रवणे ।

२३८६। **श्रुवः शृ च** ३।१।७४। श्रुवः 'शृ' इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शब्विषये । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न, शृणोति । शृणुतः ।

२३८७। **हुश्नुवोः सार्वधातुके** ६।४।८७। जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः। शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः-शृणुवः । शृण्मः, शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । ध्रु १००९ स्थैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु १०१० द्रु १०११ गतौ । दुदोथ-दुदविथ । दुदुविव । दुद्रोथ । दुद्रुव । 'णिश्रि'-(सू. २३१२) इति चङ्, अदुद्रुवत् । जि १०१२ ज्रि १०१३ अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं, न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः, शत्रू-

जयति । द्वितीये त्वकर्मकः, अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' (सू. २६८५) इति तङ् । 'पराजेरसोढः' (सू. ५९०) इत्यपादानत्वम् ।

अथ ङीङन्ता ङितः । ष्मिङ् १०१४ ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे—सिष्मियिध्वे । गुङ् १०१५ अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् १०१६ गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः, गै । लङ इटि-अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः'—(सू. २४६१) इति सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणम् , नात्वस्य, तेनाङित्वात् 'घुमास्था'–(सू. २४६२) इतीत्वं न, अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । 'कुङ् १०१७ घुङ् १०१८ उङ् १०१९ ङुङ् १०२० शब्दे । अन्ये तु 'उङ् कुङ् खुङ् १०२१ गुङ् १०२२ धुङ् ङुङ्' इत्याहुः । कवते । चुकुवे । धवते । अवते । ऊवे । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (प. ५६) इत्युवङ् , ततः सवर्णदीर्घः, ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङवते । जुङुवे । ङोता । च्युङ् १०२३ ज्युङ् १०२४ प्रुङ् १०२५ प्लुङ् १०२६ गतौ । क्लुङ् १०२७ इत्येके । रुङ् १०२८ गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुरुवे । रविताासे । धृङ् १०२९ अवध्वंसने । धरते । दध्रे । मेङ् १०३० प्रणिदाने । प्रणिदानं विनियमः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते, 'नेर्गद'–(सू. २२८५) इति णत्वम् , तत्र 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । देङ् १०३१ रक्षणे । दयते ।

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९। 'दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते' इति वृत्तिः । दिग्ये ।

२३८९ । स्थाध्वोरिच्च १।२।१७। अनयोरिदादेशः स्यात् ,

सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् १०३२ गतौ । श्यायते । शश्ये । प्यैङ् १०३३ वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । त्रैङ् १०३४ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् १०३५ पवने । पवते । पुपुवे । पविता । मूङ् १०३६ बन्धने । मवते । डीङ् १०३७ विहायसा गतौ । डयते । डिड्ये । डयिता । तॄ १०३८ प्लवनतरणयोः ।

२३९० । ॠत इद्धातोः ७।१।१००। ॠदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । **॥५४६ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन॥** । तरति । 'ॠच्छत्यॄताम्' (सू. २३८३) इति गुणः, 'तॄफल—' (सू. २३०१) इत्येत्वम् , तेरतुः । तेरुः ।

२३९१ । वॄतो वा ७।२।३८। वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यात् न तु लिटि । तरिता–तरीता । 'अलिटि' इति किम् । तेरिथ । 'हलि च' (सू. ३५४) इति दीर्घः, तीर्यात् ।

२३९२ । सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०। अत्र वॄत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप १०३९ गोपने । तिज १०४० निशाने । मान १०४१ पूजायाम् । बध १०४२ बन्धने ।

२३९३ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ३।१।५।

२३९४ । मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३।१।६ सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्स्यात् । मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । **॥५४७ गुपेर्निन्दायाम्॥** । **॥५४८ तिजेः क्षमायाम्॥** । **॥५४९ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे, अपनयने, नाशने, संशये च॥** । **॥५५० मानेर्जिज्ञासायाम्॥** । **॥५५१ बधेश्चित्तविकारे॥** । **॥५५२ दानेरार्जवे॥** । **॥५५३ शानेर्निशाने॥** । 'सनाद्यन्ताः–' (सू. २३०४) इति धातुत्वम् ।

२३९५। सन्यङोः ६।१।३। सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्यम्। गुपिप्रभृतयः किञ्चिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानौ त्वरितेतौ। एते नित्यं सन्नन्ताः। अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाश्चुरादयः। अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ्। धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्धधातुकत्वम्। तेनेड्गुणौ न। जुगुप्सते। जुगुप्साञ्चक्रे। तितिक्षते। मीमांसते। भष्भावः, चर्त्वम्। बीभत्सते। रभ १०४३ राभस्ये। आरभते। आरेभे। रब्धा। रप्स्यते। डुलभष् १०४४ प्राप्तौ। लभते। ष्वञ्ज १०४५ परिष्वङ्गे।

२३९६। दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ६।४।२५।

२३९७। रञ्जेश्च ६।४।२६। एषां शपि नलोपः। स्वजते। परिष्वजते। **'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा'** इति व्याकरणान्तरम् 'देभतुः' 'सस्वजे' इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते। 'सदेः परस्य लिटि' (सू २३६१) इति सूत्रे **॥१५४ स्वञ्जेरुपसंख्यानम्॥**। अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न। परिषस्वजे-परिषस्वञ्जे। सस्वजिषे-सस्वञ्जिषे। स्वङ्क्ता। स्वङ्क्ष्यते। स्वजेत। स्वङ्क्षीष्ट। प्रत्यष्वङ्क्त, 'प्राक्सितात् –' (सू. २२७६) इति षत्वम्। परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा–' (सू. २३५९) इति विकल्पः। एतदर्थमेव 'उपसर्गात् सुनोति'–(सू. २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि–' (सू० २२७१) इत्यत्र पुनरुपादानम्, पर्यष्वङ्क्त–पर्यस्वङ्क्त। हद १०४६ पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अहत्त।

अथ परस्मैपदिनः। ञिष्विदा १०४७ अव्यक्ते शब्दे। स्कन्दिर् १०४८ गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ–चस्कन्थ। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति।

नलोपः, स्कद्यात् । इरित्वादङ् वा, अस्कदत्–अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ।

२३९८ । **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्** ८।३।७३ । षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् , 'अनिष्ठायाम्' इति पर्युदासात् । विष्कन्ता विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः ।

२३९९ । **परेश्च** ८।३।७४ । अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात् 'अनिष्ठायाम्' इति न संबद्ध्यते । परिष्कन्दति-परिस्कन्दति । परिस्कन्नः –परिष्कण्णः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् , '**धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्**' इत्यभ्युपगमात् । '**पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन**' इति भाष्यम् । '**पूर्वं साधनेन**'इति मतान्तरे तु न णत्वम् । यभ १०४९ मैथुने । येभिथ–ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । णम १०५० प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ–ननन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । गम्लृ १०५१ सृप्लृ १०५२ गतौ ।

२४०० । **इषुगमियमां छः** ७।३।७७। एषां छः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ–जगन्थ । गन्ता ।

२४०१ । **गमेरिट् परस्मैपदेषु** ७।२।५८। गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्वादङ्, 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपधालोपः, अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

२४०२ । **अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याऽन्यतरस्याम्** ६।१।५९ । उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता-सर्प्ता । स्रप्स्यति । सर्प्स्यति । असृपत् । यम १०५३ उपरमे । यच्छति । येमिथ-ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप १०५४ सन्तापे ।

तप्ता । अताप्सीत् ।

२४०३ । **निसस्तपतावनासेवने ८।३।१०२ ।** षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । त्यज १०५५ हानौ । तत्यजिथ-तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । षञ्ज १०५६ सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू. २३९६) इति नलोपः, सजति । सङ्क्ता । दृशिर् १०५७ प्रेक्षणे । पश्यति ।

२४०४ । **विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५।** आभ्यां थल इड् वा ।

२४०५ । **सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६।१।५८ ।** अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ-ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा ।

२४०६ । **ऋदृशोऽङि गुणः ७।४।१६ ।** ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे—

२४०७ । **न दृशः ३।१।४७ ।** दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । दंश १०५८ दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तेषामन्यत्रैव तात्पर्यम् , अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज-' (सू. २३९६) इति नलोपः । दशति । ददंशिथ-ददंष्ठ । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् । कृष १०५९ विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । क्रष्टा-कर्ष्टा । क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति । ॐ १५१ **स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः** ॐ । अक्राक्षीत् , अक्राष्टाम्—अकार्क्षीत् , अकार्ष्टाम् । अकार्क्षुः पक्षे क्सः, अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । दह १०६० भस्मीकरणे । देहिथ-ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः । मिह १०६१ सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् । कित

१०६२ निवासे रोगापनयने च । चिकित्सिति । संशये प्रायेण विपूर्वः । 'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य 'चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु-केतयति ।

दान १०६३ खण्डने । शान १०६४ तेजने । **इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः** । दीदांसति-दीदांसते । शीशांसति-शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र-दानयति, शानयति । डुपचष् १०६५ पाके । पचति-पचते । पेचिथ-पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । षच १०६६ समवाये । सचति-सचते । भज १०६७ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ-बभक्थ । भक्ता । भक्ष्यति-भक्ष्यते । अभाक्षीत्-अभक्त । रञ्ज १०६८ रागे । नलोपः । रजति-रजते । अराङ्क्षीत्-अरङ्क्त । शप १०६९ आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप-शेपे । अशाप्सीत्-अशप्त । त्विष १०७० दीप्तौ । त्वेषति-त्वेषते । तित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् । यज १०७१ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति-यजते ।

२४०८ । लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१७ । वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ।

२४०९ । वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५ । वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम्, ईजतुः । ईजुः । इयजिथ-इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत्-अयष्ट । डुवप् १०७२ बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि, केशान्वपति । उवाप-ऊपे । वप्ता । उप्यात्-वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत्-अवप्त । वह १०७३ प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य'(सू. २३५७), उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ ।

अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १०७४ निवासे, परस्मैपदी । वसति । उवास ।

२४१० । शासिवसिघसीनाञ्च ८।३।६० । इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ–उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्धधातुके' (सू. २३४२), वत्स्यति । उष्यात् अवात्सीत् । अवात्ताम् । वेञ् १०७५ तन्तुसन्ताने । वयति–वयते ।

२४११ । वेञो वयिः २।४।४१ । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६।१।१६ । एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते,

२४१३ । लिटि वयो यः ६।१।३८ । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ।

२४१४ । वश्चास्यान्यतरस्यां किति ६।१।३९ । वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्, उवयिथ । स्थानिवद्भावेन ञित्वात्तङ् । ऊये–ऊवे । वयादेशाभावे ।

२४१५ । वेञः ६।१।४० । वेञो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ–ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । व्येञ् १०७६ संवरणे । व्ययति ।

२४१६ । न व्यो लिटि ६।१।४६ । व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिः शेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्, उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे

किं तेन ? विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इडत्त्यर्ति—'(सू २३८४) इति नित्यमिट्, विव्ययिथ । विव्याय-विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट अव्यासीत्-अव्यास्त । ह्वेञ् २०७७ स्पर्धायां शब्दे च ।

२४१७ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३ । अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् , जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ-जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट ।

२४१८ । लिपिसिचिह्वश्च ३।१।५३ । एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४ । 'आतो लोपः' (सू २३७२). अह्वत् । अह्वताम् । अह्वन् । अह्वत-अह्वास्त । **अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ।** वद १०७८ व्यक्तायां वाचि । अच्छं वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । 'वदव्रज—' (सू.२२६७) इति वृद्धिः, अवादीत् । टुओश्वि १०७९ गतिवृद्ध्योः । श्वयति ।

२४२० । विभाषा श्वेः ६।१।३० । श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । **क्ष५५. श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः** । तेन 'लिट्यभ्यासस्य ' (सू २४०८) इति सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जृस्तम्भु—' (सू. २२९१) इत्यङ् वा ।

२४२१ । श्वयतेरः ७।४।१८ । श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् , अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । 'विभाषा धेट्श्व्योः' (सू० २३७५) इति चङ् , इयङ् , अशिश्वियत् । 'ह्म्यन्त–'(सू. २२९९) इति न वृद्धिः, अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन 'चुलुम्पति' इत्यादिसंग्रहः ।

२४२२। ऋतेरीयङ् ३।१।२९। 'ऋतिः' १०८० सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे। 'जुगुप्सायामयं धातुः' इति बहवः। 'कृपायां च' इत्येके। 'सनाद्यन्ताः-' (सू० २३०४) इति धातुत्वम्। ऋतीयते। ऋतीयाञ्चक्रे। आर्धधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू० २३०५) इतीयङभावे 'शेषात्कर्तरि-' (सू० २१५९) इति परस्मैपदम्, आनर्त। अर्तिष्यति। आर्तीत्। इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते अदादिप्रकरणम्।

अद १०८१ भक्षणे। द्वौ परस्मैपदिनौ।

२४२३। अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२। लुक्स्यात्। अत्ति। अत्तः। अदन्ति।

२४२४। लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४० अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि। जघास। 'गमहन-' (सू० २३६३) इत्युपधालोपः, तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्घस्य चर्त्वम्, 'शासिवसि—' (सू० २४१० इति षत्वम्, जक्षतुः। जक्षुः। घसस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्, जघसिथ। आद। आदतुः। 'इडत्यर्ति—' (सू० २३८४) इति नित्यमिट्, आदिथ। अत्ता। अत्स्यति।

२४२५। हुझल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१००। होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अदानि।

२४२६। अदः सर्वेषाम् ७।३।१०१। अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात् सर्वमतेन। आदत्। आत्ताम्। आदन्। आदः। आत्तम्। आत्त। आदम्। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्याताम्। अद्युः। अद्यास्ताम्। अद्यासुः।

२४२७। लुङ्सनोर्घस्लृ २।४।३७। अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि

च । लृदित्वादङ्, अघसत् । हन १०८२ हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति ।

२४२८ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ६।४।३७ । 'अनुनासिक–' इति लुप्तषष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । **यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः ।** हतः । घ्नन्ति ।

२४२९ । वमोर्वा ८।४।२३ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि—प्रहन्मि । प्रहण्वः-प्रहन्वः । 'हो हन्तेः–' (सू० ३५८) इति कुत्वम्, जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ।

२४३० । अभ्यासाच्च ७।३।५५ । अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ–जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोः' (सू० २३६८) इतीट्, हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ।

२४३१ । हन्तेर्जः ६।४।३६ । हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्, जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ।

२४३२ । आर्धधातुके २।४।३५ । इत्यधिकृत्य ।

२४३३ । हनो वध लिङि २।४।४२ ।

२४३४ । लुङि च २।४।४३ । वधादेशोऽदन्तः । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः' (सू० २३०८), वध्यात् । वध्यास्ताम् । 'आर्धधातुके' किम् ? विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः–' (सू० ३५९) इति णत्वम्, प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः' (सू० २२८४) इति न

वृद्धिः, अवधीत ।

अथ चत्वारः स्वरितेतः । द्विष १०८३ अप्रीतौ । द्वेष्टि-द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु- द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् ।

२४३५ । द्विषश्च ३।४।११२ । लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः-अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात्—द्विषीत, द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् । दुह १०८४ प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्-अधुक्षत । 'लुग्वा दुह--' (सू. २३६५) इति लुक्पक्षे तथाऽध्वम्वहिपु लङ्वदपि । दिह १०८५ उपचये । प्रणिदेग्धि । लिह १०८६ आस्वादने । लेढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत । अलीढ । अलिक्षावहि । अलिह्वहि । चक्षिङ् १०८७ व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न, 'अन्तेदितः' इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु **'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्** (प ९७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्निर्मोकसन्धि-' इत्यादि सिद्ध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्धधातुके' (सू. २३७०) इत्यधिकृत्य ।

२४३६ । चक्षिङः ख्याञ् २।४।५४ ।

२४३७ । वा लिटि २।४।५५ । अत्र भाष्ये क्शादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' इति स्थितम् । ञित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ-चख्ये । चक्शौ-चक्शे । 'चयो द्वितीयाः-'(वा. ३०) इति तु न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता-क्शाता । ख्यास्यति, ख्यास्यते-क्शा-

स्यति, क्शास्यते । अचष्ट । अक्षीत । ख्यायात्-ख्येयात्-क्शायात्-क्शेयात् ।

२४३८ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।५२। एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्-अख्यत—अक्शासीत्-अक्शास्त । ॐ५५७ वर्जने क्शाञ् नेष्टः ॐ समचक्षिष्ट । इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०८८ गतौ कम्पने च । ईर्ते ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । ईड १०८९ स्तुतौ । ईट्टे ।

२४३९ । ईशः से ७।२ ७७।

२४४० । ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८। ईशीडजनां 'से-' 'ध्वे-' शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्-ईडिष्व, ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्—ऐड्ढ्वम् । ईश १०९० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । आस १०९१ उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च (सू. २३२४) आसाञ्चक्रे । आस्स्व । आध्वम् । आसिष्ट । आङःशासु १०९२ इच्छायाम् । आशास्ते । आशासाते । आङ् पूर्वत्वं प्रायिकम् तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । वस १०९३ आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०९४ गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदित् इत्येके १०९५ कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । १०९६ । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे । णिसि १०९७ चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु 'तालव्यान्तः' इति बभ्राम । णिजि १०९८ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । शिजि १०९९ अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । पिजि ११०० वर्णे । 'सम्पर्चने' इत्येके । 'उभयत्र'

इत्यन्ये । 'अवयवे' इत्यपरे । 'अव्यक्ते शब्दे' इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि ११०१ इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी ११०२ वर्जने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । इदित् ११०३ इत्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची ११०४ सम्पर्चने । पृक्ते ।

षूङ् ११०५ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता-सविता । 'भूसुवोः-' (सू. २२२४) इति गुणनिषेधः, सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट-असोष्ट । शीङ् ११०६ स्वप्ने ।

२४४१ । **शीङः सार्वधातुके गुणः** ७।४।२१। 'क्ङिति च' (सू. २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।

२४४२ । **शीङो रुट्** ७।१।६। शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे । शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु ११०७ मिश्रणे अमिश्रणे च ।

२४४३ । **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** ७।३।८९। लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयात् । यविता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः-' (सू. २४४३) न, भाष्ये '**पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्न**' इति व्याख्यानात् , विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । रु ११०८ शब्दे ।

२४४४ । **तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके** ७।३।९५। एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-' (सू. २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति-रौति । रुवीतः-रुतः । 'हलादेः' किम् ? रुवन्ति । 'तिङः' किम् ? शाम्यति ।

'सार्वधातुके' किम् ? आशिषि रूयात् । विद्ध्यादौ तु रुयात्–रुवीयात् । अरावीत् अरविष्यत् । तु ११०९ इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । 'अयञ्च लुग्विकरणः' इति स्मरन्ति । तवीति–तौति । तुवीतः–तुतः । तोता । तोष्यति । णु १११० स्तुतौ । नौति । नविता । टुक्षु ११११ शब्दे । क्षौति । क्षविता । क्ष्णु १११२ तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । ष्णु १११३ प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् । ऊर्णुञ् १११४ आच्छादने ।

२४४५ । ऊर्णोतेर्विभाषा ७।३।९०। वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति–ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । **ॐ५५८ ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्ॐ ।**

२४४६ । नन्द्राः संयोगादयः ६।१।३। अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प. १२८) इति त्वनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्य' (सू. २६०८) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ।

२४४७ । विभाषोर्णोः १।२।३। इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ–ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता–ऊर्णविता । ऊर्णौतु–ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ।

२४४८ । गुणोऽपृक्ते ७।३।९१। ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न, 'ङिच्च पिन्न' इति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णविषीष्ट–ऊर्णुविषीष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ।

२४४९ । ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६। इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णावीत् । और्णाविष्टाम् । और्णा-

विपुः। और्णवीत्। द्यु १११५ अभिगमने। द्यौति। द्योता। षु १११६ प्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। सोता। असौषीत्। कु १११७ शब्दे। कोता। ष्टुञ् १११८ स्तुतौ। स्तौति-स्तवीति। स्तुतः-स्तुवीतः। स्तुते-स्तुवीते। 'स्तुसुधूञ्भ्यः-' (सू. २३८७) इतीट्, अस्तावीत्। 'प्राक्सितात्-' (सू. २२७८) इति षत्वम्, अभ्यष्टौत्। 'सिवादीनां वा-' (सू. २३५९), पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत्। ब्रूञ् १११९ व्यक्तायां वाचि।

२४५०। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३।४।८४। ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकार उच्चारणार्थः। आह। आहतुः। आहुः।

२४५१। आहस्थः ८।२।३५। झलि परे। चर्त्वम्, आत्थ। आहथुः।

२४५२। ब्रुव ईट् ७।३।९३। ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। 'आत्थ' इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्धधातुकाधिकारे—

२४५३। ब्रुवो वचिः २।४।५३। उवाच। ऊचतुः। ऊचुः। उवचिथ-उवक्थ। ऊचे। वक्ता। ब्रवीतु-ब्रूतात् 'ङिच्च पिन्न' इत्यपित्वादीण्न। ब्रवाणि। ब्रवै। ब्रूयात्। उच्यात्। 'अस्यतिवक्ति-' (सू. २३२९) इत्यङ्।

२४५४। वच उम् ७।४।२०। अङि परे। अवोचत्-अवोचत।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः। इङ् त्वात्मनेपदी इण् ११२० गतौ। एति। इतः।

२४५५। इणो यण् ६।४।८१। अजादौ प्रत्यये परे। इयङोऽपवादः। यन्ति। इयाय।

२४५६ । **दीर्घं इणः किति ७।४।६९ ।** इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ-इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ।

२४५७ । **एतेर्लिङि ७।७।२४ ।** उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधातुके किति लिङि । निरियात् । **'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्—'** (प.) अभीयात् । 'अणः किम्'? समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ।

२४५८ । **इणो गा लुङि २।४।४५ ।** 'गातिस्था–' (सू. २२२५) इति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । **इङ्** ११२१ अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ।

२४५९ । **गाङ् लिटि २।४।४९ ।** इङो गाङ् स्याल्लिटि, लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण–' इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः, 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू. ३०६८) इति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ्, तत आट्, वृद्धिः, अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ।

२४६० । **विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५० ।** इङो गाङ् वा स्यात् ।

२४६१ । **गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १।२।१ ।** गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः ।

२४६२ । **घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६।४।६६ ।** एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट-अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत-अध्यैष्यत । **इक्** ११२२ स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः 'अधीगर्थदयेषाम्–'

(सू. ६१७) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ—' इत्येव ब्रूयात् । **⁂५५९ इण्वदिक इति वक्तव्यम्⁂** । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण्न । तथा च भट्टिः '**ससीतयो राघवयोरधीयन्**' इति । वी ११२३ गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । 'अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यण्' इति केचित् , अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं ११२४ प्रश्लिष्यते । एति । इतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । या ११२५ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।

२४६३ । लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११ । आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः-अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । वा ११२६ गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । भा ११२७ दीप्तौ । ष्णा ११२८ शौचे । श्रा ११२९ पाके । द्रा ११३० कुत्सायां गतौ । प्सा ११३१ भक्षणे । पा ११३२ रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । रा ११३३ दाने । ला ११३४ आदाने । 'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः । दाप् ११३५ लवने । प्रणिदाति-प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् । ख्या ११३६ प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । '**सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे**' इति वार्तिकं तद्भाष्यञ्चेह लिङ्गम । सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । '**सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न**' इति न्यासकारः । प्रा ११३७ पूरणे । मा ११३८ माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः '**उदरं परिमाति मुष्टिना**' । 'नेर्गद—' (सू. २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् , प्रणिमाति-प्रतिमाति ।

वच ११३९ परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । 'बहुवचनपर' इत्यन्ये । 'झिपर' इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् । विद ११४० । ज्ञाने ।

२४६४ । विदो लटो वा ३।४।८३। वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ। विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविद ' (सू. २३४१) इत्याम्पक्षे 'वि' इत्यकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः, विदाञ्चकार । वेदिता ।

२४६५ । विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३।१।४१ । वेत्तेर्लोट्याम् , गुणाभावः, लोटो लुक् , लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इति शब्दात् ।

२४६६ । तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९ । तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेन सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

२४६७ । अत उत्सार्वधातुके ६।४।११० । उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । 'उत्' इति तपरसामर्थ्यान्न गुणः । विदाङ्कुरुतात्-विदाङ्कुरुताम् । 'उतश्च-' (सू.२३३४) इति हेर्लुक्, आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम्, विदाङ्कुरु । विदाङ्करवाणि । अवेत् । अवित्ताम् । 'सिजभ्यस्त-' (सू. २२२६) इति झेर्जुस् , अविदुः ।

२४६८ । दश्च ८।२।७५ । धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः-अवेत् । अस ११४१ भुवि ।

२४६९ । श्नसोरल्लोपः ६।४।१११। श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः

स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः । सन्ति । 'तासस्त्योः-' (सू. २१९१) इति सलोपः, असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । आर्धधातुके (सू. २४३२) इत्यधिकृत्य ।

२४७० । **अस्तेर्भूः २।४।५२** । बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ।

२४७१ । **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११९** । घोरस्तेश्चैत्त्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः । 'श्नसोः' (सू. २४६९) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्वं न, परेण तातङा बाधात्, 'सकृद्गतौ-(प. ४०) इति न्यायात्, स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । 'अस्तिसिचः-' (सू. २२२५) इतीट्, आसीत् । 'श्नसोः-' (सू. २४६९) इत्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट्, आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न ।

२४७२ । **उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ८।३।८७** । उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । 'यच्परः' किम् ? अभिस्तः । मृजू ११४२ शुद्धौ ।

२४७३ । **मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४** । मृजेरिको वृद्धिः स्याद्धातुप्रत्यये परे । ***५६० क्ङित्यजादौ वेष्यते*** । 'व्रश्च '(सू २९४) इति षः, मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः-ममृजतुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ठ । मार्जिता-मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत्-अमार्क्षीत् । रुदिर् २१४३ अश्रुविमोचने ।

२४७४ । **रुदादिभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६** । 'रुद्' 'स्वप्'

'श्वस्' 'अन्' 'जक्ष' एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्वं न, रुदिहि ।

२४७५ । रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८ । हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ।

२४७६ । अड् गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९ । अरोदीत्-अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः-अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्, रुद्यात् । अरुदत्-अरोदीत् । ञिष्वप् ११४४ शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वप्थ ।

२४७७ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ८।३।८८ । एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात् सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प. १२८) । सुषुषुपतुः सुषुषुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू. २१७९), नित्यत्वाच्च । ततः सुपि रूपाभावान्न षः, सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस ११४५ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत्-अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्ययन्तक्षण-' (सू. २२९९) इति न वृद्धिः, अश्वसीत् । अन ११४६ च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् ।

२४७८ । अनितेः ८।४।१९ । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति । जक्ष ११४७ भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ।

२४७९। अदभ्यस्तात् ७।१।४। झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः। जक्षति। 'सिजभ्यस्त-' (सू. २२२६) इति झेर्जुस्, अजक्षुः। अयमन्तस्स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम। रुदादयः पञ्च गताः।

जागृ ११४८ निद्राक्षये। जागर्ति। जागृतः। जाग्रति। 'उषविद-' (सू. २३३१) इत्याम्वा, जागराञ्चकार-जजागार।

२४८०। जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ७।३।८५। जगार्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च। जजागरतुः। अजागः। अजागृताम्। अभ्यस्तत्वाज्जुस्।

२४८१। जुसि च ७।३।८३। अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। आजागरुः। 'अजादौ' किम्? जागृयुः। आशिषि तु-जागर्यात्। जागर्यास्ताम्। जागर्यासुः। लुङि-अजागरीत्। 'जागृ इस्' इत्यत्र यण्प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू. २२६८) इति निषिद्धा, ततः 'अतो हलादेः-' (सू. २२८४) इति बाधित्वा 'अतो ल्रान्तस्य' (सू. २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, 'ह्म्यन्त-' (सू. २२९९) इति निषिद्ध्यते। तदाहुः—

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम्।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव॥ इति।

दरिद्रा ११४९ दुर्गतौ। दरिद्राति।

२४८२। इद्दरिद्रस्य ६।४।११४। दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रितः।

२४८३। श्नाभ्यस्तयोरातः ६।४।११२। अनयोरातो लोपः स्यात्क्ङिति सार्वधातुके। दरिद्रति। अनेकाच्त्वादाम्, दरिद्राञ्चकार।

'आत औ णलः' (सू. २३७१) इत्यत्र 'ओ' इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्न इत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः इत्यादि । यत्तु णलि 'ददरिद्र' इति, तन्निर्मूलमेव । ॐ५६१ दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यःॐ।ॐ५६२ लुङि वाॐ। ॐ५६३ सनि ण्वुलि ल्युटि च नॐ। दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ, अदरिद्रासीत् । चकासृ ११५० दीप्तौ । चकास्ति । झस्य अत्, चकासति । चकासाञ्चकार । 'धि च' (सू. २२४९) इति सलोपः, सिच एवेत्येके, चकाद्धि । 'चकाधि' इत्येव भाष्यम् ।

२४८४ । तिप्यनस्तेः ८।२।७३ । पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि, न त्वस्तेः । अचकात्-अचकाद् । अचकासुः ।

२४८५ । सिपि धातो रुर्वा ८।२।७४ । पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे (१) दः । अचकाः-अचकात् । शासु ११५१ अनुशिष्टौ । शास्ति ।

२४८६ । शास इदङ्हलोः ६।४।३४ । शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । 'शासिवसि-' (सू. २४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशासतुः । शास्तु-शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

२४८७ । शा हौ ६।४।३५ । शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः—अशात् । शिष्यात् । 'सर्तिशास्ति-' (सू. २३८२) इत्यङ्, अशिषत् । अशासिष्यत् ।

दीधीङ् ११५२ दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः । दीधीते । 'एरनेकाचः'-(सू. २७२) इति यण्, दीध्याते ।

(१) जश्त्वेनेत्यर्थः ।

२४८८। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ७।४।५३। एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्, दीध्ये। 'दीधीवेवीटाम्' (सू २१९०) इति गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते। वेवीङ् ११५३ वेतिना तुल्ये। 'वी गति' (धा० ११२३) इत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। षस ११५४ षस्ति ११५५ स्वप्ने। सस्ति। सस्तः। ससन्ति। ससास। सेसतुः। सस्तु। सधि, 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू.१२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (सू. २२०२) इति न लुक्। असत्। असस्ताम्। असः–असत्। सस्यात्। असासीत्–अससीत्। सन्ति। इदित्त्वान्नुमि कृते 'संस्त तस्' इति स्थिते 'स्कोः–(सू. ३८०) इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' (सू. ७१) इति तकारस्य वा लोपः, सन्तः। संस्तन्ति। 'बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा न' इत्याश्रित्य 'स्कोः'—(सू. ३८०) इति लोपाभावात्, संस्ति। संस्तः। संस्तन्ति–इत्येके। वश ११५६ कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि। उष्टः। उशन्ति। वक्षि। उष्टः। उवाश। ऊशतुः। वशिता। वष्टु–उष्टात्। उड्ढि। अवट्। औष्टाम्। औशन्। अवशम्। उश्याताम्। उश्यास्ताम्। अवाशीत्–अवशीत्। 'चर्करीतं च' (ग)। यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम्। ह्नुङ् ११५७ अपनयने। ह्नुते। जुह्नुवे। ह्नुवीत। ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।

इति तिङन्ते अदादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम्।

हु ११५८ दानादनयोः। 'आदाने च' इत्येके। 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम्। दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभा-

वाल्लभ्यते । हूतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।

२४८९ । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २।४।७५। शपः श्लुः स्यात् ।

२४९० । श्लौ ६।१।१० । धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । 'अद्भ्यस्तात्' (सू. २४७९) इत्यत्, 'हुश्नुवोः–' (सू. २३८७) इति युण्, जुह्वति ।

२४९१ । भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३।१।३९। एभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यञ्च । जुहवाञ्चकार-जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु—जुहुतात् । हेर्धिः, जुहुधि । आटि परत्वाद् गुणः, जुहवानि । परत्वात् । 'जुसि च' (सू. २४८१) इति गुणः, अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । ञिभी ११५९ भये । बिभेति ।

२४९२ । भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५। इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः—बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार-बिभाय । भेता । ह्री ११६० लज्जायाम् । जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार—जिह्राय । पॄ ११६१ पालनपूरणयोः ।

२४९३ । अर्तिपिपर्त्योश्च ७।४।७७। अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ ।

२४९४ । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्त्वम्, रपरत्वम् 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः, पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ॠच्छत्यॄताम्' (सू. २३८३) इति गुणे प्राप्ते ।

२४९५ । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२। एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे-गुणः । पप्रतुः, पप्रुः—पपरतुः, पपरुः । परिता—परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपा

रीत् । अपारिष्टाम् । 'ह्रस्वान्तोऽयम्' इति केचित् । पिपर्ति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिषि—प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । डुभृञ् ११६२ धारणपोषणयोः ।

२४९६ । भृञामित् ७।४।७६। 'भृञ्' 'माङ्' 'ओहाङ्' एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । श्लुवद्भावात् द्वित्वे, बिभरामास-बभार । बभर्थ । बभृव । बिभृहि । बिभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात्-भृषीष्ट । अभार्षीत्-अभृत । माङ् ११६३ माने शब्दे च ।

२४९७ । ई हल्यघोः ६।४।११३। श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य । मिमते । 'नाभ्यस्तयोः'-(सू. २४८३) इत्याल्लोपः, मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त । ओहाङ् ११६४ गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ओहाक् ११६५ त्यागे । परस्मैपदी । जहाति ।

२४९८ । जहातेश्च ६।४।११६। इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः-जहीतः । जहति । जहौ ।

२४९९ । आ च हौ ६।४।११७। जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि—जहिहि—जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

२५०० । लोपो यि ६।४।११८। जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । 'एर्लिङि' (सू. २३७४), हेयात् । अहासीत् । डुदाञ् ११६६ दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । 'घ्वसोः'—(सू. २४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित । डुधाञ्

११६७ धारणपोषणयोः । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति ।

२५०१ । दधस्तथोश्च ८।२।३८। द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथयोः स्ध्वोश्च परतः । **'वचनसामर्थ्याद्‌लोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ** । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् ११६८ शौचपोषणयोः ।

२५०२ । **निजां त्रयाणां गुणः श्लौ** ७।४।७५। णिज्-विज्-विषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । निनेज । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

२५०३ । **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** ७।३।८७। लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैक्षीत्-अनिक्त । विजिर् ११६९ पृथग्भावे । वेवेक्ति—वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू. २५३६) इति ङित्त्वं न, 'ओविजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी' रुधादावपि । विष्लृ ११७० व्याप्तौ । वेवेष्टि – वेविष्टे । लृदित्त्वादङ्, अविषत् । तङि क्सः । अजादौ । 'क्सस्याचि' (सू. २३३७) इत्यल्लोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । घृ ११७१ क्षरणदीप्त्योः । 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृञामित्' (सू. २४९६), 'बहुलं छन्दसि' (सू. ३५९९) इतीत्त्वम् । हृ ११७२ प्रसह्यकरणे । 'अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमान्' । ऋ ११७३ सृ ११७४ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू. ३५९६) इत्येव सिद्धे 'अर्तिपिपर्त्योश्च (सू. २४९३) इतीत्त्वविधा-

नाद्यं भाषायामपि । 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू. २२९२) इतीयङ्, इयर्ति । इयृतः । इयृति । आर । आरतुः । 'इडत्त्यर्ति-(सू. २३८४) इति नित्यमिट्, आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयृताम् । ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति । भस ११७५ भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि—' (सू. ३१४८) इत्युपधालोपः, 'झलो झलि' (सू. २२८१) इति सलोपः, बब्धः । बप्सति । कि ११७६ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११७७ त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । धिष ११७८ शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । धन ११७९ धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । जन ११८० जनने । जजन्ति ।

२५०४ । **जनसनखनां सञ्झलोः** ६।४।४२ । एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजन्यात्– जजायात् । जन्यात् जायात् । ग ११८१ स्तुतौ । '**देवाञ्जिगाति सुम्नयुः**' । जिगीतः । जिगति ।

इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

दिवु ११८२ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । ऋषन्ताः परस्मैपदिनः ।

२५०५ । **दिवादिभ्यः श्यन्** ३।१।६९ । शपोऽपवादः । 'हलि च' (सू. ३४५) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । षिवु ११८३ तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत्–न्यसेवीत् । स्रिवु ११८४ गतिशोषणयोः । ष्ठिवु ११८५ निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ष्णुसु ११८६ अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरे ।

सुष्णोस । ऽणसु ११८७ निरसने । स्नस्यति । सस्नास । क्नसु ११८८ ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास । व्युष ११८९ दाहे । वुव्योष । प्लुष ११९० च । नृती ११९१ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त ।

२५०६ । सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ७।२।५७। एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इट् वा स्यात् । नर्तिष्यति नर्त्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी ११९२ उद्वेगे । 'वा भ्राश-' (सू.२३२१) इति श्यन्वा । त्रस्यति-त्रसति । त्रेसतुः-तत्रसतुः । कुथ ११९३ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ ११९४ हिंसायाम् । गुध ११९५ परिवेष्टने । क्षिप ११९६ प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्प ११९७ विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । तिम ११९८ ष्टिम ११९९ ष्टीम १२०० आर्द्रीभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड १२०१ चोदने लज्जायां च । व्रीड्यति । इष १२०२ इष्यति । षह १२०३ षुह १२०४ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः, सह्यति । सुह्यति । जॄष् १२०५ झॄष् १२०६ वयोहानौ जीर्यति । जजरतुः-जेरतुः । जरिता-जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । 'जृस्तम्भु-'(सू.२२९३) इत्यङ्वा, 'ऋदृशोऽङि गुणः' (सू. २४०६), अजरत्-अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । षूङ् १२०७ प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति-' (सू. २२९७) इति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति (सू. २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता-सविता । दूङ् १२०८ परितापे । दूयते । दीङ् १२०९ क्षये । दीयते ।

२५०७ । दीङो युडचि क्ङिति ६।४।६३। दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ (वा ५३२) । दिदीये ।

२५०८। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ६।१।५०। एषामात्वं स्याल्ल्यपि, चकारादशित्येज्निमित्ते। दाता। दास्यते। अदास्त। अदास्थाः। डीङ् १२१० विहायसा गतौ। डीयते। धीङ् १२११ आधारे। धीयते। दिध्ये। धेता। मीङ् १२१२ हिंसायाम्। हिंसा अत्र प्राणवियोगः। मीयते। रीङ् १२१३ श्रवणे। रीयते। लीङ् १२१४ श्लेषणे।

२५०९। विभाषा लीयतेः ६।१।५१। 'लीयतेः' इति यका निर्देशो, न तु श्यना। लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च। लेता–लाता। लेष्यते–लास्यते। 'एज्विषये' किम्? लीयते, लिल्ये। व्रीङ् १२१५ वृणोत्यर्थे। व्रीयते। विव्रिये। **'स्वादय ओदितः' (ग)** तत्फलं तु निष्ठानत्वम्। पीङ् १२१६ पाने। पीयते। माङ् १२१७ माने। मायते। ममे। ईङ् १२१८ गतौ। ईयते। अयाञ्चक्रे। प्रीङ् १२१९ प्रीतौ। सकर्मकः। प्रीयते। पिप्रिये।

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः। शो १२२० तनूकरणे।

२५१०। ओतः श्यनि ७।३।७१। लोपः स्याच्छ्यनि। श्यति। श्यतः। श्यन्ति। शशौ। शशतुः। शाता। शास्यति। 'विभाषा घ्राधेट्–' (सू. २३७६) इति सिचो वा लुक्, लुगभावे 'यमरम–' (सू. २३७७) इतीट्सकौ, अशात्। अशाताम्। अशुः। अशासीत्। अशासिष्टाम्। छो १२२१ छेदने। छ्यति। षो १२२२ अन्तकर्मणि। स्यति। ससौ। अभिष्यति। अभ्यष्यत्। अभिससौ। दो १२२३ अवखण्डने। द्यति। ददौ। प्रणिदाता। देयात्। अदात्।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश। जनी १२२४ प्रादुर्भावे।

२५११। ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९। अनयोर्जादेशः स्याच्छिति। जायते। जज्ञे। जज्ञाते। जज्ञिरे। जनिता। जनिष्यते। 'दीपजन–'

(सू. २३२८) इति वा चिण् ।

२५१२ । जनिवध्योश्च ७।३।३५। अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि—अजनिष्ट । दीपी १२२५ दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि–अदीपिष्ट । पूरी १२२६ आप्यायने । पूर्यते। अपूरि–अपूरिष्ट । तूरी १२२७ गतित्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतूरे । धूरी १२२८ गूरी १२२९ हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते। जुगूरे । घूरी १२३० जूरी १२३१ हिंसावयोहान्योः । शूरी १२३२ हिंसास्तम्भनयोः । चूरी १२३३ दाहे । तप १२३४ ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ लभते । अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' १२३५ इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतःपत्यमानः' । वृतु १२३६ वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' । इति भट्टिः ।

क्लिश १२३७ उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । काशृ १२३८ दीप्तौ । काश्यते । वाशृ १२३९ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष १२४० तितिक्षायाम् । मृष्यति मृष्यते । ममर्ष–ममृषे । ईशुचिर् १२४१ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति–शुच्यते । शुशोच–शुशुचे । अशुचत्–अशोचीत्–अशोचिष्ट । णह १२४२ बन्धने । नह्यति–नह्यते । ननाह । नेहिथ–ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज १२४३ रागे । रज्यति–रज्यते । शप १२४४ आक्रोशे । शप्यति—शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद १२४५ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत ।पत्सीष्ट

२५१३ । चिण् ते पदः ३।१।६०। पदश्च्लेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत । खिद १२४६ दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद १२४७ सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध १२४८ अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि—अबुद्ध । अभुत्साताम् । युध १२४९ सम्प्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति ? युधमिच्छतीति क्यच् । **'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्'** (प० ०८) इति वा । अनो रुध १२५० कामे । अनुरुध्यते । अण १२५१ । प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' १२५२ इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । मन १२५३ ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । युज १२५४ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज १२५५ विसर्गे । अकर्मकः । **'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।'** ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ् सिचौ'—(सू. २३००) इति कित्त्वान्न गुणो, नापि अम्-सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् । लिश १२५६ अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ।

अथागणान्ताः परस्मैपदिनः । राधः १२५७ अकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह—'वृद्धौ' इति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । 'राधो हिंसायाम्' (सू. २५३२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपा-

विह न, हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध १८५८ ताडने । 'ग्रहिज्या-(सू० २४१२) इति सम्प्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधिथ-विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । पुष १२५९ पुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । 'पुषादि'-(सू. २३४५) इत्यङ्, अपुषत् । शुष १२६० शोषणे । अशुषत् । तुष १२६१ प्रीतौ । दुष १२६२ वैकृत्ये । श्लिष १२६३ आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति ।

२५१४ (क) । श्लिषः ३।१।४५ । अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोपवादः, न तु चिणः । पुरस्तादपवादन्यायात् ।

२५१४ (ख) । आलिङ्गने ३।१।४६ । श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्-' (सू. २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः । 'अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः'। 'आलिङ्गन एव' इति किम् ? समश्लिषत् जतुकाष्ठम्, अङ् । प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु क्सः । एकवचने चिण्-अश्लेषि । अश्लिक्षाताम् । अश्लिक्षत । अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् । शक १२६४ विभाषितोऽमर्षणे । 'विभाषितः' इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ—शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति—शक्ष्यते । अशकत्—अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ञिष्विदा १२६५ गात्रप्रक्षरणे । घर्मस्रुतावित्यर्थः । 'अयं ञीत्' इति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध १२६६ क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध १२६७ बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा ।

कथं 'क्षुधितः' इति ? सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितच् इति माधवः। वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू० ३०४६) इतीट् वक्ष्यते। शुध् १२६८ शौचे। शुध्यति। शुशोध। शोद्धा। षिधु १२६९ संराद्धौ। ऊदित्पाठः प्रामादिकः। सिध्यति। सेद्धा। सेत्स्यति। असिधत्। रध १२७० हिंसासंराद्ध्योः। संराद्धिर्निष्पत्तिः। रध्यति। 'रधिजभोरचि' (सू० २३०२) इति नुम्, ररन्धतुः।

२५१५। **रधादिभ्यश्च** ७।२।४५। 'रध्' 'नश्' 'तृप्' 'दृप्' 'द्रुह्' 'मुह्' 'ष्णुह्' 'ष्णिह्' एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात्। ररन्धिथ-ररद्ध। ररन्धिव-रेध्व।

२५१६। **नेट्यलिटि रधेः** ७।१।६२। लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात्। रधिता-रद्धा। रधिष्यति-रत्स्यति। अङि मुम्, 'अनिदिताम्-' (सू० ४१६) इति नलोपः, अरधत्। णश १२७१ अदर्शने। नश्यति। ननाश। नेशतुः। नेशिथ।

२५१७। **मस्जिनशोर्झलि** ७।१।६०। नुम् स्यात्। ननंष्ठ। नेशिव-नेश्व। नेशिम-नेश्म। नशिता-नंष्टा। नशिष्यति-नङ्क्ष्यति। नश्येत्। नश्यात्। अनशत्। प्रणश्यति।

२५१८। **नशेः षान्तस्य** ८।४।३६। णत्वं न स्यात्। प्रनंष्टा। अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम्। प्रनङ्क्ष्यति-नशिष्यति। तृप १२७२ प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च। **'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्, पितॄन्ताप्सीत्' इति भट्टिः**, इत्युभयत्र दर्शनात्। ततर्पिथ-ततर्प्थ-तत्रप्थ। तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता। 'स्पृशमृशकृष' (वा० ५५५) इति सिज्वा, अतर्पीत्-अतृपत्-अताप्र्सीत्-अत्राप्सीत्। दृप १२७३ हर्षमोहनयोः। मोहनं गर्वः। 'दृप्यति' इत्यादि।

'रधादिस्वादिमौ वेट्कात्वमर्थमनुदात्तता' ।

द्रुह १२७४ जिघांसायाम् । 'वा द्रुहमुह' (सू० ३२७) इति वा धः । पक्षे ढः । दुद्रोहिथ—दुद्रोग्ध दुद्रोढ । द्रोहिता—द्रोग्धा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति । ढत्वधत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह १२७५ वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ - मुमोग्ध—मुमोढ । मोहिता मोग्धा- मोढा । मोहिष्यति—मोक्ष्यति । अमुहत् । ष्णुह १२७६ उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णोहिथ—सुष्णोग्ध—सुष्णोढ । सुष्णुहिव—सुष्णुह्व । स्नोहिता—स्नोग्धा— स्नोढा । स्नोहिष्यति-स्नोक्ष्यति । अस्नुहत् । ष्णिह १२७७ प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु १२७८ उपशमे ।

२५१९ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७४ । शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् । तमु १२७९ काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । दमु । १२८० उपशमे । 'उपशमे' इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम्, न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् । श्रमु १२८१ तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । भ्रमु १२८२ अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (सू. २३२१) इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्–' (सू. २५१९) इति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्यङ्, अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् । क्षमू १२८३ सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ-चक्षन्थ । चक्षमिव-चक्षण्व । चक्षमिम चक्षण्म । क्षमिता-क्षन्ता । अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् ।

अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः क्षमा ।

क्लमु १२८४ ग्लानौ । क्लाम्यति–क्लामति । शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिवु-

क्लमु-' (सू. २३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः। अङ्, अक्लमत्। मदी १२८५ हर्षे। माद्यति। अमदत्। **शमादयोऽष्टौ गताः**। असु १२८६ क्षेपणे। अस्यति। आस। असिता।

२५२०। अस्यतेस्थुक् ७।४।१७। अङि परे। आस्थत्। अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति'—(सू. २४४०) इति वचनं तङर्थम्। तङ् तु **'उपसर्गादस्यत्यूह्योः'**–(वा. ६२८) इति वक्ष्यते। पर्यास्थत। यसु १२८७ प्रयत्ने।

२५२१। यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१।

२५२२। संयसश्च ३।१।७२। श्यन् वा स्यात्। यस्यति-यसति। संयस्यति-संयसति। 'अनुपसर्गात्' किम्? प्रयस्यति। जसु १२८८ मोक्षणे। जस्यति। तसु १२८९ उपक्षये। दसु १२९० च। तस्यति। अतसत्। दस्यति। अदसत्। वसु १२९१ स्तम्भे। वस्यति। ववास। ववसतुः 'न शसदद-' (सू. २२६३) इति निषेधः। वशादिरयमिति मते तु वेसतुः, वेसुः। व्युष १२९२ विभागे। अयं दाहे पठितः। अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते। अव्युषत्। ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्त्योऽयम्। 'व्युस्' १२९३ इत्यन्ये। अयकारः 'वुस्' १२९४ इत्यपरे। प्लुष १२९५ दाहे। अप्लुषत्। पूर्वत्र पाठः सिजर्थं इत्याहुः। तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम्। विस १२९६ प्रेरणे। विस्यति। अविसत्। कुस १२९७ संश्लेषणे। अकुसत्। बुस १२९८ उत्सर्गे। मुस १२९९ खण्डने। मसी १३०० परिणामे। परिणामो विकारः। 'समी' १३०१ इत्येके। लुठ १३०२ विलोडने। उच १३०३ समवाये। उच्यति। उवोच। ऊचतुः। मा भवान् उचत्। भृशु १३०४ भ्रंशु १३०५ अधः पतने। बभर्श। अभृशत्। 'अनिदिताम्-' (सू. ४१६) इति नलोपः, भ्रश्यति।

अभ्रशत्। वृश १३०६ वरणे। वृश्यति। अवृशत्। कृश १३०७ तनूकरणे। कृश्यति। ञितृषा १३०८ पिपासायाम्। हृष १३०९ तुष्टौ। श्यन्नङौ भौवादिकाद्विशेषः। रुष १३१० रिष १३११ हिंसायाम्। 'तीषसह–' (सू २३४०) इति, वेट् रोषिता-रोष्टा। रेषिता-रेष्टा। डिप १३१२ क्षेपे। कुप १३१३ क्रोधे। गुप १३१४ व्याकुलत्वे। युप १३१५ रुप १३१६ लुप १३१७ विमोहने। युप्यति। रुप्यति लुप्यति। लोपिता। लुप्यतिः सेट्कः, अनिट्कारिकासु। लिपसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात्। लुभ १३१८ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। 'तीषसह–' (सू. २३४०) इति वेट्। लोभिता—लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत्। भ्वादेरवृत्कृतत्वात् 'लोभति' इत्यपीत्याहुः। क्षुभ १३१९ सञ्चलने। क्षुभ्यति। णभ १३२० तुभ १३२१ हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्यन्ते। तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः। क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव। इह पाठस्तु श्यन्नर्थः। क्लिदू १३२२ आर्द्रीभावे। क्लिद्यति। चिक्लेदिथ–चिक्लेत्थ। चिक्लिदिव–चिक्लिद्व। चिक्लिदिम—चिक्लिद्म। क्लेदिता-क्लेत्ता। ञिमिदा १३२३ स्नेहने। 'मिदेर्गुणः' (सू. २३४६), मेद्यति। अमिदत्। द्युतादिपाठादेव 'अमिदत्' 'अमेदिष्ट' इति सिद्धे इह पाठः 'अमेदीत्' इति मा भूदिति। द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः। ञिक्ष्विदा १३२४ स्नेहनमोचनयोः। ऋधु १३२५ वृद्धौ। आनर्ध। आर्धत्। गृधु १३२६ अभिकाङ्क्षायाम्। अगृधत्। वृत्। **पुषादयो दिवाद्यन्तर्गणश्च वृत्ताः।** केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम्। दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः। तेन 'क्षीयते' 'मृग्यति' इत्यादिसिद्धिरित्याहुः।

इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

षुञ् १२४७ अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः ।

२५२३ । स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३ । सुनोति । सुनुतः । 'हुश्नुवोः'—(सू. २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः—सुनुवः । सुन्वहे-सुनुवहे । सुषाव-सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू. २३८४) इतीट् , असावीत्-असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ।

२५२४ । सुनोतेः स्यसनोः ८।३।११७ । स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । षिञ् १२४८ बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । शिञ् १२४९ निशाने । तालव्यादिः । शेता । डुमिञ् १२५० प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोति—' (सू. २५०८) इत्यात्त्वम् । ममौ । ममिथ-ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । चिञ् १२५१ चयने । प्रणिचिनोति ।

२५२५ । विभाषा चेः ७।३।५८ । अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि । लिटि च । प्रणिचिकाय—चिचाय । चिक्ये-चिच्ये । अचैषीत्-अचेष्ट । स्तृञ् १२५२ आच्छादने । स्तृणोति—स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति' (सू. २३८२) इति गुणः । स्तर्यात् ।

२५२६ । ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ । ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट-स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट-अस्तृत । कृञ् १२५३ हिंसायाम् । कृणोति-कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात्-कृषीष्ट । अकार्षीत्-अकृत । वृञ् १२५४ वरणे ।

२५२७। **बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे** ७।२।६४। एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरिता-वरीता।

२५२८। **लिङसिचोरात्मनेपदेषु** ७।२।४२। वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि।

२५२९। **न लिङि** ७।२।३९। वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट-वृषीष्ट। अवरीत-अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत। धुञ् १३३५ कम्पने। धुनोति-धुनुते। अधौषीत्। अधोष्यत। दीर्घान्तोऽप्ययम् १३३६ धूनोति। धूनुते। 'स्वरतिसूति' (सू.२२७९) इति वेट्। दुधविथ-दुधोथ। किति लिटि तु 'श्र्युकः'—(सू. २३८१) इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्, दुधुविव। 'स्तुसुधूञ्भ्यः'—(सू. २३८५) इति नित्यमिट्। अधावीत्। अधविष्ट-अधोष्ट।

अथ परस्मैपदिनः। टुदु १३३७ उपतापे। दुनोति। हि १३३८ गतौ वृद्धौ च।

२५३०। **हिनुमीना** ८।४।१५। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति।

२५३१। **हेरचङि** ७।३।५६। अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि। जिघाय। पृ १३३९ प्रीतौ। पृणोति। पर्ता। स्पृ १३४० प्रीतिपालनयोः। 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये। चलनं जीवनम् इति स्वामी। स्पृणोति। पस्पार। 'स्मृ' १३४१ इत्येके। स्मृणोति। पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः। आप्लृ १३४२ व्याप्तौ। आप्नोति। आप्नुतः। आप्नुवन्ति। आप्नुवः। आप। आप्ता। आप्नुहि। लृदित्त्वादङ्, आपत्। शक्लृ १३४३ शक्तौ। अशकत्। राध १३४४ साध १३४५ संसिद्धौ। राध्नोति।

२५३२। राधो हिंसायाम् ६।४।१२३। एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिथ। राद्धा। साध्नोति। साद्धा। असात्सीत्। असाद्धाम्।

अथ द्वावनुदात्तेत्तौ। अशू १३४६ व्याप्तौ सङ्घाते च। अश्नुते।

२५३३। अश्नोतेश्च ७।४।७२। दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात्। आनशे। अशिता—अष्टा। अशिष्यते-अक्ष्यते। अश्नुवीत। अक्षीष्ट - अशिषीष्ट। आशिष्ट—आष्ट। आक्षाताम्। ष्टिघ १३४७ आस्कन्दने। स्तिघ्नुते। तिष्टिघे। स्तेघिता।

अथ आगणान्ताःपरस्मैपदिनः। तिक १३४८ तिग १३४९ गतौ च। चादास्कन्दने। तिक्नोति। तिग्नोति। षघ १३५० हिंसायाम्। सघ्नोति। ञिधृषा १३५१ प्रागल्भ्ये। धृष्णोति। दधर्ष। धर्षिता। दम्भु १३५२ दम्भने। दम्भनं दम्भः। दभ्नोति। ददम्भ। **'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा'** इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम्। 'अनिदिताम्—' (सू. ४१६) इति नलोपः। तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ***५६४ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ*।** देभतुः। ददम्भतुः। **'इदं कित्वं पिदपिद्विषयकम्' इति सुधाकरादयः।** तन्मते तिप्सिप्मिप्सु-'देभ' 'देभिथ' 'देभ' इति रूपान्तरं, बोध्यम्। **'अपिद्विषयकम्' इति** न्यासकारादिमते तु-'ददम्भ' 'ददम्भिथ' 'ददम्भ इत्येव। दभ्यात्। ऋधु १३५३ वृद्धौ। 'तृप १३५४ प्रीणने' इत्येके। क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न, तृप्नोति। **'छन्दसि'** (ग) आगणान्तादधिकारोऽयम्। अह १३५५ व्याप्तौ। अह्नोति। दघ १३५६ घातने पालने च। दघ्नोति। चमु १३५७ भक्षणे। चम्नोति। रि १३५८ क्षि १३५९ चिरि १३६० जिरि

१३६१ दाश १३६२ दृ १३६३ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । 'अयं भाषायामपि' इत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' 'ऋक्षि १३६४ इत्येक एवाजादिः' इत्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत ।

इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ।

तुद १३६५ व्यथने । इतः **षट् स्वरितेतः** ।

२५३४ । **तुदादिभ्यः शः** ३।१।७७। तुदति—तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोता । अतौत्सीत्-अतुत्त । णुद १३६६ प्रेरणे नुदति—नुदते । नुनोद—नुनुदे । नोत्ता । दिश १३६७ अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत्—अदिक्षत । भ्रस्ज १३६८ पाके । 'ग्रहिज्या-' (सू. २४१२) इति सम्प्रसारणम् , सस्य श्चुत्वेन शः, शस्य जश्त्वेन जः, भृज्जते ।

२५३५ । **भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्** ६।४।४७। भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ-बभर्ष्ठ । बभर्जे । रमभावे-बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । 'स्कोः- (सू. ३८०) इति सलोपः, 'व्रश्च-' (सू. २९४) इति षः, बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । **ॐ१६५ ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन**ॐ । भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत्-अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट-अभ्रष्ट । क्षिप १३६९ प्रेरणे । क्षिपति-क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत्-अक्षिप्त । कृष १३७० विलेखने । कृषति-कृषते । क्रष्टा-कर्ष्टा । कृष्यात्-कृक्षीष्ट ।

'स्पृशमृश-' (वा. ५५५) इति सिज्वा। पक्षे क्सः। सिचि अम्वा, अक्राक्षीत्-अकार्क्षीत्-अकृक्षत। तङि 'लिङ्सिचौ-' (सू. २३००) इति कित्त्वादम्न, अकृष्ट। अकृक्षाताम्। अकृक्षत। अकृक्षत। अकृक्षाताम्। अकृक्षन्त। ऋषी १३७१ गतौ। परस्मैपदी। ऋषति। आनर्ष। जुषी १३७२ प्रीतिसेवनयोः। **आत्मनेपदिनश्चत्वारः।** जुषते। ओविजी १३७३ भयचलनयोः। प्रायेणायमुत्पूर्वः। उद्विजते।

२५३१। विज इट् १।२।२। विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत्। उद्विजिता। उद्विजिष्यते। ओलजी १३७४ ओलस्जी १३७५ व्रीडायाम्। लजते। लेजे। लज्जते। ललज्जे।

अथ परस्मैपदिनः। ओव्रश्चू १३७६ छेदने। 'ग्रहिज्या-' (सू. २४१२), वृश्चति। वव्रश्च। वव्रश्चतुः। वव्रश्चिथ-वव्रष्ठ। 'लिट्यभ्यासस्य-' (सू. २४८) इति सम्प्रसारणम्। रेफस्य ऋकारः। 'उरत्' (सू. २२४४), तस्य च 'अचः परस्मिन्-' (सू. ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे-' (सू, ३६३) इति वस्योत्वं न। व्रश्चिता-व्रष्टा। व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति। वृश्च्यात्। अव्रश्चीत्-अव्राक्षीत्। अव्रक्ष्यत्। व्यच १३७७ व्याजीकरणे। विचति। विव्याच। विविचतुः। व्यचिता। व्यचिष्यति। विच्यात्। अव्याचीत्-अव्यचीत्। **'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (ग)** इति तु नेह प्रवर्तते, 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात्। उछि १३७८ उञ्छे। उञ्छति। उच्छी १३७९ विवासे। उच्छति। ऋच्छ १३८० गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। 'ऋच्छत्यृताम्' (सू. २३८३) इति गुणः। द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट्, आनर्च्छ। आनर्च्छतुः। ऋच्छिता। मिच्छ १३८१ उत्क्लेशे। उत्क्लेशः पीडा। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। जर्ज १३८२ चर्च १३८३ झर्झ १३८४ परि-

भाषणभर्त्सनयोः। त्वच १३८५ संवरणे। तत्वाच। ऋच १३८६ स्तुतौ। आनर्च। उब्ज १३८७ आर्जवे। उज्झ १३८८ उत्सर्गे। लुभ १३८९ विमोहने। विमोहनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता-लोब्धा। लोभिष्यति। रिफ १३९० कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ। 'रिह' १३९१ इत्येके। **'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति'।** तृप १३९२ तृम्फ १३९३ तृप्तौ। आद्यः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प। तर्पिता। 'स्पृशमृश-' (वा. ५५५) इति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव, अपवादत्वात्। तेनात्र नित्यं सिच्, अतर्पीत्। तृम्फति। शस्य ङित्त्वात् 'अनिदिताम्' (सू. ४१६) इति नलोपे **%५६६ शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः%।** आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः। तृम्फति। ततृम्फ। तृफ्यात्। तुप १३९४ तुम्प १३९५ तुफ १३९६ तुम्फ १३९७ हिंसायाम्। तुपति। तुम्पति। तुफति। तुम्फति। दृप १३९८ दृम्फ १३९९ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। 'प्रथमो द्वितीयान्त' १४०० इत्येके। दृपति। दृम्फति। ऋफ १४०१ ऋम्फ १४०२ हिंसायाम्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फाञ्चकार। गुफ १४०३ गुम्फ १४०४ ग्रन्थे। गुफति। जुगोफ। गुम्फति। जुगुम्फ। उभ १४०५ उम्भ १४०६ पूरणे। उभति। उवोभ। उम्भति। उम्भाञ्चकार। शुभ १४०७ शुम्भ १४०८ शोभार्थे। शुभति। शुम्भति। दृभी १४०९ ग्रन्थे। दृभति। चृती १४१० हिंसाश्रन्थनयोः। चर्तिता। 'सेऽसिचि-' (सू. २५०६) इति वेट्। चर्तिष्यति-चर्त्स्यति। अचर्तीत्। विध १४११ विधाने। विधति। वेधिता। जुड १४१२ गतौ। 'तवर्गपञ्चमान्त' १४१३ इत्येके। जुडति। 'मरुतो जुनन्ति'। मृड १४१४ सुखने। मृडति।

मर्डिता। पृड १४१५ च। पृडति। पृण १४१६ प्रीणने। पृणाति। पपर्ण। वृण १४१७ च। वृणति। मृण १४१८ हिंसायाम्। तुण १४१९ कौटिल्ये। तुतोण। पुण १४२० कर्मणि शुभे। पुणति। मुण १४२१ प्रतिज्ञाने। कुण १४२२ शब्दोपकरणयोः। शुन १४२२ गतौ। द्रुण १४२४ हिंसागतिकौटिल्येषु। घुण १४२५ घूर्ण १४२६ भ्रमणे। षुर १४२७ ऐश्वर्यदीप्त्योः। सुरति। सुसोर। आशिषि—सूर्यात्। कुर १४२८ शब्दे। कुरति। कुर्यात्। अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति निषेधो न, करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः। खुर १४२९ छेदने। मुर १४३० संवेष्टने। क्षुर १४३१ विलेखने। घुर १४३२ भीमार्थशब्दयोः। पुर १४३३ अग्रगमने। वृहू १४३४ उद्यमने। दन्त्योष्ठ्यादिः। 'पवर्गीय दिः' १४३५ इत्यन्ये। तृहू १४३६ स्तृहू १४३७ तृंहू १४३८ हिंसार्थाः। तृहति। ततर्ह। स्तृहति। तस्तर्ह। तर्हिता-तर्ढा। स्तर्हिता-स्तर्ढा। अतृंहीत्-अतार्क्षीत्। अतार्ढाम्। इषु १४३९ इच्छायाम्। 'इषुगमि-' (सू० २४००) इति छः। इच्छति। एषिता-एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। मिष १४४० स्पर्धायाम्। मिषति। मेषिता। किल १४४१ श्वैत्यक्रीडनयोः। तिल १४४२ स्नेहने। चिल १४४३ वसने। चल १४४४ विलसने। इल १४४५ स्वप्नक्षेपणयोः। विल १४४६ संवरणे। दन्त्योष्ठ्यादिः। बिल १४४७ भेदने। ओष्ठ्यादि। णिल १४४८ गहने। हिल १४४९ भावकरणे। शिल १४५० षिल १४५१ उञ्छे। मिल १४५२ श्लेषणे। लिख १४५३ अक्षरविन्यासे। लिलेख। कुट १४५४ कौटिल्ये। 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू. २४६१) इति ङित्वं, चुकुटिथ। चुकोट—चुकुट। कुटिता। पुट १४५५ संश्लेषणे। कुच १४५६ सङ्कोचने। गुज १४५७ शब्दे।

गुड १४५८ रक्षायाम् । डिप १४५९ क्षेपे । छुर १४६० छेदने । 'न भकुर्छुराम्' (सू० २६२९) इति न दीर्घः, छुर्यात् । स्फुट १४६१ विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । मुट १४६२ आक्षेपमर्दनयोः । त्रुट १४६३ छेदने । 'वा भ्राश—'(सू. २३२१) इति श्यन्वा त्रुट्यति-त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता । तुट १४६४ कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता । चुट १४६५ छुट १४६६ छेदने । जुट १४६७ बन्धने । कड १४६८ मदे । लुट १४६९ संश्लेषणे । कृड १४७० घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकर्ड । कृडिता । कुड १४७१ बाल्ये । पुड १४७२ उत्सर्गे । घुट १४७३ प्रतिघाते । तुड १४७४ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १४७५ स्थुड १४७६ संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । 'खुड' १४७७ 'छुड' १४७८ इत्येके । स्फुर १४७९ स्फुल १४८० सञ्चलने । स्फुर १४८१ स्फुरणे, स्फुल (१४८१) सञ्चलने इत्येके ।

२५३७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८।३।७६। षत्वं वा स्यात् । निःष्फुरति-निःस्फुरति । 'स्फर' १४८२ इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । स्फुड १४८३ चुड १४८४ व्रुड १४८५ संवरणे । 'क्रुड १४८६ भृड १४८७ निमज्जने' इत्येके । गुरी १४८८ उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । णू १४८९ स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' ।

इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । धू १४९० विधूनने । धुवति । गु १४९१ पुरीषोत्सर्गे । जुगुविथ—जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू. २३६९) । अगुताम् । अगुषुः । ध्रु १४९२ गतिस्थैर्ययोः । 'ध्रुव' १४९३ इति पाठान्तरम् । आद्यस्य 'ध्रुवति' इत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता ।

ध्रुविष्यति । ध्रूव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । कुङ् १४९४ शब्दे । 'दीर्घान्तः' १४९५ इति कैयटादयः, कुविता । अकुविष्ट । 'ह्रस्वान्तः' इति न्यासकारः, कुता । अकुत । वृत् । **कुटादयो वृत्ताः** ।

पृङ् १४९६ व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ्, इयङ्-व्याप्रियते । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । मृङ् १४९७ प्राणत्यागे ।

२५३८ । **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च** १।३।६१। लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४९८ पि १४९९ गतौ । अन्तर्गत्वादियङ्, रियति । पियति । रेता । पेता । धि १५०० धारणे । क्षि १५०१ निवासगत्योः । षू १५०२ प्रेरणे । सुवति । सविता । कॄ १५०३ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता-करीता । कीर्यात् । अकारीत् ।

२५३९ । **किरतौ लवने** ६।१।१४०। उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । ॐ५६७**अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्**ॐ । उपास्किरत् । उपचस्कार ।

२५४० **हिंसायां प्रतेश्च** ६।१।१४१। उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गॄ १५०४ निगरणे ।

२५४१ । **अचि विभाषा** ८।२।२१। गिरतेः रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति-गिलति । जगार-जगाल । जगरिथ—जगलिथ । गरिता-गरीता । गलिता-गलीता । दृङ् १५०५ आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् । धृङ् १५०६ अवस्थाने । ध्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १५०७ ज्ञीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ–पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः । सृज १५०८ विसर्गे । 'विभाषा सृजिदृशोः' (सू. २४०४), ससर्जिथ–सस्रष्ठ । स्रष्टा । स्रक्ष्यति, 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (सू. २४०५) इत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । टुमस्जो १५०९ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशोर्झलि' (सू. २५१७) इति नुम् । *५६८ मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः* । संयोगादिलोपः, ममङ्क्थ–ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । रुजो १५१० भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । भुजो १५११ कौटिल्ये । रुजिवत् । छुप १५१२ स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । रुश १५१३ रिश १५१४ हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति । लिश १५१५ गतौ । अलिक्षत् । स्पृश १५१६ संस्पर्शने । स्प्रष्टा-स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्–अस्पार्क्षीत्–अस्पृक्षत् । विच्छ १५१७ गतौ । 'गुपूधूप'–(सू. २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार–विविच्छ । विश १५१८ प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १५१९ आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्-अमार्क्षीत्-अमृक्षत् । णुद १५२० प्रेरणे । कर्त्रभिप्राऽयेपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । षद्लृ १५२१ विशरणगत्यवसादनेषु । 'सीदति' इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती–सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः । शद्लृ १५२२ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू. २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितेतः। मिल १५२३ सङ्गमे। 'मिल संश्लेषणे' इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः। मेलति-मिलते। मिमेल-मिमिले। मुच्लृ १५२४ मोक्षणे।

२५४२। शे मुचादीनाम् ७।१।५९। नुम् स्यात्। मुञ्चति-मुञ्चते। मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट। अमुचत्-अमुक्त। अमुक्षाताम्। लुप्लृ १५२५ छेदने। लुम्पति। लुम्पते। अलुपत्-अलुप्त। विद्लृ १५२६ लाभे। विन्दति-विन्दते। विवेद-विविदे। व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम्, वेदिता। भाष्यादिमतेऽनिट्कः, वेत्ता। परिवेत्ता, परिवर्जने, ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः। तृन्तृचौ। लिप १५२७ उपदेहे। उपदेहो वृद्धिः। लिम्पति-लिम्पते। लेप्ता। 'लिपिसिचि-' (सू. २४१८) इत्यङ्, तङि तु वा, अलिपत्-अलिपत-अलिप्त। षिच १५२८ क्षरणे। सिञ्चति-सिञ्चते। असिचत्-असिचत-असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। कृती १५२९ छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति—कर्त्स्यति। अकर्तीत्। खिद १५३० परिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च। पिश १५३१ अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु,' वृत्। मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः।

इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम्।

रुधिर् १५३२ आवरणे। **नव स्वरितेतः इरितश्च।**

२५४३। रुधादिभ्यः श्नम् ३।१।७८। शपोऽपवादः। मित्वादन्त्यादचः परः। नित्यत्वात् गुणं बाधते। रुणद्धि। 'श्नसोरल्लोपः'(सू.

२४६९)। णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः। तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न। 'न पदान्त—' (सू.५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत। रुन्धः। रुन्धन्ति। रुन्धे। रोद्धा। रोत्स्यति-रोत्स्यते। रुणद्धु-रुन्धात। रुन्धि। रुणधानि-रुणधै। अरुणत। अरुन्धाम्। अरुणत—अरुणः। अरुणधम्। अरुधत—अरौत्सीत-अरुद्ध। भिदिर् १५३३ विदारणे। भिनत्ति। भिन्ते। भेत्ता। भेत्स्यति। अभिनत-अभिनः। अभिनदम्। अभिन्त। अभिदत—अभैत्सीत्-अभित्त। छिदिर् १५३४ द्वैधीकरणे। अच्छिदत-अच्छैत्सीत-अच्छित्त। रिचिर् १५३५ विरेचने। रिणक्ति-रिङ्क्ते। रिरेच-रिरिचे। रेक्ता। अरिणक्। अरिचत-अरैक्षीत-अरिक्त। विचिर् १५३६ पृथग्भावे। विनक्ति-विङ्क्ते। क्षुदिर् १५३७ सम्पेषणे। क्षुणत्ति-क्षुन्ते। क्षोत्ता। अक्षुदत—अक्षौत्सीत-अक्षुत्त। युजिर् १५३८ योगे। योक्ता। उछृदिर् १५३९ दीप्तिदेवनयोः। छृणत्ति-छृन्ते। चच्छर्द। 'सेऽसिचि-' (सू. २५०६) इति वेट्, चच्छृदिषे—चच्छृत्से। छर्दिता। छर्दिष्यति—छर्त्स्यति। अच्छृदत—अच्छर्दीत-अच्छर्दिष्ट। उतृदिर् १५४० हिंसानादरयोः। तृणत्ति-इत्यादि-छृणत्तिवत। कृती १५४१ वेष्टने। परस्मैपदी। कृणत्ति। आर्धधातुके तौदादिकवत। ञिइन्धी १५४२ दीप्तौ। अथ आत्मनेपदिनः।

२५४४। श्नान्नलोपः ६।४।२३। श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात। 'श्नसोरल्लोपः' (सू. २४६९), इन्धे। इन्त्से। इन्धिता। इनधै। ऐन्ध। ऐन्धाः। खिद १५४३ दैन्ये। खिन्ते। खेत्ता। विद १५४४ विचारणे। विन्ते। वेत्ता।

अथ परस्मैपदिनः। शिष्लृ १५४५ विशेषणे। शिनष्टि। शिष्टः।

शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धि: । जश्त्वम्, ष्टुत्वं, 'झरो-झरि –' (सू. १७) इति वा डलोपः, अनुस्वारपरसवर्णौ, शिण्ढि – शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । लृदित्वादङ, अशिषत् । पिष्लृ १५४६ संचूर्णने । शिषिवत् । पिनष्टि । भञ्जो १५४७ आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ–बभङ्क्थ । भङ्क्ता । भुज १५४८ पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । तृह १५४९ हिंसि १५५० हिंसायाम् ।

२५४५ । तृणह इम् ७।३।९२ । तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि । तृण्ढः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । उन्दी १५५१ क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः–औनत् । औनदम् । अन्जू १५५२ व्यक्ति[1] म्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ–आनङ्क्थ । अङ्क्ता–अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् ।

२५४६ । अञ्जेः सिचि ७।२।७१ । अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्चू १५५३ सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्क्ता–तञ्चिता । ओविजी १५५४ भयचलनयोः । विनक्ति । विङ्क्तः । 'विज इट्' (सू. २५३६) इति ङित्त्वम् , विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् । वृजी १५५५ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । पृची १५५६ सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च ।

इति तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ।

---

१. म्रक्षणं स्निग्धता ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम्।

अथ सप्त स्वरितेतः। तनु १५५७ विस्तारे। 'तनादिकृञ्भ्य उः' (सू. २४६६)। तनोति। तन्वः-तनुवः। तनुते। ततान-तेने। तनु। अतनीत्-अतानीत्।

२५४७। **तनादिभ्यस्तथासोः (२।४।७९)**। तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः। थासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते। तेनेह न-यूयमतनिष्ट—अतानिष्ट। अनुदात्तोपदेश—' (सू. २४२८) इत्यनुनासिकलोपः। तङि, अतत-अतनिष्ट। अतथाः-अतनिष्ठाः। षणु १५५८ दाने। सनोति-सनुते। 'ये विभाषा' (सू. २३१९), सायात्-सन्यात्। 'जनसन—' (सू. २५०४) इत्यात्त्वम्, असात-असनिष्ट। असाथाः—असनिष्ठाः। क्षणु १५५९ हिंसायाम्। क्षणोति-क्षणुते। 'ह्मयन्त—(सू. २२९९) इति न वृद्धिः, अक्षणीत्—अक्षत—अक्षणिष्ट। अक्षथाः—अक्षणिष्ठाः। क्षिणु १५६० च। उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प. ९४) इति न भवति, इति आत्रेयादयः। भवत्येव इत्यन्ये। क्षिणोति-क्षेणोति। क्षेणितासि-क्षेणितासे। अक्षेणीत्-अक्षित-अक्षेणिष्ट। ऋणु १५६१ गतौ। ऋणोति-अर्णोति। अर्णुतः। अर्णुवन्ति। आनर्ण-आनृणे। अर्णितासि। आर्णीत्-आर्त-आर्णिष्ट। आर्थाः-आर्णिष्ठाः। तृणु १५६२ अदने। तृणोति-तर्णोति। तृणुते-तर्णुते। घृणु १५३३ दीप्तौ। जघर्ण-जघृणे।

अथ द्वावनुदात्तेतौ। वनु १५४६ याचने। वनुते। ववने। चान्द्रमते परस्मैपदी। वनोति। ववान। मनु १५६५ अवबोधने। मनुते। मेने। डुकृञ् १५६६ करणे। करोति। 'अत उत्सार्वधातुके'

(सू. २४६७) कुरुतः। यण्, 'न भकुर्छुराम्' (सू. १६२९) इति न दीर्घः, कुर्वन्ति।

२५४८। नित्यं करोतेः ६।४।१०८। करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमयोः परयोः। कुर्वः। कुर्मः। चकर्थ। चकृव। चकृषे। कर्ता। करिष्यति।

२५४९। ये च ६।४।१०९। कृञ उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्। आशिषि क्रियात्—कृषीष्ट। अकार्षीत्। 'तनादिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू. २३६९) इति सिचो लोपः, अकृत। अकृथाः।

२५५०। संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ६।१।१३७।

२५५१। समवाये च ६।१।१३८। सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे। संस्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्, 'संस्कृतं भक्षाः' (स १२१९) इति ज्ञापकात्। 'परनिविभ्य—' (सू. २२७५) इति षः, परिष्करोति। 'सिवादीनां वा—' (सू. २३५९) पर्यष्कार्षीत्-पर्यस्कार्षीत्।

२५५२। उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६।१।१३९। उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु, चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः आकांक्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या। अलङ्कृतेत्यर्थः। उपस्कृताः ब्राह्मणाः। समुदिता इत्यर्थः। एधो दकस्योपस्कुरुते। गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतं भुङ्क्ते। विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतं ब्रूते। वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः।

२५५३ । सुट्कात्पूर्वः ६।१।१३५ । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' (वा. ५७१) इत्युक्तम् । सञ्चस्कार । 'कात्पूर्वः' इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि-पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (सू० २३७९) 'सञ्चस्करतुः । 'कृसृभृवृ-' (सू० २२९३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (सू० २२९६) इति सूत्रे च ॐ५६९ कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्ॐ । तेन ससुट्कात्परस्येट्, सञ्चस्करिथ । सञ्चस्करिव । 'गुणोऽर्ति—'(सू. २३८०) इति सूत्रे 'नित्यं छन्दसि' (सू० ३५८५) इति सूत्रात् 'नित्यम्'इत्यनुवर्तते । 'नित्य यः सयोगादिस्तस्य' इत्यर्थात् सुटि गुणो न संस्क्रियात् । 'ऋतश्च संयोगादेः' (सू, २५२६) इति तिङ्सिचोर्नेट्, 'एकाच उपदेशे—' (सू. २२४६) इति सूत्रात् 'उपदेशे' इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः' इति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम् ।

डुक्रीञ् १५६७ द्रव्यविनिमये ।

२५५४ । क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१। क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (सू. २४९७) क्रीणीतः । ईत्वापूर्वं झेरन्तादेशः,परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्य अद्भावः । ततः 'श्नाभ्यस्तयोः-' (सू. २४८३) इत्यालोपः, क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ-चिक्रेथ । चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात्-क्रेषीष्ट । अक्रैषीत्-अक्रेष्ट । प्रीञ् १५६८ तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति-प्रीणीते । श्रीञ् १५६९ पाके । मीञ् १५७०

हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (सू.२५३०), प्रमीणाति । प्रमीणीतः । 'मीनातिमिनोति—' (सू.२५०८) इत्येज्विषये आत्त्वम् , ममौ । मिम्यतुः । ममिथ-ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात्-मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिञ् १५७१ बन्धने । सिनाति-सिनीते । सिषाय-सिष्ये । सेता । स्कुञ् १५७२ आप्रवणे ।

२५५५ । स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ३।१।८२। चात् श्ना । स्कुनोति-स्कुनुते-स्कुनाति-स्कुनीते । चुस्काव चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत्-अस्कोष्ट । स्तम्भ्वादयश्चत्वारः १५७३, १५७४, १५७५, १५७६ सौत्राः। सर्वे रोधनार्था इत्येके। माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः, विष्टभ्नोति-विष्टभ्नाति। अवष्टभ्नोति-अवष्टभ्नाति। अवतष्टम्भ । 'जॄस्तम्भु-' (सू. २२९१) इत्यङ् वा, व्यष्टभत्--व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति-स्तुभ्नाति ।

२५५६ । वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ८।३।७७। वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात्। विष्कभ्नोति-विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति ।

२५५७ । हलः श्नः शानज्झौ ३।१।८३। हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे। स्तभान। स्तुभान। स्कभान। स्कुभान। पक्षे 'स्तभ्नुहि' इत्यादि। युञ् १५७७ बन्धने। युनाति-युनीते। योता। क्नूञ् १५७८ शब्दे। क्नूनाति-क्नूनीते। क्नविता। द्रूञ् १५७९ हिंसायाम्। द्रूणाति-द्रूणीते। पूञ् १५८० पवने।

२५५८ । प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८०। शिति परे । पुनाति पुनीते। पविता। लूञ् १५८१ छेदने । लुनाति-लुनीते। स्तॄञ् १५८२ आच्छादने। स्तृणीति-स्तृणीते। तस्तार। तस्तरतुः। स्तरिता-स्तरीता ।

स्तृणीयात्-स्तृणीत। आशिषि स्तीर्यात्। 'लिङ्सिचोः।' (सू.१५२८) इति वेट्। 'न लिङि' (सू.२५२९)। वॄत इटो लिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। 'उश्च'(सू.२३६८) इति कित्त्वम्, स्तीर्षीष्ट। 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू.२३९२) इति न दीर्घः, अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम्। अस्तरिष्ट-अस्तरीष्ट-अस्तीर्ष्ट। कॄञ् १५८३ हिंसायाम्। कृणाति-कृणीते। चकार-चकरे। वॄञ् १५८४ वरणे। वृणाति-वृणीते। ववार-ववरे। वरिता वरीता। आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू.२४९४) वूर्यात्। वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट। अवारीत्। अवारिष्टाम्। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट। धूञ् १५८५ कम्पने। धुनाति-धुनीते। दुधविथ-दुधोथ। दुधुविव। धोता-धविता। 'स्तुसुधूञ्भ्यः-'(सू.२३८५), इतीट्,अधावीत्। अधविष्ट-अधोष्ट।

अथ ल्वादयः ष्णान्ताः परस्मैपदिनः। शॄ १५८६ हिंसायाम्। 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' (सू. २४९५)इति ह्रस्वपक्षे यण्। अन्यदा 'ऋच्छत्यॄताम्' (सू. २३८३) इति गुणः। शश्रतुः-शशरतुः। 'श्र्युकः किति' (सू. २३८१) इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः। शशरिव-शश्रिव। शरिता-शरीता। शृणीहि। शीर्यात्। अशारिष्टाम्। पॄ १५८७ पालनपूरणयोः। पप्रतुः-पपरतुः। आशिषि पूर्यात्। वॄ १५८८ वरणे। 'भरणे' इत्येके। भॄ १५८९ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। मॄ १५९० हिंसायाम्। मृणाति। ममार। दॄ १५९१ विदारणे। ददरतुः-दद्रतुः। दद्रुः। जॄ १५९२ वयोहानौ। 'झॄ १५९३ इत्येके। 'धॄ' १५९४ इत्यन्ये। नॄ १५९५ नये। कॄ १५९६ हिंसायाम्। ॠ १५९७ गतौ। ऋणाति। अराञ्चकार। अरिता-अरीता। आर्णात्। आर्णीताम्। ईर्यात्। आरीत्। आरिष्टाम्, गॄ १५९८ शब्दे। ज्या १५९९ वयोहानौ। 'ग्रहिज्या-' (सू. २४१२)।

२५५९ । हलः ६।४।२। अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (सू.२५५८), जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । री १६०० गतिरेषणयोः । रेषणं वृकशब्दः । ली १६०१ श्लेषणे । 'विभाषा लीयतेः' (सू.२५०९) इत्येज्विषये आत्वं वा । ललौ-लिलाय । लाता-लेता । व्ली १६०२ वरणे । व्लिनाति । प्ली १६०३ गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । क्री १६०४ वरणे । भ्री १६०५ भये । 'भरणे' इत्येके । क्षीष् १६०६ हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषाञ्चिन्मते तु न । ज्ञा १६०७ अवबोधने । 'ज्ञाजनोर्जा । (सू.२५११), जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । बन्ध १६०८ बन्धने । बध्नाति । बबन्धिथ-बबन्थ । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू.१२) इति भष्भावात्पूर्वं 'झलो झलि' (सू.२२८१) इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्धाम् । अभान्त्सुः । वृङ् १६०९ सम्भक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । वरिता-वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवृत ।

श्रन्थ १६१० विमोचनप्रतिहर्षयोः । इतः परस्मैदिनः । श्रथ्नाति । 'श्रन्थिग्रन्थि'—व्याकरणान्तरम्-इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ' इति हरदत्तादयः । श्रेथतुः । श्रेथुः । 'इदं कित्त्वं पितामपि' इति सुधाकरमते, श्रेथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु 'शश्राथ—शश्रथ' इति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्थ १६११ विलोडने । श्रन्थ १६१२ ग्रन्थ १६१३ सन्दर्भे । अर्थभेदात् श्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । कुन्थ १६१४ संश्लेषणे । 'संक्लेशे'

इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ । 'कुथ' १६१५ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १६१६ क्षोदे । मृद्नाति । ममर्द । मृड १६१७ च । अयं सुखेऽपि । ष्टुत्वम्, मृड्णाति । गुध १६१८ रोषे । गुध्नाति । कुष १६१९ निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता ।

२५६० । निरः कुषः ७।२।४६। निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता—निष्कोष्टा । निरकोषीत्-निरकुक्षत् । क्षुभ १६२० सञ्चलने । 'क्षुभ्नादिषु च' (सू.७९३) क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । चुक्षोभ । णभ १६२१ तुभ १६२२ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । 'नभते' 'तोभते' इति शपि । 'नभ्यति' 'तुभ्यति' इति श्यनि । क्लिशू १६२३ विबाधने । 'शात्' (सू. ११२) इति श्चुत्वनिषेधः, क्लिश्नाति । क्लेशिता–क्लेष्टा । अक्लेशीत्–अक्लिक्षत् । अश १६२४ भोजने । अश्नाति । आश । उध्रस १६२५ उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव १६२६ इत्येके । उध्रस्नाति । उध्रसाञ्चकार । इष १६२७ आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीषसह'-(सू.२३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्–*५७० इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः* इति । विष १६२८ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रुष १६२९ प्लुष १६३० स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । पुष १६३१ पुष्टौ । पोषिता । मुष १६३२ स्तेये । मोषिता । खच १६३३ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । वान्तो १६३४ ऽयमित्येके ।

२५६१ । च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६।४।१९। सतुकस्य छस्य

वस्य च क्रमात् 'श्' 'ऊठ्' एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ झलादौ च-क्ङिति। खौनाति। चखाव। खविता। शानचः परत्वादूठि कृते हल-न्तत्वाभावान्न शानच्, खौनीहि। हेठ १६३५ च। ष्टुत्वम्। हेठ्णाति। ग्रह १६३६ उपादाने। स्वरितेत्। 'ग्रहिज्या—' (सू. २४१२) गृह्णाति-गृह्णीते।

२५६२। ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७। एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि। ग्रहीता। लिटि तु जग्रहिथ। गृह्यात्। ग्रही-षीष्ट। 'ह्मयन्त—' (सू. २२९९) इति न वृद्धिः-अग्रहीत्। अग्रही-ष्टाम्। अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम्। अग्रहीषत।

इति तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम्।

चुर १६३७ स्तेये।

२५६३। सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्म-वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५। एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-'(ग) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थ-म्। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। 'पुगन्त—' (सू. २१८९) इति गुणः। 'स-नाद्यन्ता—' (सू. २३०४) इति धातुत्वं, गुणायादेशौ। चोरयति।

२५६४। णिचश्च १।३।७४। णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चोरयामास। चोरयिता। चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। 'णिश्रि-'(सू.२३१२) इति चङ्, 'णौ चङि-' (सू.२३१४) इति ह्रस्वः, द्वित्वम्, 'हलादिः शेषः'(सू.२१७९), 'दीर्घो लघोः'(सू.२३१८)। इत्य-भ्यासदीर्घः, अचूचुरत्-अचूचुरत। चिति १६३८ स्मृत्याम्। चिन्तयति। अचिचिन्तत्। 'चिन्त'इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम्।

तेन 'चिन्त्यात्' 'चिन्त्यते' इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके, 'अत एकहल—' (२२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता 'जगाण जगणतुः' इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ धृषाद्वा' (ग) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यत्रि १६३९ सङ्कोचे । यन्त्रयति । 'यन्त्र' इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणात् 'यन्त्रति' इति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रि-तत्रि-मत्रिषु । स्फुडि १६४० परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फुण्डति । 'स्फुटि' १६४१ इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लक्ष १६४२ दर्शनाङ्कनयोः । कुद्रि १६४३ अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लड १६४४ उपसेवायाम् । लाडयति । मिदि १६४५ स्नेहने । मिन्दयति-मिन्दति । ओलडि १६४६ उत्क्षेपणे । ओलण्डयति ओलण्डति । ओकार इत् १६४७ इत्येके । लण्डयति-लण्डति । उकारादिः १६४८ अयमित्यन्ये । उलण्डयति । जल १६४९ अपवारणे । 'लज' १६५० इत्येके । पीड १६५१ अवगाहने । पीडयति ।

२५६५। भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ७।४।३

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्-अपिपीडत् । नट १६५२ अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं नाटयम् । श्रथ १६५३ प्रयत्ने । 'प्रस्थाने' इत्येके । बध १६५४ संयमने । बाधयति । 'बन्ध' १६५५ इति चान्द्रः । पॄ १६५६ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवञ्च पृणातिपिपर्तिभ्यां 'परिता' इत्यादि सिद्धावपि 'परति' 'परतः' इत्यादिसिद्धिः फलम् । ऊर्ज १६५७ बलप्राणनयोः । पक्ष १६५८ परिग्रहे । वर्ण १६५९ चूर्ण १६६० प्रेरणे । 'वर्ण वर्णने' इत्येके । प्रथ १६६१ प्रख्याने । प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् ।

२५६६ । अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ७।४।९५। एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्त्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५६२ प्रक्षेपे । पर्थयति ।

२५६७ । उर्ऋत् ७।४।७। उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्—अपपर्थत् । 'पथ' १६६३ इत्येके । पाथयति । षम्ब १६६४ सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । शम्ब १६६५ च । अशशम्बत् । 'साम्ब' १६६६ इत्येके । भक्ष १६६७ अदने । कुट्ट १६६८ छेदनभर्त्सनयोः । 'पूरणे' इत्येके । कुट्टयति । पुट्ट १६६९ चुट्ट १६७० अल्पीभावे । अट्ट १६७१ षुट्ट १६७२ अनादरे । अट्टयति । अयं दोपधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् 'नन्द्राः—' (सू. १४२८) इति निषेधः, आट्टिटत् । लुण्ठ १६७३ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठति' इति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । शठ १६७४ श्वठ १६७५ असंस्कारगत्योः । 'श्वठि' १६७६ इत्येके । तुजि १६७७ पिजि १६७८ हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । पिञ्जयति । इदित्करणात् तुञ्जति । पिञ्जति । 'तुज' १६७९ 'पिज' १६८० इति केचित् । 'लजि' १६८१ 'लुजि' १६८२ इत्येके । पिस १६८३ गतौ । पेसति । 'पेसयति' इति तु ञ्यपि गतम् । षान्त्व १६८४ सामप्रयोगे । श्वल्क १६८५ वल्क १६८६ परिभाषणे । ष्णिह १६८७ स्नेहने । 'स्फिट' १६८८ इत्येके । स्मिट १६८९ अनादरे । अषोपदेशत्वान्न षः, असिस्मिटत् । 'ष्मिङ्' १६९० अनादरे इत्येके । ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ्, स्माययते । श्लिष १६९१ श्लेषणे । पथि १६९२ गतौ । पन्थयति–पन्थति । पिच्छ १६९३ कुट्टने । छदि १६९४ संवरणे । छन्दयति–छन्दति । श्रण १६९५ दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । तड १६९६ आघाते । ताडयति । खड १६९७

खडि १६९८ कडि १६९९ भेदने। खाडयति। खण्डयति। कण्डयति। कुडि १७०० रक्षणे। गुडि १७०१ वेष्टने। 'रक्षणे' इत्येके। 'कुठि' १७०२ इत्यन्ये। अवकुण्ठयति। अवकुण्ठति। 'गुठि' १७०३ इत्यपरे। खुडि १७०४ खण्डने। वठि १७०५ विभजने। वडि' १७०६ इत्येके। मडि १७०७ भूषायां हर्षे च। भडि १७०८ कल्याणे। छर्द १७०९ वमने। पुस्त १७१० बुस्त १७११ आदरानादरयोः। चुद १७१२ सञ्चोदने। नक्क १७१३ धक्क १७१४ नाशने। णोपदेश लक्षणे पर्युदस्तोऽयम्। प्रनक्कयति। चक्क १७१५ चुक्क १७१६ व्यथने। क्षल १७१७ शौचकर्मणि। तल १७१८ प्रतिष्ठायाम्। तुल १७१९ उन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। कथं 'तुलयति तुलना' इत्यादि?–'अतुलोपमाभ्यां–' (सू. ६३१) इति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्। दुल १७२० उत्क्षेपे। पुल १७२१ महत्त्वे। चुल १७२२ समुच्छ्राये। मूल १७२३ रोहणे। कल १७२४ विल १७२५ क्षेपे। बिल १७२६ भेदने। तिल १७२७ स्नेहने। चल १७२८ भृतौ। पाल १७२९ रक्षणे। लूष १७३० हिंसायाम्। शुल्ब १७३१ माने। शूर्प १७३२ च। चुट १७३३ छेदने। मुट १७३४ संचूर्णने। पडि १७३५ पसि १७३६ नाशने। पण्डयति–पण्डति। पंसयति पंसति। व्रज १७३७ मार्गसंस्कारगत्योः। शुल्क १७३८ अतिस्पर्शने। चपि १७३९ गत्याम्। चम्पयति चम्पति। क्षपि १७४० क्षान्त्याम्। क्षम्पयति–क्षम्पति। छजि १७४१ कृच्छ्रजीवने। श्वर्त १७४२ गत्याम्। श्वभ्र १७४३ च। ज्ञप १७४४ मिच्च। अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते।

२५६८। मितां ह्रस्वः ६।४।९२। मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे। ज्ञपयति। यम १७४५ च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्; न तु भोजना, नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। 'परिवेष्टते'

इत्यर्थः। चह १७४६ परिकल्कने। चहयति। अचीचहत्। कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ च। अचचहत्। 'चप' १७४७ इत्येके। चपयति। 'रह १७४८ त्यागे' इत्येके। अरीरहत्। कथादेस्तु अररहत्। बद १७४९ प्राणने। बलयति। चिञ् १७५० चयने।

२५६९। चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४। आत्त्वं वा स्यात्।

२५७०। अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ७।३।३६। चपयति- चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः। चयति- चयते। प्रणिचयति-प्रनिचयति। नान्ये मितोऽहेतौ (ग)। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः। तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न। घट्ट १७५१ चलने। मुस्त १७५२ सङ्घाते। खट्ट १७५३ संवरणे। षट्ट १७५४ स्फिट्ट १७५५ चुबि १७५६ हिंसायाम्। पुल १७५७ सङ्घाते। 'पूर्ण' १७५८ इत्येके। 'पुण' १७५९ इत्यन्ये। पुंस १७६० अभिवर्धने। टकि १७६१ बन्धने। टङ्कयति-टङ्कति। धूस १७६२ कान्तिकरणे। धूसयति। दन्त्यान्तः। 'मूर्धन्यान्तः' १७६३ इत्येके। 'तालव्यान्तः' १७६४ इत्यपरे। कीट १७६५ वर्णे। चूर्ण १७६६ सङ्कोचने। पूज १७६७ पूजायाम्। अर्क १७६८ स्तवने। 'तपने' इत्येके। शुठ १७६९ आलस्ये। शुठि १७७० शोषणे। शुण्ठयति-शुण्ठति। जुड १७७१ प्रेरणे। गज १७७२ मार्ज १७७३ शब्दार्थौ। गाजयति। मार्जयति। मर्च १७७४ च। मर्चयति। घृ १७७५ प्रस्रवणे। 'स्रावणे' इत्येके। पचि १७७६ विस्तारवचने। पञ्चयति। 'पञ्चते' इति व्यक्तार्थस्य ऽपि गतम्। तिज १७७७ निशाने। तेजयति। कृत १७७८ संशब्दने।

२५७१। उपधायाश्च ७।१।१०१। धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात्।

रपरत्वम् । 'उपधायां च' (सू.२२६५)इति दीर्घः। कीर्तयति। 'उऋत्'(सू.
२५६७) अचीकृतत्-अचिकीर्तत् । वर्ध १७७९ छेदनपूरणयोः । कुबि
१७८० आच्छादने । कुम्बयति । कुभि १७८१ इत्येके । लुबि १७८२
तुबि १७८३ अदर्शने । 'अर्दने' इत्येके । ह्लप १७८४ व्यक्तायां
वाचि । 'क्लृप' १७८५ इत्येके । चुटि १७८६ छेदने । इल १७८७ प्रेरणे ।
एलयति । ऐलिलत् । म्रक्ष १७८८ म्लेच्छने । म्लेच्छ १७८९ अव्य-
क्तायां वाचि । ब्रूस १७९० बर्ह १७९१ हिंसायाम् । केचिदिह 'गर्ज
१७९२ गर्द १७९३ शब्दे' । 'गर्ध १७९४ अभिकाङ्क्षायाम्' इति
पठन्ति । गुर्द १७९५ पूर्वनिकेतने । जसि १७९६ रक्षणे । 'मोक्षणे' इति
केचित् । जंसयति-जंसति । ईड १७९७ स्तुतौ । जसु १७९८ हिंसा-
याम् । पिडि १७९९ सङ्घाते । रुष १८०० रोषे । 'रुट' १८०१
इत्येके । डिप १८०२ क्षेपे । ष्टुप १८०३ समुच्छ्राये ।

आकुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्मनाम्नो वा' इति वक्ष्यते, तम-
भिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १८०४ सञ्चेतने ।
चेतयते । अचीचितत । दशि १८०५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदि-
त्त्वाण्णिजभावे-दंशति । 'आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैव' इति
व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । दसि १८०६
दर्शनदंशनयोः । दंसयते-दंसति । दस १८०७ इत्यप्येके । डप १८०८
डिप १८०९ सङ्घाते । तत्रि १८१० कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु
धातुद्वयमिति मत्वा १८११ 'कुटुम्बयते' इत्युदाहरन्ति । मत्रि १८१२
गुप्तपरिभाषणे । स्पश १८१३ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्ज १८१४ भर्त्स
१८१५ तर्जने । बस्त १८१६ गन्ध १८१७ अर्दने । बस्तयते । गन्धयते ।
विष्क १८१८ हिंसायाम् । 'हिष्क' १८१९ इत्येके । निष्क १८२० परि-

माणे। लल १८२१ ईप्सायाम्। कूण १८२२ सङ्कोचे। तूण १८२३ पूरणे। भ्रूण। १८२४ आशाविशङ्कयोः। शठ १८२५ श्लाघायाम्। यक्ष १८२६ पूजायाम्। स्यम १८२७ वितर्के। गूर १८२८ उद्यमने। शम १८२९ लक्ष १८३० आलोचने। 'नान्ये मितः–' इति मित्त्वनिषेधः। शामयते। कुत्स १८३१ अवक्षेपणे। त्रुट १८३२ छेदने। 'कुट' १८३३ इत्येके। गल १८३४ स्रवणे। भल १८३५ आभण्डने। कूट १८३६ आप्रदाने। 'अवसादने' इत्येके। कुट्ट १८३७ प्रतापने। वञ्चु १८३८ प्रलम्भने। वृष १८३९ शक्तिबन्धने। शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसम्बन्धश्च। वर्षयते। मद १८४० तृप्तियोगे। मादयते। दिवु १८४१ परिकूजने। गृ १८४२ विज्ञाने। गारयते। विद १८४३ चेतनाख्याननिवासेषु। वेदयते।

'सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात्॥'

मान १८४४ स्तम्भे। मानयते। यु १८४५ जुगुप्सायाम्। यावयते। '**कुस्म नाम्नो वा**' (ग) कुस्म १८४६ इति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते। कुस्मयते। अचुकुस्मत। अथवा 'कुस्म' इति यनेतिपदिकम्। ततो धात्वर्थे णिच्। इत्याकुस्मीयाः।

चर्च १८४७ अध्ययने। बुक्क १८४८ भषणे। शब्द १८४९ उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। प्रतिशब्दयति। प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः। '**अनुपसर्गाच्च**' (ग) आविष्कारे इत्येव। शब्दयति। कण १८५० निमीलने। कणयति। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (सू. २३१४) '**काण्यादीनां वा**' (वा. ५७३) इति विकल्प्यते। अचीकणत्–अचकाणत्। जभि १८५१ नाशने। जम्भयति–जम्भति। षूद १८५२ क्षरणे। सूदयति। असूषुदत्। जसु

१८५३ ताडने । जासयति–जसति । पश १८५४ बन्धने । पाशयति । अम १८५५ रोगे । आमयति । 'नान्ये मितः–' इति निषेधः । 'अम्' गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ **'न कम्यमिचमाम्' (ग)** इति निषेधः । आमयति । चट १८५६ स्फुट १८५७ भेदने । विकासे शशपोः 'स्फुटति' 'स्फोटते' इत्युक्तम् । घट १८५८ सङ्घाते । घाटयति । **'हन्त्यर्थाश्च' (ग)** नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्ते इत्यर्थः । दिभु १८५९ मर्दने । उदित्त्वात् । 'देवति' इत्यपि । अर्ज १८६० प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति । घुषिर् १८६१ विशब्दने । घोषयति । 'घुषिरविशब्दने' (सू. ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच्, घोषति । इरित्त्वादङ् वा, अघुषत्–अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् । आङः क्रन्द १८६२ सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः, स एव आङ् पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द-सातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । लस १८६३ शिल्पयोगे । तसि १८६४ भूष १८६५ अलङ्करणे । अवतंसयति–अवतंसति । भूषयति । अर्ह १८६६ पूजायाम् । ज्ञा १८६७ नियोगे । आज्ञापयति । भज १८६८ विश्राणने । शृधु १८६९ प्रसहने । अशशर्धत्–अशीशृधत् । यत १८७० निकारोपस्कारयोः । रक १८७१ लग १८७२ आस्वादने । 'रघ' १८७३ इत्येके । 'रग' १८७४ इत्यन्ये । अञ्चु १८७५ विशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् , अत एव विभाषितो णिच् , अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिगि १८७६ । चित्री-करणे । लिङ्गयति–लिङ्गति । मुद १८७७ संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । त्रस १८७८ धारणे । 'ग्रहणे' इत्येके । 'वारणे' इत्यन्ये । उध्रस १८७९ उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । न १८८० इत्यन्ये । ध्रासयति ।

उध्रासयति। मुच १८८१ प्रमोचने मोदने च। वस १८८२ स्नेहच्छेदापहरणेषु। चर १८८३ संशये। च्यु १८८४ सहने। 'हसने च' इत्येके। च्यावयति। 'च्युस' १८८५ इत्येके। च्योसयति। भुवो १८८६ ऽवकल्कने। अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति। कृपेश्च १८८७। कल्पयति।

'आ स्वदः सकर्मकात्' (ग)। स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच्। ग्रस १८८८ ग्रहणे। ग्रासयति फलम्। पुष १८८९ धारणे। पोषयत्याभरणम्। दल १८९० विदारणे। दालयति। पट १८९१ पुट १८९२ लुट १८९३ कुट(१८९३) तुजि १८९४ मिजि १८९५ पिजि १८९६ लुजि १८९७ भजि १८९८ लघि १८९९ त्रसि १९०० पिसि १९०१ कुसि १९०२ दशि १९०३ कुशि १९०४ घट १९०५ घटि १९०६ बृहि १९०७ बर्ह १९०८ बल्ह १९०९ गुप १९१० धूप १९११ विच्छ १९१२ चीव १९१३ पुथ १९१४ लोकृ १९१५ लोचृ १९१६ णद १९१७ कुप १९१८ तर्क १९१९ वृतु १९२० वृधु १९२१ भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति - तुञ्जति। एवं परेषाम्। घाटयति। घण्टयति।

२५७२। नाग्लोपिशास्वृदिताम् ७।४।२। णिच्यग्लोपिनः शास्तेः ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्तयति। वर्धयति। उदित्त्वात् वर्तति, वर्धति। रुट १९२२ लजि १९२३ अजि १९२४ दसि १९२५ भृशि १९२६ रुशि १९२७ शीक १९२८ रुसि १९२९ नट १९३० पुटि १९३१ जि १९३२ चि १९३३ रघि १९३४ लघि १९३५ अहि १९३६ रहि १९३७ महि १९३८ च। लडि १९३९ नडि १९४० मल १९४१ च। पूरी १९४२ आप्यायने। ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय। अत एव णिज्वा। पूरयति—

पूरति । रुज १९४३ हिंसायाम् । ष्वद १९४४ आस्वादने । 'स्वाद' इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् असिस्वदत् । इत्थाः स्वदीयाः ।

'आ धृषाद्वा' (ग) । इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य । युज १९४५ पृच १९४६ संयमने । योजयति—योजति । अयौक्षीत् । पर्चयति-पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । अर्च १९४७ पूजायाम् । षह १९४८ मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' । ईर १९४९ क्षेपे । ली १९५० द्रवीकरणे । लाययति-लयति । लेता । वृजी १९५१ वर्जने । वर्जयति-वर्जति । वृञ् १९५२ आवरणे । वारयति-वरति-वरते । वरिता-वरीता । जॄ १९५३ वयोहानौ । जारयति-जरति । जरिता-जरीता । ज्रि १९५४ च । ज्राययति-ज्रयति । ज्रेता । रिच १९५५ वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति-रेचति । रेक्ता । शिष १९५६ असर्वोपयोगे । शेषयति-शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १९५७ दाहे । तापयति—तपति । तप्ता । तृप १९५८ तृप्तौ । 'सन्दीपने' इत्येके । तर्पयति । तर्पति-तर्पिता । छृदी १९५९ संदीपने । छर्दयति-छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । 'सेऽसिचि-' (सू. २५०६) इति विकल्पो न, साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । 'चृप १९६० छृप १९६१ दृप १९६२ संदीपने' इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी १९६३ भये । दर्भयति-दर्भति । दर्भिता । दृभ १९६४ संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । श्रथ १९६५ मोक्षणे । 'हिंसायाम्' इत्येके । मी १९६६ गतौ । माययति-मयति । मेता । ग्रन्थ १९६७ बन्धने । ग्रन्थयति-ग्रन्थति । शीक १९६८ आमर्षणे । चीक १९६९ च । अर्द १९७० हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति-अर्दति । अर्दते । हिसि । १९७१ हिंसायाम् ।

हिंसयति— हिंसति। 'हिनस्ति' इति श्नमि गतम्। अर्ह १९७२ पूजायाम्। आङः षद १९७३ पद्यर्थे। आसादयति-आसीदति। 'पाघ्रा-' (सू. २३६०) इति सीदादेशः, आसत्ता। आसात्सीत्। शुन्ध १९७४ शौचकर्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्। अशुन्धिष्टाम्। छद १९७५ अपवारणे। स्वरितेत्। जुष १९७६ परितर्कणे। परितर्कणमूहो हिंसा वा। 'परितर्पणे' इत्यन्ये। परितर्पणं परितृप्तिक्रिया। जोषयति-जोषति। प्रीतिसेवनयोः 'जुषते' इति तुदादौ। धूञ् १९७७ कम्पने। णावित्यधिकृत्य ॐ५७१ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॐ। धूनयति, धवति-धवते। केचित्तु 'धूञ्प्रीणोः-' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद् धुनोतेरेव नुकमाहुः। धावयति। अयं स्वादौ क्र्यादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये—

> 'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
> चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
> वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
> यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च।'

प्रीञ् १९७८ तर्पणे। प्रीणयति। 'धूञ्प्रीणोः-' इति हरदत्तोक्त पाठे तु प्राययति-प्रयति-प्रयते। श्रन्थ १९७९ ग्रन्थ १९८० सन्दर्भे। आप्लृ १९८१ लम्भने। आपयति-आपति। आपत्। आप्ता। स्वरितेदयमित्येके। आपते। तनु १९८२ श्रद्धोपकरणयोः। 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' (ग)। तानयति, वितानयति—तनति, वितनति। 'चन १९८३ श्रद्धोपहननयोः, इत्येके। चानयति—चनति। वद १९८४ सन्देशवचने। वादयति। स्वरितेत्, वदति-वदते। 'अनुदात्तेत्' इत्येके। ववदतुः। ववदिथ।

वन्दे । वद्यात् । वच १९८५ परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । मान १९८६ पूजायाम् । मानयति-मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे 'मानयते' । इत्याकुस्मीयाः । 'मन्यते' इति दिवादौ । 'मनुते इति तनादौ च । भू १९८७ प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते-भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति । गर्ह १९८८ विनिन्दने । मार्ग १९८९ । अन्वेषणे । कठि १९९० शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । 'कण्ठते' इत्यात्मनेपदी गतः । मृजू १९९१ शौचालङ्कारयोः । मार्जयति-मार्जति । मार्जिता-मार्ष्टा । मृष १९९२ तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति-मर्षते । 'मृष्यति' 'मृष्यते' इति दिवादौ । सेचने शपि 'मर्षति' । धृष १९९३ प्रसहने। धर्षयति धर्षति । इत्याधृषीयाः ।

अथादन्ताः । कथ १९९४ वाक्यप्रबन्धे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः, कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ, अचकथत् । वर १९९५ ईप्सायाम् । वरयति । 'वारयति' इति गतम् । गण १९९६ सङ्ख्याने । गणयति ।

२५७३ । ई च गणः ७।४।९७ । गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत् । अजीगणत्-अजगणत् । शठ १९९७ श्वठ १९९८ सम्यगवभाषणे । पट १९९९ वट २००० ग्रन्थे । रह २००१ त्यागे । अररहत् । स्तन २००२ गदी २००३ देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत २००४ गतौ वा । वा णिजन्तः । 'वा अदन्त' इत्येके । आद्ये-पतयति-पतति । पताञ्चकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति, अपीपतत् । पष २००५ अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । स्वर २००६ आक्षेपे । स्वरयति । रच २००७ प्रतियत्ने । रचयति ।

कल २००८ गतौ संख्याने च । चह २००९ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । मह २०१० पूजायाम् । महयति । 'महति' इति शपि गतम् । सार २०११ कृप २०१२ श्रथ २०१३ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । स्पृह २०१४ ईप्सायाम् । भाम २०१५ क्रोधे । अबभामत् । सूच २०१६ पैशुन्ये । सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः, असूसुचत् । खेट २०१७ भक्षणे । 'तृतीयान्त' २०१८ इत्येके । 'खोट' २०१९ इत्यन्ये । क्षोट २०२० क्षेपे । गोम २०२१ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार २०२२ क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । शील २०२३ उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । साम २०२४ सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । 'साम सान्त्वने' इत्यतीतस्य तु असीषमत् । वेल २०२५ कालोपदेशे । वेलयति । 'काल' २०२६ इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । पल्यूल २०२७ लवनपवनयोः । वात २०२८ सुखसेवनयोः । 'गतिसुखसेवनेषु' इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष २०२९ मार्गणे । अजगवेषत् । वास २०३० उपसेवायाम् । निवास २०३१ आच्छादने । अनिनिवासत् । भाज २०३२ पृथक्कर्मणि । सभाज २०३३ प्रीतिदर्शनयोः । 'प्रीतिसेवनयोः' इत्यन्ये । सभाजयति । ऊन २०३४ परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयण्जि—' (सू. २५७७) इति सूत्रे 'पययोः' इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं–'णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवायं निषेधः, ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेन 'अचिकीर्तत्' इति सिद्धम् । प्रकृते तु 'न'शब्दस्य द्वित्वम् । तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवान् ऊननत् ।

ध्वन २०३५ शब्दे। अदध्वनत्। कूट २०३६ परितापे। 'परिदाहे' इत्यन्ये। सङ्केत २०३७ ग्राम २०३८ कुण २०३९ गुण २०४० चामन्त्रणे। चात्कूटोऽपि। कूटयति। सङ्केतयति। ग्रामयति। कुणयति। गुणयति। पाठान्तरम्—केत २०४१ श्रावणे निमन्त्रणे च। केतयति निकेतयति। कुण गुण चामन्त्रणे। चकारात्केतने। कूण २०४२ सङ्कोचनेऽपि—इति। स्तेन २०४३ चौर्ये। अतिस्तेनत्।

आ गर्वादात्मनेपदिनः। पद २०४४ गतौ। पदयेते। अपपदत। गृह २०४५ ग्रहणे। गृहयते। मृग २०४६ अन्वेषणे। मृगयते। 'मृग्यति' इति कण्ड्वादिः। कुह २०४७ विस्मापने। शूर २०४८ वीर २०४९ विक्रान्तौ। स्थूल २०५० परिबृंहणे। स्थूलयते। अतुस्थूलत। अर्थ २०५१ उपयाच्ञायाम् ? अर्थयते। आर्तथत। सत्र २०५२ सन्तानक्रियायाम्। अससत्रत। अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः। सिसत्रयिषते। गर्व २०५३ माने। गर्वयते। अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्पः। धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फलम्। एवमग्रेऽपि-**इत्यागर्वीयाः।**

सूत्र २०५४ वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत। मूत्र २०५५ प्रस्रवणे। मूत्रयति—मूत्रति। रूक्ष २०५६ पारुष्ये। पार २०५७ तीर २०५८ कर्मसमाप्तौ। अपपारत। अतितीरत। पुट २०५९ संसर्गे। पुटयति। 'धेक २०६० दर्शने' इत्येके। अदिधेकत। कत्र २०६१ शैथिल्ये। कत्रयति—कत्रति। 'कर्त' २०६२ इत्यप्येके। कर्तयति—कर्तति। **'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग)।** प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मतुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः। पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। 'णौ चङि'—

(सू. २३१४) इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति स्थितम्। अपपटत्। **'तत्करोति तदाचष्टे' (ग)**। पूर्वस्य प्रपञ्चः। 'करोति' 'आचष्टे' इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः। लडर्थस्त्वविवक्षितः। **'तेनातिक्रामति' (ग)**। अश्वेनातिक्रामति अश्वयति। हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति। **'धातुरूपं च' (ग)**। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथा च वार्तिकम्—**ॐ५७२ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्ॐ** इति। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह 'कंसं हन्-इ' इति स्थिते।

२५७४। हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२। हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति। नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता। ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः। किञ्च कुत्वतत्त्वे न स्याताम्, धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। सत्यम्, 'प्रकृतिवच्च' इति चकारो भिन्नक्रमः। कारकं च चात्कार्यम। हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्। **'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' (ग)**। कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति असयति। वष्क २०६३ दर्शने। चित्र २०६४ चित्रीकरणे। 'आलेख्यकरणे'इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्र' इत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति। अंस २०६५ समाघाते। वट २०६६ विभाजने। लज २०६७ प्रकाशने। 'वटि' २०६८ 'लजि' २०६९ इत्येके। वण्टयति। लञ्जति। अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति। शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते 'कथापयति' 'गणापयति' इत्यादि। मिश्र २०७०

सम्पर्क। संग्राम २०७१ युद्धे। अयमनुदात्तेत, अकारप्रश्लेषात।
असंसङ्ग्रामत। स्तोम २०७२ श्लाघायाम्। अतुस्तोमत। छिद्र
२०७३। कर्भेदने। करणभेदने' इत्यन्ये। 'कर्ण' २०७४ इति धात्व-
न्तरमित्यन्ये। अन्ध २०७५ दृष्ट्युपघाते। 'उपसंहारे' इत्यन्ये। आन्द-
धत्। दण्ड २०७६ दण्डनिपातने। अङ्क २०७७ पदे लक्षणे च।
आञ्चकत। अङ्ग २०७८ च। आञ्जगत। सुख २०७९ दुःख २०८०
तत्क्रियायाम्। रस २०८१ आस्वादनस्नेहनयोः। व्यय २०८२ वित्त-
समुत्सर्गे। अवव्ययत। रूप २०८३ रूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनं
करणं वा रूपक्रिया। छेद २०८४ द्वैधीकरणे। अचिच्छेदत। 'छद
२०८५ अपवारणे' इत्येके। छदयति। लाभ २०८६ प्रेरणे। व्रण
२०८७ गात्रविचूर्णने। वर्ण २०८८ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु।
वर्णक्रिया वर्णकरणम्। सुवर्णं वर्णयति। कथां वर्णयति। विस्तृ-
णातीत्यर्थः। हरिं वर्णयति। स्तौतीत्यर्थः। **'बहुलमेतन्निद-
र्शनम्' (ग)**। अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः। बाहुलकादन्येऽपि
बोध्याः। तद्यथा—पर्ण २०८९ हरितभावे। अपपर्णत। विष्क
२०९० दर्शने। क्षप २०९१ प्रेरणे। वस २०९२ निवासे।
तुत्थ २०९३ आवरणे। एवम् आन्दोलयति २०९४ प्रेङ्खोल-
यति २०९५ विडम्बयति २०९६ अवधीरयति २०९७ इत्यादि। अन्ये
तु 'दशगणीपाठो बहुलम्' इत्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिक-
वैदिका बोध्याः। अपरे तु 'नवगणीपाठो बहुलम्' इत्याहुः। तेनापठि-
तेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच्, **'रामो राज्यमचीकरत'** इति यथे-
त्याहुः। 'चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थः' इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां
ग्रन्थे स्थिताः। **'णिङङ्गान्निरसने' (ग)**। अङ्गवाचिनः प्रातिपदि-

कान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग) । श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति । तन्मते परस्मैपदमपि । पुच्छादिषु 'धात्वर्थे' इत्येव सिद्धम् । णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (सू. २६७६) इति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ।

२५७५ । **तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५** । कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ।

२५७६ । **हेतुमति च ३।१।२६** । प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिचश्च' (सू. २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयाम्बभूव ।

२५७७ । **ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८०** । सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्त्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णपरेषु परतः । अबीभवत् । अपीपवत् । मूञ्-अमीमवत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

२५७८ । **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१** । एषामभ्यासोकारस्य इत्त्वं वा स्यात्सन्यवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्—असुस्रवत् । 'नाग्लोपि—' (सू. २५७०)

इति ह्रस्वनिषेधः, अशशासत् । अडुढौकत् । अचीचकासत् । मतान्तरे—अचकासत् । 'अग्लोपि' इति तु सुब्धातुप्रकरणे उदाहरिष्यते । ण्यन्ताण्णिच्, पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः, चोरयति । 'णौ चङि—' (सू. २३१४) इति ह्रस्वः, 'दीर्घो लघोः' (सू. २३१८), न चाग्लोपित्वात् द्वयोरप्यसम्भवः, ण्याकृतिनिर्देशात् ; अचूचुरत् ।

२५७९ । **णौ च संश्चङोः** ६।१।३१ । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । **'सम्प्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवत्'** (प० १२९) इति वचनात्सम्प्रसारणं, पूर्वरूपम् , अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः, अशिश्वयत् ।

२५८० । **स्तम्भुसिवुसहां चङि** ८।३।११६ । उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव, ओणेॠदित्करणाल्लिङ्गात् । मा भवान् इदिधत् । एजादावेधतौ विधानान्न वृद्धिः । मा भवान् प्रेदिधत् । 'नन्द्राः—' (सू. २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् , औन्दिदत् । आड्डिडत् । आर्चिचत् । 'उब्ज आर्जवे' । उपदेशे दकारोपधः । 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' (सू. २८७७) इति सूत्रे निपातनाद्दस्य बः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'नन्द्रा—' (सू. २४४६) इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते; न तु ततः प्राक् , दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह–अदिद्रपत् ।

२५८१ । **रभेरशब्लिटोः** ७।१।६३ । रभेर्नुम्स्यादचि न तु शब्लिटोः ।

२५८२। लभेश्च ७।१।६४। अरारम्भत। अललम्भत। 'हेरचङि' (सू. १५३१) इति सूत्रे 'अचङि' इत्युक्तेः कुत्वं न। अजीहयत। 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' (सू. २५६६)। असस्मरत। अददरत। तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः।

२५८३। विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ७।४।९६। अभ्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ। अववेष्टत–अविवेष्टत। अचचेष्टत–अचिचेष्टत। 'भ्राजभास—' (सू. २५६५) इत्यादिना वोपधाह्रस्वः, अबिभ्रजत्–अबभ्राजत। ॐ५७३ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्ॐ। ण्यन्ताः कणरणभणश्रणलुपहेठाः काण्यादयः षड् भाष्ये उक्ताः। ह्वायिवाणिलोटिलोपयश्चत्वारोऽधिका न्यासे। 'चाणिलोटी' इत्यप्यन्यत्र। इत्थं द्वादश। अचीकणत्- अचकाणत।

२५८४। स्वापेश्चङि ६।१।१८। ण्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात्। असूषुपत्।

२५८५। शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ७।३।३७। णौ। पुकोऽपवादः। शाययति। ह्वाययति।

२५८६। ह्वः सम्प्रसारणम् ६।१।३२। सन्परे चङ्परे च णौ ह्वः सम्प्रसारणं स्यात्। अजूहवत्–अजुहावत्।

२५८७। लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४। पिबतेरुपधाया लोपः स्यात्, अभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परे णौ। अपीप्यत्। 'अर्तिह्री–' (सू० २५७०) इति पुक्, अर्पयति। ह्रेपयति। व्लेपयति। रेपयति। यलोपः, क्नोपयति। क्ष्मापयति। स्थापयति।

२५८८। तिष्ठतेरित् ७।४।५। उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ। अतिष्ठिपत्।

२५८९ । जिघ्रतेर्वा ७।४।६ । अजिघ्रिपत्–अजिघ्रपत् 'उर्ऋत्' (सू. २५६७)। अचीकृतत्–अचिकीर्तत् । अवीवृतत्–अववर्तत् । अमीमृजत्–अममार्जत् । ॐ५७४ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः ॐ । पुकोऽपवादः । पालयति ।

२५९० । वो विधूनने जुक् ७।३।३८। वातेर्जुक्स्याण्णौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । 'कम्पे' किम् ? केशान्वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (सू. २५०९) ।

२५९१ । लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने ७।३।३९। लीयतेर्लातेश्च क्रमान्नुग्लुकावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति-विलाययति । विलालयति–विलापयति वा घृतम् । 'ली' 'ई'इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न । 'स्नेहद्रवे'किम् ? लोहं विलापयति । ॐ५७५ । प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम् ॐ ।

२५९२ । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च १।३।७० । लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ।

२५९३ । बिभेतेर्हेतुभये । ६।१।५६ । बिभेतेरेच आत्त्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ।

२५९४ । भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६८ । ण्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ।

२५९५ । भियो हेतुभये षुक् ७।३।४० । 'भी' 'ई' इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक्स्याण्णौ हेतुभये । भीषयते ।

२५९६ । नित्यं स्मयतेः ६।१।५७ । स्मयतेरेचो नित्यमात्वं

स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह-कुञ्चिकयैनं-भाययति, विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्मापयन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा शानजपि स्यात् ? सत्यम् , 'विस्माययन्' इत्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा, मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री-विस्मापयते, तया सिंहो विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्णौ 'शता' इति व्याख्येयम् ।

२५९७ । **स्फायो वः** ७।३।४१ । णौ । स्फावयति ।

२५९८ । **शदेरगतौ तः** ७।३।४२ । शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । यमयतीत्यर्थः ।

२५९९ । **रुहः पोऽन्यतरस्याम्** ७।३।४३ । णौ रोपयति-रोहयति ।

२६०० । **क्रीङ्जीनां णौ** ६।१।४८ । एषामेच आत्त्वं स्याण्णौ । क्रापयति । जापयति । अध्यापयति ।

२६०१ । **णौ च संश्चङोः** २।४।५१ । सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत्-अध्यापिपत् ।

२६०२ । **सिध्यतेरपारलौकिके** ६।१।४९ । ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्त्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । 'अपारलौकिके' किम् ? तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति 'सेधयति' तापसं तपः ।

२६०३ । **प्रजने वीयतेः** ६।१।५५ । अस्यैच आत्त्वं स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति-वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोहः' (सू. २३६४), गूहयति ।

२६०४ । **दोषो णौ** ६।४।९० । 'दुषः' इति सुवचम् । दुष्यते-

रुपधाया ऊत्स्याण्णौ । दूषयति ।

२६०५ । वा चित्तविरागे ६।४।९१ । विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति–दोषयति वा कामः । 'मितां ह्रस्वः' (सू. २५५८) । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । 'जनीजृष् ' (ग) जनयति । जरयति । जृणातेस्तु जारयति । ॐ५७६ रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॐ । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् । 'मृग' इति किम् ? रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु–रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चित्र् । 'चिस्फुरोर्णौ' (२५६९) । चपयति–चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु चापयति–चाययति । स्फारयति–स्फोरयति । अपुस्फरत्–अपुस्फुरत् ।

२६०६ । उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१ । साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् ।

२६०७ । णौ गमिरबोधने २।४।४६ । इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा० ५५९) । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू. २५७४) । 'हो हन्तेः' (सू. ३५८) इति कुत्वम्–घातयति । ॐ५७७ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॐ । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु 'अजादेर्द्वितीयस्य' (सू. २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यियत्–ऐर्ष्यिष्यत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते, हलादिः शेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव, तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमण्णौ शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वं सूह्यम् । इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम्

२६०८। धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७। इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम्। धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम्, इट्, द्वित्वम, 'सन्यतः' (सू. २३१७), पठितुमिच्छति पिपठिषति। 'कर्मणः' किम्? गमनेनेच्छतीति करणान्माभूत्। 'समानकर्तृकात्' किम्? शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः। वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि। 'लुङ्सनोर्घस्ल' (सू० २४२७), 'एकाच उपदेशे—' (सू. २२४६ इति नेट्, सस्य तत्त्वम्। अत्तुमिच्छति = जिघत्सति। 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' (वा ५७७। इति यिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्यियिषति-ईर्ष्यिषिषति।

२६०९। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च १।२।८। एभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः। रुरुदिषति। विविदिषति। मुमुषिषति।

२६१०। सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२। ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन इण्न स्यात्। 'ग्रहिज्या–' (सू. २४१२) इति सम्प्रसारणम्। सनः षत्वस्यासिद्धत्वाद्भष्भावः। जिघृक्षति। जुघुक्षति।

२६११। किरश्च पञ्चभ्यः ७।२।७५। 'कॄ' 'गॄ' 'दृङ्' 'धृङ्' 'प्रच्छ्' एभ्यः सन इट् स्यात्। पिपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति-जिगलिषति। **अन्नेटो दीर्घो नेष्टः (भा० इ०)।** दिदरिषते। दिधरिषते। कथम् 'उद्दिधीर्षुः' इति? भौवादिकयोर्धृङ्धृञोरिति गृहाण।

२६१२। इको झल् १।२।९। इगन्ताज्झलादिः सन्कित्स्यात्। बुभूषति। दीङ्, दातुमिच्छति दिदीषते। एज्विषयत्वाभावात् 'मीनातिमिनोति—' (सू० २५०८) इत्यात्वं न। अत एव 'सनि मीमा–' (सू. २६२३) इति सूत्रे माधातोः पृथङ् मीग्रहणं कृतम्।

२६१३ । **हलन्ताच्च १।२।१०।** इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहू, जुघुक्षति । बिभित्सति । 'इकः' किम् ? यियक्षते । 'झल्' किम् ? विवर्धिषते । हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृहू, तितृक्षति-तितृंहिषति ।

२६१४ । **अज्झनगमां सनि ६।४।१६।** अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू० २३३१), जिगीषति । 'विभाषा चेः' (सू० २५२५), चिकीषति-चिचीषति। जिघांसति ।

२६१५ । **सनि च २।४।४७।** इणो गमिः स्यात्सनि, न तु बोधने। जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । 'इणवदिकः' (वा० ५५९), अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेर्नेट्, 'झलादौ सनि' इति दीर्घः, जिगांस्यते अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः, जिगंस्यते । सञ्जिगंसते ।

२६१६ । **इङश्च २।४।४८।** इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ।

२६१७ । **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च १।२।२६।** उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्धलादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' (२३४४)। दिद्युतिषते-दिद्योतिषते । रुरुचिषते-रुरोचिषते । लिलिखिषति-लिलेखिषति । रलः' किम् ? दिदेविषति । 'व्युपधात्' किम् ? विवर्तिषते । हलादेः किम् ? एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेर्ऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् ।

२६१८ । **सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ७।२।४९।** इवन्तेभ्यः ऋधादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् । इडभावे 'हल-

न्ताच्च' (सू० २६१३) इति कित्त्वम्, 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति वस्य ऊठ्, यण्, द्वित्वम्, दुद्यूषति-दिदेविषति। 'स्तौतिण्योरेव-' (सू० २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः, सुस्यूषति-सिसेविषति।

२६१९। आप्ज्ञप्यृधामीत् ७।४।५५। एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि।

२६२०। अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८। 'सनि मीमा-' (सू० २६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात्। आप्तुमिच्छति, ईप्सति। अर्धितुमिच्छति, रपरत्वम्, चर्त्वम्, ईर्त्सति-अर्दिधिषति। बिभ्रज्जिषति-बिभर्जिषति-बिभ्रक्षति-बिभर्क्षति।

२६२१। दम्भ इच्च ७।४।५६। दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि। अभ्यासलोपः, 'हलन्ताच्च (सू० २६१३) इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम्, तेन सनः कित्त्वान्नलोपः, धिप्सति—धीप्सति-दिदम्भिषति। शिश्रीषति-शिश्रयिषति। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू० २४९४) सुस्वूर्षति—सिस्वरिषति। युयूषति यियविषति। ऊर्णुनूषति—ऊर्णुनुविषति—ऊर्णुनविषति। न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोऽभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम्, 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३ इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा। नच सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम्, 'कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि' (प० ११)। न चेह सन् द्वित्वमनुभवति। बुभूर्षति—बिभरिषति। ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः पकारान्तश्चौरादिकश्च, इडभावे 'इको झल्' (सू० २६१२) इति कित्त्वान्न गुणः, 'अज्झन-' (सू० २६१४) इति दीर्घः परत्वाण्णिलोपेन बाध्यते; 'आप्ज्ञप्-' (सू० २६१९) इति ईत्, ज्ञीप्सति—

जिज्ञपयिषति । अमितस्तु जिज्ञापयिषति । 'जनसन-' (सू०२५०४) इत्यात्त्वम् , सिषासति-सिसनिषति । ॐ५७८ तनिपतिदरिद्राति- भ्यः सनो वा इड् वाच्यः ॐ ।

२६२२ । तनोतेर्विभाषा ६।४।१७। अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति-तितंसति- तितनिषति । ॐ५७९ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॐ । श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ।

२६२३ । सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ७।४।५४ एषामच इस्स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः 'स्कोः-' (सू० ३८०) इति सलोपः । पित्सति। दिदरिद्रिषति-दिदरिद्रासति । 'डुमिञ्' 'मीञ्' आभ्यां सन् , कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । 'सः सि-' (सू० २३४२) इति तः, मित्सति-मित्सते । 'मा माने' मित्सति । माङ्मेङोः-मित्सते । दोदाणोः-दित्सति । देङ्-दित्सते । दाञ्-दित्सति-दित्सते । धेट् , धित्सति । धाञ् , धित्सति-धित्सते । रिप्स-ते । लिप्सते । शक्लृ, शिक्षति । 'शक मर्षणे' इति दिवादिः स्वरितेत्, शिक्षति-शिक्षते । पित्सते । ॐ ५८० राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॐ । रित्सति । 'हिंसायाम्' किम् ? आरिरात्सति ।

२६२४ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७। सादौ सनि । अभ्यासलोपः, मोक्षते-मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । 'अकर्मकस्य' किम् ? मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८) इति विवृत्सति । तङि तु विवर्तिषते । 'सेऽसिचि-' (सू० २५०६) इति वेट् , निनर्तिषति-निनृत्सति ।

२६२५ । इट् सनि वा ७।२।४१ । वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् । तितरिषति-तितरीषति-तितीर्षति । विवरिषति-

विवरीषति-वुवूर्षति । वृङ्, वुवूर्षते-विवरिषते । दुध्वूर्षति ।

२६२६। **स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ७।२।७४।** 'स्मिङ्' 'पूङ्' 'ऋ' 'अञ्जू' 'अश्' एभ्यः सन इङ् स्यात्। सिस्मयिषते । पिपविषते । अरिरिषति । इह 'रिस्' शब्दस्य द्वित्वम् । 'इस्' इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगात् 'द्विर्वचनेऽचि' (सू. २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू. २६०६) प्राणिणिषति । उच्छेरतुक्, चुत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' (प १२८) इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्, 'हलादिः शेषः' (सू. २१७९), उचिच्छिषति । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यम्, 'च्छ्वोः' (सू. २५६१) इति सतुक्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' (वा० ५७२) वचनाद्वा । 'णौ च संश्चङोः' (सू. २५७९) (सू. २६०१) इति सूत्राभ्यामिङो गाङ्, श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा। अधिजिगापयिषति-अध्यापिपयिषति । शिश्वाययिषति-शुशावयिषति । 'ह्वः सम्प्रसारणम्' (सू. २५८६), जुहावयिषति । 'णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न' इत्युक्त्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिषति । चुक्षावयिषति । 'ओः पुयण्ज्यपरे' (सू. २५७७), पिपावयिषति । यियावयिषति । बिभावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । 'पुयण्जि' किम् ? नुनावयिषति । 'अपरे' किम् ? बुभूषति । 'स्रवति–' (सू. २५८७) इतीत्वं वा, सिस्रावयिषति-सुस्रावयिषति । इत्यादि । 'अपरे' इत्येव, शुश्रूषते ।

२६२७। **स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ८।३।६१।** अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्षभूते सनि, नान्यत्र ।

तुष्टूषति। 'धुतिस्वाप्योः–' (सू० २३४४) इत्युत्वम्, सुष्वापयिषति। सिषाधयिषति। 'स्तौतिण्योः' किम् ? सिसिक्षति। उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च–' (सू० २२७७) इति षत्वम्, परिषिषिक्षति। 'षणि' किम् ? तिष्ठासति। सुषुप्सति। अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः, इण्, प्रतीषिषति। इक्, अधीषिषति।

२६२८। सः स्विदिस्वदिसहीनां च ८।३।६२। अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव, न षः–षणि परे। सिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह–अभिसुसूषति।

शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः।
सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते॥ (भा० इ०)

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न। तेन 'शालीये भवः' इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छः। 'सरूपः' किम् ? अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः। आहिच्छत्रेभव आहिच्छत्रीयः, अणन्ताच्छः। तथा मत्वर्थात्सरूपः स न, धनवानस्यास्ति–इह मतुबन्तान्मतुब्न। विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला। 'सरूपः' इत्यनुषज्यते। अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः। तेन इच्छासन्नन्तात्सन्न। स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव, जुगुप्सिषते, मीमांसिषते।

इति तिङन्ते सन्प्रकरणम्।

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम्।

२६२९। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२। पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात्।

२६३०। गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२। अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च। 'सनाद्यन्ताः–' (सू० २३०४) इति धातुत्वाल्लडादयः।

ङिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयाञ्चक्रे । अबोभूयिष्ट । 'धातोः' किम् ? आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'भुवो वचिः' (सू० २४५२,इत्यादि । 'एकाचः' किम् ? पुनःपुनर्जागर्ति । 'हलादेः किम् ? भृशमीक्षते । 'भृशं शोभते, रोचते, इत्यत्र यङ् न' इति भाष्यम् पौनःपुन्ये तु स्यादेव, रोरुच्यते । शोशुभ्यते ।

※५८१ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः※ । आद्याक्षयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्कत्वेनाषोपदेशत्वात्षत्वं न । मोमूत्र्यते ।

२६३१ । यस्य हलः ६।४।४९ । 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । 'आदेः परस्य'(सू.४४)। 'अतो लोपः' (सू० २३०८) । सोसूचाञ्चक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता ।

२६३२ । दीर्घोऽकितः ७।४।८३ । अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च । अटाट्यते ।

२६३३ । यङि च ७।४।३० । अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः, 'अरार्यते' इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । बेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः, बेभिदिता ।

२६३४ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३ । गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

२६३५ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४ । एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति-लोलुप्यते । सासद्यते ।

२६३६। चरफलोश्च ७।४।८७। अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः। 'नुक्' इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते। ॐ५८२ स च पदान्तवद्वाच्यः॥। 'वा पदान्तस्य' (सू. १२५) इति यथा स्यात्।

२६३७। उत्परस्यातः ७।४।८८। चरफलोरभ्यासात्परस्यात उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः। 'हलि च' (सू. ३५४) इति दीर्घः। चंचुर्यते-चञ्चूर्यते। फम्फुल्यते-पंफुल्यते।

२६३८। जपजभदहदशभञ्जपशां च ७।४।८६। एषामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्लुकोः। गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि।

२६३९। ग्रो यङि। ८।२।२०। गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि। गर्हितं गिलति जेगिल्यते। 'घुमास्था' (सू. २४६२) इतीत्वम्, गुणः, देदीयते। पेपीयते। सेषीयते। 'विभाषा श्वेः' (सू. २४२०) शोशूयते-शेश्वीयते। 'यङि च' (सू. २६३३), सास्मर्यते। 'रीङृतः' (सू० १२३६), चेक्रीयते। सुट्-सञ्चेस्क्रीयते।

२६४०। सिचो यङि ८।३।११२। सिचः सस्य षो न स्याद्यङि। निसेसिच्यते।

२६४१। न कवतेर्यङि ७।४।६३। कवतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि। कोकूयते। कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते।

२६४२। नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ७।४।८४। एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। 'अकितः' इत्युक्तेर्न दीर्घः, नलोपः, वनीवच्यते। सनीस्रस्यते। इत्यादि।

२६४३। नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।८५। अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽदन्तस्तस्य नुक् स्यात्। नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम्। यँय्यम्यते-यंयम्यते। तपरत्वसामर्थ्याद् भूतपूर्व-

दीर्घस्यापि न, 'भाम' क्रोधे, बाभाम्यते। 'ये विभाषा' सू. २३१९), जाजायते-जञ्जन्यते। ॐ५८३हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः॥। जेघ्नीयते। 'हिंसायां' किम्? जङ्घन्यते।

२६४४। रीगृदुपधस्य च ७।४।९०। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः। वरीवृत्यते। क्षुभ्नादित्वान्न णः, नरीनृत्यते। जरीगृह्यते। उभयत्रलत्वम्, चल्लीक्लृप्यते। ॐ५८४ रीगृत्वत इति वक्तव्यम्॥। परीपृच्छ्यते वरीवृश्च्यते।

२६४५। स्वपिस्यमिव्येञां यङि ६।१।१९। सम्प्रसारणं स्याद्यङि। सोषुप्यते सेसिम्यते। वेवीयते।

२६४६। न वशः ६।१।२०। वावश्यते।

२६४७। चायः की ६।१।२१। चेकीयते।

२६४८। ई घ्राध्मोः ७।४।३१। जेघ्रीयते। देध्मीयते।

२६४९। अयङ् यि क्ङिति ७।४।२२। शीङोऽयङादेशः स्यात् यादौ क्ङिति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः, ततो गुणः, डोढौक्यते। तोत्रौक्यते।

इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम्।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम्।

२६५०। यङोऽचि च २।४।७४। यङोऽच्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनाऽपि बहुलं लुक्स्यात्। अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाल्लडादयः। 'शेषात्कर्तरि—' (सू. २१५९) इति परस्मैपदम्। 'अनुदात्तङितः-' (सू. २१५७) इति तु न, ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं

रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव 'सद्दषत्प्रासादः' इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य—' (सू० ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्पर्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न, 'अनुदात्तङितः—' (सू० २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च 'श्तिपा शपा—' (प० १३३) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किन्तु शबेव । 'चर्करीतं च' इत्यादौ पाठाच्छपो लुक् ।

२६५१ । यङो वा ७।३।९४ । यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड् वा स्यात् । 'भूसुवोः—' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न, '-बोभूतु तेतिक्ते' (सू०३५९३) इति छन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम्, 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प० १०२), 'द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति—बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवाञ्चकार । बोभविता । अबोभवीत्-अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । 'गातिस्था-' (सू०२२२३) इति सिचो लुक्, 'यङो वा' (सू० २६५१) इतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवीत्-अबोभूत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् वुक्, अबोभूवुः । अबोभविष्यत् । इत्यादि । पास्पर्धीति-पास्पर्द्धि । पास्पर्द्धः । पास्पर्धति । पास्पर्त्सि । 'झलो झलि' (सू० २४२५), पास्पर्धि । लङ्, अपास्पर्त्—अपास्पर्द् । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू० १७३) अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे—अजाघाः । नाधृ, नानाद्धि । नानात्तः । दध, दादद्धि । दादद्धः । दाधत्सि ।

अदाधत्। अदादधुः। अदाधः-अदाधत्। लुङि—अदादाधीत्-अदादधीत्। चोस्कुन्दीति-चोस्कुन्ति। अचोस्कुन्। अचोस्कुन्ताम्। अचोस्कुन्दुः। मोमुदीति-मोमोत्ति। मोमोदाञ्चकार। मोमोदिता। अमोमुदीत् अमोमोत्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदुः। अमोमुदीः-अमोमोः-अमोमोत्। लुङि गुणः, अमोमोदीत्। चोकूर्ति-चोकूर्दीति। लङ्, तिप्, अचोकूर्त् अचोकूर्दीत्। सिप्पक्षे-अचोकूः। अचोखूः। अजोगूः। वनीवञ्चीति-वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अवनीवञ्चीत्-अवनीवन्। जङ्गमीति-जङ्गन्ति। 'अनुदात्तोपदेश—' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोपः, जङ्गतः। जङ्गमति। 'म्वोश्च' (सू० २३०९)-जङ्गन्मि। जङ्गन्वः। एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेण्णिषेधः, जङ्गमिता। अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक्, जङ्गहि। 'मो नो धातोः' (सू० ३४१), अजङ्गन्। अनुबन्धनिर्देशान्न च्लेरङ्, 'ह्मयन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः, अजङ्गमीत्। अजङ्गमिष्टाम्। हन्तेर्यङ्लुक्। 'अभ्यासाच्च' (सू० २४३०) इति कुत्वम्। यद्यपि 'हो हन्तेः-' (सू० ३५८) इत्यतो 'हन्तेः' इत्यनुवर्त्य विहितम्, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः। 'श्तिपा शपा' (प० १३३) इति निषेधस्त्वनित्यः, 'गुणो यङ्लुकोः' (सू० २६३०) इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः। जङ्घनीति। जङ्घन्ति। जङ्घतः। जङ्घ्नति। जङ्घनिता। श्तिपा निर्देशाज्जादेशो न, जङ्घहि। अजङ्घनीत्-अजङ्घन्। जङ्घन्यात्। आशिषि तु—वध्यात्। अवधीत्। अवधिष्टाम् इत्यादि। वधादेशस्य द्वित्वन्तु न भवति, स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात्। तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिबलात्। आङ्-पूर्वात्तु 'आङो यमहनः' (सू० २६९५) इत्यात्मनेपदम्। आजङ्घते। इत्यादि। 'उत्परस्य—' (सू० २६३७) इति तपर

त्वान्न गुणः। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव, तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात्। चञ्चुरीति-चञ्चूर्ति। चञ्चूर्तः। चञ्चुरति। अचञ्चुरीत्, अचञ्चूः। चङ्घनीति-चङ्घन्ति। 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्त्वम्, चङ्घातः। 'गमहन—' (सू० २३६३) इत्युपधालोपः, चङ्घ्नति। चङ्घाहि। चङ्घनानि। अचङ्घनीत्—अचङ्घन्। अचङ्घाताम्। अचङ्घ्नुः। 'ये विभाषा' (सू० २३१९), चङ्घायात् चङ्घन्यात्। अचङ्घनीत्-अचङ्घानीत्। 'उतो वृद्धिः—' (सू० २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न, योयोति-योयवीति। अयोयवीत्-अयोयोत्। योयुयात्। आशिषि दीर्घः, योयूयात्। अयोयावीत्। नोनवीति-नोनोति। जाहेति-जाहाति। 'ईहल्यघोः' (सू० २४९७), जाहीतः। इह 'जहातेश्च' (सू० २५९८) 'आ च हौ' (सू० २४९९) 'लोपो यि' (सू० २५००) 'घुमास्था' (सू० २४६२) 'एर्लिङि' (सू० २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, श्तिपा निर्देशात्। जाहति। जाहासि—जाहेषि। जाहीथ। जाहीथ। जाहीहि। अजाहेत् अजाहात्। अजाहीताम्। अजाहुः। जाहीयात्। आशिषि-जाहायात्। अजाहासीत्। अजाहासिष्टाम्। अजाहिष्यत्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि—' (सू० २६४५) इत्युत्त्वं न, 'रुदादिभ्यः—' (सू० २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्न, सास्वपीति-सास्वप्ति। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्-असास्वप्। सास्वप्यात्। आशिषि तु 'वचिस्वपि—' (सू० २४०९) इत्युत्त्वम्, सासुप्यात्। असास्वापीत्-असास्वपीत्।

२६५२। रुग्रिकौ च लुकि ७।४।९१। ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य 'रुक्' 'रिक्' 'रीक्' एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि।

२६५३ । ऋतश्च ७।४।९२। ऋदन्तधातोरपि तथा। वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति। वर्वर्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति। वर्वृतः ३। वर्वृतति ३। वर्वर्तामास ३। वर्वर्तिता ३। गणनिर्दिष्टत्वात् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८) इति न, वर्वर्तिष्यति ३। अवर्वृतीत् ३। अवर्वत् ३। सिपि-'दश्च' (सू० २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि-' (सू० १७३)-अवर्वाः ३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न, अवर्वर्तीत् ३। चर्करीति ३। चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति। चर्कृतः ३। चेक्रति ३। चर्कराञ्चकार ३। चर्करिता ३। अचर्करीत्। अचर्कः ३। चर्कृयात्। ३। आशिषि रिङ्, चर्क्रियात् ३। अचर्कारीत् ३। 'ऋतश्च' (सू० २६५३) इति तपरत्वान्नेह-'कॄ विक्षेपे'। चाकर्ति। तातर्ति। तातीर्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरीत्-अतातः। अतातीर्ताम्। अतातरुः। अतातारीत्। अतातारिष्टाम्। इत्यादि। अर्तेर्यङ्लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम्। 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९), ... । रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इति इयङ्। अरर्ति-अरियर्ति। अररीति-अरियरीति। अरृतः-अरियृतः। झि अते। यण्। रुको 'रो रि' (सू० १७३) इति लोपः। न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। आरति अरियृति। लिङि श्तिपा निर्देशात् 'गुणोऽर्ति-' (सू० २३८०) इति गुणो न। रिङ्। रलोपः। दीर्घः। आरियात्-अरियियात्। आरारीत्-आरियारीत्। 'गृहू ग्रहणे'। 'जर्गृहीति। जर्गर्ढि ३। जर्गृढः ३। जर्गृहति ३। अजर्घट् ३। गृह्णातेस्तु जाग्रहीति-जाग्राढि। तदादौ ङिन्निमित्तं सम्प्रसारणम्। तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि-जाघ्रक्षि। लुटि जाग्रहिता। 'ग्रहोऽलिटि'-(सू० २५६२) इति दीर्घस्तु

न, तत्र 'एकाचः' इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जर्गृधीति ३ । जर्गर्द्धि ३ । जर्गृद्धः ३ । जर्गृधति ३ । जर्गृधीषि ३ । जर्घर्त्सि ३ । अजर्गृधीत् । ईडभावे गुणः । हल्ङ्यादिलोपः । भष्भावः । जश्त्वचर्त्वे । अजर्घर्त् ३ । अजर्गृद्धाम् ३ । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति पक्षे रुत्वम् । अजर्घाः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धिष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति–पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहिज्या–' (सू० २४१४) इति सम्प्रसारणं न भवति, श्तिपा निर्देशात् । 'च्छ्वोः शूड्—' (सू० २५६१) इति शः, 'व्रश्च–' (सू० २९४) इति षः, पाप्रष्टः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छ्वः । पाप्रश्मः । **'यकारवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्ति' इति 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं, कैयटेन च स्पष्टीकृतम् ।** इदं च 'च्छ्वोः–' (सू० २५६१) इति यत्रोठ् तद्विषयकम् । 'ज्वरत्वर–' (सू० २६५४) इत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् , माधवादिसम्मतं च । 'मव्य बन्धने' । अयं यान्त ऊठ्भावी । 'तेवृ देवृ देवने' इत्यादयो वान्ताः । इय गतौ, जाइयीति–जाइति । जाइतः । जाइयति । जाइयीषि—जाइसि । वलि लोपे यञादौ दीर्घः, जाइामि । जाइावः । जाइामः । इर्य गतिकान्त्योः जाइर्यीति । जाइर्ति । जाइर्तः । जाइर्यति । लोटि–जाइर्हि । अजाइः । अजाइर्ताम् । अजाइर्युः । मव बन्धने ।

२६५४ । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६।४।२०। ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र 'क्ङिति' इति नानुवर्तते, अवतेस्तुनि 'ओतुः' इति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते, अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य टिलोपे 'ओम्' इति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः, मामोति–मामवीति ।

मामूतः । मामवति । मामोषि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामोतु-मामूतात् । मामूहि । मामवानि । अमामोत्-अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वीति ।

२६५५ । राल्लोपः ६।४।२१। रेफात्परयोश्छ्वोर्लोपः स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघूपधगुणः ।

२६५६ । न धातुलोप आर्धधातुके १।१।४। धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः, तिबादीना मनार्धधातुकत्वात् । तातोर्ति । 'हलि च' (सू. ३५४ इति दीर्घः, तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्च्छा' मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्च्छति । इत्यादि । 'आर्धधातुके' इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते अजेर्वी-वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति, लुङापहरे विषयत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ।

इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

२६५७ । सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८। इषिकर्मणः एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात्सुब्लुक् ।

२६५८ । क्यचि च ७।४।३३। अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू. ६३), गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य' (सू. ६७) इति तु न, अपदान्तत्वात् । तथा हि—

२६५९ । नः क्ये १।४।१५। क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्याञ्च-

कार। गव्यिता। नाव्याञ्चकार। नाव्यिता। नलोपः; राजीयति। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू. १३७५), त्वद्यति, मद्यति। 'एकार्थयोः' इत्येव, युष्मद्यति, अस्मद्यति। 'हलि च' (सू. ३५४), गीर्यति, पूर्यति। 'धातोः' इत्येव। नेह–दिवमिच्छति दिव्यति। इह पुरमिच्छति 'पुर्यति' इति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् , पुर्गिरोः साम्यात्। 'दीव्यति' इति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव। अदस्यति। 'रीङृतः' (सू. १२३६), कर्त्रीयति 'क्त्रच्व्योश्च' (सू. २१५९), गार्गीयति। वात्सीयति। 'अकृत्सार्व–' (सू. २३९८) इति दीर्घः कवीयति। वाच्यति। समिध्यति।

२६६०। **क्यस्य विभाषा ६।४।५०।** हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके। 'आदेः परस्य' (सू. ४४), 'अतो लोपः' (सू० २३०८), तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न, समिधिता-समिध्यिता **॥५८५ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न॥**। किमिच्छति। इदमिच्छति। स्वरिच्छति।

२६६१। **अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ७।४।३४।** क्यजन्ता निपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति। 'बुभुक्षादौ' किम् ? अशनीयति। उदकीयति। धनीयति।

२६६२। **अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ७।१।५१।** एषां क्यचि असुगागमः स्यात्। **॥५८६ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्॥**। अश्वस्यति वडवा। वृषस्यति गौः। **॥५८७ क्षीरलवणयोर्लालसायाम्॥**। क्षीरस्यति बालः। लवणस्यत्युष्ट्रः। **॥५८८ सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ॥**। दधिस्यति-दध्यस्यति। मधुस्यति–मध्वस्यति।

२६६३। **काम्यच्च ३।१।९।** उक्तविषये काम्यच् स्यात्। पुत्रमात्मनः इच्छति पुत्रकाम्यति। इह 'यस्य हलः' (सू. २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात्। 'यस्य' इति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम्। यशस्काम्यति। सर्पिष्काम्यति। मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव, किङ्काम्यति। स्वःकाम्यति।

२६६४। **उपमानादाचारे ३।१।१०।** उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारार्थे क्यच् स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। विष्णूयति द्विजम्। ***५८९ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्***। प्रासादीयति कुट्यां भिक्षुः। कुटीयति प्रासादे।

२६६५। **कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११।** उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात्। 'क्यङ् वा' इत्युक्तेः पक्षे वाक्यम्। सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः। स च व्यवस्थितः। ***५९० ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया***। कृष्ण इवाचरति कृष्णायते। ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति—ओजायते। अप्सरायते। यशायते—यशस्यते। विद्वायते—विद्वस्यते। त्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते, अस्मद्यते। 'क्यङ्मानिनोश्च'। (सू० ८३८), कुमारीवाचरति कुमारायते। हरिणीवाचरति हरितायते। गुर्वीव गुरूयते। सपत्नीव सपत्नायते—सपतीयते—सपत्नीयते। युवतिरिव युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते। 'न कोपधायाः' (सू० ८३९), पाचिकायते। ***५९१ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः***। वाग्रहणात् क्यङपि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः। क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते। तेन तङ्, अवगल्भते। क्लीबते।

होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् , एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च 'अवगल्भते' इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम , केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसम्भवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाञ्चक्रे । क्लीबाञ्चक्रे । होडाञ्चक्रे। वार्तिके 'अव' इत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादयः। तङ् नेति तूचितम् । ॐ५९२ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ॐ । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थं, तत्र क्विब्नूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह 'सुपः'इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति, अति । अतः । अन्ति। प्रत्ययग्रहणमपनीय 'अनेकाचः' इत्युक्तेर्नाम् । औ, अतुः, उः । द्वित्वम् , 'अतो गुणे' (सू० १९१), 'अत आदेः' (सू० २२४८) इति दीर्घः, णल, औ, वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' (सू. २३७२) इत्याल्लोपः । मालेवाचरति मालाति, लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालाञ्चकार । लङि—अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिलोपो न, ङीसाहचर्यादापोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्सकौ, अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि-कवीयात् । 'सिचि वृद्धिः—' (सू० २२९७) इत्यत्र 'धातोः' इत्यनुवर्त्य 'धातुरेव यो धातुः' इति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः, अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति, अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत्-अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि रिङ, पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू. २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (सू. २१७३) । इति, 'भवतेः–' (सू. २१८१) इति च न भवति, अभिव्यक्तत्वेन धा

पाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्। बुभाव। अभावीत्। द्रुरिव द्रवति। 'णिश्रि—' (सू० २३१२) इति चङ् न, अद्रावीत्।

२६६६। **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ६।४।१५।** अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्क्वौ झलादौ च क्ङिति। इदमिवाचरति इदामति। राजेव राजानति। पन्था इव पथीनति। मथीनति। ऋभुक्षीणति। द्यौरिव 'देवति' इति **माधवः**। अत्र ऊठि 'द्यवति' इत्युचितम्। क इव कति 'चकौ' इति **हरदत्तः**। माधवस्तु 'ण्यल्लोपौ' इति वचनाण्णलि वृद्धिं बाधित्वा अतो लोपात् 'चक' इति रूपमाह। स्व इव स्वति। सस्वौ-सस्व। यत्तु 'स्वामास' 'स्वाञ्चकार' इति, तदनाकरमेव।

२६६७। **भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ३।१।१२।** अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च। अभृशो भृशो भवति भृशायते। 'अच्वेः' इति पर्युदासबलात् 'अभूततद्भावे' इति लब्धम्। तेनेह न-क दिवा भृशा भवन्ति। ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः। 'सुमनस्' अस्य सलोपः सुमनायते। चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते। तत्र 'संग्राम' इति प्रातिपदिकम्। तस्मात् 'तत्करोति—' इति णिच् सिद्धः। तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते। युद्धे योऽयं ग्रामशब्दः इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—'**उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते**' इति। तेन मनःशब्दात्प्रागट्, स्वमनायत। उन्मनायते। उदमनायत। एवं च 'अवागल्भत' 'अवागल्भिष्ट' इत्यादावपि 'अव' इत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम्। ज्ञापकं च सजातीयविषयम्। तेन यत्रोपसर्गस्वरूपं सक

श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं, तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च 'आ ऊढः ओढः' । स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र 'उन्मनाय्य' 'अवगल्भ्य' इतिवन्न ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे षाष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि— ***५९३ उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः*** । उस्योमाङोश्च परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्रामैच्छत् औस्रीयत । औङ्कारीयत । औढीयत । 'आटश्च' (सू० २६९) इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति षाष्ठे स्थितम् ।

२६६८ । **लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३** । लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ।

२६६९ । **वा क्यषः १।३।९०** । क्यषन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् । लोहितायति—लोहितायते । अत्र अच्वेः' इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् , न तु ड्वाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम् , तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकं–***५९४ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं, भृशादिष्वितराणि*** इति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत, उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् , तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । पटपटायति–पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् , डाजन्तात्क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु—

'लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मूर्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥'

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यषि पदद्वयमुदाहरन्ति, तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यङेव, श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यषे,

लोहिनीयति-लोहिनीयते ।

२६७० । **कष्टाय क्रमणे ३।१।१४** । चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । ॐ५९५ **सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्** ॐ । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं 'चिकीर्षति' इत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कक्षायते । इत्यादि ।

२६७१ । **कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ३।१।१५** । रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । ॐ५९६ **हनुचलने इति वक्तव्यम्** ॐ । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणमित्यर्थः । नेह—कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः । तदश्नातीत्यर्थ इति **कैयटः** । वर्तुलं करोतीत्यर्थ इति **न्यासकारहरदत्तौ** । ॐ५९७ **तपसः परस्मैपदं च** ॐ । तपश्चरति तपस्यति ।

२६७२ । **बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ३।१।१६** । आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॐ५९८ **फेनाच्चेति वाच्यम्** ॐ । फेनायते ।

२६७३ । **शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७** । एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति । ॐ५९९ **सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च** ॐ । सुदिनायते ।

२६७४ । **सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८** । एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेत्सुखादीनि स्युः ।

सुखं वेदयते सुखायते । 'कर्तृग्रहणं' किम् ? परस्य सुखं वेदयते ।

२६७५ । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३।१।१९ । 'करणे' इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्यायामाश्चर्ये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयते इत्यन्ये ।

२६७६ । पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ३।१।२० । ॐ६०० पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॐ । विविधं विरुद्धं वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते परिपुच्छयते । ॐ६०१ भाण्डात्समाचयने ॐ । संभाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । समबभाण्डत । ॐ६०२ चीवरादर्जने परिधाने च ॐ । सञ्ची वरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः ।

२६७७। मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१। कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । ॐ६०३ व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः ॐ। पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । *६०४ वस्त्रात्समाच्छादने* । संवस्त्रयति । ॐ६०५ हलयादिभ्यो ग्रहणे ॐ । हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति, कलयति । महद्धलं हलिः । परत्वात् वृद्धौ सत्यामपीष्ठवद्भावेन अगेन लुप्यते, अतः सन्वद्भावदीर्घौ न-अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाश—' (सू० २५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थम् । मुण्डयति माणवकन् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनम्–इति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् ।

सत्यस्यापुगर्थम्। केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम्। सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॐ६०६ अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः ॐ। अर्थापयति। वेदापयति। पाशं विमुञ्चति विपाशयति। रूपं पश्यति रूपयति। वीणयोपगायति उपवीणयति। तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति। तृणाग्रं तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। सेनयाऽभियाति अभिषेणयति। 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू० २२७०) इति षः, अभ्यषेणयत। 'प्राक्सितात्-' (सू. २२७६) इति षः। अभिषिषेणयिषति। 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू० २२७७) इति षः, लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। 'त्वच संवरणे' घः, त्वचं गृह्णाति त्वचयति। वर्मणा संनह्यति संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति। चूर्णैरवध्वंसते अवचूर्णयति। 'इष्ठवत्' इत्यतिदेशात् पुवद्भावादयः, एनीमाचष्टे एतयति। दरदमाचष्टे दारयति। पृथुं प्रथयति। वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः, अपिप्रथत्-अपप्रथत्। मृदुं म्रदयति। अमम्रदत्-अमिम्रदत्। भृशं, कृशं, दृढं, परिवृढम्। भ्रशयति। क्रशयति। द्रढयति। अबभ्रशत्। अचक्रशत्। अदद्रढत्। परिव्रढयति। पर्यवव्रढत्। ऊढिमाख्यत् औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हृतिशब्दस्य द्वित्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' (प० १२८) इति त्वनित्यमित्युक्तम्। ढिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये, औडिढत्। ऊढमाख्यत् औजढत्-औडढत्। 'ओः पुयण्जि'-(सू० २५७७) इति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ज्ञापयतावुक्तम्। 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०१०), वृद्धिपुकौ, स्वापयति। त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति, मापयति-मपर्यन्तस्य त्वमौ। पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः, वृद्धिः, पुक्। त्वादयति, मादयति इति तु न्याय्यम्, अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०१०) इति प्रकृतिभावात्।

न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम् . भाष्यस्य प्रेष्ठा-
युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति, अस्म-
यति । श्वानमाचष्टे शावयति, 'नस्तद्धिते' (सू० ६८०) इति टिलोपः ।
प्रकृतिभावस्तु न, 'येन नाप्राप्ति' (प० ५९) न्यायेन 'टेः' (सू० १७८६)
इत्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते'
(सू० ६८०) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् । 'ब्रह्मिष्ठः'
इत्यादौ परत्वात् 'टेः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन 'शुन
यति' इति रूपमाहुः विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । 'अङ्गवृत्तपरिभाषया
सम्प्रसारणं ने'त्येके । सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे च 'विदावयति'
इत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्सम्प्रसारणम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम्,
टिलोपः, 'विदयति' इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् ।
प्रत्यञ्चं प्रतीचयति प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे' (सू० ९) इति
प्रकृतिभावपक्षे, प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचि-
चत्–समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चे ष्टिलोपेनापहारेऽपि
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र–' (सू० २१८३)
इति चिणो लुङ् न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः, अतः पुनष्टिलोपो न, अङ्ग-
वृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न, अतितिरायत् ।
सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चम् अविविष्व-
द्रायत् । देवद्र्यञ्चम्–देवद्रायति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम्–अद-
द्राययति । आददद्रायत् । अदमुयञ्चम्–अदमुआययति । आद-
दमुआयत् । अमुमुयञ्चम्–अमुमुआययति । चङ्, आमुमुआयत् ।
भुवं–भावयति । अबीभवत् । भ्रुवम्–अबुभ्रवत् । श्रियम्–अशि-
श्रयत् । गाम्–अजूगवत् । रायम्–अरीरयत् । नावम्–अनूनवत् ।
स्वश्वं–स्वाशश्वत् । स्वः, अव्ययानां भमात्रेटिलोपः । स्वयति ।

असस्वत्-असिस्वत् । बहून् भावयति । 'बहयति' इत्यन्ये । स्रग्विणं स्रजयति । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं-पयसयति । इह टिलोपो न, तदपवादस्य लुकः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलं-स्थवयति । दूरं-दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति ? दूरमतति, अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं, यवयति-कनयति । 'युवाल्पयोः–' (सू. २०१९) इति वा कन् । अन्तिकं, नेदयति । बाढं, साधयति । प्रशस्यं, प्रशस्ययति । इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं, ज्यापयति—वर्षयति । प्रियं, प्रापयति । स्थिरं, स्थापयति । स्फिरं, स्फापयति । उरुं वरयति-वारयति । बहुलं, बंहयति । गुरुं, गरयति । तृप्रं त्रपयति । दीर्घं, द्राघयति । वृन्दारकं, वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

२६७८ । कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक्स्यात्स्वार्थे । 'धातुभ्यः' किम् ? प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयः–धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डूञ् २०९८ गात्रविघर्षणे । कण्डूयति–कण्डूयते । मन्तु २०९९ अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते । वल्गु २१०० पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति । असु २१०१ उपतापे । असू २१०२ असूञ् २१०३ इत्येके । अस्यति । असूयति—असूयते । लेट् २१०४ लोट् २१०५ धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति लोटिता । लेला २१०६ दीप्तौ । इरस् २१०७ इरज् २१०८ इरञ् २१०९ ईर्ष्यायाम् । इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू० ३५४)

इति दीर्घः, इर्यति—ईर्यते । उषस् २११० प्रभातीभावे वेदे धौर्त्ये स्वप्ने च । मेधा २१११ आशुग्रहणे । मेधायति । कुषुभ २११२ क्षेपे । कुषुभ्यति । मगध २११३ परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्यन्ये । तन्तस् २११४ पम्पस् २११५ दुःखे । सुख २११६ दुःख २११७ तत्क्रियायाम् । सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर २११८ पूजायाम् । अरर २११९ आराकर्मणि । भिषज् २१२० चिकित्सायाम् । भिष्णज् २१२१ उपसेवायाम् । इषुध् २१२२ शरधारणे । चरण २१२३ वरण २१२४ गतौ । चुरण २१२५ चौर्ये । तुरण २१२६ त्वरायाम् । भुरण २१२७ धारणपोषणयोः । गद्गद २१२८ वाक्स्खलने । एला २१२९ केला २१३० खेला २१३१ विलासे । इल २१३२ इत्यन्ये । लेखा २१३३ स्खलने च । अदन्तोऽयम् २१३४ इत्यन्ये । लेख्यति । लिट २१३५ अल्पकुत्सनयोः । लिट्यति । लाट २१३६ जीवने । हृणीङ् २१३७ रोषणे लज्जायां च । महीङ् २१३८ पूजायाम् । महीयते । पूजां लभते इत्यर्थः । रेखा २१३९ श्लाघासादनयोः द्रवस् २१४० परितापपरिचरणयोः । तिरस् २१४१ अन्तर्धौ । अगद २१४२ नीरोगत्वे । उरस् २१४३ बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । तरण २१४४ गतौ । पयस् २१४५ प्रसृतौ । सम्भूयस् २१४६ प्रभूतभावे । अम्बर २१४७ संवर २१४८ संभरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम्

कण्डूयतेः सन् । 'सन्यङोः' (सू० २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते ॐ६०७ कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॐ । कण्डूयि-

यिषति । क्यजन्तात् सन् । **॥६०८ यथेष्टं नामधातुषु॥** । आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्रीयिषति-पुतित्रीयिषति-पुत्रीयियिषति । अशिश्वीयिषति-अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन्, द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्, इन्दिद्रीयिषति-इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति-चन्दिद्रीयिषति-चन्द्रीयियिषति । प्रिय माख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति-प्रापिपयिषति-प्रापयियिषति । उरुं विवारयिषति-वारिरयिषति-वारयियिषति । बाढं, 'सिसाधयिषति' इत्यादिरूपत्रयम् । षत्वं तु नास्ति, आदेशो यः सकार इत्युक्तेः । यङ्, सन्, ण्यन्तात्सन्, बोभूयिषयिषति । यङ्, णिच्, सन्नन्ताण्णिच्, बोभूययिषति । इत्यादि ।

इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम्

'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (सू० २१५७), आस्ते । शेते ।

२६७९ । भावकर्मणोः १।३।१३ । बभूवे । अनुबभूवे ।

२६८० । कर्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४ । क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनम् अन्यः करोतीत्यर्थः । 'श्नसोरल्लोपः' (सू० २४६९), व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यतिषते । 'तासस्त्योः—'(सू० २१९१), इति सलोपः, व्यतिसे । 'धि च' (सू० २२४९), व्यतिध्वे । 'ह एति' (सू० २२५०), व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ।

२६८१ । न गतिहिंसार्थेभ्यः १।३।१५ । व्यतिगच्छन्ति । व्यति-

घ्नन्ति । ॐ६०९ प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्ॐ । हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । ॐ६१० हरतेरप्रतिषेधःॐ । सम्प्रहरन्ते राजानः ।

२६८२ । इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च १।३।१६ । ॐ६११ **परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम्**ॐ । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।

२६८३ । नेर्विशः १।३।१७ । निविशते ।

२६८४ । परिव्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८ । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

२६८५ । विपराभ्यां जेः १।३।१९ । विजयते । पराजयते ।

२६८६ । आङो दोऽनास्यविहरणे १।३।२० । आङ्पूर्वाद्दातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । 'अनास्य—' इति किम् ? मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति । ॐ६१२ **पराङ्गकर्मकान्न निषेधः**ॐ । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ।

२६८७ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च १।३।२१ । चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयान्न, उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति । तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (सू० ५५०) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ॐ६१३ **समोऽकूजने**ॐ । संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । ॐ६१४ **आगमेः क्षमायाम्**ॐ । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः । ॐ६१५ **शिक्षेर्जिज्ञासायाम्**ॐ । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये

ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः। 'आशिषि नाथः' (वा० ५२५)। 'आशिष्येव' इति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम्। सर्पिषो नाथते। सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः। कथं तर्हि-'नाथसे किमु पतिं न भूभृताम्' इति 'नाधसे' इति प्राठ्यम्। ॐ६१६ हरतेर्गतताच्छील्ये ॐ। गतं प्रकारः। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावः। पितुर्मातुश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः। 'ताच्छील्ये' किम्? मातुरनुहरति। ॐ६१७ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् ॐ। हर्षादयो विषयाः। तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्। इतरे फले।

२६८८। अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ६।१।१४२। अपात्किरतेः सुट् स्यात्। ॐ६१८ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॐ। अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च। 'हर्षादिषु' इति किम्? अपकिरति कुसुमम्। इह तङ्सुटौ न, हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि 'सुडभावे नेष्यते' इत्याहुः। गजोऽपकिरति। ॐ६१९ आङि नुप्रच्छ्योः ॐ। आनुते। आपृच्छते। ॐ६२० शप उपालम्भे ॐ। आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः। कृष्णाय शपते।

२६८९। समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२। संतिष्ठते। 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू० २३९१)। समस्थित। समस्थिषाताम्। समस्थिषत। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। वितिष्ठते। ॐ६२१ आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॐ। शब्दं नित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः।

२६९०। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च १।३।२३। गोपी कृष्णाय तिष्ठते। आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः। 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः'। कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः।

२६९१ । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४। मुक्तावुत्तिष्ठते । 'अनूर्ध्व—' इति किम् ? पीठादुत्तिष्ठति । ॐ६२२ ईहायामेव ॐ । नेह—ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

२६९२ । उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५। आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । 'मन्त्रकरणे' किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐ६२३ उपाद् देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॐ । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि—

'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ।'

इति ? देवतात्वारोपात्, नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोति इत्यर्थः । पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः । ॐ६२४ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॐ । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते-उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ।

२६९३ । अकर्मकाच्च १।३।२६। उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । संनिहितो भवतीत्यर्थः ।

२६९४ । उद्विभ्यां तपः १।३।२७। 'अकर्मकात्' इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । ॐ६२५ स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् ॐ । स्वमङ्गं स्वाङ्गं, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषितम् । उत्तपते, वितपते पाणिम् । नेह—सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति, विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ।

२६९५ । आङो यमहनः १।३।२८। आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह—परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि-'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः, 'आहध्वं मा

रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च ? प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । 'प्राप्य' इत्यध्याहारो वा । 'ल्यब्लोपे पञ्चमी' (वा० १४८) इति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थावगतिर्यत्र तद्विषयम् । 'भेत्तुम्' इत्यादि तुमुन्नन्ताध्याहारो वाऽस्तु । 'समीपमेत्य' इति वा ।

२६९६ । **आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्** २।४।४३। हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट । आवधिषाताम् ।

२६९७ । **हनः सिच्** १।२।१४। कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः, आहत । आहसाताम् । आहसत ।

२६९८ । **यमो गन्धने** १।२।१५। सिच्कित् स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । 'गन्धने' किम् ? उदायंस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः ।

२६९९ । **समो गम्यृच्छिभ्याम्** १।३।२९। 'अकर्मकाभ्याम्' इत्येव । सङ्गच्छते ।

२७०० । **वा गमः** १।२।१३। गमः परौ झलादौ लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । सङ्गसीष्ट-सङ्गंसीष्ट । समगत—समगंस्त । समृच्छिष्यते । 'अकर्मकाभ्याम्' किम् ? ग्रामं सङ्गच्छति । ॐ२२६ **विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसङ्ख्यानम्**ॐ । वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते । संविदाते ।

२७०१ । **वेत्तेर्विभाषा** ७।१।७। वेत्तेः परस्य झादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते-संविदते । संविद्रताम्-संविदताम् । समविद्रत— समविदत । सम्पृच्छते । संस्वरते । ॐ२२७**अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्**ॐ । अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्विधौ त्वियर्तेरेवेत्युक्तम् । मा समृत, मा समृषाताम् , मा समृषत इति । समार्त, समार्षाताम् , समार्षत इति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु-मा समरत, मा समरेताम् ,

मा समरन्त इति; समारत, समारेताम्, समारन्त इति च। संशृणुते। सम्पश्यते। 'अकर्मकात्' इत्येव। अत एव 'रक्षांसीति पुराऽपि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा 'इति कथयन्तः' इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत्? शृणु,

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात्।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥

वहति भारम्। नदी वहति। स्यन्दते इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति। कर्मणोऽविवक्षातो यथा—'**हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः**'। ***६२८ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम्***। 'अकर्मकात्' इति निवृत्तम्। वन्धं निरस्यति—निरस्यते। समूहति—समूहते।

२७०२। उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ७।४।२३। यादौ क्ङिति। ब्रह्म समुह्यात्। अग्निं समुह्य।

२७०३। निसमुपविभ्यो ह्वः १।३।३०। निह्वयते।

२७०४। स्पर्धायामाङः १।३।३१। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते। 'स्पर्धायाम्' किम्? पुत्रमाह्वयति।

२७०५। गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः १।३।३२। गन्धनं हिंसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्धिंसैव। अवक्षेपणं भर्त्सनम्। श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते। भर्त्सयतीत्यर्थः। हरिमुपकुरुते, सेवते। परदारान् प्रकुरुते, तेषु सहसा प्रवर्तते। एधो दकस्योपस्कुरुते, गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते, प्रकथयति। शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते। 'एषु' किम्? कटं करोति।

२७०६। अधेः प्रसहने १।३।३३। प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च, 'षह मर्षणेऽभिभवे च' इति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते। क्षमते इत्यर्थः, अभिभवतीति वा।

२७०७। वेः शब्दकर्मणः १।३।३४। स्वरान्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः। 'शब्दकर्मणः' किम्? चित्तं विकरोति कामः।

२७०८। अकर्मकाच्च १।३।३५। 'वेः कृञः' इत्येव। छात्राः विकुर्वते, विकारं लभन्ते।

२७०९। सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।३।३६। अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्या, इतरे प्रयोगोपाधयः। तथा हि—शास्त्रे नयते। शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननं फलितम्। उत्सञ्जने—दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञाने, तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरानुपनयते। भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्यातनम्। करं विनयते। राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः। शतं विनयते। धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः।

२७१०। कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि १।३।३७। नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने एव स्यात्। सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते। क्रोधं विनयते, अपगमयति। तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगामित्वात् 'स्वरितञितः–' (सू. २१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनेह न—गडुं विनयति। कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति? कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति।

२७११ । **वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८।** वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सहते इत्यर्थः । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

२७१२ । **उपपराभ्याम् १।३।३९।** वृत्त्यादिष्वाभ्यामेव क्रमेर्नं तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । नेह–संक्रामति ।

२७१३ । **आङ उद्गमने १।३।४०।** आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । **ॐ६२९ ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्ॐ** । नेह–आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् ।

२७१४ । **वेः पादविहरणे १।३।४१ ।** साधु विक्रमते वाजी । 'पादविहरणे' किम् ? विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति, स्फुटतीत्यर्थः।

२७१५ । **प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् १।३।४२।** समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । 'समर्थाभ्याम्' किम् ? प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ।

२७१६ । **अनुपसर्गाद्वा १।३।४३।** क्रामति–क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ।

२७१७ । **अपह्नवे ज्ञः १।३।४४।** शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

२७१८ । **अकर्मकाच्च १।३।४५।** सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

२७१९ । **सम्प्रतिभ्यामनाध्याने १।३।४६ ।** शतं सञ्जानीते । अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । 'अनाध्याने' इति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्यात् 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८)

इति प्राप्तिरपि वार्यते। मातरं मातुर्वा सञ्जानाति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।

२७२०। भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः १।३।४७। उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः। उपसम्भाषा उपसान्त्वनम्। भृत्यानुपवदते। सान्त्वयतीत्यर्थः। ज्ञाने, शास्त्रे वदते। यत्ने, क्षेत्रे वदते। विमतौ, क्षेत्रे विवदन्ते। उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम्। उपवदते। प्रार्थयते इत्यर्थः।

२७२१। व्यक्तवाचां समुच्चारणे १।३।४८। मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः। नेह-सम्प्रवदन्ति खगाः।

२७२२। अनोरकर्मकात् १।३।४९। व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य। 'अकर्मकात्' किम्? उक्तमनुवदति। 'व्यक्तवाचाम्' किम्? अनुवदति वीणा।

२७२३। विभाषा विप्रलापे १।३।५०। विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात्। विप्रवदन्ते-विप्रवदन्ति वा वैद्याः।

२७२४। अवाद् ग्रः १।३।५१। अवगिरते। 'गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम्।

२७२५। समः प्रतिज्ञाने १।३।५२। शब्दं नित्यं सङ्गिरते। प्रतिजानीते इत्यर्थः। 'प्रतिज्ञाने' किम्? सङ्गिरति ग्रासम्।

२७२६। उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५३। धर्ममुच्चरते। उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः। 'सकर्मकात्' किम्? बाष्पमुच्चरति। उपरिष्टाद् गच्छतीत्यर्थः।

२७२७। **समस्तृतीयायुक्तात्** १।३।५४। रथेन सञ्चरते।

२७२८। **दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे** १।३।५५। सम्पूर्वाद् दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे। दास्या संयच्छते। पूर्वसूत्रे 'समः' इति षष्ठी। तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते। रथेन समुदाचरते। दास्या सम्प्रयच्छते।

२७२९। **उपाद्यमः स्वकरणे** १।३।५६। स्वकरणं स्वीकारः। भार्यामुपयच्छते।

२७३०। **विभाषोपयमने** १।२।१६। यमः सिच्किद्वा स्याद्विवाहे। रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा। उदवोढेत्यर्थः। गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम्।

२७३१। **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः** १।३।५७। सन्नन्तानामेषां प्राग्वत्। धर्मं जिज्ञासते। शुश्रूषते। सुस्मूर्षते। दिदृक्षते।

२७३२। **नानोर्ज्ञः** १।३।५८। पुत्रमनुजिज्ञासति। पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः, 'अनन्तरस्य-'(प० ६३) इति न्यायात्। तेनेह न-सर्पिषोऽनुजिज्ञासते। सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः। 'पूर्ववत्सनः' (सू० २७३४) इति तङ्, 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति केवलाद्विधानात्।

२७३३। **प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः** १।३।५९। आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति। आशुश्रूषति। कर्मप्रवचनीयात्स्यादेव। देवदत्तं प्रति शुश्रूषते। 'शदेः शितः' (सू० २३६२) 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू० २५३८)। व्याख्यातम्।

२७३४। **पूर्ववत्सनः** १।३।६२। सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात्। एदिधिषते। शिशयिषते। निविविक्षते। 'पूर्ववत्' किम्? बुभूषति। 'शदेः-' (सू० २३६२) (सू० २५३८)

इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेनेह न-शिशत्सति। मुमूर्षति। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (सू० २२४०), एधांचक्रे।

२७३५। **प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु १।३।६४।** प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। **॥६३० स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्॥**। उद्युङ्क्ते। नियुङ्क्ते। 'अयज्ञपात्रेषु' किम् ? द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति।

२७३६। **समः क्ष्णुवः।१।३।६५।** संक्ष्णुते शस्त्रम्।

२७३७। **भुजोऽनवने १।३।६६।** ओदनं भुङ्क्ते। अभ्यवहरतीत्यर्थः।

'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्'।

'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते'। इह उपभोगो भुजेरर्थः। 'अनवने' किम् ? महीं भुनक्ति।

२७३८। **णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने १।३।६७।** ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्ण्यन्तेनोच्यते. अणौ यत्कर्मकारकं च चेण्णौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने। 'णिचश्च' (सू० २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। कर्त्रभिप्राये तु 'विभाषोपपदेन-' (सू० २७४४) इति विकल्पे 'अणावकर्मकात्—' (सू० २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेष्यते। कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथाहि—पश्यन्ति भवं भक्ताः। चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणांशत्यागे, पश्यति भवः। विषयो भवतीत्यर्थः। ततो हेतुमण्णिच्, दर्शयन्ति भवं भक्ताः। पश्यन्तीत्यर्थः। पुनर्ण्यर्थस्याविवक्षायां, दर्शयते भवः। इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः। तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तङ्,

क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां
तु तङ्, द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् प्रथमायां कर्मणो भवस्येह
कर्तृत्वाच्च । एवम् 'आरोहयते हस्ती' इत्यप्युदाहरणम् । आरो-
हन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति
हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच्, आरोहयन्ति । आरोहन्ती-
त्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा 'पश्यन्ति' 'आरोह-
न्ति' इति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाण्णिच् ।
दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः ।
ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे 'दर्श-
यते' 'आरोहयते' इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीय-
कक्ष्यायां न तङ्, समानक्रियात्वाभावाण्णिजर्थस्याधिक्यात् । 'अना-
ध्याने' किम् ? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः ।
उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीस्म्योर्हेतुभये' (सू०
२५९४) । व्याख्यातम् ।

२७३९ । **गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने** १।३।६९ । प्रतारणेऽर्थे ण्य-
न्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । 'प्रलम्भने'
किम् ? श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्च-
यति । वर्जयतीत्यर्थः । 'लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च' (सू०
२५९२) । व्याख्यातम् ।

२७४० । **मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे** १।३।७१ । 'णेः' इत्येव ।
पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । 'मिथ्योप-
पदात्' किम् ? पदं सुष्ठु कारयति । 'अभ्यासे' किम् ? सकृत्पदं मिथ्या
कारयति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू० २१५८)। यजते ।

ह्नुते। 'कर्त्रभिप्राये' किम्? ऋत्विजो-यजन्ति, सुन्वन्ति।

२७४१। अपाद्वदः १।३।७३। न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्राये इत्येव, अपवदति। 'णिचश्च' (सू० २५६४) कारयते।

२७४२। समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे १।३।७५। 'अग्रन्थे' इति च्छेदः। व्रीहीन् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। वस्त्रमायच्छते। 'अग्रन्थे' किम्? उद्यच्छति वेदम्। अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्राये इत्येव।

२७४३। अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७६। गां जानीते। 'अनुपसर्गात्' किम्? 'स्वर्गं लोकं न प्रजानाति'। कथं तर्हि भट्टिः —

'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य'। इति।

कर्मणि लिट्। 'नृपेण' इति विपरिणामः।

२७४४। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १।३।७७। 'स्वरितञितः' (सू. २१५८) इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात्। स्वं यज्ञं यजति—यजते वा। स्वं कटं करोति—कुरुते वा। स्वं पुत्रम् अपवदति-अपवदते वा। स्वं यज्ञं कारयति-कारयते वा। स्वं व्रीहिं संयच्छति—संयच्छते वा। स्वां गां जानाति—जानीते वा।

इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम्।

'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (सू. २१५९)। अस्ति।

२७४५। अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९। कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। पराकरोति। 'कर्त्तरि' इत्येव. भावकर्मणोर्मा भूत्। न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः, कार्याति-

देशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू. २७६६) इत्यात्म-
नेपदेन परेणास्य बाधात्। शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि शप्' (सू. २१-
६७) इत्यतः 'शेषात्-' (सू० २१५९) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य
'कर्तैव यः कर्ता नतु कर्मकर्ता तत्र' इति व्याख्येयम्।

२७४६। **अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः** १।३।८०। 'क्षिप प्रेरणे' स्वरितेत्। अभिक्षिपति।

२७४७। **प्राद्वहः** । १।३।८१। प्रवहति।

२७४८। **परेर्मृषः** १।३।८२। परिमृष्यति। भौवादिकस्य तु परिमर्षति। इह 'परेः' इति योगं विभज्य वहेरपीति केचित्।

२७४९। **व्याङ्परिभ्यो रमः** १।३।८३। विरमति।

२७५०। **उपाच्च** १।३।८४। यज्ञदत्तमुपरमति। उपरमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्।

२७५१। **विभाषाऽकर्मकात्** १।३।८५। उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा। उपरमति—उपरमते वा। निवर्तते इत्यर्थः।

२७५२। **बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः** १।३।८६। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। 'णिचश्च' (सू. २५६४) इत्यस्यापवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति। प्रावयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति। स्यन्दयतीत्यर्थः।

२७५३। **निगरणचलनार्थेभ्यश्च** १।३।८७। निगारयति। आशयति। भोजयति। चलयति। कम्पयति। ॥६३१ **अदेः प्रतिषेधः**॥ आदयते देवदत्तेन। 'गतिबुद्धि—' (सू. ५४१) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' इति प्रतिषिद्धम्। 'निगरणचलन-' (सू. २७५३) इति सत्रेण

प्राप्तस्यैवायं निषेधः। 'शेषात्' (सू. २१५९) इत्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं स्यादेव। आदयत्यन्नं वटुना।

२७५४। अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १।३।८८। ण्यन्तात् परस्मैपदं स्यात्। शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति।

२७५५। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः १।३।८९। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत्कर्तृकाकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः। पाययते। दमयते। आयामयते। आयासयते। परिमोहयते। रोचयते। नर्तयते। वादयते। वासयते। ॐ ६३२ धेट उपसङ्ख्यानम्। 'धापयेते शिशुमेकं समीची'। अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्—' (सू. २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव। वत्सान्पाययति पयः। 'दमयन्ती कमनीयतामदम्'। भिक्षां वासयति। 'वा क्यषः' (सू. २६-६९), लोहितायति-लोहितायते। 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू. २३४५), अद्युतत्-अद्योतिष्ट। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू. २३४७), वर्त्स्यति-वर्तिष्यते। विवृत्सति-विवर्तिषते। 'लुटि च क्लृपः' (सू. २३५१), कल्प्ता। कल्प्तासि-कल्पितासे। कल्प्स्यति-कल्पिष्यते-कल्प्स्यते। चिक्लृप्सति-चिकल्पिषते-चिक्लृप्सते।

इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते भावकर्मप्रकरणम्।

अथ भावकर्मणोर्लडादयः। 'भावकर्मणोः' (सू. २६८१) इति तङ्—

२७५६। सार्वधातुके यक् ३।१।६७। धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे। भावो भावना उत्पादना क्रिया। सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः। तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूप-

त्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि, किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । बभूवे ।

२७५७ । **स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च** ६।४।६२। उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्यादिषु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिण्वद्भावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इह 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात् । चिण्वद्भावाद् वृद्धिः । भाविता–भविता । भाविष्यते–भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट–भविषीष्ट ।

२७५८ । **चिण् भावकर्मणोः** ३।१।६६। च्लेश्चिण्स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत-अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया, अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्–अन्वभविषाताम् । णिलोपः, भाव्यते । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट एत्त्वे च कृते 'ह एति' (सू० २२५०) इति हत्वं न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि 'व्यतिहे' इत्यादौ सार्वधातुके एव 'ह एति' (सू० २२५०) इति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्विदिट आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपः । पक्षे भावयिता । भविष्यते–भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट–भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविषाताम्–अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । बोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्तु बोभूयते । बोभवाञ्चक्रे । बोभाविता–बोभविता । 'अकृत्सार्व–'

(सू० २२९८) इति दीर्घः, स्तूयते विष्णुः। तुष्टुवे। स्ताविता-स्तोता। स्ताविष्यते-स्तोष्यते। अस्तावि। अस्ताविषाताम्—अस्तोषाताम्। 'गुणोऽर्ति, (सू० २३८०) इति गुणः, अर्यते, स्मर्यते। सस्मरे। परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्, आरिता-अर्ता। स्मारिता-स्मर्ता। 'गुणोऽर्ति' (सू० २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः, संस्क्रियते। अनिदिताम्-' (सू० ४१६) इति नलोपः, स्रस्यते। इदितस्तु नन्द्यते। सम्प्रसारणम्, इज्यते। 'अयङ् यि क्ङिति' (सू० २६४९), शय्यते।

२७५९। तनोतेर्यकि ६।४।४४। आकारोऽन्तादेशो वा स्यात्। तायते-तन्यते। 'ये विभाषा' (सू० २३१९), जायते-जन्यते।

२७६०। तपोऽनुतापे च ३।१।६५। तपश्च्लेश्चिण्न स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च। अन्वतप्त पापेन। पापं कर्तृ। तेनाभ्याहत इत्यर्थः। कर्मणि लुङ्। यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः। 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इतीत्त्वम्-दीयते, धीयते। 'आदेचः ' (सू० १३७०) इत्यत्र 'अशिति' इति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः। एशः आदिशित्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम्, जग्ले।

२७६१। आतो युक्चिण्कृतोः ७।३।३३। आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च। दायिता-दाता। दायिषीष्ट-दासीष्ट। अदायि। अदायिषाताम् 'स्थाघ्वोरिच्च' (सू० २३८९) अदिषाताम्। अधायिषाताम्-अधिषाताम्। अग्लायि। हन्यते। '-अचिण्णलोः-' (सू० २५७४) इत्युक्तेर्हनस्तो न। 'हो हन्तेः' (सू० ३५८) इति कुत्वम्, घानिता-हन्ता। घानिष्यते-हनिष्यते। आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः, 'आर्धधातुके सार्वधातुके'इति विशेषविहितत्वात्। घानिषीष्ट।

पक्षे वधिषीष्ट । अघानि । अघानिषाताम्-अहसाताम् । पक्षे वधादेशः, अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत-अहनिष्यत । नच स्यादिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वधादेशः स्यादिति वाच्यम्, 'अङ्गस्य' (सू० २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम्, प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेटो 'ग्रहोऽलिटि'—(सू० २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात्, ग्राहिता-ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट-ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् । सिचः कित्त्वादम्न, अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि, चिण्वदिटो दीर्घो नेत्युक्तम्, अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि 'वृतो वा' (सू० २३९१) इति वा दीर्घः, अगरीध्वम्-अगरिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । 'लिङ्सिचोः-' (सू० २५२८) इति विकल्पादिडभावे 'उश्च' (सू० २३६८) इति कित्त्वम् । इत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः, 'इणः षीध्वम्-' (सू० २२४७) इति नित्यं ढत्वम्, अगीढ्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता सङ्ख्येति ।

> 'इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।
> इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्ण्यन्तात्कर्मणि लः, यक्, णिलोपः, शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

२७६२ । चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ६।४।९३ । चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू० २५६८) एवं तु न विकल्पितः, ण्यन्ताण्णौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि 'णिचो लोपो न स्थानिवत्'इति दीर्घः सिद्ध्यति । ह्रस्व-

विधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (प०) इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः । शामिता–शमिता–शमयिता । शामिष्यते–शमिष्यते–शमयिष्यते । यङन्ताण्णिच् , शंशम्यते । शंशामिता–शंशमिता–शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्णिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वाभावे, शम्यते मुनिना ।

२७६३ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४ । उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । 'उदात्तोपदेशस्य' इति किम् ? अगामि । 'मान्तस्य' किम् ? अवादि । 'अनाचमेः' किम् ? आचामि । **॥६३२ अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्॥** । चिणि 'आयादयः–' (सू० २३०५) इति णिङभावे, अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् , अवामि । 'वध् हिंसायाम्' हलन्तः । 'जनिवध्योश्च–' (सू० २५१२) इति न वृद्धिः, अवधि । 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (सू० २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः, अजागारि ।

२७६४ । भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३ । नलोपो वा स्यात् । अभाजि–अभञ्जि ।

२७६५ । विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६९ । लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि–अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् , प्रालम्भि । **द्विकर्मकाणां तु –**

'गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।
बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥'

गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः-माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः, मासमास्यते माणवकः ।

इति तिङन्ते भावकर्मप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते, स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिः छिनत्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु—

२७६६ । **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः** ३।१।८७। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेद् ? न, लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्, 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू० ३४३४) इति द्विलकारकात् 'लः' इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति, किं तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिदोः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम्, कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधि-

करणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। 'कर्मणा' इति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते 'साध्वसिः' इत्यादौ मा भूत्। किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती।

'अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति, श्रद्दधाति वा'।

यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन 'करिष्यते घटः' इत्यादि। यत्नार्थत्वे तु नैतत् सिद्ध्येत्, ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात्। एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम्, कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्यनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः। ताच्छील्यादावयं चानश्, न त्वात्मनेपदम्। ॐ६३४ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अन्योन्यं स्पृशतः। अजा ग्रामं नयति। ॐ६३५ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्ॐ।

२७६७। न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ३।१।८९। एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः। दुहेरनेन यक एव निषेधः। चिण्तु विकल्पिष्यते। शप्, लुक्, गौः पयो दुग्धे।

२७६८। अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२। अजन्ताच्च्लेश्चिण्वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परे। अकारि-अकृत।

२७६९। दुहश्च ३।१।६३। अदोहि। पक्षे क्सः, 'लुग्वा-' (सू० २३६५) इति पक्षे लुक्, अदुग्ध-अधुक्षत। उदुम्बरः फलं पच्यते। ॐ६३६ सृजियुज्योः श्यंस्तु॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। ॐ६३७ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्ॐ। सृज्यते स्रजं भक्तः। श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः।

असर्जि। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। ※६३८ भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्※। भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृत। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्ष्ट। गिरते। अगीर्ष्ट। आद्रियते। आदृत। किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः। चिकीर्षते कटः। अचिकीर्षिष्ट। इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम्।

२७७०। न रुधः ३।१।६४। अस्माच्च्लेश्चिण्न। अवारुद्ध गौः। 'कर्मकर्तरि' इत्येव। अवारोधि गौर्गोपेन।

२७७१। तपस्तपःकर्मकस्यैव ३।१।८८। कर्ता कर्मवत्स्यात्। नियमार्थमिदम्। एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः। तप्यते तपस्तापसः। अर्जयतीत्यर्थः। 'तपोऽनुतापे च' (सू० २७६२) इति चिण्निषेधात् सिच्, अतप्त। 'तपःकर्मकस्य' इति किम्? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' (सू० २७६७)। प्रस्नुते। प्रास्नाविष्ट—प्रास्नोष्ट। नमते दण्डः। अनंस्त। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः। ※६३९ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसङ्ख्यानम्※। कारयते। अचीकरत। उच्छ्रयते दण्डः। उदशिश्रियत। चिण्वदिट् तु स्यादेव कारिष्यते, उच्छ्रायिष्यते। ब्रूते कथा। अवोचत। भारद्वाजीयाः पठन्ति ※६४० णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्। पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः। अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः। उदपुपुच्छत। यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छप्चङौ। श्रन्थिग्रन्थ्योराधृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे ग्रहणम्। ग्रन्थति ग्रन्थम्। श्रन्थति मेखलां देवदत्तः। ग्रन्थते ग्रन्थः। अग्रन्थिष्ट। श्रन्थते। अश्रन्थिष्ट। क्रैयादिकयोस्तु

श्रथ्नीते, ग्रथ्नीते स्वयमेव। विकुर्वते सैन्धवाः। वल्गन्तीत्यर्थः। 'वेः शब्दकर्मणः' (सू० २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू० २७०८) इति तङ्। अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैन्धवाः। व्यकारिष्ट, व्यकारिषाताम्, व्यकारिषत-व्यकृत, व्यकृषाताम्, व्यकृषत।

२७७२ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ३।१।९०। अनयोः कर्मकर्तरि न यक्। किं तु श्यन्परस्मैपदं च। आत्मनेपदापवादः। कुष्यति-कुष्यते वा पादः स्वयमेव। रज्यति-रज्यते वा वस्त्रम्। यग्-विषये तु नास्य प्रवृत्तिः, कोषिषीष्ट। रङ्क्षीष्ट।

इति तिङन्ते कर्मकर्तृप्रकरणम्।

अथ तिङन्ते लकारार्थप्रकरणम्।

२७७३। अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२। स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात्। लङोऽपवादः। स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः। एवं 'बुध्यसे' 'चेतयसे' इत्यादियोगेऽपि, तेषामपि प्रकरणा-दिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्।

२७७४। न यदि ३।२।११३। यद्योगे उक्तं न। अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुञ्ज्महि।

२७७५। विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४। उक्तविषये लृड् वा स्यात्। लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः। स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वासो लक्षणं, चारणं लक्ष्यम्। पक्षे-लङ्। यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू० २७७४) इति बाधित्वा पर-त्वाद्विकल्पः। 'परोक्षे लिट्' (सू० २१७१) चकार। उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम्। 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' ॐ५४। अत्यन्तापह्नवे लिड्

वक्तव्यः॥। कलिङ्गेष्ववात्सीः? नाहं कलिङ्गाञ्जगाम।

२७७६। हशश्वतोर्लङ् च ३।२।११६। अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात्, चाल्लिट्। इति हाकरोच्चकार वा। शश्वदकरोच्चकार वा।

२७७७। प्रश्ने चासन्नकाले ३।२।११७। प्रष्टव्यः प्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः। अगच्छत्किम्? जगाम किम्? अनासन्ने तु कंसं जघान किम्?

२७७८। लट् स्मे ३।२।११८। लिटोऽपवादः। यजति स्म युधिष्ठिरः।

२७७९। अपरोक्षे च ३।२।११९। भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे। एवं स्म पिता ब्रवीति।

२७८०। ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०। 'अनद्यतने' 'परोक्षे' इति निवृत्तम्। भूते लट् स्यात्, अकार्षीः किम्? ननु करोमि भोः।

२७८१। नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१। अकार्षीः किम्? न करोमि—नाकार्षम्। अहं नु करोमि—अहं नु अकार्षम्।

२७८२। पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२। अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे। पक्षे यथाप्राप्तम्। वसन्तीह पुरा छात्राः-अवात्सुः-अवसन्-ऊषुर्वा। 'अस्मे' किम्? यजति स्म पुरा। 'भविष्यति' इत्यनुवर्तमाने—

२७८३। यावत्पुरानिपातयोर्लट् ३।३।४। यावद् भुङ्क्ते। पुरा भुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। 'निपातयोः' किम्? यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरा यास्यति।

२७८४। विभाषा कदाकर्ह्योः ३।३।५। भविष्यति लट् वा

स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते–भोक्ष्यते–भोक्ता वा ।

२७८५ । किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६। भविष्यति लड् वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि–भोजयिष्यसि–भोजयितासि वा । 'लिप्सायाम्' किम् ? कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ।

२७८६ । लिप्स्यमानसिद्धौ च ३।३।७। लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लड् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति–दास्यति–दाता वा, स स्वर्गं याति–यास्यति–याता वा ।

२७८७ । लोडर्थलक्षणे च ३।३।८। लोडर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भविष्यति लड् वा स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लृटौ ।

२७८८ । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।९। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्–आगच्छति–आगमिष्यति–आगन्ता वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

२७८९ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ३।३।१३१। समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्' (सू० ३१६९) इति यावद्येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि ? अयमागच्छामि–अहमागमम् । कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामि–गमिष्यामि वा ।

२७९० । आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२। 'वर्तमानसामीप्ये' इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्यु-

राशंसायाम् । देवश्चेद्वर्षीत्-वर्षति-वर्षिष्यति वा, धान्यमवाप्स्म-वपामः-वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः, तेन लङ्लिटौ न ।

२७९१ । क्षिप्रवचने लृट् ३।३।१३३ । क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति, शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लृड्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् , श्वः शीघ्रं वप्स्यामः ।

२७९२ । आशंसावचने लिङ् ३।३।१३४ । आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्याद् , न तु भूतवत्। गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

२७९३ । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३।३।१३५। क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्या आगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ।

२७९४ । भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ३।३।१३६ । भविष्यति काले मर्यादोक्तावरवरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः ।

२७९५ । कालविभागे चानहोरात्राणाम् ३।३।१३७ । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । 'अनहोरात्राणाम्' किम् ? योऽयं मासः आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ।

२७९६। परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८। अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते। अप्राप्तविभाषेयम्। योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे–अध्येतास्महे। 'लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ' (सू० २२२९) 'भविष्यति' इत्येव। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्।

२७९७। भूते च ३।३।१४०। पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते।

२७९८। वोताप्योः ३।३।१४१। 'वा' 'आ' 'उताप्योः' इति च्छेदः। 'उताप्योः–' (सू० २८०९) इत्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लङ् वेत्यधिक्रियते। पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' (सू० २८०९) इत्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः।

२७९९। गर्हायां लडपिजात्वोः ३।३।१४२। आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम्। लुङादीन्परत्वादयं बाधते। अपि जायां त्यजसि। जातु गणिकामाधत्से। गर्हितमेतत्।

२८००। विभाषा कथमि लिङ् च ३।३।१४३। गर्हायामित्येव। कालत्रये लिङ्, चाल्लट्। कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा। पक्षे कालत्रये लकारः। अत्र भविष्यति नित्यं लङ्, भूते वा। कथं नाम तत्रभवान्धर्ममत्यक्ष्यत्—अत्याक्षीद्वा।

२८०१। किंवृत्ते लिङ्लृटौ ३।३।१४४। गर्हायामित्येव। विभाषा तु नानुवर्तते। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्–निन्दिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्।

२८०२। अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ३।३।१४५। 'गर्हायाम्' इति निवृत्तम्। अनवक्लृप्तिरसम्भावना। अमर्षोऽक्षमा। न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्–निन्दिष्यति वा। कः कतरः

कतमो वा हरिं निन्देत्–निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् ।

२८०३ । **किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ३।३।१४६** । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतत् 'गर्हायां च' (सू. २८०६) इति यावदनुवर्तते । 'किंकिल' इति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न श्रद्दधे न मर्षये वा किंकिल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।

२८०४ । **जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७। ॐ६४२ यदायद्योरुपसंख्यानम्ॐ** । लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लङ् प्राग्वत् ।

२८०५ । **यच्चयत्रयोः ३।३।१४८** । यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः, न श्रद्दधे न मर्षयामि ।

२८०६ । **गर्हायां च ३।३।१४९** । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः, अन्याय्यं तत् ।

२८०७ । **चित्रीकरणे च ३।३।१५०** । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः, आश्चर्यमेतत् ।

२८०८ । **शेषे लृडयदौ ३।३।१५१** । यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । 'अयदौ' किम् ? आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत ।

२८०९ । **उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ३।३।१५२** । बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । 'समर्थयोः' किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो लङ् ।

२८१०। कामप्रवेदनेऽकच्चिति ३।३।१५३। स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्याद्, न तु कच्चिति। कामो मे भुञ्जीत भवान्। 'अकच्चिति' इति किम्? कच्चिज्जीवति।

२८११। सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ३।३।१५४। अलमर्थोऽत्र प्रौढिः। 'सम्भावनम्' इति 'अलम्' इति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते। सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति। अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात्। 'सिद्धाप्रयोगे' किम्? अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति।

२८१२। विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ३।३।१५५। पूर्वसूत्रमनुवर्तते। सम्भावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे। पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम्। सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान्। 'अयदि' किम्? सम्भावयामि यद् भुञ्जीथास्त्वम्।

२८१३। हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६। वा स्यात्। कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात्। कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति। ॐ६४३ भविष्यत्येवेष्यते ॐ। नेह-हन्तीति पलायते।

२८१४। इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ३।३।१५७। इच्छामि भुञ्जीत-भुङ्क्तां वा भवान्। एवं 'कामये' 'प्रार्थये' इत्यादियोगे बोध्यम्। ॐ६४४ कामप्रवेदने इति वक्तव्यम् ॐ। नेह-इच्छन्करोति।

२८१५। लिङ् च ३।३।१५९। समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ्। भुञ्जीय इतीच्छति।

२८१६। इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ३।२।१६०। लिङ् स्यात्पक्षे लट्। इच्छेत्—इच्छति। कामयेत-कामयते। 'विधिनिमन्त्रण '(सू० २२०८) इति लिङ्। विधौ-यजेत। निमन्त्रणे-इह भु-

ञीत भवान्। आमन्त्रणे-इहासीत। अधीष्टे-पुत्रमध्यापयेद्भवान्। संप्रश्ने-किं भो वेदमधीयीय, उत तर्कम्? प्रार्थने-भो भोजनं लभेय। एवं लोट्।

२८१७। **प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ३।३।१६३।** प्रैषो विधिः। अतिसर्गः। कामचारानुज्ञा। भवता यष्टव्यम्। भवान्यजताम्। चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम्।

२८१८। **लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ३।३।१६४।** प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते। मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत-यजताम्-यष्टव्यम्।

२८१९। **स्मे लोट् ३।३।१६५।** पूर्वसूत्रस्य विषये। लिङः कृत्यानां चापवादः। ऊर्ध्वं मुहूर्तायजतां स्म।

२८२०। **अधीष्टे च ३।३।१६६।** स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात्। त्वं स्माध्यापय।

२८२१। **लिङ् यदि ३।३।१६८।** यच्छब्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात्। कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत भवान्।

२८२२। **अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६९।** चाल्लिङ्। त्वं कन्यां वहेः।

२८२३। **शकि लिङ् च ३।३।१७२।** शक्तौ लिङ् स्यात्, चात्कृत्याः। त्वं भारं वहेः। 'माङि लुङ्' (सू० २२१९), मा कार्षीः। कथं 'मा भवतु' 'मा भविष्यति' इति? नायं माङ्, किन्तु माशब्दः।

२८२४। **धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१।** धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः। तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसन्ददर्श। भूते लट्। अतीतवासकर्तृकं दर्शनमर्थः। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम्।

२८२५। **क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः** ३।४।२। पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः। तिङामपवादः। तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च। तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः। पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते, हिस्वविधानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि, आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु।

२८२६। **समुच्चयेऽन्यतरस्याम्** ३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात्।

२८२७। **यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्** ३।४।४। आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः।

२८२८। **समुच्चये सामान्यवचनस्य** ३।४।५। समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिबादयश्च। ततः सङ्ख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः। ॐ६४५ **क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये**ॐ। याहि याहीति याति। पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यस्यार्थः। एककर्तृकं वर्तमानं यानं 'याति' इत्यस्य। इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति। एवं यातः। यान्ति। यासि। याथः। याथ। यात याहीति यूयं यात। याहि याहीत्ययासीत् अयास्यद्वा। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। ध्वंविषये पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे समुच्चये तु स क्तून्पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्व इत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पिबत खादत इत्यभ्यवहरत। भुङ्ध्वम् आस्वदध्वम् इत्यभ्यवहरध्वे। पक्षे हिस्वौ। अत्र समुच्चीयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन

सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते । एतेन ।

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह 'पुनः पुनश्चस्कन्द' इत्यादिरर्थः इति तु व्याख्यानं भ्रममूलकमेव, द्वितीयसूत्रे 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्याननुवृत्तेः लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । 'पुरीमवस्कन्द' इत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषाञ्चिद् भ्रम एव, 'पुरुषवचनसंज्ञे इह न' इत्युक्तत्वात् ।

इति तिङन्ते लकारार्थप्रकरणम् ।

अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

२८२९ । धातोः ३।१।९१। आतृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (सू० ७८२) । 'कृदतिङ्' (सू० ३७४) ।

२८३० । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४। परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्, स्त्र्यधिकारोक्तं विना ।

२८३१ । कृत्याः ३।१।९५। अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् ।

२८३२ । कर्तरि कृत् ३।४।६७। कृत्प्रत्ययः कर्तरि स्यात् । इति प्राप्ते ।

२८३३ । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः

२८३४ । तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६। धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ।

तकाररेफौ त्वरार्थौ। एधितव्यम्। एधनीयं त्वया। भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया। **॥६४६ वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च॥**। वसतीति वास्तव्यः। **॥३४७ केलिमर उपसङ्ख्यानम्॥**। पचेलिमा माषाः—पक्तव्याः। भिदेलिमाः सरलाः-भेत्तव्याः। कर्मणि प्रत्ययः। वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह, तद्भाष्यविरुद्धम्।

२८३५। **कृत्यचः** ८।४।२९। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्स्थस्य नस्य णत्वं स्यात्। प्रयाणीयम्। 'अचः' किम्? प्रमग्नः। **॥६४८ निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम्॥**। अचः परत्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम्। परस्य णत्वम्, पूर्वस्य ष्टुत्वम्, निर्विण्णः।

२८३६। **णेर्विभाषा** ८।४।३०। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रयापणीयम्—प्रयापनीयम्। विहितविशेषणम् किम्? यका व्यवधाने यथा स्यात्। प्रयाप्यमाणं पश्य। 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम्, दुर्यानम्, दुर्यापनम्।

२८३७। **हलश्चेजुपधात्** ८।४।३१। हलादेरिजुपधात्कृन्नस्याचः परस्य णो वा स्यात्। प्रकोपणीयम्-प्रकोपनीयम्। 'हलः' किम्? प्रोहणीयम्। 'इजुपधात्' किम्? प्रवपणीयम्।

२८३८। **इजादेः सनुमः** ८।४।३२। सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव। प्रेङ्खणीयम्। 'इजादेः' किम्? 'मगि सर्पणे' प्रमङ्गनीयम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। 'अट्कुप्वाङ्—' (सू० १९७) इति सूत्रेऽप्येवम्। तेनेह न—प्रेन्वनम्। इह तु स्यादेव—प्रोम्भणम्।

२८३९ । **वा निंसनिंक्षनिन्दाम्** ८।४।३३। एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिंसितव्यम्—प्रनिंसितव्यम् ।

२८४० । **न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्** ८।४।३४। एभ्यः कृन्नस्य णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् । **%६४९ पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते%** । पूङस्तु प्रपवणीयः सोमः । **%६५० ण्यन्तभादीनामुपसङ्ख्यानम्%** । प्रभापनीयम् । 'ख्शाञः शस्य यो वा' इत्युक्तम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्बोध्यम् । यत्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ।

२८४१ । **कृत्यल्युटो बहुलम्** ३।३।११३। स्नान्त्यनेन स्नानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ।

२८४२ । **अचो यत्** ३।१।९७। अजन्ताद्धातोर्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् , तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् ।

२८४३ । **ईद्यति** ६।४।६५। यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् । **%६५१ तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः%**। तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वरार्थः, ण्यताऽपि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः, 'जनिवध्योश्च' (सू० २५१२) इति निषेधात् । **%६५२ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः%** । वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् , घात्यः ।

२८४४ । **पोरदुपधात्** ३।१।९८। पवर्गान्तादतुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । **'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्'** **(प० ८)** । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

२८४५ । **आङो यि** ७।१।६५। आङः परस्य लभेर्नुम्स्याद्यादौ

प्रत्यये विवक्षिते। नुमि कृते अदुपधत्वाभावात् ण्यदेव। आलम्भ्यो गौः।

२८४६। उपात्प्रशंसायाम् ७।१।६६। उपलम्भ्यः साधुः। 'स्तुतौ' किम्? उपलब्धुं शक्यः उपलभ्यः।

२८४७। शकिसहोश्च ३।१।९९। शक्यम्। सह्यम्।

२८४८। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ३।१।१००। गद्यम्। मद्यम्। चर्यम्। **॥६५३ चरेराङि चागुरौ॥**। आचर्यो देशः, गन्तव्य इत्यर्थः। 'अगुरौ' किम्? आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमार्थम्, सोपसर्गान्मा भूदिति। प्रयाम्यम्। निपूर्वात्स्यादेव, 'तेन तत्र भवेद्धि नियम्यम्' इति वार्तिकप्रयोगात्। एतेन 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम्। नियमे साधुरिति वा।

२८४९। अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ३।१।१०१। वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि–' (सू० २८५४) इति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्यदेव, सोऽपि गर्ह्यायामेव इत्युभयार्थं निपातनम्। अवद्यं पापम्। 'गर्ह्ये' किम्? अनुद्यं गुरुनाम। तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च।

> **'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च।**
> **श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः॥'**

इति स्मृतेः। पण्या गौः, व्यवहर्तव्येत्यर्थः। पाण्यमन्यत्। स्तुत्यर्हमित्यर्थः। अनिरोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृङो यत्। शतेन वर्या कन्या। वृत्याऽन्या।

२८५०। वह्यं करणम् ३।१।१०२। वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम्। 'करणं' किम्? वाह्यम्–वोढव्यम्।

२८५१। अर्यः स्वामिवैश्ययोः ३।१।१०३। 'ऋ गतौ' अस्माद्यत्। ण्यतोऽपवादः। अर्यः स्वामी वैश्यो वा। 'अनयोः' किम्? आर्यो

ब्राह्मणः, प्राप्तव्य इत्यर्थः ।

२८५२ । उपसर्या काल्या प्रजने ३।१।१०४ । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्या गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । 'प्रजने काल्या' इति किम् ? उपसार्या काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः ।

२८५३ । अजर्यं सङ्गतम् ३।१।१०५ । नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः कर्तरि यत् सङ्गतं चेद्विशेष्यम् न जीर्यतीति अजर्यम् ।

'तेन सङ्गतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम् ।' इति भट्टिः ।

'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्ध ।'

इत्यत्र तु 'सङ्गतम्' इति विशेष्यमध्याहार्यम् । 'सङ्गतम्' किम् ? अजरिता कम्बलः । भावे तु सङ्गतकर्तृकेऽपि ण्यदेव, अजार्यं सङ्गतेन ।

२८५४ । वदः सुपि क्यप् च ३।१।१०६। उत्तरसूत्रादिह 'भावे' इत्यपकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्यात्, चाद्यदनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम्–ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् ।

२८५५ । भुवो भावे ३।१।१०७ । क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । 'सुपि' इत्येव, भव्यम् । 'अनुपसर्गे' इत्येव, प्रभव्यम् ।

२८५६ । हनस्त च ३।१।१०८ । अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ।

२८५७।एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ३।१।१०९। एभ्यः क्यप्स्यात् ।

२८५८ । ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१ । इत्यः । स्तुत्यः । 'शास इदङ्हलोः' (सू. २४८६) शिष्यः । 'वृ' इति वृञो ग्रहणं न वृङः, वृत्यः । वृङस्तु 'वार्याः' ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि ण्यतो बाधनार्था । अवश्यस्तुत्यः । **'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा'**

इति काशिका। शस्यम्-शंस्यम्। दुह्यम्-दोह्यम्। गुह्यम्-गोह्यम्। 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू. १००९) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (सू. ३६९९) इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम्। इतरयोस्तु मूलं मृग्यम्। ॐ६५४ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम् ॐ। 'अञ्जू' व्यक्तिम्रक्षणादिषु। बाहुलकात्करणे क्यप्, 'अनिदिताम्—' (सू.४१६) इति नलोपः, आज्यम्।

१८५९। ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः ३।१।११०। वृत, वृत्यम्। वृध्, वृध्यम्। क्लृपिचृत्योस्तु कल्प्यम्, चर्त्यम्। तपरकरणम् किम्? कॄत, कीर्त्यम्। अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत्। णिजन्तात्तु यदेव।

२८६०। ई च खनः ३।१।१११। चात्क्यप्। आद्गुणः, खेयम्। 'इच' इति ह्रस्वः सुपठः।

२८६१। भृञोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२। भृत्याः कर्मकराः। भर्तव्या इत्यर्थः। क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा। ॐ६५५ समश्च बहुलम् ॐ। सम्भृत्याः-सम्भार्याः। असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम्। 'असंज्ञायाम्' किम्? भार्या नाम क्षत्रियाः। अथ कथं 'भार्या वधूः' इति? इह हि 'संज्ञायां समज—' (सू. ३१७६) इति क्यपा भाव्यम्। संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः। सत्यम्, बिभर्तेः 'भॄ' इति दीर्घान्तात्क्र्यादेर्वा ण्यत्। क्यप्तु भरतेरेव, 'तदनुबन्धकग्रहणे–' (प. ८४) इति परिभाषया।

२८६२। मृजेर्विभाषा ३।१।११३। मृजेःक्यब्वा स्यात्। पक्षे ण्यत्। मृज्यः।

२८६३। चजोः कु घिण्ण्यतोः ७।३।५२। चस्य जस्य च कुत्वं स्याद्धिति ण्यति च प्रत्यये परे। 'मृजेर्वृद्धिः' (सू. २४७३), मार्ग्यः।

२८६४ । **न्यङ्क्वादीनां च** ७।३।५३। कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उ. १७) इत्युप्रत्ययः ।

२८६५ । **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः** ३।१। ११४। एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा, लतात्मकःसोमो राजा स सूयते खण्ड्यतेऽत्रेत्यधिकरणे क्यप्,निपातनाद्दीर्घः । राजसूयः—राजसूयम्, अर्धर्चादिः। सरत्याकाशे सूर्यः, कर्तरि क्यप्, निपातनादुत्वम् । यद्वा 'षू प्रेरणे' तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति, क्यपो रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप्, मृषोद्यम् । विशेष्यनिघ्नोऽयम् । 'उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः' । रोचतेः रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम्, सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । 'गोप्यम्' अन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि 'कृष्टपाक्याः' । न व्यथते अव्यथ्यः ।

२८६६ । **भिद्योद्ध्यौ नदे** ३।१।११५। भिदेरुज्झेश्च क्यप् उज्झेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्झत्युदकम् उद्ध्यः । 'नदे' किम् ? भेत्ता, उज्झिता ।

२८६७ । **पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे** ३।१।११६। अधिकरणे क्यब्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन् सिध्यः ।

२८६८ । **विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु** ३।१।११७। पूङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः, पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठं हलिः । अन्यत्तु विपव्यम्, विनेयम्, जेयम् ।

२८६९ । **प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः** ३।१।११८।%६५६ छन्दसीति वक्त-

क्यम्॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

२८७० । **पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ३।१।११९।** अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां–ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुन्नपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः, दिगादित्वाद्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ।

२८७१ । **विभाषा कृवृषोः ३।१।१२०।** क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे –

२८७२ । **ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४।** ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् , वर्ष्यम् ।

२८७३ । **युग्यं च पत्रे ३।१।१२१।** पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप्कुत्वं च निपात्यते ।

२८७४ । **अमावस्यदन्यतरस्याम् ३।१।१२२।** अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् , वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या–अमावस्या । 'ऋहलोर्ण्यत्' (सू० २८७२), 'चजोः—' (सू० २८६३) इति कुत्वम् , पाक्यम् । ॥६५७ **पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः॥** । ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । ॥६५८ **समवपूर्वाच्च॥** । समवसर्ग्या ।

२८७५ । **न क्वादेः ७।३।५९।** क्वादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु 'चजोः—' (सू० २८६३) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरयित्वा 'न क्वादेः' (सू० २८७५) इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जितर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् , निष्ठायां सेट्त्वात् । ग्रुचुग्लुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम्,

तथाऽपि 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' ।

२८७६ । अजिव्रज्योश्च ७।३।६०। न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः ।

२८७७ । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ७।३।६१। एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः । 'हलश्च' (सू० ३३०२) इति घञ् । न्युब्जन्त्यस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगः । 'पाण्युपतापयोः किम् ? भोगः समुद्गः ।

२८७८ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७।३।६२। एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । 'यज्ञाङ्गे' किम् ? प्रयागः, अनुयागः ।

२८७९ । वञ्चेर्गतौ ७।३।६३। कुत्वं न । वञ्च्यम् । 'गतौ' किम् ? वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ।

२८८० । ओक उचः के ७।३।६४। उचेर्गुणकुत्वे निपात्येते के परे । ओकः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धे अन्तोदात्तार्थमिदम् ।

२८८१ । ण्य आवश्यके ७।३।६५। कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् ।

२८८२ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ७।३।६६। ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच्, अर्च्यम् । ऋदुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकाण्ण्यत् । ॐ६५९ त्यजेश्चॐ । त्याज्यम् । 'त्यजिपूज्योश्च' इति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यम्, भाष्यानुक्तत्वात् । 'ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसङ्ख्यानम्' इति हि भाष्यम् ।

२८८३ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७। वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ।

२८८४। **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ७।३।६८।** प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः। नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः।

२८८५। **भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९।** भोग्यमन्यत्। **ॐ६६०ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्ॐ** लाप्यम्। दभिर्धातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः दाभ्यः।

२८८६। **ओरावश्यके ३।१।१२५।** उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवश्यम्भावे द्योत्ये। लाव्यम्। पाव्यम्।

२८८७। **आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ३।१।१२६।** षुञ्, आसाव्यम्। 'यु मिश्रणे' याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। त्राप्यम्। आचाम्यम्।

२८८८। **आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७।** आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते। दक्षिणाग्निविशेष एवेदम्। स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च, सततमप्रज्वलनात्। आनेयोऽन्यः घटादिः. वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च।

२८८९। **प्रणाय्योऽसम्मतौ ३।१।१२८।** सम्मतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्म व्यापारः। तथा भोगेष्वादरोऽपि सम्मतिः। प्रणाय्यश्चोरः। प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः। प्रणाय्योऽन्तेवासी। विरक्त इत्यर्थः। प्रणेयोऽन्यः।

२८९०। **पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ३।१।१२९।** मीयतेऽनेन पाय्यं मानम्, ण्यत् धात्वादेः पत्वञ्च, 'आतो युक्—' (सू० २७६१) इति युक्। सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रति इति सान्नाय्यं हविर्विशेषः, ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते। निचीयते। निचीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः, अधिकरणे ण्यत्, आय्, धात्वादेः कुत्वञ्च निपात्यते। धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्।

२८९१। क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ३।१।१३०। कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः। सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः।

२८९२। अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ३।१।१३१। अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे एते साधवः। अन्यत्र तु परिचेयम्, उपचेयम्, संवाह्यम्।

२८९३। चित्याग्निचित्ये च ३।१।१३२। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः। अग्नेश्चयनमग्निचित्या। 'प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू० २८७१) त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। इह लोटा बाधा मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः 'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्वचिन्न' इति ज्ञापयति। तेन 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु न—' इति सिद्धम्। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (सू० २८२२)। स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म। स्तोता स्तुतिकर्ता लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विधिः।

२८९४। भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ३।४।६८। एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते। पक्षे 'तयोरेव' (सू० २८३३) इति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः। भवतीति भव्यः—भव्यमनेन वा। गायतीति गेयः साम्नामयम्—गेयं सामानेन वा। इत्यादि। 'शकि लिङ् च' (सू० २८२३)। चात्कृत्याः। वोढुं शक्यो वोढव्यः-वहनीयः-वाह्यः। लिङा बाधा मा भूदिति कृत्योक्तिः। लाघवादनेनैव ज्ञापनसम्भवे'प्रैषादि' (सू० २८१) सूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्यजम्, अर्हे कृत्यतृचोर्ग्रहणं च।

इति कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्।

अथ कृदन्तप्रकरणम्।

२८९५। ण्वुल्तृचौ ३।१।१३३। धातोरेतौ स्तः। 'कर्तरि कृत्'

(सू० २८३२) इति कर्त्रर्थे । 'युवोरनाकौ' (सू० १२४९), कारकः । कर्ता । वोढुमर्हो वोढा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटा-'(सू० २४६१) इति ङित्त्वम् , कुटिता । 'अञ्णित्' इत्युक्तेर्न ङित्त्वम् , कोटकः 'विज इट्' (सू० २५३६), विजिता । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू० २५७४), घातकः । 'आतो युक्-' (सू० २७६१), दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (सू० २७६३) इति न वृद्धिः, शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (सू० २५१२), जनकः । 'वध हिंसायाम्' वधकः । 'रधिजभोरचि' (सू० २३०२), रन्धकः । जम्भकः । 'नेट्यलिटि रधेः' (सू० २५१६), रधिता-रद्धा । 'मस्जिनशोः-' (सू० २५१७) इति नुम् मङ्क्ता । नंष्टा-नशिता । 'रभेरशब्लिटोः' (सू० २५८१), रम्भकः-रब्धा । 'लभेश्च' (सू० २५८२), लम्भकः-लब्धा । 'तीषसह—' (सू० २३४०), एषिता-एष्टा । सहिता-सोढा । दरिद्रातेरालोपः, दरिद्रिता । ण्वुलि न, दरिद्रायकः । 'कृत्यल्युटः—' (सू० २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः, कर्मणि ण्वुल् । ॐ६६१ **क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः**ॐ । प्रक्रन्ता । 'कर्तरि' इति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । 'आत्मनेपद—' इति किम् ? सङ्क्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन 'अनुपसर्गाद्वा' (सू० २७१६) इति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमिता । 'तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम्' तेन 'क्रन्ता' 'इत्यपि' इति केचित् । 'गमेरिट्—' (सू० २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तङानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८), विवृत्सिता । यङन्ताण्ण्वुल् , अल्लो-

पस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः, पापचकः । यङ्लुगन्तात्तु पापाचकः ।

२८९६ । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४। नन्द्यादेर्ल्युर्ग्रह्यादेर्णिनिः पचादेरच्स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः, नन्द्यादिगणे निपातनाण्णत्वम् । ग्राही । स्थायी । मन्त्री । विशयी, वृद्ध्यभावो निपातनात् । विषयी, इह षत्वमपि । परिभावी-परिभवी, पाक्षिको वृद्ध्यभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः, 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू० ३४८८) 'कर्मणि घटोऽठच्' (सू० १८३६) इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्चाच्प्रयोगात् । अच्प्रत्यये परे यङ्लुग्विधानाच्च । केषाञ्चित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः । केषाञ्चिद्बाधकबाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् चोरट् देवट् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेः 'इगुपधः –' (सू० २८९७) । इति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः 'कर्मण्यण्' (सू. २६५०) प्राप्तः । न्यङ्क्वादिषु पाठात् 'श्वपाकः' अपि । 'यङोऽचि च' (सू. २६५०) इति लुक्, 'न धातुलोपे–' (सू. २६५६) इति गुणवृद्धिनिषेधः, चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । *६६२ **चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्*** । आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो 'हलादिः शेषः' (सू. ३१७९) च न । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । *६६३ **हन्तेर्घत्वं च*** । घत्वमभ्यासस्य, उत्तरस्य तु 'अभ्यासाच्च' (सू. २४३०) इति कुत्वम्, घनाघनः । *६६४ **पाटेर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य*** । पाटूपटः । पक्षे–चरः, चलः, पतः, वदः, हनः, पाटः । 'रात्रेः कृति—' (सू. १०१०) इति वा मुम्, रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ।

२८९७। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५। एभ्यः कः स्यात्। क्षिपः। लिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। 'वासरूप' (सू. २८३६) विधिना ण्वुल्तृचावपि, क्षेपकः-क्षेप्ता।

२८९८। आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६। कः स्यात्। 'श्याद्व्यध—' (सू. २९०३) इति णस्यापवादः। सुग्लः। प्रज्ञः।

२८९९। पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ३।१।१३७। पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः। धया कन्या। धेटष्टित्त्वात् 'स्तनन्धयी' इति खशीव ङीप्प्राप्तः। 'खशोऽन्यत्र नेष्यते' इति हरदत्तः। पश्यतीति पश्यः। घ्रः संज्ञायां न, 'व्याघ्रादिभिः—' (सू. ७३५) इति निर्देशात्।

२९००। अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ३।१।१३८। शः स्यात्। लिम्पः। विन्दः। धारयः। पारयः। वेदयः। उदेजयः। चेतयः। सातिः सुखार्थः, सौत्रो हेतुमण्ण्यन्तः, सातयः। 'वासरूप' (सू. २८३०) न्यायेन क्विपि 'सात्'। परमात्मा। सात्वन्तो भक्ताः। 'षह मर्षणे' चुरादिः हेतुमण्ण्यन्तो वा, सहायः। 'अनुपसर्गात्' किम्? प्रलिपः। **ॐ६६५ नौ लिम्पेर्वाच्यः**ॐ। निलिम्पा देवाः। **ॐ६६६ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्**ॐ। गोविन्दः। अरविन्दम्।

२९०१। ददातिदधात्योर्विभाषा ३।१।१३९। शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणो णः। 'अनुपसर्गात्' इत्येव, प्रदः, प्रधः।

२९०२। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ३।१।१४०। 'इति' शब्द आद्यर्थः। ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो वा णः स्यात्। पक्षेऽच्। ज्वालः-ज्वलः। चालः-चलः। 'अनुपसर्गात्' इत्येव। उज्ज्वलः। **ॐ६६७ तनोतेरुपसङ्ख्यानम्**ॐ। इह 'अनुपसर्गात्' इति 'विभाषा' इति च न सम्बध्यते। अवतनोतीति अवतानः।

२९०३ । श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ३।१।१४१। श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्ग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः। प्रतिश्यायः। आत्–दायः, धायः । व्याधः । 'स्रु गतौ' आङ्पूर्वः सम्पूर्वश्च–आस्रावः, संस्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ।

२९०४ । दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२। णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद् दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच्, दवः। नयतीति नायः । उपसर्गे तु–प्रदवः, प्रणयः ।

२९०५ । विभाषा ग्रहः ३।१।१४३। णो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति काशिका । भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्त्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् , भावः ।

२९०६ । गेहे कः ३।१।१४४। गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृहा दाराः ।

२९०७ । शिल्पिनि ष्वुन् ३।१।१४५। क्रियाकौशलं शिल्पं, तद्वत्कर्तरि ष्वुन्स्यात् । ॐ६६८ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॐ । नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी । ॐ६६९ असि अके अने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु 'क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोः' (उ० ११०) इति क्वुन् , टाप्, रजिका । पुंयोगे तु रजकी ।

२९०८ । गस्थकन् ३।१।१४६। गायतेस्थकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गाथकः ।

२९०९ । **ण्युट् च** ३।१।१४७। गायनः । टित्वाद् गायनी ।

२९१० । **हश्च व्रीहिकालयोः** ३।१।१४८। हाको हाङश्च ण्युट् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा ।

२९११ । **प्रसृल्वः समभिहारे वुन्** ३।१।१४९। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

२९१२ । **आशिषि च** ३।१।१५० । आशीर्विषयार्थवृत्तेर्वुन्स्यात्कर्तरि । जीवतात्–जीवकः । नन्दतात्–नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

२९१३ । **कर्मण्यण्** ३ । २ । १ । कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । 'आदित्यं पश्यति' इत्यादावनभिधानान्न । **॥६७० शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः॥** । अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । **॥६७१ ईक्षिक्षमिभ्यां च॥** । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ।

२९१४ । **ह्वावामश्च** ३।२।२। अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ।

२९१५ । **आतोऽनुपसर्गे कः** ३।२।३। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाण् । 'आतो लोपः' (सू० २३७२), गोदः । पार्ष्णित्रम् । 'अनुपसर्गे' किम् । गोसन्दायः । **॥६७२ कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डः॥** । ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् 'आतश्चोपसर्गे' (सू० २८९८), आह्वः । प्रह्वः ।

२९१६ । **सुपि स्थः ३।२।४।** 'सुपि' इति योगो विभज्यते । सुप्युपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः 'स्थः' । सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्थानमाखूत्थः ।

२९१७ । **प्रष्ठोऽग्रगामिनि ८।३।९२।** प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । 'अग्र–' इति किम् ? प्रस्थः ।

२९१८ । **अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ८।३।९७।** 'स्थः' इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य षः स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं 'कर्मणि' 'सुपि' इति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु 'सुपि' इत्यस्य सम्बन्धः ।

२९१९ । **तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३।२।५।** तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात् । ❀६७३ **आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्**❀ । तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । यस्तु परिमार्ष्टि स तुन्दपरिमार्ज एव । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । ❀६७४ **कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्**❀ । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ।

२९२० । **प्रे दाज्ञः ३।२।६।** दारूपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । 'अनुपसर्गे' इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सुपि न कः, गोसम्प्रदायः ।

२९२१ । **समि ख्यः ३।२।७।** गोसङ्ख्यः ।

२९२२ । **गापोष्टक् ३।२।८।** अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक्स्यात्कर्म-

ण्युपपदे । सामगः । सामगो । उपसर्गे तु सामसङ्गायः । ॐ६७५ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्ॐ। सुरापी। शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी, सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ।

२९२३ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९। अंशहरः । 'अनुद्यमने' किम् ? भारहारः । ॐ६७६ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम्ॐ । शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । ॐ६७७ सूत्रे च धार्येऽर्थेॐ । सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते, न तु धारयति, तत्राणेव, सूत्रग्राहः ।

२९२४ । वयसि च ३।२।१०। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

२९२५ । आङि ताच्छील्ये ३।२।११। पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । 'ताच्छील्ये' किम् ? भाराहारः ।

२९२६ । अर्हः ३।२।१२। अर्हतेरच्स्यात्कर्मण्युपपदे । अणोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।

२९२७ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ३।२।१३। ॐ६७८ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्ॐ । स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । 'तत्पुरुषे कृति–' (सू० ९७४) इति 'हलदन्तात्–' (सू० ९६८) इति वा ङेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः ।

२९२८ । शमि धातोः संज्ञायाम् ३।२।१४। शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृञो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ।

२९२९ । अधिकरणे शेतेः ३।२।१५। खे शेते खशयः । ॐ६७९ पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम्ॐ) पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः ।

उदरेण शेते उदरशयः । ॐ६८० उत्तानादिषु कर्तृषुॐ। उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सोऽवमूर्धा । अधोमुखः शेते इत्यर्थः । ॐ६८१ गिरौ डश्छन्दसिॐ । गिरौ शेते गिरिशः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्ययं सा सुकेशी' इति ? गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वात् (सू० १९०७) शः ।

२९३० । चरेष्टः ३।२।१६ । अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ।

२९३१ । भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७ । भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । 'आदाय' इति ल्यबन्तम् , आदायचरः । कथम् 'प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीम्' इति ? पचादिषु 'चरट्' इति पाठात् ।

२९३२ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ३।२।१८ । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः, सूत्रे 'अग्रे' इत्येदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि 'यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम्' इति ? बाहुलकादिति हरदत्तः ।

२९३३ पूर्वे कर्तरि ३।२।१९ । कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तेष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । 'कर्तरि' किम् ? पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ।

२९३४ । कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२० । एषु द्योत्येषु करोतेष्टः स्यात् । 'अतः कृकमि—' (सू० १६०) इति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः ।

२९३५ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ३।२।२१ । एषु कृञष्टः स्याद्धेत्वादावपि । दिवाकरः । विभा-

करः। निशाकरः। कस्कादित्वात्सः, भास्करः। बहुकरः। बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थे सङ्ख्याऽपेक्षया पृथग्ग्रहणम्। लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ। सङ्ख्या—एककरः, द्विकरः। कस्कादित्वात्, अहस्करः। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' (सू० १५९ इति षत्वम्, धनुष्करः। अरुष्करः। ॐ१८२किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्ॐ इति वार्तिकम्। किङ्करा। यत्करा। तत्करा। हेत्वादौ टं बाधित्वा परत्वादच्। पुंयोगे ङीष्, किङ्करी।

२९३६। कर्मणि भृतौ ३।२।२२। कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्याद् भृतौ। कर्मकरो भृतकः। कर्मकारोऽन्यः।

२९३७। न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ३।२।२३। एषु कृञष्टो न। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते। शब्दकारः। इत्यादि।

२९३८। स्तम्बशकृतोरिन् ३।२।२४। ॐ१८६ व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्ॐ। स्तम्बकरिर्व्रीहिः। शकृत्करिर्वत्सः। 'व्रीहिवत्सयोः' किम्? स्तम्बकारः। शकृत्कारः।

२९३९। हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ३।२।२५। दृतिनाथयोरुपपदयोर्हञ इन्स्यात् पशौ कर्तरि। दृतिं हरतीति दृतिहरिः। नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः। 'पशौ' किम्? दृतिहरः नाथहरः।

२९४०। फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ३।२।२६। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः, उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते। आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः आत्मनो मुमागमः, भृञ इन्। चात् कुक्षिम्भरिः। चान्द्रास्तु 'आत्मोदरकुक्षिषु' इति पेठुः। 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इति मुरारिः।

२९४१। एजेः खश् ३।२।२८। ण्यन्तादेजेः खश् स्यात्।

२९४२। अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७। अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात्खिदन्ते उत्तरपदे, न त्वव्ययस्य। शित्वाच्छबादिः। जनमेजयतीति जनमेजयः। ॐ६८४ वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः खश उपसङ्ख्यानम्ॐ। वातमजा मृगाः।

२९४३। खित्यनव्ययस्य ६।३।६६। खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात्। ततो मुम्। शुनिन्धयः। तिलन्तुदः। शर्धञ्जहा माषाः। शर्धोऽपानशब्दस्तं जहातीति विग्रहः। जहातिरन्तर्भावितण्यर्थः।

२९४४। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ३।२।२९। अत्र वार्तिकम्–ॐ६८५ स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्ॐ। स्तनं धयतीति स्तनन्धयः। धेटष्टित्त्वात् स्तनन्धयी। नासिकन्धमः। नासिकन्धयः।

२९४५। नाडीमुष्ट्योश्च ३।२।३०। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात्। ॐ६८६ यथासङ्ख्यं नेष्यतेॐ। नाडिन्धमः। नाडिन्धयः। मुष्टिन्धमः। मुष्टिन्धयः। ॐ६८७ घटीखारीखरीषूपसङ्ख्यानम्ॐ। घटिन्धमः। घटिन्धयः। इत्यादि। खारी परिमाणविशेषः। खरी गर्दभी।

२९४६। उदि कूले रुजिवहोः ३।२।३१। उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात्। कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः। कूलमुद्वहः।

२९४७। वहाभ्रे लिहः ३।२।३२। वहः स्कन्धः, तं लेढि इति वहंलिहो गौः, अदादित्वाच्छपो लुक्, खशो ङित्त्वान्न गुणः। अभ्रंलिहो वायुः।

२९४८। परिमाणे पचः ३।२।३३। प्रस्थम्पचा स्थाली। खारिम्पचः कटाहः।

२९४९। मितनखे च ३।२।३४। मितम्पचा ब्राह्मणी। नखम्पचा यवागूः। पचिरत्र तापवाची।

२९५०। विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५। विधुन्तुदः। मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः। अरुन्तुदः।

२९५१। असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ३।२।३६। 'असूर्यम्' इत्यसमर्थसमासः दृशिना नञः सम्बन्धात्। सूर्यं न पश्यन्ति इति असूर्यम्पश्या राजदाराः। ललाटन्तपः सूर्यः।

२९५२ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ३।२।३७। एते निपात्यन्ते। 'उग्रम्' इति क्रियाविशेषणं, तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश्। उग्रं पश्यतीति उग्रम्पश्यः। इरा उदकं, तेन माद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वाद् इति इरम्मदो मेघज्योतिः। इह निपातनाच्छयन्न। पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमोऽध्वा। अन्धकाराद्यावृत इत्यर्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्द्यन्ते।

२९५३। प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८। प्रियंवदः। वशंवदः। ॐ१८८ गमेः सुपि वाच्यः ॐ। असंज्ञार्थमिदम्। मितङ्गमो हस्ती। ॐ६८९ विहायसो विह इति वाच्यम् ॐ। ६९० खच्च डिद्वा वाच्यः ॐ। विहङ्गः-विहङ्गमः। भुजङ्गः-भुजङ्गमः।

२९५४। द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९। खच् स्यात्।

२९५५। खचि ह्रस्वः ६।४।९४। खच्परे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात्। द्विषन्तं परं वा तापयतीति द्विषन्तपः, परन्तपः। घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या। तेनेह न-द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः।

२९५६ । वाचि यमो व्रते ३।२।४०। वाक्छब्दे उपपदे यमेः खच्स्यात् व्रते गम्ये ।

२९५७ । वाचंयमपुरन्दरौ च ६।३।६९। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो मौनव्रती । 'व्रते' किम् ? अशक्त्यादिना यच्छतीति वाग्यामः ।

२९५८ । पूःसर्वयोर्दारिसहोः ३।२।४१। पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वंसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः ।

२९५९ । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ३।२।४२। सर्वंकषः खलः । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो वायुः । करीषंकषा वात्या ।

२९६० । मेघर्तिभयेषु कृञः ३।२।४३। मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः, अभयङ्करः ।

२९६१ । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ३।२।४४। एषु कृञोऽण्स्यात् चात्खच् । क्षेमङ्करः-क्षेमकारः । प्रियङ्करः-प्रियकारः । मद्रङ्करः-मद्रकारः । 'वा' इति वाच्योऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति ? कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् ।

२९६२ । आशिते भुवः करणभावयोः ३।२।४५। आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव ओदनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ।

२९६३ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ३।२।२६। विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं, न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो

हस्ती। युगन्धरः पर्वतः। शत्रुंसहः। शत्रुन्तपः। अरिन्दमः। दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक इत्युक्तम्। मतान्तरे तु अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र दमिः।

२९६४। गमश्च ३।२।४७। सुतङ्गमः।

२९६५। अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ३।२।४८। 'संज्ञायाम्' इति निवृत्तम्। एषु गमेर्डः स्यात्। डित्त्वसामर्थ्यादमस्यापि टेर्लोपः। अन्तं गच्छति इति अन्तगः। इत्यादि। **॥६९१ सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्॥**। सर्वत्रगः। पन्नं पतितं गच्छतीति पन्नगः। पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम्। **॥६९२ उरसो लोपश्च॥**। उरसा गच्छतीति उरगः। **॥६९३ सुदुरोरधिकरणे॥**। सुखेन गच्छत्यत्र सुगः। दुर्गः। **॥६९४ अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्॥**। ग्रामगः। **॥६९५ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः॥**। विहगः।

२९६६। आशिषि हनः ३।२।४९। शत्रुं वध्याच्छत्रुहः। 'आशिषि' किम्? शत्रुघातः। **॥६९६ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्॥**। दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्, टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः। दार्वाघाटः। **॥६९७ चारौ वा॥**। चार्वाघाटः-चार्वाघातः **॥६९८ कर्मणि समि च॥**। कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः। वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः, पदसङ्घाटः-वर्णसङ्घातः, पदसङ्घातः।

२९६७। अपे: क्लेशतमसोः ३।२।५०। अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात्। अनाशीरर्थमिदम्। क्लेशापहः पुत्रः। तमोऽपहः सूर्यः।

२९६८। कुमारशीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१। कुमारघाती। शिरसः शीर्षभावो निपात्यते, शीर्षघाती।

२९६९। **लक्षणे जायापत्योष्टक्** ३।२।५२। हन्तेष्टक्स्यात्लक्षणवति कर्तरि। जायाघ्नो ना। पतिघ्नी स्त्री।

२९७०। **अमनुष्यकर्तृके च** ३।२।५३। जायाघ्नस्तिलकालकः। पित्तघ्नं घृतम्। 'अमनुष्य—' इति किम्? पतिघ्नी पाणिरेखा। 'बलभद्रः प्रलम्बघ्नः' 'शत्रुघ्नः' 'कृतघ्नः' आखुघातः शूद्रः। अथ कथं 'चोरघातो नगरघातो हस्ती' इत्यादि? मूलविभुजादित्वात्सिद्धम्। इति तु बाहुलकादणि।

२९७१। **शक्तौ हस्तिकपाटयोः** ३।२।५४। हन्तेष्टक्स्याच्छक्तौ द्योत्यायाम्। मनुष्यकर्तृकार्थमिदम्। हस्तिघ्नो ना। कपाटघ्नश्चोरः। 'कवाट' इति पाठान्तरम्।

२९७२। **पाणिघताडघौ शिल्पिनि** ३।२।५५। हन्तेष्टक्टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः। पाणिघः। ताडघः। 'शिल्पिनि' किम्? पाणिघातः। ताडघातः ॐ६९९ **राजघ उपसङ्ख्यानम्** ॐ। राजानं हन्ति राजघः।

२९७३। **आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्** ३।२।५६। एषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ख्युन्स्यात्। अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यङ्करणम्। 'अच्वौ' किम्? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन। **इह प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका**। भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव। अच्वावित्युत्तरार्थम्।

२९७४। **कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ** ३।२।५७। आढ्यादिषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः। अनाढ्यः आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः। आढ्यम्भावुकः। 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (सू० ४३३), 'कर्मणि' इति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् घृतस्पृक्।

'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' (सू० ३७३) व्याख्यातम् । 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च' (सू० ४३०) । ॐ७०० समानान्ययोश्चेति वाच्यम्ॐ । सदृक्-सदृशः । अन्यादृक्-अन्यादृशः । ॐ७०१ क्सोऽपि वाच्यःॐ । तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ।

२९७५ । सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ३।२।६१। एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् । अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विट् । प्रद्विट् । मित्रध्रुक् । प्रध्रुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निवित् । इत्यादि । ॐ७०२ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यःॐ । अग्रणीः । ग्रामणीः ।

२९७६ । भजो ण्विः ३।२।६२। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेर्ण्विः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ।

२९७७ । अदोऽनन्ने ३।२।६८। विट् स्यात् । आममत्ति आमात् । सस्यात् । 'अनन्ने' किम् ? अन्नादः ।

२९७८ । क्रव्ये च ३।२।६९। अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्बाधनार्थम् । क्रव्याद् आममांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽस्रप आशरः' इति ? पक्वमांसशब्दे उपपदेऽण्, उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् ।

२९७९ । दुहः कब्घश्च ३।२।७०। कामदुघा ।

२९८० । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५। 'छन्दसि' इति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः धातोः स्युः ।

२९८१ । नेड् वशि कृति ७।२।८। वशादेः कृत इण्न स्यात् । श, सुशर्मा प्रातरित्वा ।

२९८२। विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ६।४।४१। अनुनासिकस्य आत्स्यात्। विजायत इति विजावा। ओण्, अवावा। विच्, रोट्, रेट्, सुगण्।

२९८३। क्विप् च ३।२।७६। अयमपि दृश्यते। 'सत्सूद्विष—' (सू. २९७५) इति स्वस्यैव प्रपञ्चः। उखास्रत्। पर्णध्वत्। वाहभ्रट्।

२९८४। अन्तः ८।४।२०। पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परश्चेत्। हे प्राण्। 'शास इत्—' (सू. २१८६) इतीत्त्वम्। मित्राणि शास्ति मित्रशीः। ❀७०३ आशासः क्वौ उपधाया इत्वं वाच्यम्❀। आशीः। इत्वोत्वे-गीः। पूः।

२९८५। इस्मन्त्रन्क्विषु च ६।४।९७। एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात्। तनुच्छत्। 'अनुनासिकस्य क्वि—' सू. २६६६) इति दीर्घः, 'मो नो धातोः' (सू. ३४१), प्रतान्। प्रशान्। 'च्छ्वोः—' (सू. २५६१) इत्यूठ्, अक्षद्यूः। 'ज्वरत्वर—' (सू. २६५४) इत्यूठ्, जूः। जूरौ। जूरः। तूः। स्रूः। ऊठ्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः। जनावौ। जनावः। मूः। मुवौ। मुवः। सुभूः। सुभ्वौ। सुभ्वः। 'राल्लोपः' (सू. २६५५) मुर्छा, मूः। मुरौ। मुरः। धुर्वी, धूः।

२९८६। गमः क्वौ ३।४।४०। अनुनासिकलोपः स्यात्। अङ्गगत्। ❀७०४ गमादीनामिति वक्तव्यम्❀। पुरीतत्। संयत्। सुनत्। ❀७०५ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च❀। अग्रेगूः। अग्रेभ्रूः।

२९८७। स्थः क च ३।२।७७। चात्क्विप्। शंस्थः—शंस्थाः। 'शमिधातोः—' (सू. २९२८) इत्यचं बाधितुं सूत्रम्।

२९८८। सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८। अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये। उष्णभोजी। शीतभोजी।

'अजातौ' किम् ? ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता। 'ताच्छील्ये' किम् ? उष्णं भुङ्क्ते कदाचित्। इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सर्तेरुपसङ्ख्यानम्' इति पठितम्। हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम्। एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धश्चोपसर्गेऽपि णिनिः 'स बभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' 'पतत्यधो धाम विसारि' 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादौ। **%७०६ साधुकारिण्युपसङ्ख्यानम्%। %७०७ ब्रह्मणि वदः%।** अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम्। साधुदायी। ब्रह्मवादी।

२९८९। **कर्तर्युपमाने** ३।२।७९। णिनिः स्यात्। उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम्। उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम्। 'कर्तरि' किम् ? अपूपानिव भक्षयति माषान्। 'उपमाने' किम् ? उष्ट्रः क्रोशति।

२९९०। **व्रते** ३।२।८०। णिनिः स्यात्। स्थण्डिलशायी।

२९९१। **बहुलमाभीक्ष्ण्ये** ३।२।८१। पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः। क्षीरपायिणः उशीनराः।

२९९२। **मनः** ३।२।८२। सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात्। दर्शनीयमानी।

२९९३। **आत्ममाने खश्च** ३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यते सुपि खश् स्यात्। चाण्णिनिः। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः-पण्डितमानी। 'खित्यनव्ययस्य' (सू. २९४३) कालिंमन्या। 'अनव्ययस्य' किम् ? दिवामन्या।

२९९४। **इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च** ६।३।६८। इजन्तादेकाचोऽम्स्यात्स च स्वाद्यम्वत्खिदन्ते परे। 'औतोऽम्शसोः (सू. २८५).

गाम्मन्यः । 'वाम्शसोः' (सू० ३०२) स्त्रियम्मन्यः-स्त्रीम्मन्यः । नृ, नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः। श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च ।

२९९५ । भूते ३।२।८४ । अधिकारोऽयम् 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इति यावत् ।

२९९६ । करणे यजः ३।२।८५ । करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ।

२९९७ । कर्मणि हनः ३।२।८६ । पितृव्यघाती । 'कर्मणि'इत्येतत् 'सहे च' (सू० ३००६) इति यावदधिक्रियते ।

२९९८ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ३।२।८७ । एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्विप् च' (सू० २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्विबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्विबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् ।

२९९९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ३।२।८९ । सुकर्मादिषु च कृञः क्विप्स्यात् । 'त्रिविधोऽत्र नियम' इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । । पुण्यकृत् । क्विबेवेति नियमात् 'कर्म कृतवान्' इत्यत्राण् न । कृञ एवेति नियमाद् मन्त्रमधीतवान् मन्त्राध्यायः, अत्र न क्विप् । भूत एवेति नियमाद् मन्त्रं करोति करिष्यति वा इति विवक्षायां न क्विप् । 'स्वादिष्वेव' इति नियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्विप्, शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् ।

३००० । सोमे सुञः ३।२।९० । सोमसुत् । 'चतुर्विधोऽत्र नियम' इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ।

३००१। अग्नौ चेः ३।२।९१। अग्निचित्।

३००२। कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्विप् स्यात्, अग्न्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम्। श्येन इव चितः श्येनचित्।

३००३। कर्मणीनिविक्रियः ३।२।९३। कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात्। ॐ७०८ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्ॐ। सोमविक्रयी। घृतविक्रयी।

३००४। दृशेः क्वनिप् ३।२।९४। कर्मणि भूत इत्येव। पारं दृष्टवान् पारदृश्वा।

३००५। राजनि युधिकृञः ३।२।९५। क्वनिप् स्यात्। युधिरन्तर्भावितण्यर्थः। राजानं योधितवान् राजयुध्वा। राजकृत्वा।

३००६। सहे च ३।२।९६। 'कर्मणि' इति निवृत्तम्। सहयुध्वा। सहकृत्वा।

३००७। सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।९७। सरसिजम्। मन्दुरायां जातो मन्दुरजः। 'ङ्यापोः–' (सू० १००३) इति ह्रस्वः।

३००८। पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डः स्यात्। संस्कारजः। अदृष्टजः।

३००९। उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।९९। 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' इत्यमरः।

३०१०। अनौ कर्मणि ३।२।१००। अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात्। पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा।

३०११। अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१। अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्डः स्यात्। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दः सर्वोपाधि-

व्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादविकारकान्तरेष्वपि क्वचित् । परितः खाता परिखा ।

३०१२ । क्तक्तवतू निष्ठा १।१।२६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः ।

३०१३ । निष्ठा ३।२।१०२। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव—' (सू० २८३३) इति भावकर्मणः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू० २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् ।

३०१४ । निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६०। ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ।

३०१५ । क्षियो दीर्घात् ८।२।४६। दीर्घात्क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । 'श्र्युकः किति' (सू० २३८१) । श्रितः-श्रितवान् । भूतः-भूतवान् । क्षुतः । ॐ१०९ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यःॐ । तेन एकाच्त्वान्नेट् , ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ।

३०१६ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२। रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् , निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शॄ, 'ॠत इत्–' (सू० २३९०) रपरः, णत्वम्, शीर्णः । भिन्नः । छिन्नः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह— कृतस्यापत्यं कार्तिः ।

३०१७ । संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८।२।४३। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ।

३०१८ । ल्वादिभ्यः ८।२।४४। एकविंशतेर्लूञादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, 'ग्रहिज्या' (सू० २४१२) जीनः । ॐ११० दुग्वोर्दीर्घश्चॐ । 'दु गतौ' दूना । 'टु दु उपतापे' इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् ।

'मृदुतया द्रुतया' इति माघः। गूनः। ॐ७११ पूञो विनाशे ॐ। पूना यवाः। विनष्टा इत्यर्थः। पूतमन्यत्। ॐ७१२ सिनोतेर्ग्रास-कर्मकर्तृकस्य ॐ। सितो ग्रासः। 'ग्रास' इति किम् ? सिता पाशेन सूकरी। 'कर्मकर्तृक' इति किम् ? सितो ग्रासो देवदत्तेन।

३०१९। **ओदितश्च** ८।२।४५। भुजो, भुग्नः। 'टु ओश्वि' ऊच्छूनः। 'ओहाक्' प्रहीणः। 'स्वादय ओदितः' इत्युक्तम्। सूनः-सूनवान्। दूनः-दूनवान्। ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्, उड्डीनः।

३०२०। **द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः** ६।१।२४। द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चार्थे श्यैङः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।

३०२१। **श्योऽस्पर्शे** ८।२।४७। श्यैङो निष्ठान्तस्य नः स्याद-स्पर्शेऽर्थे। 'हलः' (सू० २५५९) इति दीर्घः, शीनं घृतम्। 'अस्पर्शे' किम् ? शीतं जलम्। द्रवमूर्तिस्पर्शयोः' किम् ? संश्यानो वृश्चिकः। शीतात्सङ्कुचित इत्यर्थः।

३०२२। **प्रतेश्च** ६।१।२५। प्रतिपूर्वस्य श्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्। प्रतिशीनः।

३०२३। **विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य** ६।१।२६। श्यः सम्प्रसारणं वा स्यात्। अभिश्यानं घृतम्—अभीशीनम्। अवश्यानः-अवशीनो वृश्चिकः। व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनेह न-समवश्यानः।

३०२४। **अञ्चोऽनपादाने** ८।२।४८। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने।

३०२५। **यस्य विभाषा** ७।२।१५। यस्य क्वचिद्विभाषयेड्विहितस्ततो निष्ठाया इण्न स्यात्। 'उदितो वा' (सू० ३३२८) इति क्त्वायां वेट्त्वादिह नेट्-समक्नः। 'अनपादाने' किम् ? उदक्तमुदकं

कूपात्। नत्वस्यासिद्धत्वाद् 'व्रश्च—' (सू० २९४) इति षत्वे प्राप्ते,

७१३ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः ।

वृक्णः। वृक्णवान्।

३०२६। **परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु** ८।३।७५। पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते। परिस्कन्दः। 'प्राच्य—' इति किम्? परिष्कन्दः-परिस्कन्दः। 'परेश्च' (सू० २३९९) इति षत्वविकल्पः। 'स्तन्भेः' (सू० २२७२) इति षत्वे प्राप्ते।

३०२७। **प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च** ८।३।११४। अत्र षत्वं न स्यात्।

३०२८। **दिवोऽविजिगीषायाम्** ८।२।४९। दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। द्यूनः। विजिगीषायां तु: द्यूतम्।

३०२९। **निर्वाणोऽवाते** ८।२।५०। 'अवाते' इति च्छेदः। निःपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न। निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा। वाते तु निर्वातो वातः।

३०३०। **शुषः कः** ८।२।५१। निष्ठात इत्येव। शुष्कः।

३०३१। **पचो वः** ८।२।५२। पक्वः।

३०३२। **क्षायो मः** ८।२।५३। क्षामः।

३०३३। **स्त्यः प्रपूर्वस्य** ६।१।२३। प्रात् स्त्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम्।

३०३४। **प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्** ८।२।५४। निष्ठातस्य मो वा स्यात्। प्रस्तीमः-प्रस्तीतः। 'प्रात्' किम्? स्त्यानः।

३०३५। **अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः** ८।२।५५। 'ञिफला' फुल्लः। निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते। क्तवत्वेकदेशस्यापीदं निपा॰

तनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः, तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते, क्षीबो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । 'अनुपसर्गात्' किम् ?

३०३६ । आदितश्च ७।२।१६। आकारेतो निष्ठाया इण्न स्यात् ।

३०३७ । ति च ७।४।८९। चरफलोरत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्तः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः कथं तर्हि 'लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्' इति ? 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्तादिनिवृत्त्यर्थम् । ॐ७१४ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसङ्ख्यानम्ॐ ।

३०३८ । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५६। एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः-नुत्तः । 'विद विचारणे' रौधादिक एव गृह्यते, उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः-वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेर्विन्नः । उन्दी—

३०३९ । श्वीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४। श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न । उन्नः-उत्तः । त्राणः-त्रातः । घ्राणः घातः । ह्रीणः-ह्रीतः ।

३०४० । न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ८।२।५७। एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' मूर्तः । मत्तः ।

३०४१ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ४।२.५८। विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे। वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । 'अनयोः' किम् ? विन्नः । 'विभाषा गमहन-' (सू० ३०९९) इति क्सौ वेट्त्वादिह नेट् ।

३०४२ । भित्तं शकलम् ८।२।५९। 'भिन्नम्' अन्यत् ।

३०४३ । ऋणमाधमर्ण्ये ८।२।६०। ऋधातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आधमर्ण्यव्यवहारे । 'ऋतम्' अन्यत् ।

३०४४ । स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२। स्फीतः ।

३०४५ । हृण्निष्ठायाम् ७।२।४७। निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभाषा' (सू. ३०२५) इति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुपितः ।

३०४६ वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२। आभ्यां क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उषितः । क्षुधितः ।

३०४७ । अञ्चेः पूजायाम् ७।२।५३। पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः ।

३०४८ । लुभो विमोहने ७।२।५४। लुभः क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यान्न तु गार्ध्ये । लुभितः । गार्ध्ये तु लुब्धः ।

३०४९ । क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ७।२।५०। इड् वा स्यात् । 'क्लिश उपतापे' नित्यं प्राप्ते, 'क्लिशू विबाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः-क्लिष्टः ।

३०५० । पूङश्च ७।२।५१। पूङ क्त्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् ।

३०५१ । पूङः क्त्वा च १।२।२२। पूङः क्त्वा निष्ठा च सेट् किन्न स्यात् । पवितः-पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्-' (सू० ३३२४) इत्यत्र हि क्त्वैव सम्बध्यते ।

३०५२ । निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः १।२।१९। एभ्यः सेण्निष्ठा किन्न स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेश्यितः । शेश्यितवान् । ॐ१५ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॐ ।

३०५३ । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ३।४।७१। आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाद्भावकर्मणोः ।

३०५४। **विभाषा भावादिकर्मणोः ७।२।१७।** भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा स्यात्। प्रस्वेदितश्चैत्रः। प्रस्वेदितं तेन। 'ञिष्विदा' इति भ्वादिरत्र गृह्यते, ञीद्भिः साहचर्यात्। स्विद्यतेस्तु 'स्विदितः' इत्येव। 'ञिमिदा' 'ञिक्ष्विदा' दिवादौ भ्वादौ च। प्रमेदितः। प्रमेदितवान्। प्रक्ष्वेदितः। प्रक्ष्वेदितवान्। प्रधर्षितः। प्रधर्षितवान्। धर्षितं तेन। 'सेट्' किम्? प्रस्विन्नं तेन। इत्यादि।

३०५५। **मृषस्तितिक्षायाम् १।२।२०।** सेण्निष्ठा किन्न स्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। 'तितिक्षायां' किम्? अपमृषितं वाक्यम्। अविस्पष्टमित्यर्थः।

३०५६। **उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् १।२।२१।** उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेण्निष्ठा वा किन्न स्यात्। द्युतितम्-द्योतितम्। मुदितं-मोदितं साधुना। प्रद्युतितः-प्रद्योतितः। प्रमुदितः-प्रमोदितः साधुः। 'उदुपधात्' किम्? विदितम्। 'भाव-' इत्यादि किम्? रुचितं कार्षापणम्। 'सेट्' किम्? क्रुष्टम्। ॐ७१६ **शब्विकरणेभ्य एवेष्यते**ॐ। नेह-गुध्यतेः गुधितम्।

३०५७। **निष्ठायां सेटि ६।४।५२।** णेर्लोपः स्यात्। भावितः। भावितवान्। 'श्वीदितः-' (सू० ३०३९) इति नेट्, सम्प्रसारणम्, शूनः। दीप्तः। गुहू, गूढः। वनु, वतः। तनु, ततः। पतेः सनि वेट्कत्वादिडभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित-' (सू० ६८७) इति सूत्रे निपातनादिट्, पतितः। 'सेऽसिचि' (सू० २५०६) इति वेट्कत्वात्सिद्धे कृन्तत्यादीनामीदित्त्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा। तेन '**धावितमिभराजधिया**' इत्यादि। 'यस्य विभाषा' (सू० ३०२५) इत्यत्रैकाच इत्येव, दरिद्रितः।

३०५८। क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ७।२।१८। क्षुब्धा-दीन्यष्टावनिट्कानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु। द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो मन्थः, मन्थनदण्डश्च। क्षुब्धो मन्थश्चेत्। स्वान्तं मनः। ध्वान्तं तमः। लग्नं सक्तम्, निष्ठानत्वमपि निपातनात्। म्लिष्टम् अविस्पष्टम्। विरिब्धः स्वरः। 'म्लेच्छ' 'रेभृ' अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते। फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः। माधवस्तु–नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह। बाढं भृशम्। अन्यत्र तु क्षुभितम्। 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात्। स्वनितम्। ध्वनितम्। लगितम्। म्लेच्छितम्। विरेभितम्। फणितम्। वाहितम्।

३०५९। धृषिशसी वैयात्ये ७।२।१९। एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ स्तः। धृष्टः। विशस्तः। अन्यत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति। अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः। धृषेरादित्त्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः। माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह, धृष्टम्–धर्षितम्। प्रधृष्टः-प्रधर्षितः।

३०६०। दृढः स्थूलबलयोः ७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते 'दृह दृहि वृद्धौ' क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च, दृहितः, दृंहितोऽन्यः।

३०६१। प्रभौ परिवृढः ७।२।२१। 'वृह वृहि वृद्धौ' निपातनं प्राग्वत्। परिवृहितः, परिवृंहितोऽन्यः।

३०६२। कृच्छ्रगहनयोः कषः ७।२।२२। कषो निष्ठाया इण्न स्यादेतयोरर्थयोः। कष्टं दुःखं तत्कारणं च। 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभी

लम्'। कष्टो मोहः। कष्टं शास्त्रम्। पुरवगाहमित्यर्थः। कषितमन्यत्।

३०६३। **घुषिरविशब्दने ७।२।२३** घुषेर्निष्ठायाममिट् स्यात्। घुष्टा रज्जुः। 'अविशब्दने' किम्? घुषितं वाक्यम्। शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः।

३०६४। **अर्देः संनिविभ्यः ७।२।२४।** एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इण्न स्यात्। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अर्दितोऽन्यः।

३०६५। **अभेश्चाविदूर्ये ७।२।२५।** अभ्यर्णम्, नातिदूरमासन्नं वा। अभ्यर्दितम् अन्यत्।

३०६६। **णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६।** ण्यन्ताद् वृतेः क्तस्येडभावो णिलुक्चाधीयमानेऽर्थे। वृत्तं छन्दः। छात्रेण सम्पादितम्, अधीतमिति यावत्। अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः।

३०६७। **शृतं पाके ६।१।२७।** श्रातिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके। शृतं क्षीरम्। स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः। क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु श्राणं-श्रपितं वा।

३०६८। **वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ७।२।२७।** एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते। पक्षे—दमितः, शमितः, पूरितः, दासितः, स्पाशितः, छादितः, ज्ञापितः।

३०६९। **रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ७।२।२८।** एभ्यो निष्ठाया इड्वा स्यात्। रुष्टः—रुषितः। आन्तः—अमितः। तूर्णः—त्वरितः, अस्यादित्वे फलं मन्दम्। संघुष्टः—संघुषितः। आस्वान्तः-आस्वनितः।

३०७०। **हृषेर्लोमसु ७।२।२९।** हृषेर्निष्ठाया इड् वा स्यात् लोमसु विषये। हृष्टं-हृषितं लोम। ॐ७१७ **विस्मितप्रतिघातयोश्च** ॐ। हृष्टः-हृषितो मैत्रः। विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः। अन्यत्र तु 'हृषु अलीके'

उदित्वान्निष्ठायां नेट् । 'हृषु तष्टौ' इट् ।

३०७१ । **अपचितश्च ७।२।३०।** चायतेर्निपातोऽयं वा । अपचितः-अपचायितः ।

३०७२ । **प्यायः पी ६।१।२८।** पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् , पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः-पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न, प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः ।

३०७३ । **ह्लादो निष्ठायाम् ६।४।९५।** ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ।

३०७४ । **द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ७।४।४०।** एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । इत्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा, माङ् , मेङ् , मितः, स्थितः ।

३०७५ । **शाच्छोरन्यतरस्याम् ७।४।४१।** शितः शातः । छितः-छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद् व्रतविषये श्यतेर्नित्यम् , संशितं व्रतम् । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः ।

३०७६ । **दधातेर्हिः ७।४।४२।** तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ।

३०७७ । **दो दद्घोः ७।४।४६।** घुसंज्ञकस्य 'दा' इत्यस्य 'दद्' स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् , दत्तः । 'घोः' किम् ? दातः । तान्तो वाऽयमादेशः । न चैवं 'विदत्तम्' इत्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू० ३०७९) इति दीर्घापत्तिः, तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे 'झषस्तथोः–' (सू० २२८०) इति धत्वं शङ्क्यम् , सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।

३०७८। अच उपसर्गात्तः ७।४।४७। अजन्तादुपसर्गात्परस्य 'दा' इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति। चर्त्वम्, प्रत्तः। अवत्तः।

'अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते॥' (भा० इ०)

चशब्दाद्यथाप्राप्तम्।

३०७९। दस्ति ६।३।१२४। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्दा देशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे। 'खरि च' (सू० १२१) इति चर्त्वमाश्रयात्सिद्धम्, नीत्तम्। सूत्तम्। 'घुमास्था—' (सू० २४३१) इतीत्वम्, धेट्, धीतम्। गीतम्। पीतम्। 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्वम्, जातम्। सातम्। खातम्।

३०८०। अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति २।४।३६। ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम्। अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च। इकार उच्चारणार्थः। धत्वम्, 'झरो झरि—' (सू० ७१), जग्धः। 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू० ३०५३)। प्रकृतः कटं सः। प्रकृतः कटस्तेन। 'निष्ठायामण्यदर्थे' (सू० ३०१४) इति दीर्घः, 'क्षियो दीर्घात्' (सू० ३०१५) इति नत्वम्, प्रक्षीणः सः।

३०८१। वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ६।४।६१। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च। क्षीणायुर्भव-क्षितायुर्वा। क्षीणोऽयं तपस्वी-क्षितो वा।

३०८२। निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ८।३।८९। आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यात्कौशले गम्ये। निष्णातः शास्त्रेषु। नद्यां स्नातीति नदीष्णः, 'सुपि—' (सू० २९१३) इति कः।

३०८३। सूत्रं प्रतिष्णातम् ८।३।९०। प्रतेः स्नातेः षत्वम्।

प्रतिष्णातं सूत्रम्। शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिस्नातम्।

३०८४। **कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१।** कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः। 'गोत्रे' किम्? कपीनां स्थलं कपिस्थलम्।

३०८५। **विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ८।३।९६।** एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात्। विष्ठलम्। कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्।

३०८६। **गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२।** एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भावकर्मणोश्च। गङ्गां गतः। गङ्गां प्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपासितः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। पक्षे 'प्राप्ता गङ्गा तेन' इत्यादि।

३०८७। **क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७६।** एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्। चाद्यथाप्राप्तम्। ध्रौव्यं स्थैर्यम्।

'मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः।
भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः॥'

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च–आसितो मुकुन्दः, आसितं तेन। गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च–रमापतिरिदं यातः, तेनेदं यातम्। भुजेः कर्मणि–अनन्तेनेदं भुक्तम्। कथं 'भुक्ता ब्राह्मणाः' इति? 'भुक्तमस्ति एषाम्' इति मत्वर्थीयोऽच्। 'वर्तमाने' इत्यधिकृत्य—

३०८८। **ञीतः क्तः ३।२।१८७।** 'ञिक्ष्विदा' क्ष्विण्णः। 'ञिइन्धी' इद्धः।

३०८९। **मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ३।२।१८८।** मतिरिहेच्छा, बुद्धेः पृथगुपादानात्। राज्ञां मतः इष्टः। तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अर्चितः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः।

'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।' इत्यादि ।

३०९० । **नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४।** क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ।

३०९१ । **सुयजोर्ङ्वनिप् ३।२।१०३।** सुनोतेर्यजेश्च ङ्वनिप् स्याद् भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ।

३०९२ । **जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४।** भूते इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठाऽपि, जीर्णः, जीर्णवान् ।

३०९३ । **छन्दसि लिट् ३।२।१०५ ।**

३०९४ । **लिटः कानज्वा ३।२।१०६।**

३०९५ । **क्वसुश्च ३।२।१०७।** इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । **तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् ।** कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । **'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते'** इत्यादि ।

३०९६ । **वस्वेकाजाद्घसाम् ७।२।६७।** कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट्, नान्येषाम् । एकाचः, आरिवान् । आत्, ददिवान् । जक्षिवान् । 'एषाम्' किम् ? बभूवान् ।

३०९७ । **भाषायां सदवसश्रुवः ३।२।१०८।** सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिड् वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । **'निषेदुषीमासनबन्धधीरः'** । **'अध्यूषुषस्तामभवज्जनस्य'** । शुश्रुवान् ।

३०९८ । **उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९।** एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतमात्रे लिड् वा, तस्य नित्यं क्वसुः इट् । उपेयिवान् । **'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्'** । उपेयुषी । 'उप' इत्यविवक्षितम्, ईयिवान् । समीयिवान् । नञ्पूर्वादश्नातेः क्वसु-

रिडभावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच्, वेदस्यानुवचनं कृतवान् अनूचानः ।

३०९९ । विभाषा गमहनविदविशाम् ७।२।६८। एभ्यो वसोरिड् वा । जग्मिवान्-जगन्वान् । जघ्निवान्-जघन्वान् । विविदिवान्-विविद्वान् । विविशिवान्-विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेड् वशि कृति' (सू० २९८१) इतीण्निषेधः । **⊛७१८ दृशेश्च⊛** । ददृशिवान्-ददृश्वान् ।

३१०० । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि, पचन्तं चैत्रं पश्य ।

३१०१ । आने मुक् ७।२।८२। अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । 'लट्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लड्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्, सन् ब्राह्मणः । **⊛७१९ माङ्याक्रोशे इति वाच्यम्⊛** ।

'मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।'

'माङि लुङ्' (सू० २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्याल्लट् ।

३१०२ । सम्बोधने च ३।२।१२५। हे पचन् । हे पचमान ।

३१०३ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ३।२।१२६। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन् वसति । हरिं पश्यन् मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू० २८३५), प्रपीयमाणः सोमः ।

३१०४ । ईदासः ७।२।८३। आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । 'आदेः परस्य' (सू० ४४), आसीनः ।

३१०५ । विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरा-

देशो वा स्यात् । विद्वान्-विदन् । विदुषी ।

३१०६ । तौ सत् ३।२।१२७। तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ स्तः ।

३१०७ । लृटः सद्वा ३।३।१४। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये, प्रत्ययोत्तरपदयोः, संबोधने, लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । करिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन् वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् , करिष्यतीति करिष्यन् ।

३१०८ । पूङ्यजोः शानन् ३।२।१२८। वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

३१०९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ३।२।१२९। एषु द्योत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं बिभ्राणः । शत्रुं निघ्नानः ।

३११० । इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ३।२।१३०। आभ्यां शतृ स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि । अधीयन् । धारयन् । 'अकृच्छ्रिणि' किम् ? कृच्छ्रेण अधीते धारयति ।

३१११ । द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१। द्विषञ्छत्रुः ।

३११२ । सुञो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२। सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ।

३११३ । अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३। अर्हन् ।

३११४ । आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३।२।१३४। क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः ।

३११५ । तृन् ३।२।१३५। कर्ता कटान् ।

३११६ । अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३।२।१३६। अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

३११७ । णेश्छन्दसि ३।२।१३७। 'वीरुधः पारयिष्णवः' ।

३११८ । भुवश्च ३।२।१३८। 'छन्दसि' इत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इति ? निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ।

३११९ । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ३।२।१३९। 'छन्दसि' इति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न, ग्लास्नुः । गित्वान्न गुणः–जिष्णुः, स्थास्नुः । चाद् भुवः, 'श्र्युकः किति' (सू० २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्लेषान्नेट्, भूष्णुः । ॐ७२० दंशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम्ॐ । दङ्क्ष्णवः पशवः ।

३१२० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ३।२।१४०। त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

३१२१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१४१। 'उकार उच्चारणार्थः' इति काशिका । 'अनुबन्धः' इति भाष्यम् । तेन 'शमिनितरा–शमिनीतरा' इत्यत्र 'उगितश्च' (सू० ९८९) इति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं 'शमी' 'शमिनौ' इत्यादौ नुम्प्रसङ्गः, झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । 'नोदात्तोपदेशस्य–' (सू० २७६३) इति वृद्धिनिषेधः–शमी, तमी, दमी, श्रमी, भ्रमी, क्षमी, क्लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः 'अलङ्कृञ्' (सू० ३११६) आदिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपवि-

घिना घिनुणपि, उन्मादी। 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तु प्रायिकम्।

३१२२। सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ३।२।१४२। घिनुण्स्यात्। सम्पर्की। अनुरोधी। आयामी। आयासी। परिसारी। संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। परिवादी। परिदाही। परिमोही। दोषी। द्वेषी। द्रोही। दोही। योगी। आक्रीडी। विवेकी। त्यागी। रागी। भागी। अतिचारी। अपचारी। आमोषी। अभ्याघाती।

३१२३। वौ कषलसकत्थस्रम्भः ३।२।१४३। विकाषी। विलासी। विकत्थी। विस्रम्भी।

३१२४। अपे च लषः ३।२।१४४। चाद्वौ। अपलाषी। विलाषी।

३१२५। प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ३।२।१४५। प्रलापी। प्रसारी। प्रद्रावी। प्रमाथी। प्रवादी। प्रवासी।

३१२६। निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूञो वुञ् ३।२।१४६। पञ्चम्यर्थे प्रथमा। एभ्यो वुञ्स्यात्। निन्दकः। हिंसकः इत्यादि। ण्वुला सिद्धे वुञ्वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु 'वासरूप' (सू० २८३०) न्यायेन तृजादयो नेति।

३१२७। देविक्रुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७। आदेवकः। आक्रोशकः। 'उपसर्गे' किम्? देवयिता। क्रोष्टा।

३१२८। चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ३।२।१४८। चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात्। चलनः। चोपनः। कम्पनः। शब्दनः।

रवणः। 'अकर्मकात्' किम्? पठिता विद्याम्।

३१२९। अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४९। अकर्मकाद्युच्स्यात्। वर्तनः। वर्धनः। 'अनुदात्तेतः' किम्? भविता। 'हलादेः' किम्? एधिता। 'अकर्मकात्' किम्? वसिता वस्त्रम्।

३१३०। जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ३।२।१५०। 'जु' २१४९ इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। जवनः। चङ्क्रमणः। दन्द्रमणः, सरणः। पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लषपतपद' (सू० ३१३४) इत्युकञा बाधा मा भूदिति। तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं 'वासरूप' (सू० २८३०) विधिर्नास्तीति। तेनालङ्कृञस्तृन्न।

३१३१। क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१। क्रोधनः। रोषणः। मण्डनः। भूषणः।

३१३२। न यः ३।२।१५२। यकारान्ताद्युज्न स्यात्। क्नूयिता। क्ष्मायिता।

३१३३। सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३। युज्न स्यात्। सूदिता। दीपिता। दीक्षिता। 'नमिकम्पि-' (सू० ३१४७) इति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेर्ग्रहणं ज्ञापयति—**'ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति प्रायिकम्'** इति। तेन कम्रा-कमना युवतिः। कम्प्रा-कम्पना शाखा। यदि सूदेर्युज्न, कथं मधुसूदनः? नन्द्यादिः।

३१३४। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ३।२।१५४। लाषुकः। पातुकः। इत्यादि।

३१३५। जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ३।२।१५५। जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुण्टाकः। वराकः। वराकी।

३१३६। प्रजोरिनिः ३।२।१५६। प्रजवी। प्रजविनौ। प्रजविनः।

३१३७। जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ३।२।१५७। जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी।

३१३८। स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ३।२।१५८। आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। दयालुः। निद्रालुः। तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते, तन्द्रालुः। श्रद्धालुः। ॐ७२१ शीङो वाच्यःॐ। शयालुः।

३१३९। दाधेट्सिशदसदो रुः ३।२।१५९। दारुः। धारुः। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः।

३१४०। सृघस्यदः क्मरच् ३।२।१६०। सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।

३१४१। भञ्जभासमिदो घुरच् ३।२।१६१। भङ्गुरः। भासुरः। मेदुरः।

३१४२। विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ३।२।१६२। विदुरः। भिदुरम्। छिदुरम्।

३१४३। इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ३।२।१६३। इत्वरः। इत्वरी। नश्वरः। जित्वरः। सृत्वरः।

३१४४। गत्वरश्च ३।२।१६४। गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते। गत्वरी।

३१४५। जागुरूकः ३।२।१६५। जागर्तेरूकः स्यात्। जागरूकः।

३१४६। यजजपदशां यङः ३।२।१६६। एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। 'दशाम्' इति भाविना नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः।

३१४७ । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ३।२।१६७। नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्रः । हिंस्रः । दीप्रः ।

३१४८ । सनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः । भिक्षुः ।

३१४९ । विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९। वेत्तेर्नुम् इषेश्छत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।

३१५० । क्याच्छन्दसि ३।२।१७०। 'देवाञ्जिगातिसुम्नयुः'।

३१५१ । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ३।२।१७१। आदन्तादृदन्ताद् गमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिड्वत् । 'पपिः सोमम् , ददिर्गाः' । बभ्रिर्वज्रम् । जग्मिर्युवा । 'जघ्निर्वृत्रममित्रियम्' जज्ञिः । ॐ७२२ भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यःॐ । दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः । जज्ञिः । नेमिः । ॐ७२३ सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसङ्ख्यानम्ॐ । यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ।

३१५२ । स्वपितृषोर्नजिङ् ३।२।१७२। स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । 'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ । धृष्णक् ।

३१५३ । शृवन्द्योरारुः ३।२।१७३। शरारुः । वन्दारुः ।

३१५४ । भियः क्रुक्लुकनौ ३।२।१७४। भीरुः । भीलुकः ॐ७२४ क्रुकन्नपि वाच्यःॐ । भीरुकः ।

३१५५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ३।२।१७५। स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ।

३१५६ । यश्च यङः ३।२।१७६। यातेर्यङन्तादरच् स्यात् । 'अतो

'लोपः' (सू.२३०८) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू.५०) इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते 'न पदान्त' (सू.५१) इति सूत्रेण यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद्'लोपो व्योः–' (सू.८७५) इति यकारलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्थानिवत्' यायावरः।

३१५७। **भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ३।२।१७७।** विभ्राट्। भाः। भासौ। धूः। धुरौ। विद्युत्। ऊर्क्। पूः। पुरौ। दृशिग्रहणस्याप्यपकर्षाज्जवतेर्दीर्घः, जूः। जुवौ। जुवः। ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते, ततः क्विप्, ग्रावस्तुत्।

३१५८। **अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८।** क्विप्। छित्। भिद्। दृशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। क्वचिद्दीर्घः, क्वचिदसम्प्रसारणं, क्वचिद् द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः। तथा च वार्तिकम्—**॥७२५ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च॥।** 'क्विब्वचि' (उ०सू० २१५) इत्यादिनोणादिसूत्रेण केषाञ्चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम्। वक्तीति वाक्। पृच्छतीति प्राट्। आयतं स्तौति आयतस्तूः। कटं प्रवते कटप्रूः। जूरुक्तः। श्रयति हरिं सा श्रीः। **॥७२६ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च॥।** दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा। दिद्युत्। जगत्। **७२७ जुहोतेर्दीर्घश्च॥।** जुहूः। **॥७२८ दॄ भये अस्य ह्रस्वश्च॥।** दीर्यति दद्रुत्। **७२९ ध्यायतेः सम्प्रसारणञ्च॥।** धीः।

३१५९। **भुवः संज्ञान्तरयोः ३।२।१७९।** मित्रभूर्नाम कश्चित्। धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः।

३१६०। **विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ३।२।१८०।** एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम्। विभुर्व्यापकः। प्रभुः स्वामी। सम्भुर्जनिता।

संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् । **ॐ७३० मितद्र्वादिभ्य उपसङ्ख्यानम्ॐ** । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ।

३१६१ । **धः कर्मणि ष्ट्रन् ३।२।१८१** । धेटो धाञश्च कर्मण्यर्थे ष्ट्रन् स्यात् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' इति कोषः ।

३१६२ । **दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३।२।१८२।** दावादेः ष्ट्रन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।

३१६३ । **तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ७।२।९।** एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्न स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मेढ्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नद्ध्री ।

३१६४ । **हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३।** पूङ्पूञोः करणे ष्ट्रन् स्यात्, तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ।

३१६५ । **अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ३।२।१८४।** अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ।

३१६६ । **पुवः संज्ञायाम् ३।२।१८५।** पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते, यच्चानामिकावेष्टनम् ।

३१६७ । **कर्तरि चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६।** पुव इत्रः स्याद् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः 'तदुक्तमृषिणा' इति दर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु '**अग्निः पवित्रं स मा पुनातु**' ।

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अथोणादयः

प्रथमः पादः ।

१ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारुः, शिल्पी कारकश्च । 'आतो युक्-' (सू० २७६१), वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुः औषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आशुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्' इत्यमरः ।

२ । छन्दसीणः । 'मा न आयौ' ।

३ । दसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् । दीर्यत इति दारु । 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु । जानुनी । इह 'जनिवध्योश्च' (सू० २५१२) इति न निषेधः, अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगय्वादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि ।

४ । किञ्जरयोः श्रिणः । किं शृणातीति किंशारुः सस्यशूकं, बाणश्च । जरामेति जरायुर्गर्भाशयः । 'गर्भाशयो जरायुः स्यात्' ।

५ । त्रो रश्च लः । तरन्त्यनेन वर्णा इति तालु ।

६ । कृके वचः कश्च । कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' । इति विश्वः ।

७ । भृमृशीतॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः । भरति बिभर्ति वा भरुः, स्वामी हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुर्निर्जलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुर्वृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनु स्वल्पम् । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुना च धनुर्विदुः' । 'धनुरिवाजनि वक्रः'

इति श्रीहर्षः। मद्गुः किन्नरः। 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रभसः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वं, जश्त्वेन मस्य दः।

८। अणश्च। 'लवलेशकणाणवः' चात्कटिवटिभ्याम्। कटति रसनां कटुः। वटति वदतीति वटुः।

९। धान्ये नित्। धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात, स च नित्। नित्त्वादाद्युदात्तः। 'प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे'। 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्'। निद्ग्रहणं 'फलिपाटि-' (उ. सू. १८ इत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते।

१०। शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च। शृणातीति शरुः। 'शरुरायुधकोपयोः'। स्वरुर्वज्रम्। स्नेहुर्व्याधिः। चन्द्र इत्यन्ये। त्रपु सीसम्। 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः'। इत्यमरः। वसुर्हदेऽग्नौ योक्त्रेंऽशौ वसु तोये धने मणौ। हनुर्वक्त्रैकदेशः। क्लेदुश्चन्द्रः। बन्धुः। मनुः। चात 'बिदि अवयवे' बिन्दुः।

११। स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च। 'देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्' इत्यमरः।

१२। उन्देरिच्चादेः। उनत्ति इन्दुः।

१३। ईषेः किच्च। ईषेरुः स्यात्स च किदादेरिकारादेशश्च। ईषते हिनस्ति इषुः शरः। 'इषुर्द्वयोः'।

१४। स्कन्देः सलोपश्च। कन्दुः।

१५। सृजेरसुम् च। चात्सलोप उप्रत्ययश्च। रज्जुः।

१६। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च। ककारतकारयोर्विनिमयः। तर्कुः सूत्रवेष्टनम्।

१७। नावञ्चेः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः।

१८। **फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च**। फलेर्गुक्, फल्गुः। पाटेः पटिः, पाटयतीति पटुः। नम्यतेऽनेन नाकुर्वल्मीकम्। मन्यत इति मधु। जायत इति जतु।

१९। **वलेर्गुक्च**। 'वल संवरणे' वल्गुः।

२०। **शः कित्सन्वच्च**। श्यतेरुः स्यात्स च कित्सन्वच्च। शिशुर्बालः।

२१। **यो द्वे च**। ययुरश्वोऽश्वमेधीयः। 'सन्वत्' इति प्रकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम्।

२२। **कुर्भ्रश्च**। बभ्रुः। **'बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ बभ्रू नकुलपिङ्गलौ'** चादन्यतोऽपि। चक्रुः कर्ता। जघ्नुर्हन्ता। पपुः पालकः।

२३। **पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः**। कुः स्यात्। पुरुः। भिनत्ति भिदुर्वज्रम्। 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२) इति सम्प्रसारणम्, विरहिणं विध्यति विधुः। **'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे'**। गृधुः कामः। धृषुर्दक्षः।

२४। **कृग्रोरुच्च**। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः।

२५। **अपदुःसुषु स्थः**। 'सुषामादिषु च' (सू० १०२४) इति षत्वम्, अपष्ठु प्रतिकूलम्। दुष्ठु। सुष्ठु।

२६। **रपेरिच्चोपधायाः**। अनिष्टं रपतीति रिपुः।

२७। **अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च**। अर्जयति गुणानृजुः। सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः। कन्तुः कन्दर्पः। अन्धुः कूपः। **'पांसुर्ना न द्वयो रजः'** इत्यमरः। **'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः'**। बाधत इति बाहुः। **'बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः'**।

२८। **प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च**। त्रयाणां कुः सम्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च। पृथुः। मृदुः। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। भृज्जति तपसा भृगुः।

२९। **लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च**। लघुः। ॐ७३१ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते ॐ। रघुर्नृपभेदः। बहुः।

३०। **ऊर्णोतेर्नुलोपश्च**। ऊरुः सक्थि।

३१। **महति ह्रस्वश्च**। उरु महत्।

३२। **श्लिषेः कश्च**। श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः उद्यतो'ज्योतिश्च।

३३। **आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च**। आ खनतीति आखुः। परं शृणातीति परशुः। पृषोदरादित्वादकारलोपात् पर्शुः अपि।

३४। **हरिमितयोर्द्रुवः**। 'द्रु गतौ' अस्माद् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित्। हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुर्वृक्षः। मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः।

३५। **शते च**। शतधा द्रवति शतद्रुः। बाहुलकात्केवलादपि, द्रवत्यूर्ध्वमिति द्रुर्वृक्षः शाखा च। तद्वान्द्रुमः।

३६। **खरुः शङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु**। पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। खनते रेफश्चान्तादेशः, खरुः कामः क्रूरो मूर्खोऽश्वश्च। 'शंकुर्ना कीलशल्ययोः'। पिबतेरीत्त्वं युगागमश्च, पीयुर्वायसः कालः सुवर्णञ्च। निपूर्वात् 'लगि गतौ' अस्मात्कुत्वं नेर्दीर्घश्च, नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च। 'नीलाङ्गुः' इति पाठान्तरम्। तत्र धातोरपि दीर्घः। 'लग सङ्गे' अस्य अत इत्वञ्च, लगतीति लिगु चित्तम्। लिगुर्मूर्खः।

३७। **मृगय्वादयश्च**। एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ये। मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः। देवयुर्धार्मिकः। मित्रयुर्लोकयात्राऽभिज्ञः। आकृतिगणोऽयम्।

३८। मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उपच्। मन्दुरा वाजिशाला। वाशुरा रात्रिः। मथुरा। चतुरः। चङ्कुरो रथः। अङ्कुरः। खर्जूरादित्वाद् अङ्कूरः अपि।

३९। व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च। 'विथुरश्चोररक्षसोः'।

४०। मुकुरदर्दुरौ। मुकुरो दर्पणः। वाहुलकाद् मकरः अपि। 'दॄ विदारणे' धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्टिलोपश्च। 'दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च दर्दुरम्॥' इति विश्वः।

४१। मद्गुरादयश्च। उरजन्ता निपात्यन्ते। माद्यतेर्गुक्। मद्गुरो मत्स्यभेदः। 'कबृ वर्णे', रुगागमः, 'कर्बुरं श्वेतरक्षसोः' बध्नातेः खर्जूरादित्वादूरोऽपि। 'बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु'। इति रन्तिदेवः। 'कोकतेर्वा कुक् च' (ग)। कुक्कुरः—कुकुरः।

४२। असेरुरन्। असुरः। प्रज्ञाद्यण्, आसुरः।

४३। मसेश्च। पञ्चमे पादे 'मसेरुरन्' (उ० सू० ६८१) इति वक्ष्यते। 'मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति। मसूरा मसुरा वा ना वेश्याव्रीहिप्रभेदयोः॥ मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्। मसूरमसुरौ च द्वौ।' इति विश्वः।

४४। शावशेराप्तौ। 'शु' इत्याश्चर्ये। श्वशुरः।

'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः।

४५। अविमह्योष्टिषच्। अविषः। महिषः।

४६। अमेर्दीर्घश्च। 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्वाद्योऽग्यवस्तुनि।'

४७। रुहेर्वृद्धिश्च। 'रङ्कुशम्बररौहिषाः' इत्यमरः। 'रौहिषो

मृगभेदे स्याद्रौहिषश्च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ।

४८ । तवेर्णिद्वा । 'तव' २१५० इति सौत्रो धातुः । 'तविषतावेिषावब्धौ स्वर्गे च' । स्त्रियां तविषी-ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविषी बलम्' इति वेदभाष्यम् ।

४९ । नञि व्यथेः । 'अव्यथिषोऽब्धिसूर्ययोः' । अव्यथिषी धरारात्र्योः ।

५० । किलेर्बुक्च । किल्बिषम् ।

५१ । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् । इषिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुकाभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ' । खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रिया-मपि, 'मन्दिरं मन्दिराऽपि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनौ' । तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसभ्ययोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुधिरम् । बधिरः । 'शुष शोषणे' शुषिरं छिद्रम् । शुष्कमित्यन्ये ।

५२ । अशेर्णित् । आशिरो वह्निरक्षसोः ।

५३ । अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः । अजेर्वीभावाभावः, अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्वम्, 'शिशिरं स्याद्दतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' । 'श्रथ मोचने' उपधाया इत्वं रेफलोपः, प्रत्ययरेफस्य लत्वम् , शिथिलम् । स्थास्फाय्योष्टिलोपः, स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्वुक्ह्रस्वत्वञ्च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकाच्छीङो वुक्ह्रस्वत्वञ्च, शिविरम् ।

५४ । सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकि-

भूभ्य इलच्। सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम्। कलिलम्। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वाद् महेला अपि। 'भड' २१५१ इति सौत्रो धातुः, 'भडिलौ शूरसेवकौ'। भण्डिलो दूतः कल्याणश्च। शण्डिलो मुनिः। पिण्डिलो गणकः। तुण्डिलो मुखरः। कोकिलः। भविलो भव्यः। बाहुलकात्कुटिलः।

५५। कमेः पश्च। कपिलः।

५६। गुपादिभ्यः कित्। गुपिलो राजा। तिजिलो निशाकरः। गुहिलं वनम्।

५७। मिथिलादयश्च। मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी। पथिलः-पथिकः।

५८। पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्। पतेरः पक्षी गन्ता च। कठेरः कृच्छ्रजीवी। कुठेरः पर्णाशः, बाहुलकान्नुम्न। गडेरो मेघः। गुडेरो गुडकः। दंशेरो हिंस्रः।

५९। कुम्बेर्नलोपश्च। कुबेरः।

६०। शदेस्त च। शतेरः शत्रुः।

६१। मूलेरादयः। एरगन्ता निपात्यन्ते। मूलेरो जटा। गुधेरो गोप्ता। गुहेरो लोहघातकः। मुहेरो मूर्खः।

६२। कबेरोतः पश्च। कपोतः पक्षी।

६३। भातेर्डवतुः। भातीति भवान्।

६४। कठिचकिभ्यामोरन्। कठोरः। चकोरः।

६५। किशोरादयश्च। किंपूर्वस्य शृणातेर्टिलोपः। किमोऽन्त्यलोपः, किशोरोऽश्वशावः। सहोरः साधुः।

६६। कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्। 'कपि' इति निर्दे-

शान्नलोपः, कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः ।

६७ । **मीनातेरूरन् ।** मयूरः ।

६८ । **स्यन्देः सम्प्रसारणञ्च ।** सिन्दूरम् ।

६९ । **सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ।** सिनोतीति सेतुः । 'तितुत्र–' (सू० ३१६३) इति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः, अर्धर्चादिः । 'ज्वर त्वर–' (सू० २६५४) इत्यूठ्, तत्र 'क्ङिति' इत्यनुवर्तत इति मते तु बाहुलकात्; ओतुर्बिडालः । धातुः । क्रोष्टा ।

७० । **पः किच्च ।** पिबतीति पितुः वह्नौ दिवाकरे ।

७१ । **अर्तेश्च तुः ।** अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । **'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः'** ।

७२ । **कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।** एभ्यस्तुः स्यात् । **'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः'** । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । **'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे गायनेऽपि च'** । भातुरादित्यः । **'यातुरध्वगकालयोः'** । रक्षसि क्लीबम् । हेतुः कारणम् ।

७३ । **चायः किः ।** **'केतुर्ग्रहपताकयोः'** ।

७४ । **आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ।** अप्तुः शरीरम् ।

७५ । **वसेस्तुन् ।** वस्तु ।

७६ । **अगारे णिच्च ।** **'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'** इत्यमरः ।

७७ । **कृञः क्तुः ।** क्रतुर्यज्ञः ।

७८ । **एधिवह्योश्चतुः ।** एधतुः पुरुषः । वहतुरनड्वान् ।

७९ । **जीवेरातुः ।** **'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे'** ।

८०। आतृकन्वृद्धिश्च। जीवेरित्येव। 'जैवातृकस्त्विन्दुभिषगायुष्मत्सु कृषीवले'।

८१। कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः। 'कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां स्त्रियां मता'।

चमूः। तनूः। धनूः शस्त्रम्। 'सर्ज सर्जने' सर्जूर्वणिक्। 'खर्ज व्यथने' खर्जूः पामा।

८२। मृजेर्गुणश्च। मर्जूः। शुद्धिकृत्।

८३। वहो धश्च। 'वधूर्जायास्नुषास्त्रीषु'।

८४। कषेश्छश्च। कच्छूः पामा।

८५। णित्कसिपद्यर्तेः। कासूः शक्तिः। पादूश्चरणधारिणी। आरूः पिङ्गलः।

८६। अणो डश्च। आडूर्जलप्लवद्रव्यम्।

८७। नञि लम्बेर्नलोपश्च। 'तुम्ब्यलाबूरुभे समे' इत्यमरः।

८८। के श्र एरङ् चास्य। कशब्दे उपपदे शृणातेरूः स्यात् एरङादेशः। 'कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री'। बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः, क्लीबे पुंसि च।

८९। त्रो दुट् च। तरतेरूः स्यात्तस्य दुट्। 'तर्दूः स्याद्दारुहस्तकः' इत्यमरः।

९०। दरिद्रातेर्यालोपश्च। इश्च आश्च यौ योर्लोपः। दर्द्रूः कुष्ठप्रभेदः।

९१। नृतिशृध्योः कूः। नृतूर्नर्तकः। शृधूरपानम्।

९२। ऋतेरम् च। ऋतिः सौत्रो धातुः, ततः कूरमागमश्च रन्तूर्देवनदी सत्यवाक्च।

९३। अन्दूदृम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः। एते कूप्रत्यया-

न्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । 'दृभी ग्रन्थे' निपातनान्नुम्, दृम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके, दृन्भूः । जनेर्बुक् , जम्बूः । 'जमु अदने' इत्यस्येत्येके । बाहुलकाद्ध्रस्वोऽपि, जम्बुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः, निपातनादेत्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूर्बदरी, निपातनान्नुम् । दिधिं धैर्यं स्यति त्यजतीति दिधिषूः पुनर्भूः । केचित्तु 'अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बू' इति पठन्ति । 'दृम्फ उत्क्लेशे'दम्फः सर्पजातिः । कमेर्बुक् , कम्बूः परद्रव्यापहारी ।

९४ । मृग्रोरुतिः । मरुत् । गरुत् पक्षः ।

९५ । ग्रो मुट् च । गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् । गर्मुत् सुवर्णं तृणविशेषश्च ।

९६ । हृषेरुलच् । 'हर्षुलो मृगकामिनोः' । बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् ।

९७ । हृसृरुहियुषिभ्य इतिः । 'हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः' ।

सरित् नदी । रोहित् मृगविशेषस्य स्त्री । 'युष' २१५२ इति सौत्रो धातुः । 'ऋश्यस्य रोहित् पुरुषस्य योषित्'इति भाष्यम् ।

९८ । ताडेर्णिलुक् च । ताडयतीति तडित् ।

९९ । शमेर्ढः । बाहुलकादित्संज्ञा एत्यादेशः इट् च न । 'शण्ढः स्यात्पुंसि गोपतौ' । शण्ढः क्लीबः ।

१०० । कमेरठः । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्' । इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः ।

१०१ । रमेर्वृद्धिश्च । रामठं हिङ्गु ।

१०२ । शमेः खः । शङ्खः ।

१०३। **कणेष्ठः**। कण्ठः।

१०४। **कलस्तृपश्च**। तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृफतेः। तृपला लता। 'तृफला तु फलत्रिके'।

१०५। **शपेर्वश्च**। शबलः।

१०६। **वृषादिभ्यश्चित्**। वृषलः। पललम्। बाहुलकाद् गुणः, सरलः। तरलः। (१) कमेर्बुक्, कम्बलः। 'मुस खण्डने' मुसलम्। (१) लङ्गेर्वृद्धिश्च, लाङ्गलम्। (१)कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्। कुट्मलः। कुडेरपि, कुड्मलः। कश्मलम्। बाहुलकाद् गुणः, कोमलम्।

१०७। **जेष्टिलोपश्च**। मलम्।

१०८। **चुपेरच्चोपधायाः**। चपलम्।

१०९। **शकिशम्योर्नित्**। शकलम्। शमलम्।

११०। **छो गुग्घ्रस्वश्च**। छगलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः।

१११। **ञमन्ताड्डः**। दण्डः। रण्डा। खण्डः। मण्डः। वण्डः छिन्नहस्तः। अण्डः। बाहुलकात्सत्वाभावः, षण्डः। सङ्घातः। तालव्यादिरित्यपरे, शण्डः। गण्डः। चण्डः। पण्डः क्लीबः। पण्डा बुद्धिः। (फण्डः)

११२। **क्रादिभ्यः कित्**। कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात्। कुण्डम्। काण्डम्। गुड्, गुडः। 'घुण भ्रमणे' घुण्डो भ्रमरः।

११३। **स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः**। तिष्ठतेरालच्, स्थालम्। स्थाली। चतेर्वालञ्, चात्वालः। मृजेरालीयच्, मार्जालीयो विडालः।

---

(१) बाहुलकाल्लब्धमिदम्।

११४ । पतिचण्डिभ्यामालञ् । पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वादणि 'चाण्डालः' अपीत्येके ।

११५ । तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन् । तमालः । विशालः । बिडालः । मृणालम् । कुलालः । कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ।

११६ । पतेरङ्गच्पक्षिणि । पतङ्गः ।

११७ । तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् ।

११८ । बिडादिभ्यः कित । बिडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च ।

११९ । सृवृञोर्वृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः खड्गादिमुष्टिः ।

१२० । गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अद्गः पुरोडाशः ।

१२१ । छापूखडिभ्यः कित् । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात 'षिड २१५२ अनादरे', गन्सत्वाभावश्च । षिड्गस्तरलः । 'षिड्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः ।

१२२ । भृञः किन्नुट् च । भृञो गन्कित्स्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः षिड्गालिधूम्याटाः ।

१२३ । शृगातेर्ह्रस्वश्च । शृङ्गम् ।

१२४ । गण् शकुनौ । 'नुट् च' इत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।

१२५ । मुदिग्रोर्गग्गौ । मुद्गः । गर्गः ।

१२६ । अण्डन्कृसृभृवृञः । करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ।

१२७ । शदभसोऽदिः । शरत । 'शरद् हृदयकूलयोः' । भसद् जघनम् ।

१२८। दृणातेः षुग्घ्रस्वश्च। दृषत्।

१२९। त्यजितनियजिभ्यो डित्। त्यद्। तद्। यद्। सर्वादयः।

१३०। एतेस्तुट् च। एतद्।

१३१। सर्तेरटिः। 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानु' इति मन्त्रे 'सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यः' इति व्याख्यातम्।

१३२। लङ्घेर्नलोपश्च। लघट् वायुः।

१३३। पारयतेरजिः। पारक् सुवर्णम्।

१३४। प्रथः कित्सम्प्रसारणञ्च। पृथक्। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्।

१३५। भियः षुग्घ्रस्वश्च। भिषक्।

१३६। युष्यसिभ्यां मदिक्। 'युष्' २१५३ सौत्रो धातुः। युष्मद्। अस्मद्। त्वम्। अहम्।

१३७। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्। एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन्। अर्मश्चक्षूरोगः। स्तोमः सङ्घातः। सोमः। होमः। सर्मो गमनम्। धर्मः। क्षेमं कुशलम्। क्षोमम्। प्रज्ञाद्यणि क्षौमञ्च। भामः आदित्यः। यामः। 'वामः शोभनदुष्टयोः।' पद्मम्। 'यक्ष पूजायाम्', यक्ष्मो रोगराजः। नेमः।

१३८। जहातेः सन्वदालोपश्च। 'जिह्मः कुटिलमन्दयोः'।

१३९। अवतेष्टिलोपश्च। मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः। अन्यथा 'डित्' इत्येव ब्रूयात्। 'ज्वरत्वर—' (सू० २६५४) इति ऊठौ। तयोर्दीर्घे कृते गुणः। चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः।

तन्न, तेषामसत्त्वार्थत्वाद् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् ।

१४० । ग्रसेरा च । ग्रामः ।

१४१ । अविसिविसिशुषिभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निसमीरयोः' ।

१४२ । इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' । 'ईषि' इति पाठे दीर्घादिः । युध्मः शरो योद्धा च । इध्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्मं व्रणः ।

१४३ । युजिरुचितिजां कुश्च । युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ।

१४४ । हन्तेर्हि च । हिमम् ।

१४५ । भियः षुग्वा । भीमः । भीष्मः ।

१४६ । घर्मः । घृधातोर्मग्गुणश्च निपात्यते ।

१४७ । ग्रीष्मः । ग्रसतेर्निपातोऽयम् ।

१४८ । प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च । पृथिवी । 'षवन्' इत्येके, पृथवी । 'पृथवी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः ।

१४९ । अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् । अश्वः । 'प्रुष स्नेहनादौ' 'प्रुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः' । प्रुष्वा जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे 'किण्वम्' अपि । खट्वा । विश्वम् ।

१५० । इण्शीभ्यां वन् । एवो गन्ता । 'ये च एवा मरुतः' । असत्त्वे निपातोऽयम् । शेवं लाञ्छनं पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' । अक-

१५१ । सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे । अक-

र्तर्थे ते निपात्यन्ते। सूतमनेन विश्वमिति सर्वम्। निपूर्वाद् घृषेर्गुणाभावोऽपि, निघृष्यते अनेन निघृष्वः खुरः। रिष्वो हिंस्रः। लष्वो नर्तकः। 'लिष्वः' इत्यन्ये, तत्रोपधाया इत्वमपि। शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः, शीङो ह्रस्वत्वम्। पद्वो रथो भूलोकश्च। प्रहूयते इति प्रह्वः, ह्वेञ आकारवकारलोपः, जहातेरालोपो वा। ईषेर्वन्, ईष्वः आचार्यः। 'इष्वः' इत्यन्ये। 'अतन्त्रे' किम्? सर्ता सारकः। बाहुलकाद् ह्रसतेः, ह्रस्वः।

१५२। शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः। 'शेव'इत्यन्तोदात्तार्थम्। यान्त्यनेन यह्वः, ह्रस्वो हुगागमश्च। लिहन्त्यनया जिह्वा, लकारस्य जः गुणाभावश्च। गिरन्त्यनया ग्रीवा, ईडागमश्च। आप्नोतीति आप्वो वायुः। मीवा उदरकृमिः। 'वायुः' इत्यन्ये।

१५३। कृगृशृदृभ्यो वः। कर्वः कामः आखुश्च। गर्वः। शर्वः। दर्वो राक्षसः।

१५४। कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः। यौतीति युवा। वृषा इन्द्रः। तक्षा। राजा। धन्वा मरुः। धन्व शरासनम्। द्युवा सूर्यः। प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः।

१५५। सप्यशूभ्यां तुट् च। सप्त अष्ट।

१५६। नञि जहातेः। अह्नः।

१५७। श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति। एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। श्वयतीति श्वा। उक्षा। पूषा। 'प्लिह गतौ' इकारस्य दीर्घत्वम्, प्लेहतीति प्लीहा कुक्षिव्याधिः। 'क्लिदू आर्द्रीभावे' क्लिद्यति क्लेदा चन्द्रः। स्निह्यतेर्गुणः, स्निह्यतीति स्नेहा सुहृच्चन्द्रश्च। मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा, मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च। मज्जत्य-

स्थिषु मज्जा अस्थिसारः। अर्यपूर्वो माङ्, अर्यमा। विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः। परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च, जनेरुपधालोपो मश्चान्तादेशः। मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा, धातोरिकारलोपः। 'मह पूजायाम्', 'हस्य घो वुगागमश्च, मघवा इन्द्रः।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः।

अथ उणादिषु द्वितीयः पादः।

१५८। कृहृभ्यामेणुः। करेणुः। हरेणुः गन्धद्रव्यम्।

१५९। हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। हथो विषण्णः। कुष्ठः। नीथो नेता। रथः। काष्ठम्।

१६०। अवे भृञः। अवभृथः।

१६१। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। ओष्ठः। कोष्ठम्। गाथा। अर्थः। बाहुलकात् शोथः।

१६२। सर्तेर्णित्। सार्थः समूहः।

१६३। जृवृञ्भ्यामूथन्। जरूथं मांसम्। 'वरूथो रथगुप्तौ ना'।

१६४। पातृतुदिवचिरिसिचिभ्यस्थक्। पीथो रविर्घृतं पीथम्। 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतम्॥' इति विश्वः। तुत्थोऽग्निः। उक्थं सामवेदः। रिक्थम्। बाहुलकादृचेरपि, 'रिक्थमृक्थं धनं वसु' इत्यमरः। सिक्थम्।

१६५। अर्तेर्निरि। निरृथं साम।

१६६। निशीथगोपीथावगथाः। निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च। गोपीथं तीर्थम्। अवगथः प्रातःस्नातः।

१६७। गश्चोदि। उद्गीथः साम्नो भागविशेषः।

१६८। समीणः। समिथो वह्निः संग्रामश्च।

१६९। तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः। तिजेर्जलोपः, तिथोऽनलः कामश्च। पृष्ठम्। गूथं विष्ठा। यूथं समूहः। 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते'।

१७०। स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्। द्वात्रिंशच्चयोरकस्यात्। वलि यलोपः, स्फारम्। न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्-तक्रम्, वक्रम्। शक्रः। क्षिप्रम्। क्षुद्रः। सृप्रश्चन्द्रः। तृप्रः पुरोडाशः। दृप्रो बलवान्। वन्द्रः पूजकः। उन्दी, उन्द्रो जलचरः। श्वित्रं कुष्ठम्। 'वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे'। अजेर्वी वीरः। नीरम्। पद्रो ग्रामः। मद्रो हर्षो देशभेदश्च। 'मुद्रा प्रत्ययकारिणी'। 'खिद्रो रोगो दरिद्रश्च'। छिद्रम्। भिद्रं वज्रम्। मन्द्रः। चन्द्रः। पचाद्यचि 'चन्दः' अपि। 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः'। दह्रोऽग्निः। दस्रः स्वर्वैद्यः। 'दभ्रः समुद्रः स्वल्पं च'। वसेः सम्प्रसारणे

३११८। न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८।३।११० रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां च मूर्धन्यो न स्यात्। 'पूर्वपदात्' सू० ३६४१) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिभूयोऽभिप्रायः। तेन 'शासिवसि-' (सू. २४१०) इति प्राप्तमपि न। उस्रो रश्मिः। उस्रा गौः। वाश्रो दिवसः। वाश्रं मन्दिरम्। शीरोऽजगरः। हस्रो मूर्खः। सिध्रः साधुः। शुभ्रम्। बाहुलकाद् सुसे रक्, सुस्रम् उदश्रु।

१७१। चकिरम्योरुच्चोपधायाः। चुक्रम् अम्लद्रव्यम्। रुम्रोऽरुणः'

१७२ । वौ कसेः । विकुसः । चन्द्रः ।

१७३ । अमितम्योर्दीर्घश्च । आम्रम् । ताम्रम् ।

१७४ । निन्देर्नलोपश्च । निद्रा ।

१७५ । अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् ।

१७६ । शुचेर्दश्च । शूद्रः ।

१७७ । दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयते प्राप्यत इति दूरम् ।

१७८ । कृतेश्छः क्रू च । कृच्छ्रम् । क्रूरः ।

१७९ । रोदेर्णिलुक् च । रोदयतीति रुद्रः ।

१८० । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । णिलुगित्येव ।

'वान्ति पर्णशुषो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे ।
ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्षति ॥'

१८१ । जोरी च । जीरोऽणः । 'ज्यश्च' इत्येके ।

१८२ । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । सुरः । सूरः । धीरः । गृध्रः ।

१८३ । शुसिचिमीनां दीर्घश्च । 'शु:' २१५४ सौत्रः, शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ।

१८४ । वाविन्धेः । वीध्रं विमलम् ।

१८५ । वृधिवपिभ्यां रन् । वध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः ।

१८६ । ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः । रन्नन्ता एकोनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावः, ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः, अग्रम् । 'वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ' । डुवप्, उपधाया इत्वम्, विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः—कुब्रमरण्यम्, चुब्रं मुखम् । 'क्षुर विलेखने' रेफलोपः, अगुणः, क्षुरः । 'क्षुर छेदने' रलोपो गुणाभावश्च, खुरः । भन्देर्नलोपः, भद्रम् । 'उच समवाये' चस्य गः, उग्रः । ञि भी, भेरी । पक्षे लः, भेला जलतरणद्र-

व्यम् । शुचेश्चस्य कः, शुक्रः, पक्षे लः, शुक्लः । गुङ्, वृद्धिः, 'गौरोऽहणे सिते पीते'। 'वन सम्भक्तौ' वत्रो विभागी । इणो गुणाभावः, 'इरा मद्ये च वारिणि'। 'मा माने' माला ।

१८७। समि कस उकन्। 'कस गतौ' सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जनाः अस्मादिति सङ्कसुकः दुर्जनः अस्थिरश्च ।

१८८। पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च । पचेः कः, पाकुकः सूपकारः । नशेर्नुम्, नंशुकः ।

१८९। भियः क्रुकन् । भीरुकः ।

१९०। क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चष भक्षणे' चषकः । शुनकः । भषकः ।

१९१ रमे रश्च लो वा । रमको विलासी–लमकः ।

१९२। जहातेर्द्वे च । जहकस्त्यागी कालश्च ।

१९३। ध्मो धम च । धमकः कर्मकारः ।

१९४। हनो वध च । वधकः ।

१९५। बहुलमन्यत्रापि । 'कुह विस्मापने' कुहकः । कृतकम् ।

१९६। कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् । कार्षकः–कृषकः ।

१९७। उदकं च । प्रपञ्चार्थम् ।

१९८। वृश्चिकृषोः किकन् । वृश्चिकः । कृषिकः ।

१९९। प्राङि पणिकषः । प्रापणिकः पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी ।

२००। मुषेर्दीर्घश्च । मूषिकः आखुः ।

२०१। स्यमेः सम्प्रसारणं च । चाद् दीर्घः । सीमिकः वृक्षभेदः ।

२०२। क्रिय इकन् । क्रयिकः क्रेता ।

२०३ । आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्तश्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ।

२०४ । श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच् । श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽध्वर्युः ।

२०५ । वृजेः किच्च । वृजिनम् ।

२०६ । अजेरज च । वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ।

२०७ । बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः 'यत्परुषि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् ।

२०८ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा ।

२०९ । अर्तेः किदिच्च । इरिणं शून्यम् ।

२१० । वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् ।

२११ । तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् ।

२१२ । गर्वेरत उच्च । गौरादित्वान्ङीष् । गुर्विणी गर्भिणी ।

२१३ । रुहेश्च । रोहिणः ।

२१४ । महेरिनण्च । चादिनन् । माहिनम्-महिनम् राज्यम् ।

२१५ । क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च । वाक् । प्राट् । श्रीः । स्रवत्यतो घृतादिकमिति स्रूः, यज्ञोपकरणम् । द्रूः हिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी कीटश्च । 'जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम्' ।

२१६ । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः ।

२१७ । परौ व्रजेः षः पदान्ते । व्रजेः क्विब्दीर्घौ स्तः, पदान्ते तु षश्च । परिव्राट्, परिव्राजौ ।

२१८। हुवः श्लुवच्च। जुहूः।

२१९। स्रुवः कः। स्रुवः।

२२०। चिक्च। इकार उच्चारणार्थः। क इत्। कुत्वम्, स्रुक्। 'स्रुवं च स्रुचश्च सम्मृड्ढि'।

२२१। तनोतेरनश्च वः। तनोतेश्चिक्प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च। त्वक्।

२२२। ग्लानुदिभ्यां डौः। ग्लौः। नौः।

२२३। च्विरव्ययम्। 'डौः' इत्येव। ग्लौ करोति। 'कृन्मेजन्तः' (सू५५०) इति सिद्धे नियमार्थमिदम्-उणादिप्रत्ययान्तश्च्व्यन्त एवेति।

२२४। रातेर्डैः। राः। रायौ। रायः।

२२५। गमेर्डोः। 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः। स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि॥ नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु'। बाहुलकाद् द्युतेरपि डोः, 'द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः'।

२२६। भ्रमेश्च डूः। भ्रूः। चाद्गमेः, अग्रेगूः।

२२७। दमेर्डोसिः। दोः। दोषौ।

२२८। पणेरिज्यादेश्च वः। वणिक् स्वार्थेऽण्, 'नैगमो वाणिजो वणिक्'। इत्यमरः।

२२९। वशेः किच्। 'उशिगग्नौ घृतेऽपि च'।

२३०। भृज ऊच्च। भूरिक् भूमिः।

२३१। जसिसहोरुरिन्। जसुरिर्वज्रम्। सहुरिरादित्यः पृथिवी च।

२३२। सुयुरुवृञो युच। सवनश्चन्द्रमाः। यवनः। रवणः कोकिलः। वरणः।

२३३ । अशे रश च । अश्नोतेर्युच्स्याद् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ।

२३४ । उन्देर्नलोपश्च । ओदनः ।

२३५ । गमेर्गश्च । गमेर्युच्स्याद् गश्चादेशः । गगनम् ।

२३६ । बहुलमन्यत्रापि । युच्स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

२३७ । रञ्जेः क्युन् । रजनम् ।

२३८ । भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । भुवनम् । सुवनः आदित्यः । धुवनो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ।

२३९ । कृपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः । किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निधनम् ।

२४० । धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् । धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ।

२४१ । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृषु सेचने' गुणाभावः, पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः, जगत् ।

२४२ संश्चत्तृपद्वेहत् । एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । सञ्चिनोतेः सुट्, इकारलोपः. संश्चत् कुहकः । तृपत् छत्रम् । विपूर्वाद् हन्तेष्टिलोपः इत ए च, 'वेहद्गर्भोपघातिनी'। इत्यमरः ।

२४३ । छन्दस्यसानच्शुजॄभ्याम् । शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः ।

२४४ । ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । ऋञ्जसानो मेघः वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च ।

२४५ । अर्तेर्गुणः शुट् च । अर्शसानोऽग्निः ।

२४६ । समियानच्स्तुवः । संस्तवानो वाग्मी ।

२४७ । युधिवुधिदृशिभ्यः किच्च । युधानः । बुधानः । 'दृशानो लोकपालकः' ।

२४८ । हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च । जुहुराणश्चन्द्रमाः ।

२४९ । श्वितेर्दश्च । 'शिश्विदानः पुण्यकर्मा' ।

२५० । तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः, तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । 'क्षदिः' २१५५ सौत्रो धातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत, 'वृक्ये चक्षदानम्' इति मन्त्राद् उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च । 'क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे' ।

२५१ । बहुलमन्यत्रापि । मन्, मन्ता । हन्, हन्ता । इत्यादि ।

२५२ । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ । न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः षुग्गुणश्च, नेष्टा । त्विषेरितोऽत्वम्, त्वष्टा । होता, पोता, ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूजायाम्' नलोपः, माता । पातेराकारस्येत्वम्, पिता । दुहेस्तृन्, इड् गुणाभावश्च दुहिता ।

२५३ । सुञ्यसेर्ऋन् । स्वसा ।

२५४ । यतेर्वृद्धिश्च । याता ।

'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्' । इत्यमरः ।

२५५ । नञि च नन्देः । न नन्दति ननान्दा । 'इह वृद्धिर्नानुवर्तते' इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सा' इति शब्दार्णवः ।

२५६ । **दिवेर्ऋः** । देवा देवरः । **'स्वामिनो देवृदेवरौ'** इत्यमरः।

२५७ । **नयतेर्डिच्च** । ना । नरौ । नरः ।

२५८ । **सव्ये स्थश्छन्दसि** । 'अम्बाम्ब-' (सू० २९१८) इत्यत्र ॐ१३२ **स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम्** ॐ । सव्येष्ठा सारथिः । सव्येष्ठरौ । सव्येष्ठरः ।

२५९ । **अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः** । अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिः अग्नेर्योनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिः गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकाद् रजनिः ।

२६० । **आङि शुषेः सनश्छन्दसि** । आशुशुक्षणिः अग्निर्वातश्च ।

२६१ । **कृषेरादेश्च चः** । चर्षणिर्जनः ।

२६२ । **अदेर्मुट् च** । अद्मनिः अग्निः ।

२६३ । **वृतेश्च** । वर्तनिः । गोवर्धनस्तु **'चकारान्मुट्, वर्त्मनिः'** इत्याह ।

२६४ । **क्षिपेः किच्च** । क्षिपणिरायुधम् ।

२६५ । **अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः** । अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम्, **'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः'** । शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । 'इस्मन्-' (सू० २९८५) इति ह्रस्वः, छदिः पटलम । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि, **'छर्द्यतीसारशूलवान्'** ।

२६६ । **बृंहेर्नलोपश्च** । **'बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः'** ।

२६७ । **द्युतेरिसिन्नादेश्च जः** । ज्योतिः ।

२६८ । **वसौ रुचेः संज्ञायाम्** । वसुरोचिर्यज्ञः ।

२६९ । **भुवः कित्** । भुविः समुद्रः ।

२७० । **सहो धश्च** । सधिरनड्वान् ।

२७१ । **पिबतेस्थुक्** । **'पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः'** ।

२७२ । जनेरुसिः । जनुर्जननम् ।

२७३ । मनेर्धश्छन्दसि । मधुः ।

२७४ । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः, तनुषी, तनूंषि । धनुरस्त्रियाम् ।

'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' ।

सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः सूर्याग्निशत्रुषु' ।

२७५ । एतेर्णिच्च । आयुः । आयुषी ।

२७६ । चक्षेः शिच्च । चक्षुः ।

२७७ । मुहेः किच्च । मुहुरव्ययम् ।

२७८ । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः ।

२७९ । कृगृशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । 'कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः' । गर्वरोऽहङ्कारी । शर्वरी रात्रिः । 'चर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् ।

२८० । नौ सदेः । निषद्वरस्तु जम्बालः' । निषद्वरी रात्रिः ।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

अथ उणादिषु तृतीयः पादः ।

२८१ । छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः । एकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'छिदिर्' 'छद्' अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणाभावश्च—छित्वरो धूर्तः, 'छत्वरो गृहकुञ्जयोः' । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च, चीवरं भिक्षुकप्रावरणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम्, गह्वरम् । कटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः, संयद्वरो नृपः । 'पदेः सम्पद्वरः' इत्येके ।

२८२ । इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् । 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः काणः । जिनः अर्हन् । दीनः । उष्णः । ऊनः ।

२८३ । फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः ।

२८४ । कृषेर्वर्णे । कृष्णः ।

२८५ । बन्धेर्ब्रधिबुधी च । ब्रध्नः-बुध्नः ।

२८६ । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः 'धाना भृष्टयवे स्त्रियः' । पर्णं पत्रम् , पर्णः किंशुकः । 'वस्नो मूल्ये वेतने च' । अजेर्वी वेनः । अतः आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतेः, श्रोणः पङ्गुः ।

२८७ । लक्षेरट् च । लक्षेश्चुरादिण्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च' । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा' ।

२८८ । वनेरिच्चोपधायाः । वेनः । नदी ।

२८९ । सिवेष्टेर्यू च । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः, ऊठ्, अन्तरङ्गत्वाद्यण् गुणः, स्योनः ।

२९० । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ।

२९१ । धेट इच्च । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना' ।

२९२ । तृषिशुषिरसिभ्यः कित् । तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्नं द्रव्यम् ।

२९३ । सुञो दीर्घश्च । सूना वधस्थानम् ।

२९४ । रमेस्त च । रमयतीति रत्नम् ।

२९५ । रास्नासास्नास्थूणावीणाः । रास्ना गन्धद्रव्यम् ।

सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।

२९६ । गादाभ्यामिष्णुच् । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ।

२९७ । कृत्यशूभ्यां क्स्नः । कृत्स्नम् । अक्ष्णमखण्डम् ।

२९८ । तिजेर्दीर्घश्च । तीक्ष्णम् ।

२९९ । श्लिषेरच्चोपधायाः । श्लक्ष्णम् ।

३०० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । यज्युरध्वर्युः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ।

३०१ । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ । भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ।

३०२ । सर्तेरयुः । सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम्, सरयूः ।

३०३ । पानीविषिभ्यः पः । पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद् गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् ।

३०४ । च्युवः किच्च । च्युपो वक्त्रम् ।

३०५ । स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः ।

३०६ । सुशृभ्यां निच्च । चात्कित् । सूपः बाहुलकादुत्त्वम्, शूर्पम् ।

३०७ । कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका अस्मिन्कूपः । युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ।

३०८ । खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्पतल्पाः । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम्, 'खष्पौ क्रोधबलात्कारौ' । शीलतेर्ह्रस्वः, शिल्पं कौशलम् । 'शसु हिंसायाम्' निपातनात्षत्वम्, शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः, 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' । बाष्पश्च । रौतेर्दीर्घः, 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये' च, 'पर्पं गृहं बालतृणं

पङ्गुपीठञ्च'। 'तल-प्रतिष्ठाकरणे' चुरादिणिचो लुक्, 'तल्पं शय्याऽट्टदारेषु'।

३०९। स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच्'। 'अयामन्त-' (सू. २३११) इति णेरयादेशः—स्तनयित्नुः, हर्षयित्नुः, पोषयित्नुः, गदयित्नुः वावदूकः, मदयित्नुः मदिरा।

३१०। कृहनिभ्यां क्त्नुः। कृत्नुः शिल्पी। हत्नुर्व्याधिः शस्त्रञ्च।

३११। गमेः सन्वच्च। जिगत्नुः।

३१२। दाभाभ्यां नुः। दानुर्दाता। भानुः।

३१३। वचेर्गश्च। वग्नुः।

३१४। धेट इच्च। धयति तामिति धेनुः।

३१५। सुवः कित्। 'सूनुः पुत्रेऽनुजे रवौ'।

३१६। जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च। जह्नुः।

३१७। स्थो णुः। 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे'।

३१८। अजिवृरीरिभ्यो निच्च। अजेर्वी वेणुः। वर्णुर्नददेशभेदयोः। 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः'।

३१९। विषेः किच्च। विष्णुः।

३२०। कृदाधाराचिकलिभ्यः कः। बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा। 'कर्को धवलघोटकः'। दाको दाता। धाकोऽनड्वानाधारश्च। राका पौर्णमासी। अर्कः। 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि'।

३२१। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्। 'सृकः उत्पलवातयोः'। 'वृकः श्वापदकाकयोः'। भूकं छिद्रम्। शुष्कः। मुष्कोऽण्डम्।

३२२। शुकवल्कोल्काः। शुभेरन्त्यलोपः, शुकः। 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्'। 'उष दाहे' षस्य लः, उल्का।

३२३ । इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । 'एके मुख्यान्य' केवलाः' । 'भेको मण्डूकमेघयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ।

३२४ । नौ हः । जहातेः कन्स्यान्नौ । निहाका गोधिका ।

३२५ । नौ सदेर्डिच्च । 'निष्कोऽस्त्री हेम्नि तत्पले' ।

३२६ । स्यमेरीट् च । स्यमीको वल्मीकः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति केचित्, स्यमिकः ।

३२७ । अजियुधिनीभ्यो दीर्घश्च । 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । यूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ।

३२८ । ह्रियो रश्च लो वा । 'ह्रीका ह्लीका त्रपा मता' ।

३२९ । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । 'उन' 'उन्त' 'उन्ति' 'उनि' एते चत्वारः स्युः । शकुनः-शकुन्तः-शकुन्तिः-शकुनिः ।

३३० । भुवो झिच् । भवन्तिः, वर्तमानकालः । बाहुलकादवेश्च, अवन्तिः । वदेः, वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' ।

३३१ । कन्युच्क्षिपेश्च । चाद् भुवः । 'क्षिपण्युर्वसन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' ।

३३२ । अनुङ् नदेश्च । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपणुर्वातः ।

३३३ । कृवृदारिभ्य उनन् । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् ।

३३४ । त्रो रश्च लो वा । 'तरुणस्तलुनो युवा' ।

३३५ । क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पशुनः । मिथुनम् ।

३३६। फलेर्गुक्च। फल्गुनः पार्थः। प्रज्ञाद्यण्, फाल्गुनः।

३३७। अशेर्लशश्च। लशुनम्।

३३८। अर्जेर्णिलुक्च। अर्जुनः।

३३९। तृणाख्यायां चित्। चित्त्वादन्तोदात्तः। अर्जुनं तृणम्।

३४०। अर्तेश्च। अरुणः।

३४१। अजियमिशीङ्भ्यश्च। 'वयुनं देवमन्दिरम्'। यमुना। शयुनः अजगरः।

३४२। वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः। वर्सम्। तर्सम्। 'तर्सः प्लवसमुद्रयोः'। वत्सः। वत्सं वक्षः। हंसः। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। कक्षं नक्षत्रम्।

३४३। प्लुषेरच्चोपधायाः। प्लक्षः।

३४४। मनेर्दीर्घश्च। मांसम्।

३४५। अशेर्देवने। अक्षः।

३४६। स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्। स्नुषा। वृक्षः। कृत्सम् उदकम्। ऋक्षं नक्षत्रम्।

३४७। ऋषेर्जातौ। 'ऋक्षोऽद्रिभेदे भल्लूके शोणके कृतवेधने'। ऋक्षमुक्तश्च नक्षत्रे' इति विश्वः।

३४८। उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च। उत्सः प्रस्रवणम्। गुत्सः स्तबकः। कुक्षो जठरम्।

३४९। गृधिपण्योर्दकौ च। गृत्सः कामदेवः। पक्षः।

३५०। अशेः सरः। अक्षरम्।

३५१। वसेश्च। वत्सरः।

३५२। संपूर्वाच्चित्। संवत्सरः।

३५३। कृधूमदिभ्यः कित्। बाहुलकान्न परत्वम्, 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्'। धूसरः। मत्सरः। 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया मम्भराली च सा मता'।

३५४। पते रश्च लः। पत्सलः पन्थाः।

३५५। तन्यृषिभ्यां क्सरन्। 'तसरः सूत्रवेष्टने'। ऋक्ष रः ऋत्विक्

३५६। पीयुक्कणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणञ्च। पीयुः सौत्रः। पियालो वृक्षभेदः। कुणालो देशभेदः।

३५७। कटिकुषिभ्यां काकुः। कटाकुः पक्षी। कुषाकुरग्निः सूर्यश्च।

३५८। सर्तेर्दुक्च। 'सृदाकुर्वातसरितोः'।

३५९। वृतेर्वृद्धिश्च। वार्ताकुः। बाहुलकादुकारस्य अत्वम्, वार्ताकम्।

३६०। पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च। 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे'।

३६१। सृयुवच्चिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः। अन्युच्, आगूच्, अक्नुच् एते क्रमात्स्युः। 'सरण्युर्मेघवातयोः'। यवागूः। 'वचक्नुर्विप्रवाग्मिनोः'।

३६२। आनकः शीङ्भियः। शयानकोऽजगरः। भयानकः।

३६३। आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः। लवाणकं दात्रम्। धवाणको वातः। शिङ्घाणकः श्लेष्मा। पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः, 'शिङ्घाणं नासिकामले'। 'धाणको दीनारभागः'।

३६४। उल्मुकदर्विहोमिनः। 'उष दाहे' षस्य लः, मुक्प्रत्ययश्च, उल्मुकं ज्वलदङ्गारम्। दृणातेर्विः, दर्विः। जुहोतेर्मिनिः, होमी।

३६५। ह्रियः कुग्रश्च लो वा। ह्रीकुः–ह्लीकुः लज्जावान्।

३६६। हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्। दशभ्यस्तन्-

स्यात् । 'तितुत्र–' (सू० ३१६३) इति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः' । 'पोतो बालवहित्रयोः' । धूर्तः । बाहुलकात्तुसेर्दीर्घश्च, तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ।

३६७ । नञ्याप इट् च । नापितः ।

३६८ । तनिमृङ्भ्यां किच्च । ततम् । मृतम् ।

३६९ । अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अक्तम् । घृतम् । सितम् ।

३७० । दुतनिभ्यां दीर्घश्च । दूतः । तातः ।

३७१ । जेर्मूट् चोदात्तः । जीमूतः ।

३७२ । लोष्टपलितौ । लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः, लोष्टम् । पलितम् ।

३७३ । हृश्याभ्यामितन् । हरितश्येतौ वर्णभेदौ ।

३७४ । रुहे रश्च लो वा । 'रोहितो मृगमत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् ।

३७५ । पिशेः किच्च । पिशितं मांसम् ।

३७६ । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी ।

३७७ । दिधिषाय्यः । दधातेर्द्वित्वमित्वं षुक्च, 'मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्' ।

३७८ । वृञ एण्यः । वरेण्यः ।

३७९ । स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि । 'स्तुषेय्यं पुरुवर्चसम्' ।

३८० । राजेरन्यः । राजन्यो वह्निः ।

३८१ । शॄरम्योश्च । शरण्यम् । रमण्यम् ।

३८२। अर्तेर्निच्च। अरण्यम्।

३८३। पर्जन्यः। 'पृषु सेचने' षस्य जः, 'पर्जन्यः शक्रमेघयोः'।

३८४। वदेरान्यः। 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः'।

३८५। अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्। अमत्रं भाजनम्। नक्षत्रम्। यजत्रः। वधत्रम् आयुधम्। पतत्रं तनूरुहम्।

३८६। गडेरादेश्च कः। कडत्रम्। डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम्।

३८७। वृञश्चित्। वरत्रा चर्ममयी रज्जुः।

३८८। सुविदेः कत्रः। 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्'।

३८९। कृतेर्नुम्च। कृन्तत्रं लाङ्गलम्।

३९०। भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्। दशभ्योऽतच्स्यात्। भरतः। मरतो मृत्युः। 'दर्शतः सोमसूर्ययोः'। यजतः ऋत्विक्। पर्वतः। पचतोऽग्निः। अमतो रोगः। तनतस्तृष्णापरः। नमतः प्रह्वः। हर्यतोऽश्वः।

३९१। पृषिरञ्जिभ्यां कित्। पृषतो मृगो बिन्दुश्च। रजतम्।

३९२। खलतिः। स्खलतेः सलोपः, अतच्प्रत्ययान्तस्येत्वञ्च। खलतिर्निष्केशशिराः।

३९३। शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः। सप्तभ्योऽथः स्यात्। शयथोऽजगरः शपथः। रवथः कोकिलः। गमथः पथिकः पन्थाश्च। वञ्चथो धूर्तः। वन्दीति पाठे वन्द्यते वन्दते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च। जीवथः आयुष्मान्। प्राणथो बलवान्। बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम्। 'शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः'।

३९४। भृञश्चित्। भरथो लोकपालः।

३९५। रुदिविदिभ्यां ङित्। रोदितीति रुदथः शिशुः। वेत्तीति विदथः।

३९६ । उपसर्गे वसेः । आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।

३९७ । अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् । त्रयोदशभ्योऽसच्स्यात् । अततीति अतसो वायुरात्मा च । अवतीति अवसो राजा भानुश्च । चमन्त्यस्मिश्चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्निति तमसोऽन्धकारः । नमसोऽनुकूलः **'रभसो वेगहर्षयोः'** । लभसो धनं याचकश्च । नभते नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । **'पनसः कण्टकिफलः'** । पणसः–पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ।

३९८ । वेञस्तुट् च । बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

३९९ । वहियुभ्यां णित् । वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ।

४०० । वयश्च । 'वय गतौ' वायसः काकः ।

४०१ । दिवः कित् । दिवसम् – दिवसः ।

४०२ । कृशशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः ।

४०३ । ऋषिवृषिभ्यां कित् । ऋषभः । वृषभः ।

५०४ । रुषेर्नित्लुच्च । 'रुष हिंसायाम्' अस्मादभच् नित्कित्स्यात् , लुषादेशश्च । **'लुषभो मत्तदन्तिनि'** ।

४०५ । रासिवल्लिभ्याञ्च । रासभः । वल्लभः ।

४०६ । जविशिभ्यां झच् । जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्वलम् ।

४०७ । रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि । रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । षित्त्वान्ङीष् , रोहन्ती ।

४०८ । तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।

दशभ्यो झच्स्यात्, स च षित्। तरन्तः समुद्रः। तरन्ती नौका। भवन्तः कालः। वहन्तो वायुः। वसन्तः ऋतुः। भासन्तः सूर्यः। साधन्तो भिक्षुः। गडेर्घटादित्वान्मित्त्वं ह्रस्वः, 'अयामन्त-' (सू. २३११) इति णेरयः, गण्डयन्तो जलदः। मण्डयन्तो भूषणम्। जयन्तः शक्रपुत्रः। नन्दयन्तो नन्दकः।

४०९। हन्तेर्मुट् हि च। हेमन्तः।

४१०। भन्देर्नलोपश्च। भदन्तः प्रव्रजितः।

४११। ऋच्छेररः। ऋच्छरा वेश्या। वाहुलकाज्जर्जरझर्झरादयः।

४१२। अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित्। षड्भ्योऽरश्चित्स्यात्। अररं कपाटम्। कमरः कामुकः। भ्रमरः। चमरः। देवरः। वासरः।

४१३। कुवः क्ररन्। कुररः पक्षिभेदः।

४१४। अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्। अङ्गारः। मदारो वराहः। 'मन्दारः पारिजातकः'।

४१५। गडेः कड च। कडारः।

४१६। शृङ्गारभृङ्गारौ। शृभृञ्भ्यामारन्नुम्गुग्घ्रस्वश्च। शृङ्गारो रसः, 'भृङ्गारः कनकालुका'।

४१७। कञ्जिमृजिभ्यां चित्। कञ्जिः २१५६ सौत्रः। कञ्जारो मयूरः। मार्जारः।

४१८। कमेः किदुच्चोपधायाः। चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः। कुमारः।

४१९। तुषारादयश्च। तुषारः। कासारः। सहार आम्रभेदः।

४२०। दीङो नुट् च। दीनारः सुवर्णाभरणम्।

४२१। सर्तेरपः षुक् च। सर्षपः।

४२२ । उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् । 'उषपो वह्निसूर्ययोः' । कुटपो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ।

४२३ । क्वणेः सम्प्रसारणञ्च । कुणपम् ।

४२४ । कपश्चाक्रवर्मणस्य । स्वरे भेदः ।

४२५ । विटपपिष्टपविशिपोलपाः । चत्वारोऽमी कपन्प्रत्ययान्ताः । 'विट शब्दे' विटपः । विशतेरादेः पः, प्रत्ययस्य तुट्, षत्वम् , पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् , विशिपं मन्दिरम् । वलतेः सम्प्रसारणम् । 'उलपं कोमलं तृणम्' ।

४२६ । वृतेस्तिकन् । वर्तिका ।

४२७ । कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ।

४२८ । इष्यशिभ्यां तकन् । इष्टका । अष्टका ।

४२९ । इणस्तशन्तशसुनौ । एतशो ब्राह्मणः—स एव एतशाः ।

४३० । वीपतिभ्यां तनन् । 'वी गत्यादौ' वेतनम् । पत्तनम् ।

४३१ । दृदलिभ्यां भः । दर्भः । 'दलभः स्याद्दषिचक्रयोः' ।

४३२ । अर्तिगॄभ्यां भन् । अर्भः । गर्भः ।

४३३ । इणः कित् । इभः ।

४३४ । असिसञ्जिभ्यां क्थिन् । अस्थि । सक्थि ।

४३५ । प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । प्लुक्षिर्वह्निः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः ।

४३६ । अशेर्नित् । अक्षि ।

४३७ । इषेः क्सुः । इक्षुः ।

४३८। अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ईः। 'अवीर्नारी रजस्वला'। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः।

४३९। यापोः किद् द्वे च। ययीरश्वः। 'पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः'।

४४०। लक्षेर्मुट् च। लक्ष्मीः।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः।

अथ उणादिषु चतुर्थः पादः।

४४१। वातप्रमीः। वातशब्दे उपपदे प्रपूर्वाद् माधातोरीप्रत्ययः स च कित्। वातप्रमीः। अयं स्त्रीपुंसयोः।

४४२। ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः। द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः। अर्तेः कत्निच्, यण्, 'बद्धमुष्टिः करो रत्निः सोऽरत्निः प्रसृताङ्गुलिः'। तनोतेर्यतुच्, तन्यतुर्वायू रात्रिश्च। अञ्जेरलिच्, अञ्जलिः। वनेरिष्टुच्, वनिष्टुः स्थविरान्त्रम्। अञ्जेरिष्ठच्, अञ्जिष्ठो भानुः। अर्पयतेरिसन्, अर्पिसोऽग्रमांसम्। मदेः स्यन्, मत्स्यः। अतेरिथिन्, अतिथिः। अङ्गेरुलिः, अङ्गुलिः। कौतेरसः, कवसः। अच इत्येके, कवचम्। यौतेरासः, यवासो दुरालभा। कृशेरानुक्, कृशानुः।

४४३। शः करन्। उत्तरसूत्रे किद्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्त्वम्, शर्करा।

४४४। पुषः कित्। पुष्करम्।

४४५। कलंश्च। पुष्कलम्।

४४६। गमेरिनिः। गमिष्यतीति गमी।

४४७। आङि णित्। आगामी।

४४८। भुवश्च। भावी।

४४९ । प्रे स्थः । प्रस्थायी ।

४५० । परमे कित् । परमेष्ठी ।

४५१ । मन्थः । मन्थतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः-
मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः ।

४५२ । पतस्थ च । पन्थाः, पन्थानौ ।

४५३ । खजेराकः । खजाकः पक्षी ।

४५४ । बलाकादयश्च । बलाका । शलाका । पताका ।

४५५ । पिनाकादयश्च । पातेरित्वं नुम् च । 'क्लीबपुंसोः
पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः' । 'तड आघाते' तडाकः ।

४५६ । कषिदूषिभ्यामीकन् । कषीका पक्षिजातिः । 'दूषीका
नेत्रयोर्मलम्' ।

४५७ । अनिहृषिभ्यां किच्च । अनीकम् । हृषीकम् ।

४५८ । चङ्कणः कङ्कणश्च । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्,
धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसराऽपि च'।

४५९ । शॄपॄवॄञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य । शर्शरीको हिंस्रः । पर्प-
रीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ।

४६० । फर्फरीकादयश्च । 'स्फुर स्फुरणे' अस्मादीकन् धातोः फर्फ-
रादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादित्रम् । झर्झरीकं शरीरम् ।
तिण्तिडीको वृक्षभेदः । 'चरेर्नुम् च' (ग) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्म-
रीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम् ।
पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च ।

४६१ । ईषेः किद्ध्रस्वश्च । इषीका शलाका ।

४६२। ऋजेश्च। ऋजीक उपहतः।

४६३। सर्तेर्नुम् च। सृणीका लाला।

४६४। मृडः कीकच्कङ्कणौ। मृडीको मृगः। मृडङ्कणः शिशुः।

४६५। अलीकादयश्च। कीकन्नन्ता निपात्यन्ते। 'अल भूषणादौ' अलीकं मिथ्या। विपूर्वाद् व्यलीकं विप्रियं खेदश्च। 'वलीकं पटलप्रान्ते' इत्यादि।

४६६। कॄतॄभ्यामीषन्। करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये। तरीषः तरिता।

४६७। शॄपॄभ्यां किच्च। शिरीषः। पुरीषम्।

४६८। अर्जेर्ऋज च। ऋजीषं पिष्टपचनम्।

४६९। अम्बरीषः। अयं निपात्यते। 'अबि शब्दे' 'अम्बरीषः पुमान्भ्राष्ट्रम्'। अमरस्तु 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना'।

४७०। कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्। करीरो वंशाङ्कुरः।शरीरम्। परीरं फलम्। कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च। पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च। 'शौटीरस्त्यागिवीरयोः'। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, शौटीर्यम्।

४७१। वशेः कित्। उशीरम्।

४७२। कशेर्मुट् च। कश्मीरो देशः।

४७३। कृञ उच्च। कुरीरं मैथुनम्।

४७४। घसेः किच्च। क्षीरम्।

४७५। गभीरगम्भीरौ। गमेर्भः। पक्षे नुम् च।

४७६। विषा विहा। स्यतेर्जहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः। विषा बुद्धिः। विहा स्वर्गः। अव्यये इमे।

४७७ । पच एलिमच । 'पचेलिमो वह्निरव्योः' ।

४७८ । शीङो धुक्लक्वलन्वालनः । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु-मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकाद् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो न स्त्री शेपालो जलनीलिका' ।

४७९ । सृकणिभ्यामूकोकणौ । मरूको मृगः । काणूकः काकः ।

४८० । वलेरूकः । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च ।

४८१ । उलूकादयश्च । वलेः संप्रसारणमूकश्च । 'उलूकाविन्द्र-पेचकौ' । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । 'शमेर्बुक् च' (ग) । शम्बूको जलशुक्तिः ।

४८२ । शलिमण्डिभ्यामूकण् । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ।

४८३ । नियो मिः । नेमिः ।

४८४ । अर्तेरूच्च । ऊर्मिः ।

४८५ । भुवः कित् । भूमिः ।

४८६ । अश्नोते रश्च । रश्मिः किरणो रज्जुश्च ।

४८७ । दल्मिः । 'दल विशरणे' दल्मिरिन्द्रायुधम् ।

४८८ । वीज्याज्वरिभ्यो निः । बाहुलकाण्णत्वम् । 'वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च स्त्रियामुभे' । ज्यानिः । जूर्णिः ।

४८९ । सृवृषिभ्यां कित् । सृणिरङ्कुशः । 'वृष्णिः पश्नि-यमेषयोः' ।

४९० । अङ्गेर्नलोपश्च । अग्निः ।

४९१ । वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः तूर्णिः । बाहुलकाद् म्लानिः ।

४९२। **घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि** । एते पञ्च निपात्यन्ते। घृणिः किरणः। स्पृशतेः सलोपः, पृश्निरल्पशरीरः। पृषेर्वृद्धिश्च, पार्ष्णिः पादतलम्। चरेरुपधाया उत्वम्, चूर्णिः, कपर्दकशतम्। बिभर्तेरुत्वम्, भूर्णिर्धरणी।

४९३। **वृदृभ्यां विन्**। वर्विर्घस्मरः। दर्विः।

४९४। **जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्**। जीर्विः पशुः। शीर्विर्हिंस्रः। स्तीर्विरध्वर्युः। जागृविर्नृपः।

४९५। **दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य**। **'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः'**।

४९६। **कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि** । कृविस्तन्तुवायद्रव्यम्। घृष्विर्वराहः। छास्थोर्ह्रस्वत्वं च–छविर्दीप्तिः, स्थविस्तन्तुवायः। दीव्यतेः किकीपूर्वात्, किकीदिविश्चाषः। बाहुलकाद्ध्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः, **'चाषेण किकिदीविना'**।

४९७। **पातेर्डतिः**। पतिः।

४९८। **शकेर्ऋतिन्**। शकृत्।

४९९। **अमेरतिः**। अमतिः कालः।

५००। **वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्**। वहतिः पवनः। **'वसतिर्गृहयामिन्योः'**। अरतिः क्रोधः।

५०१। **अञ्चेः को वा**। अङ्कतिरञ्चतिर्वातः।

५०२। **हन्तेरंह च**। हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च धातोः। हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम्। **'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः'**।

५०३। **रमेर्नित्**। **'रमतिः कालकामयोः'**।

५०४। **सूङः क्रिः**। सूरिः।

५०५। **अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्**। अद्रिः। शद्रिः शकरा।

भूरिः प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा ।

५०६ । **वङ्क्र्यादयश्च** । क्रिन्नन्ता निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यभेदो गृहदारु पार्श्वास्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । 'अंहिरङ्घ्रिश्च चरणः' । तदिः २१५७ सौत्रो धातुः, तन्द्रिर्मोहः । बाहुलकाद् गुणः, भेरिः ।

५०७ । **राशदिभ्यां त्रिप्** । रात्रिः । शत्रिः कुञ्जरः ।

५०८ । **अदेस्त्रिनिश्च** । चात्त्रिप् । अत्त्री, अत्त्रिणौ, अत्त्रिणः-अत्त्रिः, अत्त्री, अत्त्रयः ।

५०९ । **पतेरत्रिन्** । पतत्रिः पक्षी ।

५१० । **मृकणिभ्यामीचिः** । मरीचिः । कणीचिः पल्लवो निनादश्च ।

५११ । **श्वयतेश्चित्** । श्वयीचिर्व्याधिः ।

५१२ । **वेञो डिच्च** । वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासेऽवीचिर्नरकभेदः ।

५१३ । **ऋहनिभ्यामूषन्** । अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः ।

५१४ । **पुरः कुषन्** । 'पुर अग्रगमने', पुरुषः । 'अन्येषामपि-' (सू० ३५३९) इति दीर्घः, पूरुषः ।

५१५ । **पॄनहिकलिभ्य उषच्** । परुषम् । नहुषः । कलुषम् ।

५१६ । **पीयोरुषन्** । 'पीय' २१५८ इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद् गुणे 'पेयूषोऽभिनवं पयः' ।

५१७ । **मस्जेर्नुम्च** । मञ्जूषा ।

५१८ । **गडेश्च** । गण्डूषः । गण्डूषा ।

५१९ । **अर्तेररुः** । अररुः शत्रुः, अररू, अररवः ।

५२० । **कुटः किच्च** । कुटरुर्वस्त्रगृहम् । कित्त्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ।

५२१ । **शकादिभ्योऽटन्** । शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः संनाहः । देवटः शिल्पी । करटः । इत्यादि ।

५२२ । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं व्यामिश्रम् । कदि २१५९ कडी २१६० सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ।

५२३ । कवेर्णित्पक्षिणि कादम्बः कलहंसः ।

५२४ । कलिकर्द्योरमः । कलमः । कर्दमः ।

५२५ । कुणिपुल्योः किन्दच् । 'कुण शब्दोपकरणयोः' कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः ।

५२६ । कुपेर्वा वश्च । कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ।

५२७ । नौ षञ्जेर्घथिन् । निषङ्गथिरालिङ्गकः ।

५२८ । उदर्तेश्चित् । उदरथिः समुद्रः ।

५२९ । सर्तेर्णिच्च । सारथिः ।

५३० । खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । खर्जूरः, कर्पूरः, वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः । 'लङ्गेर्वृद्धिश्च'(ग)। लाङ्गूलम् । कुसूलः । तमेर्दुग्वृद्धिश्च'(ग) । ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च' (ग) । शार्दूलः । 'दुधोः कुक्च' (ग) दुकूलम् । कुकूलम् ।

५३१ । कुवश्चट् दीर्घश्च । कूची चित्रलेखनिका ।

५३२ । समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ।

५३३ । सिवेष्टेरू च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ।

५३४ । शमेर्वन् । शम्बो मुसलम् ।

५३५ । उल्बादयश्च । बन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' चस्य लत्वं गुणाभावश्च, उल्बो गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । बिम्बम् ।

५३६ । स्थः स्तोऽम्बजबकौ । तिष्ठतेः अम्बच् अबक एतौ स्तः स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' । स्तम्बकः पुष्पगुच्छः ।

५३७। शाशपिभ्यां ददनौ। 'शादो जम्बालशष्पयोः'। शब्दः।

५३८। अब्दादयश्च। अवतीत्यब्दः। 'कौतेर्नुम्'(ग)। कुन्दः।

५३९। वलिमलितनिभ्यः कयन्। वलयम्। मलयः। तनयः।

५४०। वृहोः षुग्दुकौ च। वृषय आश्रयः। हृदयम्।

५४१। मिपीभ्यां रुः। मेरुः। पेरुः सूर्यः। बाहुलकात्पिबतेरपि। 'संवत्सरवपुः पातु पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः'।

५४२। जत्र्वादयश्च। जत्रु, जत्रुणी। अश्रु, अश्रुणी।

५४३। रुशातिभ्यां क्रुन्। रुरुर्मृगभेदः। शातयतीति शत्रुः। प्रज्ञादौ पाठाद् ह्रस्वत्वम्।

५४४। जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्वन्निक्न्शक्त्यढडटाटचः। जनित्वौ मातापितरौ। दात्वो दाता। च्यौत्नो गन्ताऽण्डजः क्षीणपुण्यश्च। सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च। वृश आर्द्रकं मूलकं च। मत्स्यः। षण्ढः। डित्त्वाट्टिलोपः, नमतीति नटः शैलूषः। बिभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च।

५४५। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। पेत्वममृतम्। भृशम्।

५४६। कुसेरुम्भोमेदेताः। कुसुम्भम्-कुसुमम्-कुसीदम्-कुसितो जनपदः।

५४७। सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः। सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः सानसिर्हिरण्यम्। वृञो नुक्च, वर्णसिर्जलम्। पॄ पर्णसिर्जलगृहम्। 'तड आघाते' तण्डुलाः। 'अकि लक्षणे' उशच्, अङ्कुशः। चपेरालः, 'चषालो यूपकटकः'। इल्वलो दैत्यभेदः। पल्वलम्। ञिधृषा, ऋकारस्येकारः, धिष्ण्यम्। शलेर्यः शल्यम्। 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना'।

५४८। **मूशक्यम्बिभ्यः क्लः**। मूलम्। शक्लः प्रियंवदे। अम्लो रसः। बाहुलकादमेः, अम्लः।

५४९। **माछाससिभ्यो यः**। माया। छाया। सस्यम्। बाहुलकात्सुनोतेः, 'सव्यं दक्षिणवामयोः'।

५५०। **जनेर्यक्**। 'ये विभाषा' (सू० २३१९) जन्यं युद्धम्। जाया भार्या।

५५१। **अघ्न्यादयश्च**। यगन्ता निपात्यन्ते। हन्तेर्यक् अडागम उपधालोपश्च, अघ्न्या माहेयी। अघ्न्यः प्रजापतिः। 'कनि दीप्तौ' कन्या। बवयोरैक्यम्, वन्ध्या।

५५२। **स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्**। स्नावा रसिकः। मद्वा शिवः। पद्वा पन्थाः। 'अर्वा तुरङ्गगर्ह्ययोः'। पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च। शक्वा हस्ती। ङीब्रौ, शक्वरी अङ्गुलिः।

५५३। **शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्**। शीवा अजगरः। क्रुश्वा शृगालः। रुह्वा वृक्षः। जित्वा जेता। क्षित्वा वायुः। सृत्वा प्रजापतिः। धृत्वा विष्णुः।

५५४। **ध्याप्योः सम्प्रसारणं च**। धीवा कर्मकरः। पीवा स्थूलः।

५५५। **अदेर्ध च**। अध्वा।

५५६। **प्रे ईरशदोस्तुट् च**। प्रेत्वा प्रशत्त्वा च सागरः। प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी।

५५७। **सर्वधातुभ्य इन्**। पचिरग्निः। तुडिः। तुण्डिः। वलिः। वटिः। यजिः। देवयजिः। काशत इति काशिः। यतिः। मल्लिः। मल्ली। केलिः। 'मसी परिणामे' मसिः। बाहुलकाद् गुणः, कोटिः। हेलिः। बोधिः। नन्दिः। कलिः।

५५८ । हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च । 'हरिर्विष्णावहावि न्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः' ॥ पेषिर्वज्रम् । रोहिर्व्रती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ।

५५९ । इगुपधात्कित् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्वत्वे लिबिः । 'तूल निष्कर्षे' तूलिः । तूली कूर्चिका ।

५६० । अमेः सम्प्रसारणं च । भृमिर्वातः । बाहुलकाद् भ्रमिः ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । सम्प्रसारणानुवृत्तेः 'कृमिः' अपि । तिमिर्मत्स्यभेदः । 'शितिर्मेचकशुक्लयोः' । स्तिम्भिः समुद्रः ।

५६२ । मनेरुच्च । मुनिः ।

५६३ । वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये । वर्णिः २१६१ सौत्रः । अस्य बलिरादेशः । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम्' । हिरण्ये तु वर्णिः सवर्णम् ।

५६४ । वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् । वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः, राजी । व्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । 'निघातिर्लोहघातिनी' । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ।

५६५ । नहो भश्च । 'नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि' । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित ।

५६६ । कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । कार्षिः ।

५६७ । शृः शकुनौ । शारिः शारिका ।

५६८ । कृञ उदीचां कारुषु । कारिः शिल्पी ।

५६९। जनिघसिभ्यामिण्। जनिर्जननम्। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च।

५७०। अज्यतिभ्यां च। आजिः संग्रामः। आतिः पक्षी।

५७१। पादे च। पदाजिः। पदातिः।

५७२। अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च। अशेरुट्, राशिः पुञ्जः। पणायतेरायलुक्, पाणिः करः।

५७३। वातेर्डिच्च। विः पक्षी। स्त्रियां 'वी' इत्यपि।

५७४। प्रे हरतेः कूपे। प्रहिः कूपः।

५७५। नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः। व्येञ इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः। नीविः, नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च।

५७६। समाने ख्यः स चोदात्तः। समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मादिण् स्यात् स च डित् यलोपश्च, समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च। समानं ख्यायते जनैरिति सखा।

५७७। आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च। इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च। 'स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः'। 'सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः'

५७८। अच इः। रविः। पविः। तरिः। कविः। अरिः। अलिः।

५७९। खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थचलिभ्यश्च। खनिः। कषिर्हिंस्रः। अजिः। असिः, वसिर्वस्त्रम्। वनिरग्निः। सनिर्भक्तिर्दानं च। ध्वनिः। ग्रन्थिः। चलिः पशुः।

५८०। वृतेश्छन्दसि। वर्तिः।

५८१। भुजेः किच्च। भुजिः।

५८२। कृगृशॄपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च। इः कित्स्यात्। किरिर्वराहः। 'गिरिर्गौरवशिरोगयोः'। गिरिणा काणः गिरिकाणः। शिरिः शलभो हन्ता च। पुरिर्नगरं राजा नदी च। कुटिः शाला शरीरं च।

भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ।

५८३ । **कुडिकम्प्योर्नलोपश्च** । 'कुडि दाहे' कुडिर्देहः । कपिः ।

५८४ । **सर्वधातुभ्यो मनिन्** । क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्—' (सू. २९८५) इति ह्रस्वः, छद्म । सुत्रामा ।

५८५ । **बृंहेर्नोऽच्च** । नकारस्याकारः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' ।

५८६ । **अशिशकिभ्यां छन्दसि** । । अश्मा शक्मा ।

५८७ । **हृभृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्** । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

५८८ । **जनिमृङ्भ्यामिमनिन्** । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । **वेञः सर्वत्र** । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः, अर्धर्चादिः । 'सामनी वेमनी' इति वृत्तिः ।

५९० । **नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन्** । सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः- सीमा, सीमानौ, सीमानः । पक्षे डाप् सीमे सीमाः । व्येञोऽन्त्यस्योत्वं गुणः व्योम । रौतेः, रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

५९१ । **मिथुने मनिः** । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

५९२ । **सातिभ्यां मनिन्मनिणौ** । स्यतीति साम, सामनी । आत्मा ।

५९३ । **हनिमशिभ्यां सिकन्** । 'हंसिका हंसयोषिति' । मक्षिका ।

५९४। कोररन् कवरः।

५९५। गिर उडच्। गरुडः।

५९६। इन्देः कमिर्नलोपश्च। इदम्।

५९७। कायतेर्डिमिः। किम्।

५९८। सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। वस्त्रम्। अस्त्रम्। शस्त्रम्। 'हस्मन्' (सू. २९८५) इति हस्वत्वम्, छादनाच्छत्रम्।

५९९। असिजिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च। आष्ट्रः। गान्त्रं शकटम्। नान्त्रं स्तोत्रम्। हान्त्रं मरणम्। वैष्ट्रं पिष्टपम्। आष्ट्रमाकाशम्।

६००। दिवेर्द्युच्च। द्यौत्रं ज्योतिः।

६०१। उषिखनिभ्यां कित्। उष्ट्रः। खात्रं खनित्रं जलाधारश्च।

६०२। सिविमुच्योष्टेरू च। सूत्रम्। मूत्रम्।

६०३। अमिचिमिदिशसिभ्यः क्त्रः। आत्रम्। चित्रम्। मित्रम्। शस्त्रम्।

६०४। पुवो ह्रस्वश्च। पुत्रः।

६०५। स्त्यायतेड्ट्। स्त्री।

६०६। गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः। 'गोत्रं स्यान्नामवंशयोः'। गोत्रा पृथिवी। धर्त्रं गृहम्। वेत्रम्। पक्त्रम्। वक्त्रम्। यन्त्रम्। सत्रम्। क्षत्रम्।

६०७। हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्। होत्रम्। यात्रा। मात्रा। श्रोत्रम्। भस्त्रा।

६०८। गमेरा च। गात्रम्।

६०९। दादिभ्यश्छन्दसि। दात्रम्। पात्रम्।

६१० । भूवादिगृभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम्

६११ । चरेर्वृत्ते । चारित्रम् ।

६१२ । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रैङ्, एवमादिभ्य उत्रः, त्रोत्रं प्रहरणम् । वृञ्, वरुत्रं प्रावरणम् ।

६१३ । अमेर्द्विषति चित् । अमित्रः शत्रुः ।

६१४ । आः समिण्निकषिभ्याम् । संपूर्वादिणो निपूर्वात्कषेश्च आ स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

६१५ । चितेः कणः कश्च । बाहुलकाद् गुणः । 'चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्' ।

६१६ । सूचेः स्मन् । सूक्ष्मम् ।

६१७ । पातेर्डुम्सुन् । पुमान् ।

६१८ । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । वसेस्तिः । 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्दशासूत्रे' । बाहुलकात् शासः, शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमत्स्यतीति अगस्तिः शकन्ध्वादिः ।

६२० । सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६२१ । वौ तसेः । वितस्तिः ।

६२२ । पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः, 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' (वा ७५०) इतीट् ।

६२३ । दृगातेर्ह्रस्वश्च । दृतिः ।

६२४ । कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । 'कृपीटं कुक्षिवारिणोः' ।

६२५। रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्। रुचितम् इष्टम्। उचितम्। कुचितं परिमितम्। कुटितं कुटिलम्।

६२६। कुटिकुषिभ्यां क्मलन्। कुड्मलम्। कुष्मलम्।

६२७। कुषेर्लश्च। कुल्मलं पापम्।

६२८। सर्वधातुभ्योऽसुन्। चेतः। सरः। पयः। सदः।

६२९। रपेरत एच्च। रेपोऽवद्यम्।

६३०। अशेर्देवने युट् च। देवने स्तुतौ। यशः।

६३१। उब्जेर्बले बलोपश्च। ओजः।

६३२। श्वेः संप्रसारणं च। शवः। शवसी। बलपर्यायोऽयम्।

६३३। श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च। श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च। शिरः, शिरसी।

६३४। अर्तेरुच्च। उरः।

६३५। व्याधौ शुट् च। अर्शो गुदव्याधिः।

६३६। उदके नुट् च। अर्तेरसुन्स्यात्तस्य नुट्। अर्णः, अर्णसी।

६३७। इण आगसि। एनः।

६३८। रिचेर्धने घिच्च। चात्प्रत्ययस्य नुट्। घित्वात्कुत्वम्, रेक्णः सुवर्णम्।

६३९। चायतेरन्ने ह्रस्वश्च। चनो भक्तम्।

६४०। वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च। वर्पो रूपम्। शेपो गुह्यम्।

६४१। स्रुरीभ्यां तुट् च। स्रोतः। रेतः।

६४२। पातेर्बले जुट् च। पाजः, पाजसी।

६४३। उदके थुट् च। पाथः।

६४४। अन्ने च। पाथो भक्तम्।

६४५ । अदेर्नुम्धौ च । अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च । अन्धोऽन्नम् ।

६४६ । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्धः, स्कन्धसी ।

६४७ । आपः कर्माख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अप्नः–अपः । बाहुलकात् आपः । आपसी ।

६४८ । रूपे जुट् च । अब्जो रूपम् ।

६४९ । उदके नुम्भौ च । अम्भः ।

६५० । नहेर्दिवि भश्च । नभः ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च । 'आगः पापापराधयोः' ।

६५२ । अमेर्हुक्च । अंहः ।

६५३ । रमेश्च । रंहः ।

६५४ । देशे ह च । रमन्तेऽस्मिन्रहः ।

६५५ । अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽसुकन्कवर्गश्चा-न्तादेशः । 'अङ्कश्चिह्नशरीरयोः' । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

६५६ । भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः ।

६५७ । वसेर्णित् । वासो वस्त्रम् ।

६५८ । चन्देरादेश्च छः । छन्दः ।

६५९ । पचिवचिभ्यां सुट् च । 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ' । वक्षो हृदयम् ।

६६० । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । वक्षा अनड्वान् । हासा-श्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक—' (सू २७६१)

इति युक्। 'शोणा धृष्णू नृवाहसा'। 'श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः'। 'विश्वो विहायाः'। 'वाजम्भरो विहायाः'। 'देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः'। 'अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसम्'। 'धर्णसं भूरिधायसम्' इत्यादि।

६६१। **हृण आसिः।** अयाः वह्निः, स्वरादिपाठादव्ययत्वम्।

६६२। **मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्।** उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं, तत्रासुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः। यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुन्प्रत्यये उक्तं, तदत्रापि भवतीत्यर्थः। अशे र्देवने युट् चेत्यादि। सुयशाः।

६६३। **नञि हन एह च।** अनेहाः, अनेहसौ।

६६४। **विधाञो वेध च।** विदधातीति वेधाः।

६६५। **नुवो धुट् च।** नोधाः ऋषिः।

६६६। **गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च।** असिः स्यात्। सुतपाः। जातवेदाः। 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७०) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम्।

६६७। **चन्द्रे मो डित्।** चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च डित्। चन्द्रमाः।

६६८। **वयसि धाञः।** वयोधास्तरुणः।

६६९। **पयसि च।** पयोधाः समुद्रो मेघश्च।

६७०। **पुरसि च।** पुरोधाः।

६७१। **पुरूरवाः।** पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते

६७२। **चक्षेर्बहुलं शिच्च।** नृचक्षाः।

६७३। **उषः कित्।** उषः।

६७४। **दमेरुनसिः।** 'सप्तार्चिर्दमुनाः'।

६७५। अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च। अङ्गिराः।

६७६। सर्तेरप्पूर्वादसिः। अप्सराः। प्रायेणायं भूम्नि, अप्सरसः।

६७७। विदिभुजिभ्यां विश्वे। विश्ववेदाः। विश्वभोजाः।

६७८। वशेः कनसिः। सम्प्रसारणम्। उशनाः।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः।

अथ उणादिषु पञ्चमः पादः।

६७९। अदि भुवो डुतच्। अद्भुतम्।

६८०। गुधेरूमः। गोधूमः।

६८१। मसेरूरन्। मसूरः। प्रथमे पादे (उ. सू. ४२) 'असेरुरन्' 'मसेश्च' (उ. सू. ४३) इत्यत्र व्याख्यातः।

६८२। स्थः किच्च। स्थूरो मनुष्यः।

६८३। पातेरतिः। पातिः स्वामी। संपातिः पक्षिराजः।

६८४। वातेर्नित्। 'वातिरादित्यसोमयोः'।

६८५। अर्तेश्च। अरतिरुद्वेगः।

६८६। तृहेः क्नो हलोपश्च। तृणम्।

६८७। वृन्लुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च। व्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः।

६८८। दंसेष्टटनौ न आ च। 'दासः सेवकशूद्रयोः'।

६८९। दंशेश्च। दाशो धीवरः।

६९०। उदि चेर्डैसिः। स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। उच्चैः।

६९१। नौ दीर्घश्च। नीचैः।

६९२। सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः। रमेः सुपूर्वाद्भ्मे

वाच्ये क्तः स्यात्। कित्त्वादनुनासिकलोपः। सूरत उपशान्तो दयालुश्च।

६९३। पूञो यण्णुग्घ्रस्वश्च। यत्प्रत्ययः। पुण्यम्।

६९४। स्रंसेः शि कुट् किच्च। स्रंसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्, तस्य कुडागमश्च। शिक्यम्।

६९५। अर्तेः क्युरुच्च। उरणो मेषः।

६९६। हिंसेरीरन्नीरचौ। 'हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः'।

६९७। उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च। उदरम्।

६९८। डित्खनेर्मुट् स चोदात्तः। अजल् च डित् स्याद्धातोर्मुट्, स चोदात्तः। मुखम्।

६९९। अमेः सन्। अंसः।

७००। मुहेः खो मूर् च। मूर्खः।

७०१। नहेर्हलोपश्च। नखः।

७०२। शीङो ह्रस्वश्च। शिखा।

७०३। माङ ऊखो मय् च। मयूखः।

७०४। कलिगलिभ्यां फगस्योच्च। कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च। गुल्फः पादग्रन्थिः।

७०५। स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च। श्वण्शुनौ प्रत्ययौ 'पृ' इत्यादेशः। पार्श्वम्। 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः'। पर्शुरायुधम्।

७०६। श्मनि श्रयतेर्डुन्। श्मन्छब्दो मुखवाची। मुखमाश्रयत इति श्मश्रु।

७०७। अश्रूवादयश्च। अश्रु नयनजलम्।

७०८। जनेष्टन्लोपश्च। जटा।

७०९। अचन्तस्य जङ्घ च। तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादच्च। जङ्घा।

'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । जघनम् ।

७११ । क्लिशेरन्लो लोपश्च । लकारस्य लोपः । केशः ।

७१२ । फलेरितजादेश्च पः । पलितम् ।

७१३ । कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः, करका । कटकः । नरकम् , नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः सरकं गगनम् । कोरकः, कोरकं च ।

७१४ । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचको वंशभेदः ।

७१५ । पचिमच्योरिच्चोपधायाः । पेचकः । मेचकः ।

७१६ । जनेररष्ठ च । जठरम् ।

७१७ । वचिमनिभ्यां चिच्च । वठरो मूर्खः । 'मठरो मुनि-शौण्डयोः' । विदादित्वाद् माठरः । गर्गादित्वात् माठर्यः ।

७१८ । ऊर्जिदृगातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । 'ऊदरः शूररक्षसोः' ।

७१९ । कुदरादयश्च । कुदरः कुसूलः, मृदरं विलसत्, सृदरः सर्पः ।

७२० । हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे । घातनो मारकः ।

७२१ । क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च । क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मशकः ।

७२२ । हर्यतेः कन्यन्हिरच् । कन्यन्प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

७२३ । कृञः पासः । कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च । जतुर्हस्ती योनिश्च ।

७२५ । ऊर्णोतेर्डः । ऊर्णा ।

७२६ । वृधातेर्यन्नुट् च । धान्यम् ।

७२७ । जीर्यतेः क्रिन्रश्च वः । 'जिव्रिः स्यात्कलपक्षिणोः' ।

बाहुलकात् 'हलि च' (सू. ३५४) इति दीर्घो न ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः । मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्त्यस्य । ममापतालो विषये ।

७२९ । ऋजेः कीकन् । ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेर्हड्उः सन्वच्च । 'तितउः पुंसि क्लीबे च' ।

७३१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि । 'ऋधु वृद्धौ' अतो वुन्, भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुकुन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ।

७३२ । अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते । वदेर्नञि यत्, अवद्यम् । अवतेरमः, वस्य पक्षे धः, अवमः-अधमः । अर्तेर्वन्, अर्वा । रिफतेस्तौदादिकात् अः, रेफः ।

७३३ । लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्स्तो धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ।

७३४ । क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च । क्लिशेः कन्स्यादुपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ।

७३५ । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च । चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ।

७३६ । चतेरुरन् । चत्वारः ।

७३७ । प्राततेररन् । प्रातः ।

७३८ । अमेस्तुट् च । अन्तर्मध्यम् ।

७३९ । दहेर्गो लोपो दश्च नः । गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

७४०। सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च। सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम्च स्यात्। सिंहः।

७४१। व्याङि घ्रातेश्च जातौ। कप्रत्ययः स्यात्। व्याघ्रः।

७४२। हन्तेरच्घुर च। घोरम्।

७४३। क्षमेरुपधालोपश्च। चादच्। क्ष्मा।

७४४। तरतेर्ड्रिः। त्रयः, त्रीन्।

७४५। ग्रहेरनिः। ग्रहणिः। ङीष्, ग्रहणी व्याधिभेदः।

७४६। प्रथेरमच्। प्रथमः।

७४७। चरेश्च। चरमः।

७४८। मङ्गेरलच्। मङ्गलम्।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः।

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम्।

३१६९। उणादयो बहुलम्। ३।३।१। एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः। केचिदविहिता अप्यूह्याः।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ (भा० इ०)

३१७०। भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२।

३१७१। भविष्यति गम्यादयः ३।३।३।

३१७२। दाशगोघ्नौ संप्रदाने ३।३।७३। एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते। दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः।

३१७३। भीमादयोऽपादाने ३।४।७४। भीमः। भीष्मः। प्रस्कन्दनः। प्रस्कन्दनः। प्ररक्षः। मूर्खः। खलतिः।

३१७४ । **ताभ्यामन्यत्रोणादयः** ३।४।७५। संप्रदानापादानपरामर्शार्थं 'ताभ्याम्' इति। ततोऽसौ भवति तन्तुः। वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ।

३१७५ । **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्** ३।३।१०।

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मान्तत्वादव्ययत्वम्। कृष्णं द्रष्टुं याति, कृष्णं दर्शको याति। अत्र वाऽसरूपेण तृजादयो न, पुनर्ण्वुलुक्तेः।

३१७६ । **समानकर्तृकेषु तुमुन्** ३ ३ १६८। अक्रियार्थोपपदार्थमेतत्। इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। इच्छति भोक्तुम्। वष्टि वाञ्छति वा।

३१७७ । **शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्** ३।४।६५। एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्स्यात्। शक्नोति भोक्तुम् 'धृष्णोति'इत्यादौ। अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते, अनन्तरत्वात्। अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम्।

३१७८ । **पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु** ३।४।६६। पर्याप्तिः पूर्णता, तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्स्यात्। पर्याप्तो भोक्तुं, प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि। 'पर्याप्तिवचनेषु' किम् ? अलं भुक्त्वा। 'अलमर्थेषु'किम् ? पर्याप्तं भुङ्क्ते। प्रभूततेह गम्यते, न तु भोक्तुः सामर्थ्यम्।

३१७९ । **कालसमयवेलासु तुमुन्** ३।३।१६७। पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम्। कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्स्यात्। कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम्। प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते। तेनेह न-'भूतानि कालः पचतीति वार्ता'।

३१८० । **भाववचनाश्च** ३।३।११। 'भावे' इत्यधिकृत्य वक्ष्य-

माणा घञादयः क्रियार्थायां भविष्यति स्युः। यागाय याति। 'तुमर्थात्' (सू ५८३) इति चतुर्थी।

३१८१। अण्कर्मणि च ३।३।१२। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण्स्यात्। ण्वुलोऽपवादः। काण्डलावो व्रजति। परत्वादयं कादीन्बाधते, कम्बलदायो व्रजति।

३१८२। पदरुजविशस्पृशो घञ् ३।३।१६। 'भविष्यति' इति निवृत्तम्। पद्यतेऽसौ पादः। रुजतीति रोगः। विशतीति वेशः। स्पृशतीति स्पशः।

३१८३। सृ स्थिरे ३।३।१७। 'सृ' इति लुप्तविभक्तिकम्। सर्तेः स्थिरे कर्तरि घञ्स्यात्। सरति कालान्तरमिति सारः। ॐ७३३व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्ॐ। अतीसारो व्याधिः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः। रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः। विसारो मत्स्यः। 'सारो बले दृढांशे च'।

३१८४। भावे ३।३।१८। सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ्स्यात्। पाकः, पाकौ।

३१८५। स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ६।१।४७। अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि। स्फारः। स्फालः। 'उपसर्गस्य घञि–' (सू० १०४६) इति दीर्घः, परीहारः। 'इकः काशे' (सू० १०४७) काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात्। नीकाशः। अनूकाशः। 'इकः' किम्? प्रकाशः। 'नोदात्तोपदेश–' (सू० २७६३) इति न वृद्धिः, शमः। आचमादेस्तु–आचामः, कामः, वामः। 'विश्रामः' इति त्वपाणिनीयम्।

३१८६। स्यदो जवे ६।४।२८। स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च निपात्यते। स्यदो वेगः। अन्यत्र स्यन्दः।

३१८७। अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ६।४।२९। अवोदः अव-क्लेदनम्। एध इन्धनम्। ओद्म उन्दनम्। श्रन्थेर्नलोपो वृद्ध्यभावश्च।

३१८८। अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ३।३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ्स्यात्।

३१८९। घञि च भावकरणयोः ६।४।२७। रञ्जेर्नलोपः स्यात्। रागः। अनयोः किम्? रज्यत्यस्मिन्रङ्गः। प्रास्यत इति प्रासः। 'संज्ञायाम्' इति प्रायिकम्। को भवता लाभो लब्धः। इत उत्तरं 'भावे' (सू० ३१८४) 'अकर्तरि च कारके' (सू० ३१८६) इति द्वयमपि 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू० २८४१) इति यावदनुवर्तते।

३१९०। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ३।३।२०। घञ्। अजपोर्बाधनार्थमिदम्। एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। द्वौ कारौ। ॐ७३४ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॐ। दारयन्तीति दाराः। जरयन्तीति जाराः।

३१९१। इङश्च ३।३।२१। घञ्। अचोऽपवादः। उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः। ॐ७३५ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् ॐ। उपाध्याया-उपाध्यायी। ॐ७३६ शॄवायुवर्णनिवृतेषु ॐ। 'शॄ' इत्यविभक्तिको निर्देशः। शारो वायुः। करणे घञ्, शारो वर्णः। चित्रीकरणमिह धात्वर्थः। निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम्, बाहुलकात्करणे क्तः।

'गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः'।

अकृतप्रावरण इत्यर्थः।

३१९२। उपसर्गे रुवः ३।३।२२। घञ्। संरावः। 'उपसर्गे' किम्? रवः।

३१९३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८।३।८६। अस्मात्स्तनेः सस्य मूर्धन्यः। अभिनिष्टानो वर्णः। 'शब्दसंज्ञायां' किम् ? अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

३१९४ । समि युद्रुदुवः ३।३।२३। संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संद्रावः । संदावः ।

३१९५ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३।३।२४। श्रायः। नायः। भावः। 'अनुपसर्गे' किम् ? प्रश्रयः, प्रणयः, प्रभवः । कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः। कथम् 'राज्ञो नयः' इति ? बाहुलकात् ।

३१९६ । वौ क्षुश्रुवः ३।३।२५। विक्षावः। विश्रावः। 'वौ' किम् ? क्षवः, श्रवः ।

३१९७। अवोदोर्नियः ३।३।२६। अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् । 'उन्नयः' 'उत्प्रेक्षा' इति ? बाहुलकात् ।

३१९८ । प्रे द्रुस्तुस्रुवः ३।३।२७। प्रद्रावः। प्रस्तावः। प्रस्रावः। 'प्रे' इति किम् ? द्रवः, स्तवः, स्रवः ।

३१९९। निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८। निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। 'निरभ्योः' किम् ? पवः, लवः।

३२०० । उन्न्योर्ग्रः ३।३।२९। उद्गारः। निगारः। 'उन्न्योः' किम् ? गरः ।

३२०१ । कॄ धान्ये ३।३।३०। 'कॄ' इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य। विक्षेप इत्यर्थः। 'धान्ये' किम् ? भिक्षोत्करः, पुष्पनिकरः ।

३२०२। यज्ञे समि स्तुवः ३।३।३१। समेत्य स्तुवन्ति यस्मि-

न्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । 'यज्ञे' किम् ? संस्तवः परिचयः ।

३२०३ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ३।३।३२। 'अयज्ञे' इति छेदः 'यज्ञे' इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । 'अयज्ञे' किम् ? बर्हिषः प्रस्तरो मुष्टिविशेषः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे ३।३।३३। विपूर्वात्स्तृणातेर्घञ्स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । 'प्रथने' किम् ? तृणविस्तरः । 'अशब्दे' किम् ? ग्रन्थविस्तरः ।

३२०५ । छन्दोनाम्नि च ३।३।३४। 'स्त्रः' इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

३२०६ । छन्दोनाम्नि च ८।३।९४। विपूर्वस्य स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् ।

३२०७ । उदि ग्रहः ३।३।३५। उद्ग्राहः ।

३२०८ । समि मुष्टौ ३।३।३६। मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् ? द्रव्यस्य संग्रहः ।

३२०९ । परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ३।३।३७। परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घ स्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये । परिणायेन शारान्हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । 'द्यूताभ्रेषयोः' किम् ? परिणयो विवाह । न्ययो नाशः ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः ३।३।३८। क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । 'अनुपात्यये' किम् ? कालस्य पर्ययः । अतिपात इत्यर्थः ।

३२११ । व्युपयोः शेतेः पर्याये ३।३।३९। तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये' किम् ? विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये ३।३।४०। 'हस्तादाने' इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्तादाने' किम् ? वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ? पुष्पप्रचयश्चौर्येण ।

३२१३ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ३।३।४१। एषु चिनोतेर्घञ्, आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं, तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे-काशीनिकायः । चितौ-आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे-चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे - गोमयनिकायः । 'एषु' किम् ? चयः । 'घः कः' इति वक्तव्ये 'आदेः' इत्युक्तेर्यङ्लुक्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधर्ये ३।३।४२। चेर्घञ् आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । 'अनौत्तराधर्ये' किम् ? सूकरनिचयः । सङ्घे किम् ? ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् ३।३।४३। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

३२१६ । णचः स्त्रियामञ् ५।४।१४।

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे ७।३।६। अत्र ऐज्न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् ३।३।४४।

३२१९ । अणिनुणः ५।४।१५। 'इनण्यनपत्ये' (सू० १२४७), सांराविणं वर्तते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ३।३।४५। 'अव' 'नि' एतयो-

ग्रहेर्घञ्स्यात् शापे। अवग्राहस्ते भूयात्। अभिभव इत्यर्थः। निग्राहस्ते भूयात्। बाध इत्यर्थः! 'आक्रोशे' किम्? अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य।

३२२१। प्रे लिप्सायाम् ३।३।४६। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः।

३२२२। परौ यज्ञे ३।३।४७। उत्तरः परिग्राहः। स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम्।

३२२३। नौ वृ धान्ये ३।३।४८। 'वृ' इति लुप्तपञ्चमीकम्। नीवाराः। 'धान्ये' किम्? निवरा कन्या। क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप्। प्रवरा सेना, प्रवरा सेतिवत्।

३२२४। उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ३।३।४९। उच्छ्रायः। उद्यावः उत्पावः। उद्द्रावः। कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति? बाहुलकात्।

३२२५। विभाषाऽऽङि रुप्लुवोः ३।३।५०। आरावः-आरवः। आप्लावः—आप्लवः।

३२२६। अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ३।३।५१। 'विभाषा' इति वर्तते। अवग्राहः-अवग्रहः। 'वर्षप्रतिबन्धे' किम्? अवग्रहः पदस्य।

३२२७। प्रे वणिजाम् ३।३।५२। प्रे ग्रहेर्घञ् वा वणिजां सम्बन्धी चेत्प्रत्ययार्थः। तुलासूत्रमिति यावत्। तुलाप्रग्राहेण चरति-तुलाप्रग्रहेण।

३२२८। रश्मौ च ३।३।५३। प्रग्राहः-प्रग्रहः।

३२२९। वृणोतेराच्छादने ३।३।५४। 'विभाषा प्रे' इत्येव। प्रवारः-प्रवरः।

३२३०। परौ भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५। परिभावः-परिभवः। 'अवज्ञाने' किम्? सर्वतो भवनं परिभवः।

३२३१ । एरच् ३।३।५६। चयः । जयः । ॐ७३७ भयादीना-मुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्ॐ । भयम् । वर्षम् ।

३२३२ । ऋदोरप् ३।३।५७। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३। अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । 'वृक्ष' इति किम् ? वाक्यस्य विस्तरः ।

३२३४ । ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ३।३।५८। अप्स्यात् । घञचोरप-वादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । ॐ७३८ वशिरण्योरु-पसंख्यानम्ॐ वशः । रणः । ॐ७३९ घञर्थे कविधानम्ॐ। प्रस्थः । विघ्नः । ॐ७४० द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्ॐ । चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसः ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः ३।३।५९। अप्स्यात् ।

३२३६ । घञपोश्च २।४।३८। अदेर्घस्लृ स्याद्घञ्यपि च । प्रघसः । विघसः । 'उपसर्गे' किम् ? घासः ।

३२३७ । नौ ण च ३।३।६०। नौ उपपदे अदेर्णः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१। अप्स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु–आव्याधः, उपजापः ।

३२३९ । स्वनहसोर्वा ३।३।६२। अप् । पक्षे घञ् । स्वनः — स्वानः । हसः–हासः । 'अनुपसर्गे' इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च ३।३।६३। एष्वनुपसर्गे च यमेरप्वा । संयमः–संयामः । उपयमः–उपयामः । नियमः–नियामः । वियमः–वियामः । यमः–यामः ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः ३।३।६४। अब्वा स्यात् । निगदः-निगादः । निनदः-निनादः । निपठः-निपाठः । निस्वनः-निस्वानः ।

३२४२ । क्वणो वीणायां च ३।३।६५। नाववनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरब्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम्, निक्वणः-निक्वाणः । क्वणः-क्वाणः । वीणायां तु-प्रक्वणः-प्रक्वाणः ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६। अप्स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् ? पाणः ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे ३।३।६७। धनमदः । उपसर्गे तु-उन्मादः ।

३२४५ । प्रमदसम्मदौ हर्षे ३।३।६८। 'हर्षे' किम् ? प्रमादः । सम्मादः ।

३२४६ । समुदोरजः पशुषु ३।३।६९। संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्स्यात् । 'अघञपोः' इत्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । 'पशुषु' किम् ? समाजो ब्राह्मणानाम्, उदाजः क्षत्रियाणाम् ।

३२४७ । अक्षेषु ग्लहः ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते, तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र 'ग्लहः' इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्' । 'अक्षेषु' किम् ? पादस्य ग्रहः ।

३२४८ । प्रजने सर्तेः ३।३।७१। प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् 'अवसरः' 'प्रसरः' इति ? अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' (सू० ३२९६) इति घः ।

३२४९ । ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु ३।३।७२। निहवः ।

अभिह्वः । उपह्वः । विह्वः । 'एषु' किम् ? प्रह्वायः ।

३२५० । आङि युद्धे ३।३।७४। आहूयन्तेऽस्मिन्निति आह्वः । 'युद्धे' किम् ? आह्वायः ।

३२५१ । निपानमाहावः ३।३।७४। आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमब्वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः ।

'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५। अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमप् च स्याद्भावे । हवः ।

३२५३ । हनश्च वधः ३।३।७६। अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' । चाद् घञ्, घातः ।

३२५४ । मूर्तौ घनः ३।३।७७। मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात्, घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति ? धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ।

३२५५ । अन्तर्घनो देशे ३।३।७८ । वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्घणः इति पाठान्तरम् ।

३२५६ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ३।३।७९। द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः–प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

३२५७ । उद्घनोऽत्याधानम् ३।३।८०। अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तद् उद्घनः, अधिकरणेऽप् ।

३२५८ । अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१। अङ्गं शरीरावयवः, स चेह

न सर्वः, किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु ३।३।८२। एषु हन्तेः करणेऽप्स्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेति अयोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघणः' इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्–' (सू० ८५९) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुर्वृक्षः ।

३२६० । स्तम्बे क च ३।३।८३। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः–स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

३२६१ । परौ घः ३।३।८४। परौ हन्तेरप्स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ।

३२६२ । परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२। परे रेफस्य लो वा स्याद्घशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः–परिघः । पर्यङ्कः–पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ घः' (सू० २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणम्, व्याख्यानात् ।

३२६३ । उपघ्न आश्रये ३।३।८५। उपपूर्वाद्धन्तेरप्स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ।

३२६४ । संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ३।३।८६। संहननं संघः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ।

३२६५ । निघो निमितम् ३।३।८७। समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ।

३२६६ । ड्वितः क्त्रिः ३।३।८८। अयं भाव एव, स्वभावात् । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (सू० १५७०) । नित्यग्रहणात् क्त्रिमंब्विषयः । अत-

एव क्त्र्यन्तेन न विग्रहः । डुपचष्, पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । डुवप्, उप्त्रिमम् ।

३२६७ । **ट्वितोऽथुच् ३।३।८९।** अयमपि स्वभावाद्भाव एव । टुवेपृ, वेपथुः । श्वयथुः ।

३२६८ । **यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ३।३।९०।** यज्ञः । याच्ञा । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । 'प्रश्ने चासन्न–' (सू० २७७७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । ङित्त्वं तु 'विश्नः' इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्ष्णः ।

३२६९ । **स्वपो नन् ३।३।९१।** स्वप्नः ।

३२७० । **उपसर्गे घोः किः ३।३।९२।** प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेति उपाधिः ।

३२७१ । **कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३।** कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः ।

३२७२ । **स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४।** स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्बाधते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी, स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्भावर्थे णिचि 'अच इः' (उ० सू० ५७८) इति वा समाधेयम् । **॥ ७४१ श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे॥** । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिपेश्च इष्टिः । स्तुतिः । **॥ ७४२ ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः॥** । तेन नत्वम्, कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूनिः । 'ह्लादः—' (सू० ३०७६) इति योगविभागात्क्तिनि ह्रस्वः, प्रह्लत्तिः । 'ति च' सू० ३०३७) चूर्तिः । फुल्तिः । **॥ ७४३ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः॥** । अपचितिः । **॥ ७४४ संपदादिभ्यः क्विप्॥** । संपत् । विपत् । **॥ ७४५ क्तिन्नपीष्यते॥** । संपत्तिः । विपत्तिः ।

३२७३। स्थागापापचो भावे ३।३।९५ क्तिन्स्यात्। अङोऽपवादः। प्रस्थितिः। उपस्थितिः। संगीतिः। संपीतिः। पक्तिः। कथम् 'अवस्था' संस्था इति? 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात्।

३२७४। ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ३।३।९७। अवतेः 'ज्वरत्वर—' (सू० २६५४) इत्यूठ्, ऊतिः। स्वरार्थं वचनम्। उदात्त इति हि वर्तते। यूतिः, जूतिः, अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते। स्यतेः सातिः 'द्यतिस्यतिमास्था' (सू० ३०७४) इतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते। सनोतेर्वा 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम्। हन्तेर्हिनोतेर्वा हेतिः। कीर्तिः।

३२७५। व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८। व्रज्या। इज्या।

३२७६। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ३।३।९९। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम्। ॐ७४६ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॐ। समजन्त्यस्यामिति समज्या सभा। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या आपणः। निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः। मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा। विदन्त्यनया विद्या। सुत्या अभिषवः। शय्या। भृत्या। ईयतेऽनया इत्या शिबिका।

३२७७। कृञः श च ३।३।१००। 'कृञः' इति योगविभागः। कृञः क्यप्स्यात्। कृत्या। 'श च'। चात् क्तिन्। क्रिया। कृतिः।

३२७८। इच्छा ३।३।१०१। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते। इच्छा। ॐ७४७ परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानम् ॐ। शो यक्च निपात्यते। परिचर्या पूजा। परिसर्या परिसरणम्। अत्र गुणोऽपि। 'मृग अन्वेषणे' चुरादावदन्तः, अतो लोपाभावोऽपि, शे

यकि णिलोपः, मृगया । अटतेः शे यकि टयशब्दस्य द्वित्वम् , पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च, अटाट्या । ***७४८ जागर्तेरकारो वा*** । पक्षे शः । जागरा–जागर्या ।

३२७९ । **अ प्रत्ययात्** ३।३।१०२। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाम्या ।

३२८० । **गुरोश्च हलः** ३।३।१०३। गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । 'गुरोः' किम् ? भक्तिः । 'हलः' किम् ? नीतिः । ***८४९ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्*** । नेह आप्तिः । 'तितुत्र–' (सू. ३१६१) इति नेट् , दीप्तिः । ***७५० तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्*** । निगृहीतिः । निपठितिः ।

३२८१ । **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** ३।३।१०४। षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष् , 'ऋदृशोऽङि गुणः' (सू० २४०६), जरा । त्रपूष् , त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा । **'कृपेः सम्प्रसारणं च' (ग)** । कृपा ।

३२८२ । **चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च** ३।३।१०५। अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ।

३२८३ । **आतश्चोपसर्गे** ३।३।१०६। अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः । श्रद्धा । अन्तर्धा । 'उपसर्गे घोः किः' (सू० ३२७०) इत्यनेन किः, अन्तर्धिः ।

३२८४ । **ण्यासश्रन्थो युच्** ३।३।१०७। अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । ***७५१ घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्*** । घट्टना । वन्दना । वेदना । ***७५२ इषेरनिच्छार्थस्य*** । अन्वेषणा । ***७५३ परेर्वा*** । पर्येषणा–परीष्टिः ।

३२८५। रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ।३।३।१०८। प्रच्छर्दिका। प्रवाहिका। विचर्चिका। क्वचिन्न, शिरोऽर्तिः **ॐ७५४ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः ॐ**। आसिका। शायिका। **ॐ७५५ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॐ**। पचिः-पचतिः। **ॐ७५६ वर्णात्कारः ॐ**। निर्देशे इत्येव। अकारः। ककारः। **ॐ७५७ रादिफः ॐ**। रेफः। **ॐ७५८ मत्वर्थाच्छः ॐ**। बहुलवचनादकारलोपः। मत्वर्थीयः। **ॐ७५९ इणजादिभ्यः ॐ**। आजिः। आतिः। **ॐ७६० इञ्वपादिभ्यः ॐ**। वापिः। वासिः। स्वरे भेदः। **ॐ७६१ इक्कृष्यादिभ्यः ॐ**। कृषिः। गिरिः।

३५८६। संज्ञायाम् ३।३।१०९। अत्र धातोर्ण्वुल्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका।

३२८७। विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ३।३।११०। परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इञ्स्यात्, चात् ण्वुल्। विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तमन्येऽपि। कां त्वं कारिं-कारिकां-क्रियां-कृत्यां—कृतिं वा अकार्षीः। सर्वां कारिं—कारिकां—क्रियां-कृत्यां-कृतिं-वा अकार्षम्। एवं गणिं गणिकां-गणनाम्। पाचिं-पाचिकां—पचां—पक्तिम्।

३२८८। पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ३।३।१११। पर्यायः परिपाटी क्रमः। अर्हणमर्हः योग्यता। पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुज्वा स्यात्। भवत आसिका। शायिका। अग्रगामिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। ऋणे-इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। उत्पत्तौ-इक्षुभक्षिका उदपादि।

३२८९। आक्रोशे नञ्यनिः ३।३।११२। 'विभाषा' इति निवृत्तम्। नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे। अजीवनिस्ते शठ भूयात्। अप्रयाणिः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू. २८४१)। भावे (सू. ३१८४) 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (सू. ३१८६) इति च निवृत्तम्। राज्ञा भुज्यन्ते

राजभोजनाः शालयः। 'नपुंसके भावे क्तः' (सू. ३०९०)—

३२९०। ल्युट् च ३।३।११५। हसितम्—हसनम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

३२९१। कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ३।३।११६। येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम्। पयःपानं सुखम्। 'कर्तुः' इति किम्? गुरोः स्नापनं सुखम्। नेह गुरुः कर्ता, किंतु कर्म।

३२९२। वा यौ २।४।५७। अजेर्वी वा स्याद्यौ। प्रवयणम्—प्राजनम्।

३२९३। करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७। ल्युट् स्यात्। इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः। गोदोहनी स्थाली। खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः।

३२९४। अन्तरदेशे ८।४।२४। अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात्। अन्तर्हणनम्। देशे तु अन्तर्हननो देशः। 'अत्पूर्वस्य' इत्येव, अन्तर्घ्नन्ति। 'तपरः' किम्? अन्तरघानि।

३२९५। अयनं च ८।४।२५। अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य। अन्तरयणम्। अदेशे इत्येव। अन्तरयनो देशः।

३२९६। पुंसि संज्ञायां घः ३।३।११८।

३२९७। छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ६।४।९६। द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्घे परे। दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः। प्रच्छदः। 'अद्वि—' इति किम्? समुपच्छादः। आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः।

३२९८। गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ३।३।११९। घान्ता निपात्यन्ते। 'हलश्च' (सू. ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽप-

वादः। गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः। सञ्चरन्त्यनेन सञ्चरो मार्गः। वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः। व्रजः। व्यजः तालवृन्तम्, निपातनाद्वीभावो न। आपणः पण्यस्थानम्। निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः। चात्कषः, निकषः।

३२९९। अवे तॄस्त्रोर्घञ् ३।३।१२०। अवतारः कूपादेः। अवस्तारो जवनिका।

३३००। हलश्च ३।३।१२१। हलन्ताद्घञ्स्यात्। घापवादः। रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः। अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति अपामार्गः। विमार्गः समुहनी।

३३०१। अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ३।३।१२२। अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः। नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः। ॐ७६२ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्ॐ।

३३०२। उदङ्कोऽनुदके ३।३।१२३। उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके। घृतमुदच्यत उद्ध्रियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कः चर्ममयं भाण्डम्। 'अनुदके' किम्? उदकोदञ्चनः।

३३०३। जालमानायः ३।३।१२४। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः। 'जालम्' इति किम्? आनयनः।

३३०४। खनो घ च ३।३।१२५। चाद्घञ्। आखनः आखानः। घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम्। तेन 'भगः पदम्' इत्यादि। ॐ८६३ खनेर्डडरेकेकबका वाच्याःॐ। आखः-आखरः-आखनिकः-आखनिकबकः। एते खनित्रवचनाः।

३३०५। ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ३।३।१२६। 'करणाधिकरणयोः' (सू. ३२९३) इति निवृत्तम्। एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु

खल्स्यात् । 'तयोरेव–' (सू. २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे–दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे–ईषत्करः । सुकरः । **॥७६४ निमिमीलियांखलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्॥** । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

३३०६ । उपसर्गात्खलघञोः ७।१।६७। उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । 'उपसर्गात्' किम् ? ईषल्लभः । लाभः ।

३३०७ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ७।१।६८। उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् न स्यात्खल्घञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । 'केवलाभ्याम्' किम् ? सुप्रलम्भः, अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि 'अतिसुलभम्' 'अतिदुर्लभम्' इति? यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ, तदा भविष्यति ।

३३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ३।३।१२७। कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञोः खल्स्यात् । **'यथासंख्यं नेष्यते'(भा०इ०)** । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् । **॥७६५ कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वाच्यम्॥** । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येन आढ्येन दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंकरः । दुराढ्यङ्करः । स्वाढ्यंकरः । 'च्व्यर्थयोः' किम् ? आढ्येन सुभूयते ।

३३०९ । आतो युच् ३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । **॥७६६ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः॥** । दुःशासनः । दुर्योधनः । इत्यादि ।

३३१० । षात्पदान्तात् ८।४।३५। नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'षात्' किम् ? निर्णयः । 'पदान्तात्' किम् ? पुष्णाति ।

'पदे अन्तःपदान्तः' इति सप्तमीसमासोऽयम् । तेनेह न, सुसर्पिष्केण ।

३३११ । आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ३।३।१७०। अवश्यंकारी। शतं दायी ।

३३१२ । कृत्याश्च ३।३।१७१। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इत्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ?

३३१३ । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ३।३।१७४। धातोः क्तिच्क्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र—' (सू. ३१६३) इति नेट् । भवतात् भूतिः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९। अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

३३१५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६।४।४५। सनोतेः क्तिच्यात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात्–सातिः—सतिः—सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

३३१६ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ३।४।१८। प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू. ७८४) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्धोः' (सू. ३०७७) अलं दत्त्वा । 'घुमास्था—' (सू. २४६२), पीत्वा खलु । 'अलंखल्वोः' किम् ? मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् ? अलंकारः ।

३३१७ । उदीचां माङो व्यतीहारे ३।४।१९। व्यतीहारेऽर्थे माङः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् ६।४।७०। मेङ इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते—अपमाय । उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि, याचित्वा अपमयते ।

३३१९ । **परावरयोगे च** ३।४।२०। परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः। परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः ।

३३२० । **समानकर्तृकयोः पूर्वकाले** ३।४।२१। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् , स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त'-(सू. २४२८) इत्यनुनासिकलोपः, विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन, स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

३३२१ । **जान्तनशां विभाषा** ...

३३२१ । **क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः** ६।४।३१। एतयोर्नलोपो न स्यात्क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिड् वा, स्यन्त्वा स्यन्दित्वा ।

३३२२ । **न क्त्वा सेट्** १।२।१८। सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । 'सेट्' किम् ? कृत्वा ।

३३२३ । **मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा** १।२।७। एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (सू. ३०४९) इति वेट् , क्लिशित्वा-क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उषित्वा । 'रुदविद—' (सू. २६०९) इति कित्त्वम् , रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

३३२४ । **नोपधात्थफान्ताद्वा** १।२।२३। सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा-श्रन्थित्वा । गुफित्वा-गुम्फित्वा । 'नोपधात्' किम् ? कोथित्वा, रेफित्वा ।

३३२५ । **वञ्चिलुञ्च्यृतश्च** १।२ २४। सेट् क्त्वा किद्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा । ऋतित्वा-अर्तित्वा ।

३३२६ । **तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य** १।२।२५। एभ्यः सेट् क्त्

किद्वा। तृषित्वा-तर्षित्वा । मृषित्वा-मर्षित्वा। कृषित्वा-कर्षित्वा। 'रलो व्युपधात्-' (सू. २६१७) इति वा कित्त्वम्। द्युतित्वा-द्योतित्वा। लिखित्वा-लेखित्वा। 'रलः' किम्? सेवित्वा। 'व्युपधात्' किम्? वर्तित्वा। 'हलादेः' किम्? एषित्वा। 'सेट्' किम्? भुक्त्वा। 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू. ३०४६), उषित्वा। क्षुधित्वा-क्षोधित्वा। 'अञ्चेः पूजायाम्' (सू. ३०४७) इति नित्यमिट्, अञ्चित्वा। गतौ तु 'अक्त्वा' इत्यपि। लुभित्वा-लोभित्वा। 'लुभो विमोहने' (सू. ३०४८) इतीट्। अविमोहने तु लुब्ध्वा।

३३२७। **जॄव्रश्च्योः क्त्वि ७।२।५५।** आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात्। जरीत्वा-जरित्वा। व्रश्चित्वा।

३३२८। **उदितो वा ७।२।५६।** उदितः परस्य क्त्व इड् वा। शमित्वा। 'अनुनासिकस्य क्वि-' (सू. २६६६) इति दीर्घः, शान्त्वा। द्यूत्वा-देवित्वा।

३३२९। **क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८।** क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे। क्रान्त्वा-क्रन्त्वा। 'झलि' किम्? क्रमित्वा। 'पूङश्च' (सू. ३०५०) इति वेट्, पवित्वा-पूत्वा।

३३३०। **जान्तनशां विभाषा ६।४।३२।** जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे। भक्त्वा—भङ्क्त्वा। रक्त्वा-रङ्क्त्वा। 'मस्जिनशोः-' (सू. २५१७) इति नुम्, तस्य पक्षे लोपः, नंष्ट्वा-नष्ट्वा 'रधादिभ्यश्च' (सू. २५१५) इतीट्पक्षे नशित्वा। *७६७ **झलादाविति वाच्यम्***। नेह, अजित्वा, ऊदित्त्वाद्वेट्, पक्षे अक्त्वा-अङ्क्त्वा। 'जनसन'-(सू. १५०४) इत्यात्त्वम्, खात्वा-खनित्वा। 'द्यतिस्यति' (सू. ३०७४) इतीत्वम्-दित्वा, सित्वा, स्थित्वा। 'दधातेर्हिः' (सू. ३०७६), हित्वा।

३३३१। जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३। हित्वा। हाङस्तु, हात्वा। 'अदो जग्धिः–' (सू० ३०८०), जग्ध्वा।

३३३२। समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्। ७।१।३७। अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। तुक्, प्रकृत्य। 'अनञ्' किम्? अकृत्वा। पर्युदासाश्रयणान्नेह–परमकृत्वा।

३३३३। षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६। षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्। कोऽसिचत्, इह षत्वं न। अधीत्य, प्रेत्य 'ह्रस्वस्य–' (सू० २८५८) इति तुक्।

३३३४। वा ल्यपि ६।४।३८। अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि। व्यवस्थितविभाषेयम्। मान्तानिटां वा,नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम्। आगत्य–आगम्य। प्रणत्य–प्रणम्य। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। वितत्य। 'अदो जग्धिः-' (सू० ३०८०)। 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' (प० ५५) जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणात्। तेन हित्वदत्वात्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न। विधाय। प्रदाय। प्रखन्य। प्रस्थाय। प्रक्रम्य। आपृच्छ्य। प्रदीव्य।

३३३५। न ल्यपि ६।४।६९। ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न। धेट्। प्रमाय। प्रधाय। प्रगाय। प्रपाय। प्रहाय। प्रसाय। 'मीनातिमिनोति–' (सू० २५०८) इत्यात्त्वम्, प्रमाय। निमाय। उपदाय। 'विभाषा लीयतेः' (सू० २५०९), विलाय–विलीय। णिलोपः–उत्तार्य, विचार्य।

३३३६। ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६। लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि। विगणय्य। प्रणमय्य। प्रवेभिदय्य। 'लघुपूर्वात्' किम्? संप्रधार्य।

३३३७। विभाषाऽऽपः ६।४।५७ आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि। प्रापय्य-प्राप्य।

३३३८। क्षियः ६।४।५९। क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रक्षीय।

३३३९। ल्यपि च ६।१।४१। वेञो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात्। प्रवाय।

३३४०। ज्यश्च ६।१।४२। प्रज्याय।

३३४१। व्यश्च ६।१।४३। उपव्याय।

३३४२। विभाषा परेः ६।१।४४। परेर्व्येञो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि तुकं बाधित्वा परत्वात् 'हलः' (सू० २५५९) इति दीर्घः। परिवीय-परिव्याय। कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' 'नेत्रे निमील्य हसति' इति ? व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति।

३३४३। आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ३।४।२२। पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च। द्वित्वम्, स्मारंस्मारं नमति शिवम्-स्मृत्वास्मृत्वा। पायंपायम्। भोजंभोजम्। श्रावंश्रावम्। 'चिण्णमुलोः-(सू० २७३२) इति णमुल्परे णौ वा दीर्घः, गामंगामम् गमंगमम्। 'विभाषा चिण्णमुलोः' सू० २७६५) इति नुम्वा, लम्भंलम्भम्-लाभंलाभम्। व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम्, प्रलम्भंप्रलम्भम्। 'जागोऽविचिण्णल्-' (सू० २४८०) इति गुणः, जागरंजागरम्। ण्यन्तस्याप्येवम्।

३३४४। न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३। यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षति चेत्। यदयं भुङ्क्ते ततः पठति। इह क्त्वाणमुलौ न। 'अनाकाङ्क्षे' किम् ? यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते।

३३४५। विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४। 'आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्तते। एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वा स्तः। अग्रे भोजं व्रजति–अग्रे भुक्त्वा। प्रथमं भोजम्–प्रथमं भुक्त्वा। पूर्वं भोजम्–पूर्वं भुक्त्वा। पक्षे लडादयः। अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति। आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः। अग्रे भोजंभोजं व्रजति–भुक्त्वाभुक्त्वा।

३३४६। कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ३।४।२५। कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात्। चौरकारमाक्रोशति। करोतिरुच्चारणे। चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः।

३३४७। स्वादुमि णमुल् ३।४।२६। स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुलस्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले। पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपात्यते। अस्वाद्वीं स्वाद्वीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुकारं भुङ्क्ते। सम्पन्नंकारम्। सम्पन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ वाऽसरूपेण क्त्वाऽपि, स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते।

३३४८। अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७। एषु कृञो णमुल्स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः। अन्यथाकारम्। एवंकारम्। कथंकारम्। इत्थंकारम् भुङ्क्ते। इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः। 'सिद्ध–' इति किम्? शिवोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते।

३३४९। यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ३।४।२८। कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने। यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन?

३३५०। कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ३।४।२९। कर्तर्युपपदे णमुल्स्यात्। कन्यादर्शं वरयति। सर्वाः कन्या इत्यर्थः। ब्राह्मणवेदं भोजयति। यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः।

३३५१। **यावति विन्दजीवोः** ३।४।३०। यावद्वेदं भुङ्क्ते। यावल्लभते तावदित्यर्थः। यावज्जीवमधीते।

३३५२। **चर्मोदरयोः पूरेः** ३।४।३१। 'कर्मणि' इत्येव। चर्मपूरं स्तृणाति। उदरपूरं भुङ्क्ते।

३३५३। **वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्** ३।४।३२। कर्मण्युपपदे पूरेर्णमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये गोष्पदपूरं वृष्टो देवः–गोष्पदप्रं वृष्टो देवः। 'अस्य' इति किम्? उपपदस्य मा भूत्। मूषिकाबिलप्रम्।

३३५४। **चेले क्नोपेः** ३।४।३३। चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्नोपेर्णमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे। चेलक्नोपं वृष्टो देवः। वस्त्रक्नोपम्। वसनक्नोपम्।

३३५५। **निमूलसमूलयोः कषः** ३।४।३४। 'कर्मणि' इत्येव। कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति। अत्र प्रकरणे 'पूर्वकाले' इति न सम्बध्यते। निमूलकाषं कषति, समूलकाषं कषति। निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः। एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद् भेदः। तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः।

३३५६। **शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः**। ३।४।३५। एषु कर्मसु पिषेर्णमुल्। शुष्कपेषं पिनष्टि। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः। चूर्णपेषम्। रूक्षपेषम्।

३३५७। **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः** ३।४।३६। 'कर्मणि' इत्येव। समूलघातं हन्ति। अकृतकारं करोति। जीवग्राहं गृह्णाति। जीवतीति जीवः, इगुपधलक्षणः कः, जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः।

३३५८। **करणे हनः** ३।४।३७। पादघातं हन्ति। पादेन हन्तीत्यर्थः। यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासार्थोऽयं योगः। भिन्नधातुसंबन्धे तु 'हिंसार्थानां च –' (सू० ३३६९) इति वक्ष्यते।

३३५९ । स्नेहने पिषः ३।४।३८। स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः ।

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९। हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

३३६१ । स्वे पुषः ३।४।४०। करण इत्येव । 'स्वे' इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः ३।४।४१। चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

३३६३ । संज्ञायाम् ३।४।४२। बध्नातेर्णमुल्संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

३३६४ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ३।४।४३। जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ।

३३६५ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ३।४।४४। ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठञ्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

३३६६ । उपमाने कर्मणि च ३।४।४५। चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६। यस्माण्णमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् ३।४।४७। इतःप्रभृति 'पूर्वकाले'

इति संबध्यते। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' (सू० ७८५) इति वा समासः। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते-मूलकेनोपदंशम्। दश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया। यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दस्संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात्। एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च, 'तृतीयायाम्' इति वचनसामर्थ्यात्।

३३६९। **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्** ३।४।४८। तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्धिंसार्थात् णमुल्स्यात्। दण्डोपघातङ्गाः कालयति-दण्डेनोपघातम्। दण्डताडम्। 'समानकर्मकाणाम्' इति किम्? दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति।

३३७०। **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः** ३।४।४९। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात्। पार्श्वोपपीडं शेते-पार्श्वयोरुपपीडम्, पार्श्वाभ्यामुपपीडम्। व्रजोपरोधं गाः स्थापयति-व्रजेन व्रजे उपरोधं वा। पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति-पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम्।

३३७१। **समासत्तौ** ३।४।५०। तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्संनिकर्षे गम्यमाने। केशग्राहं युध्यन्ते-केशेषु गृहीत्वा। हस्तग्राहम्-हस्तेन गृहीत्वा।

३३७२। **प्रमाणे च** ३।४।५१। 'तृतीयासप्तम्योः' इत्येव। द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति-द्व्यङ्गुलेन, द्व्यङ्गुले वोत्कर्षम्।

३३७३। **अपादाने परीप्सायाम्** ३।४।५२। परीप्सा त्वरा। शय्योत्थायं धावति।

३३७४। **द्वितीयायां च** ३।४।५३। 'परीप्सायाम्' इत्येव। यष्टिग्राहं युध्यन्ते। लोष्टग्राहम्।

३३७५ । अपगुरो णमुलि ६।१।५३। 'गुरी उद्यमने' इत्यस्यैचो वा आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते–अस्यपगोरम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४। 'द्वितीयायाम्' इत्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं कथयति–भ्रुवं विक्षेपम् । 'अध्रुवे' किम् ? शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं तद् ध्रुवम् ।

३३७७ । परिक्लिश्यमाने च ३।४।५५। सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुलस्यात् । उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ३।४।५६। 'द्वितीयायाम्' इत्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुलस्याद् व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । 'नित्यवीप्सयोः' (सू. २१४०) इति द्वित्वं तु न भवति, समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये णमुलुक्त एव, तथापि उपपदः संज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते–गेहं गेहमनुप्रवेशम्, गेहमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

३३७९ । अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ३।४।५७। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः, तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुलस्यात् । द्व्यहात्यासं गाः पाययति–द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम्–द्व्यहं तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

३३८० । नाम्न्यादिशिग्रहोः ३।४।५८। 'द्वितीयायाम्' इत्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

३३८१ । अन्यथेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ३।४।५९। अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् । उच्चैःकृत्य-उच्चैः कृत्वा-उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य-नीचैः कृत्वा-नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ।

३३८२ । तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०। तिर्यक्छब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य गतः-तिर्यक्कारम् । समाप्य गतः इत्यर्थः । 'अपवर्गे' किम् ? तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ।

३३८३ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ३।४।६१। मुखतःकृत्य गतः-मुखतः कृत्वा-मुखतःकारम् । मुखतोभूय-मुखतो भूत्वा-मुखतोभावम् ।

३३८४ । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ३।४।६२। नाधार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः। अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य-नाना कृत्वा नानाकारम् । विनाकृत्य-विना कृत्वा-विनाकारम् । नानाभूय-नाना भूत्वा-नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय-एकधा भूत्वा-एकधाभावम् । एकधाकृत्य-एकधा कृत्वा-एकधाकारम् । 'प्रत्ययग्रहणम्' किम् ? हिरुक्कृत्वा, पृथग्भूत्वा ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः ३।४।६३। तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय-तूष्णीं भूत्वा-तूष्णींभावम् ।

३३८६ । अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४। अन्वक्छब्दे उपपदे भुवः

त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते अन्वग् भूत्वा- अन्वग्भावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्ते इत्यर्थः । 'आनुलोम्ये' किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति, पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इति कृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

सिद्धान्तकौमुदी

अथ वैदिकप्रकरणम्

३३८७। छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् १।२।६१। द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्वसु नक्षत्रं–पुनर्वसू वा। लोके तु द्विवचनमेव।

३३८८। विशाखयोश्च १।२।६२। प्राग्वत्। विशाखा नक्षत्रम्–विशाखे।

३३८९। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।९। षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात्। 'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' (ऋ. सं. ३·८·९)। इह 'वा' इति योगं विभज्य 'छन्दसि' इत्यनुवर्तते तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः। 'बहुलं छन्दसि' (सू. ३४०१) इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः। 'यचि भम्' (सू. २३१)। **॥७६८ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसङ्ख्यानम्॥।** नभसा तुल्यं नभस्वत्, भत्वाद्रुत्वाभावः। **'अङ्गिरस्वदङ्गिरः' (ऋ. सं. १ २·३५)। 'मनुष्वदग्ने'।** (ऋ. सं. १।२।३५) 'जनेरुसिः' (उ सू. २७२) इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि, बाहुलकात्। **॥७६९ वृषण्वस्वश्वयोः॥।** वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः। वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः। इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते। अत एव 'पदान्तस्य' (सू. १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न। 'अल्लोपोऽनः' (सू. २३४) इत्यल्लोपो न, अनङ्गत्वात्।

३३९०। अयस्मयादीनि च्छन्दसि १।४।१०। एतानि च्छन्दसि साधूनि। भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम्। तथा च

वार्तिकम्—ॐ७७० उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम्ॐ इति । 'स सुष्टु-भास ऋकता गणेन' (ऋसं. ३-७-२६) पदत्वात्कुत्वम् , भत्वाज्जश्त्वा-भावः, जत्वविधानार्थाया: पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । 'नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु' । (ऋ.सं.८-२-२३) अत्र पदत्वाज्जश्त्वम् , भ-त्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' (सू. २२३०)—

३३९१ । छन्दसि परेऽपि १।४।८१ ।

३३९२ । व्यवहिताश्च १।४।८२ । 'हरिभ्यां याह्योक आ' । (ऋ.सं. ५-३-१७) 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' (ऋ.सं ३-३-९) ।

३३९३ । इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६। आभ्यां परो लिट् कित् स्यात् । 'समीधे दस्युहन्तमम्' (ऋ सं. ४-५-२३) 'पुत्र ईधे अथर्वणः' (ऋ.सं.४-५-२३) बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । 'इन्धेश्छन्दोविषय-त्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यम्' इति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

३३९४ । तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३। जुहोतेः कर्मणि-तृतीया स्याद् द्वितीया च । 'यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति' । अग्निहोत्र-शब्दोऽत्र हविषि वर्तते, यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत' इत्या-दिप्रयोगदर्शनात् , 'अग्नते हूयते' इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हवि-र्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा पक्षिपतीत्यर्थः ।

३३९५ । द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यपवादः । 'गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः' ।

३३९६ । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि २।३।६२। षष्ठी स्यात् ।

'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे' 'गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्' । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । ॐ७७१ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॐ। 'या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः' ।

३३९७ । यजेश्च करणे २।३।६३। इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ।

३३९८ । बहुलं छन्दसि २।४।३९। अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् , लुङि 'मन्त्रे घस—' (सू. ३४०२) इति च्लेर्लुक् । अडभावः । 'सग्धिश्च मे' ।

३३९९ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि २।४।२८। द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू. ३४२३)—

३४०० । बहुलं छन्दसि २।४।७३ । 'वृत्रं हनति वृत्रहा' 'अहिः शयत उपपृक्' । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचिल्लुक् 'त्राध्वं नो देवाः' । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (सू. २४८९) ।

३४०१ । बहुलं छन्दसि २।४।७६। 'दाति प्रियाणि चिद्वसु' (ऋ. सं.) । अन्यत्रापि, 'पूर्णां विवष्टि' ।

३४०२ । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः २।४।८०। एभ्यो लेर्लुक्स्यान्मन्त्रे । 'अक्षन्नमी मदन्तहि' घस्लादेशस्य 'गमहन—' (सू. २३६३) इत्युपधालोपे 'शासिवसि—' (सू, २४१०) इति षः । 'माह्वर्मित्रस्य' ?। 'धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य'। 'नशेर्वा' (सू. ४३२) इति कुत्वम् । 'सुरुचो वेन आवः'। 'मा न आधक्' । आदित्याकारान्तग्रहणम् । 'आप्रा द्यावापृथिवी' । 'परावर्ग्भारभृद्यथा' । 'अक्रन्नुषासः' । 'त्वे रयिं जागृवांसो अनुग्मन्' । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मण-

स्याप्युपलक्षणम् । 'अशत वा अस्य दन्ताः' । विभाषानुवृत्तेर्नेह—'न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः' ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

३४०३ । **अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ३।१।४२।** आद्येषु चतुर्षु लुङि 'आम्' 'अकः' इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् , द्विर्वचनं, कुत्वं च । रमयामकः, अरीरमत् । पावयांक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् , अवेदिषुः ।

३४०४ । **गुपेश्छन्दसि ३।१।५०।** च्लेश्चङ् वा । 'गृहानजूगुपतं युवम्' । अगौप्तमित्यर्थः ।

३४०५ । **नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ३।१।५१।** च्लेश्चङ् न । 'मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः' । 'मा त्वाग्निर्ध्वनयीत्' ।

३४०६ । **कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९।** च्लेरङ् वा । 'इदं तेभ्योऽकरं नमः' । अमरत् । अदरत् । 'यत्सानोः सानुमारुहत्' ।

३४०७ । **छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ३।१।१२३।** कृन्ततेः निस्पूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्वं च । 'निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः' । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा क्यप्दीर्घश्च, 'स्पर्धन्ते वा उ देवहूये' । 'प्र' 'उत्' आभ्यां नयतेः क्यप्—प्रणीयः, उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् , उच्छिष्यः । 'मृङ्' 'स्तृञ्' 'ध्वृ' एभ्यो यत्—मर्यः, स्तर्या

स्त्रियामेवायम् ; ध्वर्यः । खनेर्यत्ण्यतौ, खन्यः-खान्यः । यजेर्यः, 'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै'। आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप्, 'आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति' । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च, प्रतिषीव्यः । ब्रह्मणि वदेर्ण्यत् ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वदेः सुपि क्यप् च' (सू. २८५४) इति क्यब्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत्-भाव्यः, स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशश्च पृडे उत्तरपदे, उपचाय्यपृडम् । ॐ७७२ । हिरण्य इति वक्तव्यम् ॐ । उपचेयपृडमन्यत् । 'मृड सुखने' 'पृड च' इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ।

३४०८ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३।२।२७। एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । 'ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम्' । 'उत नो गोषणिं धियम्' ।'ये पथां पथिरक्षयः' । 'चतुरक्षौ पथिरक्षी' । 'हविर्मथीनामभि' ।

३४०९ । छन्दसि सहः ३।२।६३। ण्विः स्यात् । पृतनाषाट् ।

३४१० । वहश्च ३।२।६४। प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

३४११ । कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ३।२।६५। एषु वहेर्ञ्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ।

३४१२ । हव्येऽनन्तः पादम् ३।२।६६। अग्निर्नो हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' (सू. ३४१०) इति ण्विरेव । 'हव्यवाळग्निरजरः पिता नः' ।

३४१३ । जनसनखनक्रमगमो विट् ३।२।६७। 'विड्वनोः-' (सू. २९८२) इत्यात्वम् । अब्जाः । गोजाः । 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' 'सनोतेरनः' (सू. ३६४३) इति षत्वम् । 'इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत्' । 'आदधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः' । अग्रेगाः ।

३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ३।२।७१। **ॐ७७३ श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम्ॐ** । यत्र पदत्वं भावि, तत्र ण्विनोऽपवादो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः, श्वेतवाहौ, श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः, उक्थशासौ, उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ।

३४१५ । अवे यजः ३।२।७२। अवयाः, अवयाजौ, अवयाजः ।

३४१६ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ८।२।६७। एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ।

३४१७ । विजुपे छन्दसि ३।२।७३। उपे उपपदे यजेर्विच । उपयट् ।

३४१८ । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ३।२।७४। सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृतपावा । विच्, कीलालपाः । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् (सू. २९९८)—

३४१९ । बहुलं छन्दसि ३।२।८८। उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । 'यो मातृहा पितृहा' । 'छन्दसि लिट्' (सू. ३०९३) भूतसामान्ये । 'अहं द्यावापृथिवी आततान' । 'लिटः कानज्वा' (सू. ३०९४) । 'क्वसुश्च' (सू. ३०९५) । छन्दसि लिटः कानच्क्वसू वा स्तः । 'चक्राणा वृष्णिम्' । 'यो नो अग्ने अररिवां अघायुः' । 'णेश्छन्दसि' (सू. ३११७) । ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि इष्णुच् स्यात् तच्छीलादौ । 'वीरुधः पारयिष्णवः' । 'भुवश्च' (सू. ३११८) । अस्मात्केवलात् प्राग्वत् । भविष्णुः । **ॐ७७४ छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यच्वक्तव्यः ॐ** । 'क्याच्छन्दसि' (सू. ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् ।

अथायुः। ॐ७७५एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौॐ। जवेयाभियूनः। 'ऊर्वोर्मे जवः'। 'देवस्य सवितुः सवे'।

३४२०। मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ३।३।९६। वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात् स चोदात्तः। 'वृष्टिं दिवः'। 'सुम्नमिष्टये'। 'पचात्पक्तीरुत'। 'इयं ते नव्यसीमतिः'। वित्तिः। भूतिः। 'अग्न आयाहि वीतये'। 'रातौ स्यामोभयासः'।

३४२१। छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९। ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात्। खलोऽपवादः। सूपसदनोऽग्निः।

३४२२। अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०। गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात्। 'सुवेदनामकृणोद् ब्रह्मणे गाम्'।

३४२३। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ३।४।६। धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः। 'देवो देवेभिरागमत्। लोडर्थे लुङ्। 'इदं तेभ्योऽकरं नमः'। लङ्, 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः'। लिट्, 'अद्य ममार'। अद्य म्रियते इत्यर्थः।

३४२४। लिङर्थे लेट् ३।४।७। विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि।

३४२५। सिब्बहुलं लेटि ३।१।३४।

३४२६। इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ३।४।९७। लेटस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु।

३४२७। लेटोऽडाटौ ३।४।९४। लेटः 'अट्' 'आट्' एतावागमौ स्तः, तौ च पितौ। ॐ७७६ सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः ॐ। वृद्धिः। 'प्रण आयूंषि तारिषत्'। 'सुपेशस्करति जोषिषद्धि'। 'आ साविषदर्शसानाय'। सिप इकोपस्य चाभावे। 'पताति दिद्युत्'। 'प्रियः सूर्ये

प्रियो अग्ना भवाति' ।

३४२८ । स उत्तमस्य ३।४।९८। लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव—करवावः । टेरेत्वम् ।

३४२९ । आत ऐ ३।४।९८। लेट आकारस्य ऐ स्यात् । 'सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते' । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्वं न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । 'यो यजाति यजात इत्' ।

३४३० । वैतोऽन्यत्र ३।४।९६। लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा 'आत ऐ' (सू. ३४२९) इत्यस्य विषयं विना । 'पशूनामीशै' । 'ग्रहा गृह्यान्तै' । 'अन्यत्र' किम् ? 'सुप्रयसा मादयैते' ।

३४३१ । उपसंवादाशङ्कयोश्च ३।४।८। पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । 'अहमेव पशूनामीशै' । 'नेज्जिह्मायन्तो नरकं पताम'। 'हलः श्नः शानज्झौ' (सू. २-५७) ।

३४३२ । छन्दसि शायजपि ३।१।८४। अपिशब्दाच्छानच् । ॐ७७हृग्रहोर्भश्छन्दसिॐ । इति हस्य भः । 'गृभाय जिह्वया मधु' । 'बधान देव सवितः', 'अनिदिताम्—' (सू. ४१६) इति बध्नातेर्नलोपः । 'गृभ्णामि ते' । 'मध्वा जभार' ।

३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्याच्छन्दसि । 'आण्डा शुष्मस्य भेदति' । भिनत्तीति प्राप्ते । 'जरसा मरते पतिः' । म्रियत इति प्राप्ते । 'इन्द्रो वस्तेन नेषतु', नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । 'इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्' । 'तरेमेत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ्—उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ।

'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।
व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥'
(भा० सू०)

'धुरि दक्षिणायाः' । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । 'चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति' । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । 'ब्रह्मचारिणमिच्छते' । इच्छतीति प्राप्ते । 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति' । युध्यते इति प्राप्ते । 'मधोस्तृप्ता इवासते' । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । 'अधा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः' । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । 'श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन', लुटो विषये लृट् । 'तमसो गा अदुक्षत्' । अधुक्षदिति प्राप्ते । 'मित्र वयं च सूरयः' । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू० ३४३४) इति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो 'भेदति' इत्यादिरुक्त एव ।

३४३४ । लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६। आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (सू० २४५४) । 'मन्त्रं वोचेमाग्नये' । ॐ७७८ दृशेरग्वक्तव्यः । 'पितरं च दृशेयं मातरं च' । अङि तु 'ऋदृशोऽङि–' (सू० २४०६) इति गुणः स्यात् ।

३४३५ । छन्दस्युभयथा । ३।४।११७। धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । 'वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः' । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । 'विशृण्विरे' सार्वधातुकत्वात् श्नुः श्नभावश्च, 'हुश्नुवोः—' (सू० २३८७) इति यण् । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (सू० ३१५१) आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तः, तौ च लिड्वत् । 'बभ्रिर्वज्रम्' । 'पपिः सोमम्' । 'ददिर्गाः' । 'जग्मिर्युवा' 'जघ्निर्वृत्रममित्रियम्' । जज्ञिः । लिड्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यताम्' (सू० २३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् ।

'बहुलं छन्दसि' (सू० ३५७६) इत्युक्त्वम्, ततुरिः । जगुरिः ।

३४३६ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ४।४।९। से, 'वक्षे रायः' सेन्, 'ता वामेषे'। असे, 'शरदो जीवसे धाः'। असेन् नित्त्वादाद्युदात्तः। क्से, प्रेषे । कसेन्, 'गवामिव श्रियसे' । अध्यै, अध्यैन्, 'जठरं पृणध्यै' । पक्षे आद्युदात्तम् ' कध्यै, कध्यैन्, आहुवध्यै । पक्षे नित्स्वरः । शध्यै, 'राधसः सह मादयध्यै' । शध्यैन्, 'वायवे पिबध्यै' । तवै, दातवा उ । तवेङ्, सूतवे । तवेन्, कर्तवे ।

३४३७ । प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ३।४।१०। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातं रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ।

३४३८ । दृशे विख्ये च ३।४।११। द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ।

३४३९ । शकि णमुल्कमुलौ ३।४।१२। शक्नोतावुपपदे तुमर्थं एतौ स्तः । 'विभाजं नाशकत्' । 'अपलुपं नाशकत्' । विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ।

३४४० । ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३। 'ईश्वरो विचरितोः' 'ईश्वरो विलिखः' । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ।

३४४१ । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ३।४।१४। 'न म्लेच्छितवै' । 'अवगाहे' । 'दिदृक्षेण्यः' । 'भूर्यस्पष्ट कर्त्वम्' ।

३४४२ । अवचक्षे च ३।४।१५। 'रिपुणा नावचक्षे' । अवख्यातव्यमित्यर्थः ।

३४४३ । भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ३।४।१६। 'आसंस्थातोः सीदन्ति' । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममाविजनितोः सम्भवाम' ।

३४४४ । सृपितृदोः कसुन् । ३।४।१७ । भावलक्षणे इत्येव । 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्' । 'पुरा जत्रुभ्य आतृदः' ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः

३४४५ । रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१ । रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । 'रात्री व्यख्यदायती' । लोके तु 'कृदिकारात्' (ग) इति ङीष्यन्तोदात्तः ।

३४४६ । नित्यं छन्दसि ४।१।४६ । बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीप् । 'बह्वीषु हित्वा' । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ।

३४४७ । भुवश्च ४।१।४७ । ङीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी 'विप्रसंभ्यः' (सू० ३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते, उत इत्यनुवृत्तेः।उवङादेशस्तु सौत्रः। ॐ७७९ मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चॐ। ङीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । 'रथीरभून्मुद्गलानी' ।

३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि ४।१।५९ । संयोगोपधत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयते । 'आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट्' ।

३४४९ । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ४।१।७१ । ऊङ् स्यात् । 'कद्रूश्च वै कमण्डलूः' । ॐ७८० गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्ॐ । गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः । 'अव्ययात्त्यप्' (सू० १३२६) । ॐ७८१ आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसिॐ । 'आविष्ट्यो वर्धते' ।

३४५० । छन्दसि ठञ् ४।३।१९ । वर्षाभ्यष्ठकोऽपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ।

३४५१ । वसन्ताच्च ४।३।२० । ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ।

३४५२ । **हेमन्ताच्च ४।३।२१** । छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (सू० १४८८) । णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । 'छन्दसि' किम् ? शौनकीया शिक्षा ।

३४५३ । **द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५०** । विकारे मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । 'यस्य पर्णमयी जुहूः' ।

३४५४ । **नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ४।३।१५१** । उत्वान् उकारवान् । मौञ्जं शिक्यम् । वर्ध्रं चर्म, तस्य विकारो वार्ध्री रज्जुः । बैल्वो यूपः । 'सभाया यः' (सू० १६५७)—

३४५५ । **ढश्छन्दसि ४।४।१०६** । 'सभेयो युवा' ।

३४५६ । **भवे छन्दसि ४।४।११०** । सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । 'मेध्याय च विद्युत्याय च' । यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा—मुञ्जवान्नाम पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतः । 'सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः' । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोऽधिकारः ।

३४५७ । **पाथोनदीभ्यां ड्यण् ४।४।१११** । 'तमु त्वा पाथ्यो वृषा' । 'चनो दधीत नाद्यो गिरो मे' । पाथसि भवः पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ।

३४५८ । **वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ४।४।११२** । भवे । 'वैशन्तीभ्यः स्वाहा' । 'हैमवतीभ्यः स्वाहा' ।

३४५९ । **स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ४।४।११३** । पक्षे यत् । ड्यड्ड्ययोस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः-स्रोतस्यः ।

३४६० । **सगर्भसयूथसनुताद्यन् ४।४।११४** । अनुभ्राता सग-

र्म्यः । अनुसखा सयूथ्यः । 'यो नः सनुत्य उत वा जिगत्नुः' । नुति-र्नुत्तम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (सू० ३०९०) सगर्भादयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य छन्दसि-' (सू० १०१४) इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः ।

३४६१ । तुग्राद्घन् ४।४।११५ । भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । 'आ वः शमं वृषभं तुग्र्यासु' इति बह्वृचाः । 'तुग्रियासु' इति शाखान्तरे । 'घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः' इति वृत्तिः ।

३४६२ । अग्राद्यत् ४।४।११६ ।

३४६३ । घच्छौ च ४।४।११७ । चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्र्यः-अग्रियः-अग्रीयः ।

३४६४ । समुद्राभ्राद्घः ४।४।११८ । 'समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम्' । 'नानदतो अभ्रियस्येव घोषाः' ।

३४६५ बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९ । प्राग्घिताद्यदित्येव । 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु' ।

३४६६ । दूतस्य भागकर्मणी ४।४।१२० । भागोऽशः । दूत्यम् ।

३४६७ । रक्षोयातूनां हननी ४।४।१२१ । 'या तेऽअग्ने रक्षस्या तनूः' ।

३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ४।४।१२२ । प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसने रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ।

३४६९ । असुरस्य स्वम् ४।४।१२३ । 'असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम्' (ऋ. सं. ४-६-९) ।

३४७० । मायायामण् ४।४।१२४ । आसुरी माया ।

३४७१ । तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः

४।४।१२५। वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टाकानां वर्चस्याः। ऋतव्याः।

३४७२। अश्विमानण् ४।४।१२६। 'आश्विनीरुपदधाति'।

३४७३। वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ४।४।१२७। 'तद्वानासाम्' (सू. ३४७१) इति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। 'मतोः' इति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम्। मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्, प्रथमस्य मतोर्लुक्च, वयश्शब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु। यस्मिन्मन्त्रे मूर्धवयःशब्दौ स्तः तेनोपधेयासु। 'मूर्धन्वतीरुपदधाति' इति प्रयोगः।

३४७४। मत्वर्थे मासतन्वोः ४।४।१२८। नभोऽम्रम्, तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। ओजस्या तनूः।

३४७५। मधोर्ञ च ४।४।१२९। चाद्यत्। माधवः-मधव्यः।

३४७६। ओजसोऽहनि यत्खौ ४।४।१३०। ओजस्यमहः, ओजसीनं वा।

३४७७। वेशोयशआदेर्भगाद्यल्खौ ४।४।१३१। यथासङ्ख्यं नेष्यते। वेशो बलं तदेव भगः इति कर्मधारयः। वेशोभग्यः-वेशोभगीनः। यशोभग्यः-यशोभगीनः

३४७८। पूर्वैः कृतमिनयौ च ४।४।१३३। 'गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः'। 'येते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः'। (ऋ. सं. १-३-७)।

३४७९। अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४। 'यस्येदमप्यं हविः' (ऋ. सं. ८-४-१)।

३४८०। सहस्रेण संमितौ घः ४।४।१३५। 'सहस्रियासो अपां नोर्मयः' (ऋ. सं. २-४-६) सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः।

३४८१। मतौ च ४।४।१३६। सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात्।

सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः।

३४८२। **सोममर्हति यः ४।४।१३७।** सोम्यो ब्राह्मणः। यज्ञार्ह इत्यर्थः।

३४८३। **मये च ४।४।१३८।** सोमशब्दाद्यः। स्यान्मयडर्थे। सोम्यं मधु। सोममयमित्यर्थः।

३४८४। **मधोः ४।४।१३९।** मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात्। मधव्यः। मधुमय इत्यर्थः।

३४८५। **वसोः समूहे च ४।४।१४०।** चान्मयडर्थे यत्। वसव्यः। **॥७८२ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम्॥**। छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः'। 'आश्रावय' इति चतुरक्षरम्, 'अस्तुश्रौषट्' इति चतुरक्षरम्, 'येयजामहे' इति पञ्चाक्षरम्, 'यज' इति द्व्यक्षरम्, 'द्व्यक्षरो वषट्कारः' एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः।

३४८६। **नक्षत्राद्घः ४।४।१४१।** स्वार्थे। 'नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा'।

३४८७। **सर्वदेवात्तातिल् ४।४।१४२।** स्वार्थे। 'सविता नः सुवतु सर्वतातिम्' (ऋ. सं. ७-८-११) 'प्रदक्षिणिद्देवतातिमुराणः' (ऋ. सं. ३ ५-४)

३४८८। **शिवशमरिष्टस्य करे ४।४।१४३।** करोतीति करः, पचाद्यच्। शिवं करोतीति शिवतातिः। 'याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे' (ऋ. सं. १-७-३६) 'अथो अरिष्टतातये' (ऋ. सं. ८-१-२५)।

३४८९। **भावे च ४।४।१४४।** शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि। शिवस्य भावः शिवतातिः। अरिष्टतातिः।

इति चतुर्थोऽध्यायः।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

३४९० । सप्तमोऽञ् छन्दसि ५।१।६१। 'तदस्य परिमाणम्' (सू. १७२३) इति 'वर्गे' इति च । 'सप्त साप्तान्यसृजत' । ॐ७८३ शच्छतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः॥ । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । ॐ७८४ विंशतेश्चेति वाच्यम्॥ । विंशिनोऽङ्गिरसः । ॐ६८५ युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः॥ । 'त्वावतः पुरूवसो' (ऋ. सं. ६-४-१) । 'न त्वावां अन्यः' (ऋ. सं ५-३-२१) । यज्ञं विप्रस्य मावतः' (ऋ सं. २-२-१०) ।

३४९१ । छन्दसि च ५।१।६७। प्रातिपदिकमात्रात् 'तदर्हति' इत्यर्थे यत्स्याच्छन्दसि । 'सादन्यं विदथ्यम्' (ऋ. सं. १-६-२२) ।

३४९२ । वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ५।१।९१। निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्व सरीयः ।

३४९३ । संपरिपूर्वात्ख च ५।१।९२। चाच्छः । संवत्सरीणः-संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः-परिवत्सरीयः ।

३४९४ । छन्दसि घस् । ५।१।१०६। ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । 'भाग ऋत्वियः ।'

३४९५ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५।१।११८। धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । 'यदुद्वतो निवतः' (ऋ. सं. ८ ७-३०) । उद्गतान्निर्गतादित्यर्थः ।

३४९६ । थट् च छन्दसि ५।२।५० । नान्तादसङ्ख्यादेः परस्य डटस्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम्-पञ्चमम् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (सू. १८८९) । 'अपत्यं परिपन्थिनम्' (ऋ० सं० १-३-२४) । 'मा त्वा परिपरिणो विदन्' ।

३४९७। बहुलं छन्दसि । ५।२।१२२। मत्वर्थे विनिः स्यात् । ॐ७८६ छन्दोविन्प्रकरणे अष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्ॐ । इति दीर्घः-'मंहिष्ठमुभयाविनम्' (ऋ० सं० ५·७·१०), 'शुनमष्ट्राव्यचरत्' (ऋ० सं० ८।५।२१) ।ॐ७८७ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । ई-'रथीरभूत्', (ऋ० सं० ८ ५·२०) 'सुमङ्गलीरियं वधूः'। (ऋ० सं० ८·३·२६)। 'मघवानमीमहे' (ऋ० सं० ८·८·२५)।

३४९८। तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ५।३।२०। इदन्तदोर्यथासङ्ख्यं स्तः । 'इदा हि व उपस्तुतिम्' तर्हि ।

३४९९। था हेतौ च च्छन्दसि ५।३।२६। किमस्था स्याद्धेतौ प्रकारे च । 'कथा ग्रामं न पृच्छसि' । 'कथा दाशेम' ।

३५००। पश्च पश्चा च च्छन्दसि ५।३।३३। अवरस्यास्तात्यर्थे निपातौ । 'पश्च हि सः'। 'नो ते पश्चा' 'तुश्छन्दसि' (सू० २००७) तृजन्तात्तृजन्ताच्च इष्ठन्नीयसुनौ स्तः । 'आसुतिं करिष्ठः' । 'दोहीयसी धेनुः' ।

३५०१। प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ५।३।१११। इवार्थे । 'तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा' ।

३५०२। अमु च छन्दसि ५।४।१२। किमेत्तिङव्ययघादित्येव । 'प्रतं नय प्रतरम् ।'

३५०३। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि ५।४।४१। स्वार्थे । 'यो नो दुरेवो वृकतिः' । ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्' ।

३५०४। अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ५।४।१०३। तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासान्तः । 'ब्रह्मसामं भवति' । 'देवच्छन्दसानि' ।

३५०५ । **बहुप्रजाश्छन्दसि** ५।४।१२३। 'बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश' ।

३५०६ । **छन्दसि च** ५।४।१४२। दन्तस्य दतृ स्याद्बहुव्रीहौ । 'उभयतो दतः प्रतिगृह्णाति' ।

३५०७ । **ऋतश्छन्दसि** ४।४।१५८। ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप । हता माता यस्य हतमाता ।

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (सू० २१७५) । ॐ७८८ **छन्दसि वेति वक्तव्यम्**ॐ । 'यो जागार' । 'दाति प्रियाणि' ।

३५०८ । **तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य** ६।१।७। तुजादिराकृतिगणः । 'प्रभरा तूतुजानः' । 'सूर्यं मामहानम्' । 'दाधारः यः पृथिवीम्' । 'स तूताव' ।

३५०९ । **बहुलं छन्दसि** ६।१।३४। ह्वः सम्प्रसारणं स्यात् । 'इन्द्रमा हुव ऊतये' ।ॐ७८९ **ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि**ॐ। ऋक्छन्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं साम । 'छन्दसि'किम् ? त्र्यृचानि । ॐ७९० **रयेर्मतौ बहुलम्** । रेवान् । 'रयिमान्पुष्टिवर्धनः' ।

३५१० । **चायः की** ६।१।३५। 'न्यन्यग्निं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्' । लिटयुसि रूपम् । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्नेह—'अग्निं ज्योतिर्निचाय्य' ।

३५११ । **अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः** ६।१।३६। एते छन्दसि निपात्यन्ते । 'इन्द्रश्च विष्णो

यदपस्पृधेथाम्'। स्पर्धेर्लङ्याथाम्। 'अर्कमानृचुः' 'वसून्यानृहुः' अर्चेरर्हेश्च लिट्युसि। चिच्युषे, च्युङो लिटि थासि। 'यस्तित्याज', त्यजेर्णलि। 'श्रातास्त इन्द्र सोमाः', 'श्रिता नो ग्रहाः', 'श्रीञ् पाके' निष्ठायाम्। 'आशिरं दुहे', 'मध्यत आशीर्तः' श्रीञ एव क्विपि निष्ठायां च।

३५१२। खिदेश्छन्दसि ६।१।५२। 'खिद दैन्ये' अस्यैच आ स्यात्। चिखाद। चिखेदेत्यर्थः।

३५१३। शीर्षंश्छन्दसि ६।१।६०। शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात्। 'शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगत.'।

३५१४। या छन्दसि ६।१।१२६। दीर्घाज्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात्। वाराही—वाराह्यौ। 'मानुषीरीळते विशः'। उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामि पूर्वत्वं वा स्यात्। शमीं च शम्यं च। 'सूर्म्यं सुषिरामिव'। 'संप्रसारणाच्च' (सू० ३३०) इति पूर्वरूपमपि वा, इज्यमानः-यज्यमानः।

३५१५ शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०। लोपः स्यात्। 'या ते गात्राणाम्'। 'ताता पिण्डानाम्' **॥७९१ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्॥**। अपां त्वेमन्। अपां त्वोद्मन्।

३५१६। भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ६।१।८३। बिभेत्यस्मादिति भय्यः। वेतेः 'प्रवय्या' इति स्त्रियामेव निपातनम्। 'प्रवेयम्' इत्यन्यत्र। 'छन्दसि' किम्? भेयम्। प्रवेयम्। **॥७९२ हृदय्या उपसंख्यानम्॥**। हृदे भवा हृदय्या आपः। भवे-छन्दसि यत्।

३५१७। प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ६।१।११५। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादति परे, न तु वकारयकारपरेऽति। 'उपप्रयन्तो अध्वरम्'। 'सु जाते अश्वसूनृते'। 'अन्तःपादम्' किम्? एतास एतेऽर्चन्ति'।

'अव्यपरे' किम् ? 'तेऽवदन्' ।

३५१८ । अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ६।१।११६। एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । 'वसुभिर्नो अव्यात्' । 'मित्रमहो अवद्यात्' । 'मा शिवासो अवक्रमुः' । 'ते नो अव्रत' । 'शतधारो अयं मणिः' । 'ते नो अवन्तु' । 'कुशिकासो अवस्यवः' । यद्यपि बह्वृचैः 'ते नोऽवन्तु रथतूः' 'सोऽयमागात्' 'तेऽरुणेभिः' इत्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते, तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ।

३५१९ । यजुष्युरः ६।१।११७। उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि। 'उरो अन्तरिक्षम्' । यजुषि पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

३५२० । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ६।१।११८। यजुष्यति प्रकृत्या । 'आपो अस्मान्मातरः' । 'जुषाणो अग्निराज्यस्य' । 'वृष्णो अंशुभ्याम्' । 'वर्षिष्ठे अधि नाके' । 'अम्बे अम्बाले अम्बिके' । अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थ—' (सू. २६७) इति ह्रस्वो न ।

३५२१ । अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९। अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' ।

३५२२ । अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०। कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । 'अयं सो अग्निः' । 'अयं सो अध्वरः' । 'अनुदात्ते' किम् ? 'अधोऽग्रे रुढे' । अग्रशब्द आद्युदात्तः । 'कुधपरे' किम् ? 'सोऽयमग्निमन्तः' ।

३५२३ । अवपथासि च ६।१।१२१। अनुदात्ते अकारादौ अव-

पथाः। शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या। 'त्री रुद्रेभ्यो शवपथाः'। वपे-स्थासि लङि 'तिङ्ङतिङः' (सू. ३९३२) इत्यनुदात्तत्वम्। 'अनुदात्ते' किम्? 'यद्रुद्रेभ्योऽवपथाः'। 'निपातैर्यद्यदि'—(सू. ३९३४) इति निघातो न।

३५२४। आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ६।१।१२६। आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात, स च प्रकृत्या। 'अभ्र आँ अपः'। 'गभीर आँ उग्रपुत्रे'। ॐ७९३ ईषा अक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॐ। 'ईषा अक्षो हिरण्ययः'। 'ज्या इयम्'। 'पूषा ३ विष्टु'।

३५२५। स्यश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१३३। 'स्यः' इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्धलि। 'एष स्य भानुः'

३५२६। ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ६।१।१५१। ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे। 'हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः'। 'सुश्चन्द्र दस्म'।

३५२७। पितरामातरा च छन्दसि ६।३।३३। द्वन्द्वे निपातः। 'आ मा गन्तां पितरामातरा च'। चाद्विपरीतमपि, 'न मातरापितरा नू चिदिष्टौ'। 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (सू. १०१४)। समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे। सगर्भ्यः। ॐ७९४ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॐ। विष्वग्देवयोरद्र्यादेशः। 'विश्वाची च घृताची च'। 'देवद्रीचीं नयत देवयन्तः'। कद्रीची।

३५२८। सधमादस्थयोश्छन्दसि ६।३।९६। सहस्य सधादेशः स्यात। 'इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे'। सोमः सधस्थम्।

३५२९। पथि च छन्दसि ६।३।१०८। पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवं कादेशश्च। कवपथः—कापथः-कुपथः।

३५३०। साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ६।३।११३। सहेः

क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं, तृनि तृतीयंनिपात्यते। 'मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा'। अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ळः ढस्य ळ्हश्च प्रातिशाख्ये विहितः। आह हि—

'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः।
ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः॥'इति

३५३१। छन्दसि च ६।३।१२६। अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे। अष्टापदी।

३५३२। मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ६।३।१३१। दीर्घः स्यान्मन्त्रे। 'अश्वावती सोमावतीम्'। इन्द्रियावान्मदिन्तमः'। 'विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता'।

३५३३। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ६।३।१३२। दीर्घः स्यान्मन्त्रे। 'यदोषधीभ्यः'। 'अदधात्योषधीषु'।

३५३४। ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ६।३।१३३। दीर्घः स्यात्। 'आ तू न इन्द्र'। 'नू मर्तः'। 'उत वा घा स्यालात्'। 'मक्षू गोमन्तमीमहे'। 'भरता जातवेदसम्'। तङिति थादेशस्य ङित्त्वपक्षे ग्रहणम्। तेनेह न 'शृणोत ग्रावाणः'। कूमनाः'। 'अत्रा ते भद्रा'। यत्रा नश्चक्रा'। 'उरुष्याणः'।

३५३५। इकः सुञि ६।३।१३४। ऋचि दीर्घ इत्येव। 'अभीषुणः सखीनाम्'। 'सुञः' (सू ३६४४) इति षः। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (सू. ३६४७) इति णः।

३५३६। द्व्यचोऽतस्तिङः ६।३।१३५। मन्त्रे दीर्घः। 'विद्मा हि चक्रा जरसम्'।

३५३७। निपातस्य च ६।३।१३६। 'एवा हि ते'।

३५३८। **छन्दस्युभयथा** ६।४।५। नामि दीर्घो वा। 'धाता धातॄणाम्' इति बह्वृचाः। तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति।

३५३९। **वा षपूर्वस्य निगमे** ६।४।९। षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। ऋभुक्षाणम् ऋभुक्षणम्। 'निगमे' किम्? तक्षा। तक्षाणौ।

३५४०। **जनिता मन्त्रे** ६।४।५३। इडादौ तृचि-णिलोपो निपात्यते। 'यो नः पिता जनिता'।

३५४१। **शमिता यज्ञे** ६।४।५४। शमयितेत्यर्थः।

३५४२। **युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि** ६।४।५८। ल्यपीत्यनुवर्तते। वियूय। विप्लूय। 'आडजादीनाम्' (सू. २२५४)—

३५४३। **छन्दस्यपि दृश्यते** ६।४।७३। अनजादीनामित्यर्थः। आनट्। आवः। 'न माङ्योगे' (सू. २२२८)—

३५४४। **बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि** ६।४।७५। अडाटौ न स्तः, माङ्योगेऽपि स्तः। 'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय'। 'मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः'।

३५४५। **इरयो रे** ६।४।७६। 'प्रथमं दध्र आपः'। रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादातो लोपः। अत्र रेशब्दस्येटि कृते पुनरपि रेभावः। तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टम्-'इरयोः' इति।

३५४६। **छन्दस्युभयथा** ६।४।८६। भूसुधियोर्यण्स्यादियङुवङौ च। 'वनेषु चित्रं विभ्वम्'—विभुवं वा। 'सुध्यो हव्यमग्ने'-सुधियो वा। ॐ७९५ **तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्** ॐ। 'तन्वं पुषेम'-'तनुवं पुषेम'-तनुवं वा। त्र्यम्बकम्-त्रियम्बकं वा।

३५४७। **तनिपत्योश्छन्दसि** ६।४।९९। एतयोरुपधालोपः

क्ङिति प्रत्यये । 'वितत्निरे कवयः' । 'शकुना इव पप्तिम' ।

३५४८ । घसिभसोर्हलि च ६।४।१०० 'सग्धिश्च मे' । 'बब्धां ते हरी धानाः' । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (सू २४२५)—

३५४९ । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ६।४।१०२ । 'श्रुधी हवम्' । 'शृणुधी गिरः' । 'रायस्पृधि' । 'उरुणस्कृधि' । अपावृधि ।

३५५० । वा छन्दसि ६।४।८८ । हिरपिद्वा ।

३५५१ । अङितश्च ६।४।१०३। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि, रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । 'अस्मे प्रयन्धि' । 'युयोधि जातवेदः' । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः ।

३५५२ । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ६।४।१४१ । आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । 'त्मना देवेषु' ।

३५५३ । विभाषर्जोश्छन्दसि ६।४।१६२ । ऋजुशब्दस्यर्तः स्थाने रः स्याद्वा इष्ठेमेयस्सु । 'त्वं रजिष्ठमनुनेषि'–ऋजिष्ठं वा ।

३५५४ । ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ६।४।१७५। ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्व्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते, 'माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः' । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते, 'हिरण्ययेन सवितारथेन' ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

'शीङो रुट्' (सू. ४४४२)—

३५५५ । बहुलं छन्दसि ७।१।८। रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (सू. ३५६१) इति पक्षे तलोपः, 'धेनवो दुहे' । लोपा-

भावे-'घृतं दुह्रते । 'अदृश्रमस्य' । 'अतो भिस ऐस्' (सू. २०३) ।

३५५६ । बहुलं छन्दसि ७।१।१० । अग्निर्देवेभिः ।

३५५७ । नेतराच्छन्दसि ७।१।२६ । स्वमोरद्ड् न । 'वार्त्रघ्नमितरम्' । 'छन्दसि' किम् ? इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (सू. ३३३२ —

३५५८ । क्त्वाऽपि च्छन्दसि ७।१।८ । यजमानं परिधापयित्वा ।

३५५९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ७।१।३९ । 'ऋजवः सन्तु पन्थाः' पन्थान इति प्राप्ते सुः । 'परमे व्योमन्' 'व्योमनि' इति प्राप्ते ङेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'या सुरथा रथीतमोभादेवा दिविस्पृशा । अश्विना' 'यौ सुरथौ दिविस्पृशौ' इत्यादौ प्राप्ते आ । 'नताद् ब्राह्मणम्' नतमिति प्राप्ते आत् । 'यादेव विद्म तात्वा' यमिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः' । 'अस्मे इन्द्राबृहस्पती' । युष्मास्वस्मभ्यमिति प्राप्ते या । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । 'नाभा पृथिव्याः' नाभाविति प्राप्ते डा । 'ता अनुष्ठ्योच्यावयतात्' अनुष्ठानमनुष्ठा, व्यत्रस्थावदङ् । आङो ड्या । साधुया, साध्विति प्राप्ते याच् । 'वसन्ता यजेत' वसन्त इति प्राप्ते आल् । ॐ७९६ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॐ । उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया, सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम्' । ङेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु ङीषन्तान्ङेर्लुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ॐ७९७ आङयाजयारामुपसंख्यानम् ॐ । 'प्रबाहवा सिसृतम्' । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः, 'घेर्ङिति' (सू. २४५)

इति गुणः। स्वप्नया, स्वप्नेनेति प्राप्तेऽयाच्। 'स नः सिन्धुमिव नावया' नावेति प्राप्तेऽयार, रित्स्वरः।

३५६० । अमो मश् ७।१।४०। मिबादेशस्यामो मश् स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। शित्त्वात्सर्वादेः। 'अस्तिसिचः--' (सू० २२२५) इति ईट्। 'वधीं वृत्रम्'। अवधिषमिति प्राप्ते।

३५६१ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ७।१।४१। छन्दसि। 'देवा अदुह' अदुहतेति प्राप्ते। 'दक्षिणतः शये'। शेते इति प्राप्ते। 'आत्म-' इति किम्? 'उत्सं दुहन्ति'।

३५६२ । ध्वमो ध्वात् ७।१।४२। 'अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्'। वारयध्वमिति प्राप्ते।

३५६३ । यजध्वैनमिति च ७।१।४३। एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते। 'यजध्वैनं प्रियमेधाः' 'वकारस्य यकारो निपात्यते'। इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी।

३५६४ । तस्य तात् ७।१।४४। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात्। 'गात्रमस्थानूनं कृणुतात्' कृणुतेति प्राप्ते। 'सूर्यं चक्षुर्गमयतात्'। गमयतेति प्राप्ते।

३५६५ । तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५। तस्येत्येव। 'शृणोत ग्रावाणः'। शृणुतेति प्राप्ते तप्। 'सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे' 'दधातन द्रविणं चित्रमस्मै' तनप्। 'मरुतस्तज्जुजुष्टन'। जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च। 'विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन'। यत्संख्याकाः स्थेत्यर्थः। यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः, अस्तेस्तस्य थनादेशः।

३५६६ । इदन्तो मसि ७।१।४६। मसीत्यविभक्तिको निर्देशः। इकार उच्चारणार्थः। मसित्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात्।

मस इमागमः स्यादिति यावत्। 'नमो भरन्त एमसि'। 'त्वमस्माकं तव स्मसि'। 'इमः' 'स्मः' इति प्राप्ते।

३५६७। क्त्वो यक् ७।१।४७। 'दिवं सुपर्णो गत्वाय'।

३५६८। इष्ट्वीनमिति च ७।१।४८। क्त्वाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते। 'इष्ट्वीनं देवान्'। इष्ट्वेति प्राप्ते।

३५६९। स्नात्व्यादयश्च ७।१।४९। आदिशब्दः प्रकारार्थः। आकारस्य ईकारो निपात्यते। 'स्विन्नः स्नात्वी मलादिव'। 'पीत्वी सोमस्य वावृधे'। स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते।

३५७०। आज्जसेरसुक् ७।१।५०। अवर्णान्तादङ्गात् परस्य जसोऽसुक् स्यात्। देवासः। ब्राह्मणासः।

३५७१। श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ७।१।५६। आमो नुट्। 'श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्'। 'सूत ग्रामणीनाम्'।

३५७२। गोः पादान्ते ७।१।५७। 'विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम्'। 'पादान्ते' किम्। 'गवां शता पृक्षयामेषु' पादान्तेऽपि क्वचिन्न, छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात्। 'विराजं गोपतिं गवाम्'।

३५७३। छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६। अस्थ्यादीनामनङ्। 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः'।

३५७४। ई च द्विवचने ७।१।७७। अस्थ्यादीनामित्येव। 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्'।

३५७५। दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि ७।१।८३। एषां नुम्स्यात्सौ। 'कीदृङ्ङिन्द्रः' स्ववान्। स्वतवान्। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू. २४९४)—

३५७६। बहुलं छन्दसि ७।१।१०३। 'ततुरिः'। 'जगुरिः पराचैः'

३५७७। ह ह्वरेश्छन्दसि ७।२।३१। ह्वरेर्निष्ठायां 'ह्रु' आदेशः स्यात्। 'अह्रुतमसि हविर्धानम्'।

३५७८। अपरिह्वृताश्च ७।२।३२। पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते। 'अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम्'।

३५७९। सोमे ह्वरितः ७।२।३३। इड्गुणौ निपात्येते। 'मा नः सोमो ह्वरितः'।

३५८०। ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ७।२।३४। अष्टादश निपात्यन्ते। तत्र 'ग्रसु' 'स्कम्भु' 'स्तम्भु' एषामुदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इण्निपात्यते। 'युवं शचीभिर्ग्रसितामसुञ्चतम्'। 'विष्कभिते अजरे'। 'येन स्वः स्तभितम्'। 'सत्येनोत्तभिता भूमिः' स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गभूतस्य मा भूदिति। 'चते याचने' 'कस गतौ' आभ्यां क्तस्येडभावः, 'चत्तो इतश्चत्तामुतः'। 'त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम्'। 'उत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम्'। निपातनबहुत्वापेक्षया सूत्रे बहुवचनं विकस्ता इति। तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। 'शसु' 'शंसु' 'शासु' एभ्यस्तृच इडभावः–'एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता' 'ग्रावग्राभ उत शंस्ता' 'प्रशास्ता पोता'। तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृच 'उट्' 'ऊट्' एतावागमौ निपात्येते, तरुतारं रथानाम्-तरूतारम्। वरुतारम्–वरूतारम्। 'वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु'। अत्र ङीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम्—वरुतृशब्दो हि निपातितः, ततो ङीपा गतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते। 'ज्वल दीप्तौ' 'क्षर सञ्चलने' 'टुवम उद्गिरणे' 'अम गत्यादिषु'। इह 'क्षरिति' इत्यस्यानन्तरं

'क्षमिति' इत्यपि केचित्पठन्ति। तत्र 'क्षमूष् सहने' इति धातुर्बोध्यः। भाषायां तु ग्रस्तस्कब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः। विशसिता। शंसिता। शासिता। तरीता-तरिता। वरीता-वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति। पाठान्तरे क्षमति। वमति अमति। 'बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे' (सू० २५२७)। 'विश्वा तमुत्सं यत आबभूथ'। 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ'। 'जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्'। 'त्वं ज्योतिषा वितमोववर्थ'। भाषायां तु-बभूविथ, आतेनिथ, जगृहिम, ववरिथ इति।

३५८१। **सनिंससनिवांसम्** ७।२।६९। सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। **॥७९८ पावकादीनां छन्दसि॥**। प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम्। 'हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः'।

३५८२। **घोर्लोपो लेटि वा** ७।३।७०। 'दधद्रत्नानि दाशुषे'। 'सोमो ददद् गन्धर्वाय'। 'यदग्निरग्नये ददात्'।

३५८३। **मीनातेर्निगमे** ७।३।८१। शिति ह्रस्वः। 'प्रमिणन्ति व्रतानि'। लोके प्रमीणन्ति। 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (सू० २२२५) –

३५८४। **बहुलं छन्दसि** ७।३।९७। 'सर्वमा इदम्'। 'आसीत्' इति प्राप्ते। 'ह्रस्वस्य गुणः' (सू० २४२)। 'जसि च' (सू० २४१)। **॥७९९ जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः॥**। 'अधा शतक्रत्वो यूयम्'-शतक्रतवः। 'पश्वे नृभ्यो यथा गवे'-पशवे। **॥८०० नाभ्यस्तस्याचि-इति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्॥**। 'आनुषग्जुजोषत्'।

३५८५। **नित्यं छन्दसि** ७।४।८। छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम्। अवीवृधत्।

३५८६। न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।३।३४। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचीत्वदीर्घौ न। मित्रयुः। 'क्याच्छन्दसि' (सू० ३१५०) इति उः। 'अपुत्रस्य' किम्? 'पुत्रीयन्तः सुदानवः'। ॐ८०१ अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॐ। 'जनीयन्तोऽन्वग्रवः'। जनमिच्छन्त इत्यर्थः।

३५८७। दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ७।४।३६। एते क्यचि निपात्यन्ते। भाषायां तु उप्रत्ययाभावाद्-दुष्टीयति, द्रविणीयति, वृषीयति, रिष्टीयति।

३५८८। अश्वाघस्यात् ७।४।३७। 'अश्व' 'अघ' एतयोः क्यच्यात्स्याच्छन्दसि। 'अश्वायन्तो मघवन्'। 'मा त्वा वृका अघायवः'। 'न च्छन्दसि-' (सू० ३५८६) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य, किन्तु दीर्घस्यापीति। अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम्।

३५८९। देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ७।४।३८। अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम्। 'देवायन्तो यजमानाः'। 'सुम्नायन्तो हवामहे'। इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः, किन्तु वेदोपलक्षकः। तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति। किं च ऋग्वेदेऽपि भवति, स चेन्मन्त्रः यजुषि कठशाखायां दृष्टः। 'यजुषि' इति किम्? 'देवां जिगाति सुम्नयुः'। बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् इति हरदत्तः।

३५९०। कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ७।४।३९। 'कवि' 'अध्वर' 'पृतना' एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्क्यचि परे ऋचि विषये। 'स पूर्वया निविदा कव्यतायोः'। 'अध्वर्युं वा मधुपाणिम्'। 'दमयन्तं पृतन्युम्' 'दधातेर्हिः' (सू० ३०७६)-'जहातेश्च क्त्वि' (सू० ३३३१)—

३५९१। विभाषा छन्दसि ७।४।४४। हित्वा शरीरम् हात्वा वा।

३५९२। सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ७।४।४५। 'सु' 'वसु' 'नेम' एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते। 'गर्भं माता सुधितं वक्षणासु'। 'वसुधितमग्नौ'। 'नेमधिता न पौंस्या'। 'क्तिन्यपि दृश्यते' 'उत श्वेतं वसुधितिं निरेके'। 'धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्रहस्ते'। धत्स्वेति प्राप्ते। 'सुरेता रेतो धिषीय' आशीर्लिङ्, इट्, 'इटोऽत्' (सू० २२५७)। धासीयेति प्राप्ते। 'अपो भि' (सू० ४४३), *८०२ मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्*। 'माद्भिः शरद्भिः'। *८०३ स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेष्यते*। स्ववद्भिः, अवतेरसुन्, शोभनम् अवो येषां ते स्ववसः तैः। 'तु' इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन्, स्वं तवो येषां तैः स्वतवद्भिः। 'समुषद्भिरजायथाः'। 'मिथुनेऽसिः'। 'वसेः किच्च' इत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः। पञ्चपादीरीत्या तु 'उषः कित्' इति प्राग्व्याख्यातम्। 'न कवतेर्यङि' (सू० २६४१)—

३५९३। कृषेश्छन्दसि ७।४।६४। यङ्यभ्यासस्य चुत्वं न। करीकृष्यते।

३५९४। दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ७।४।६५। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो धृङो धारयतेर्वा। भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः। तेन भाषायां गुणो लभ्यते। तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ्। इयर्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते, 'अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दरः'। सिपा निर्देशो न तन्त्रम्, 'अलर्ति दक्ष उत'। फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते, 'अन्वानीफणत्'। स्यन्देः सम्पूर्वस्य यङ्लुकि शतर्यभ्यासस्य निक्, धातु-

सकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः, 'करिक्रत्' । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च, 'कनिक्रदज्जनुषम्' । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः, 'बिभ्रो भरिभ्रदोषधीषु' । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य विगागमो धातोर्ऋकारलोपश्च, 'दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य' । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च, 'दविद्युतद् दीद्यच्छोशुचानः' । तरतेः शतरि श्लावभ्यासस्य रिगागमः, 'सहोर्जा तरित्रतः' । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्लावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लिटि णलभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च, 'वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम्' ।

३५९५ । ससूवेति निगमे ७।४।७४। सूतेर्लिटि परस्मैपदं दुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । 'गृष्टिः ससूवस्थविरम्' । सुषुव इति भाषायाम् ।

३५९६ । बहुलं छन्दसि ७।४।७८। अभ्यासस्येकारः स्याच्छन्दसि । 'पूर्णा विवष्टि' । वशेरेतद्रूपम् ।

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

३५९७ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६। एषां द्वे स्तः पादपूरणे । 'प्रप्रायमग्निः' । 'संसमिद्युवसे' । 'उपोप मे परामृश' । 'किं नोदुदु हर्षसे

३५९८ । छन्दसीरः ८।२।१५। इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । 'हरिवते हर्यश्वाय गीर्वान्' ।

३५९९ । अनो नुट् ८।२।१६। अन्नन्तान्मतोर्नुट् स्यात् ।

'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः'। 'अस्थन्वन्तं यदनस्था'।

३६०० । नाद्घस्य ८।२।१७। नान्तात्परस्य घस्य नुट्। सुपथिन्तरः। ॐ८०४ भूरिदाघ्नस्तुड् वाच्यः ॐ। 'भूरिदावत्तरो जनः'। ॐ८०५ ईद्रथिनः ॐ। 'रथीतरः'। 'रथीतमं रथीनाम्'।

३६०१। नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ८।२।६१। सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते। 'नसत्तमञ्जसा'। 'निषत्तमस्य चरतः'। असन्नं निषण्णमिति प्राप्ते। उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम्। प्रतूर्तमिति त्वरतेः, तुर्वीत्यस्य वा। सूर्तमिति 'सृ' इत्यस्य गूर्तमिति 'गुरी' इत्यस्य।

३६०२। अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ८।२।७०। रुर्वा रेफो वा। अम्न एव-अम्नरेव। ऊध एव-ऊधरेव। अव एव-अवरेव।

३६०३। भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१। भुव इति-भुवरिति।

३६०४। ओमभ्यादाने ८।२।८७। ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे। 'ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्'। 'अभ्यादाने' किम्? 'ओमित्येकाक्षरम्'।

३६०५। ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८। ये३यजामहे। 'यज्ञ-' इति किम्? ये यजामहे।

३६०६। प्रणवष्टेः ८।२।८९। यज्ञकर्मणि टेरोमित्यादेशः स्यात्। 'अपां रेतांसि जिन्वतो३म्'। 'टेः' किम्? हलन्तेऽन्त्यस्य मा भूत्।

३६०७। याज्यान्तः ८।२।९०। ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। 'जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म्'। 'अन्तः' किम्? याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात्। सर्वान्त्यस्य चेष्यते।

३६०८। ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ८।२।९१। एषा-

मादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि। 'अग्नयेऽनुब्रू३हि'। 'अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य'। 'अस्तु श्रौ३षट्'। 'सोमस्याग्ने वीहि वौ३षट्'। 'अग्निमा३वह'।

३६०९। अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ८।२।९२। अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च। 'ओ३श्रा३वय'।

३६१०। विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ८।२।९३। प्लुतः। अकार्षीः कटम् ? अकार्षं हि ३-अकार्षं हि। 'पृष्ट' इति किम् ? कटं करिष्यति हि। 'हेः' किम् ? करोमि ननु।

३६११। निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४। अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा। 'अद्यामावास्येत्यात्थ ३'। अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते।

३६१२। आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।९५। 'दस्यो दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम्'। आम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम्, 'चौर चौर३'।

३६१३। अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ८।२।९६। अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं प्लवते। 'अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म'। 'तिङ्' किम् ? 'अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि'। 'आकाङ्क्षम्' किम् ? 'अङ्ग पच'। नैतदपरमाकाङ्क्षति। भर्त्सन इत्येव, 'अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि'।

३६१४। विचार्यमाणानाम् ८।२।९७। वाक्यानां टेः प्लुतः। 'होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ'। 'न होतव्य३मिति'। होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते। प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः।

३६१५। पूर्वं तु भाषायाम् ८।२।९८। विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते। अहिर्नु३ रज्जुर्नु। प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम्। इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते।

३६१६। प्रतिश्रवणे च ८।२।९९। वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च। 'गां मे देहि भोः३'। 'हन्त ते ददामि३'। 'नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३'। 'दत्त किमात्थ३'।

३६१७। अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८।२।१००। अनुदात्तः प्लुतः स्यात्। दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते। अग्निभूत३इ। पट३उ। 'अग्निभूते' 'पटो' एतयोः प्रश्नान्ते टेरनुदात्तः प्लुतः। शोभनः खल्वसि माणवक३।

३६१८। चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ८।२।१०१। वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः। 'अग्निचिद्भाया३त्'। 'अग्निरिव भाया३त्'। 'उपमार्थे' किम्? कथंचिदाहुः। 'प्रयुज्यमाने' किम्? अग्निर्माणवको भायात्।

३६१९। उपरि स्विदासीदिति च ८।२।१०२। टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात्। 'उपरि स्विदासी३त्'। 'अधः स्विदासी३त्' इत्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' (सू. ३६१४) इत्युदात्तः प्लुतः।

३६२०। स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ८।२।१०३। स्वरितः प्लुतः स्यादाम्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये। असूयायाम्, अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम्। सम्मतौ, अभिरूपक३ अभिरूपक शोभनोऽसि। कोपे, अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म। कुत्सने, शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः।

३६२१। क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ८।२।१०४। आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात्। आचारभेदे, स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। प्रार्थनायाम्, पुत्रांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात। व्यापारणे, कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ। 'आकाङ्क्षम्' किम्? दीर्घायुरसि। अग्नीदग्नीन्विहर।

३६२२। अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ८।२।१०५। अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः। प्रश्ने-अगम३ः पूर्वा३न्ग्रामा३न्, सर्वपदानामयम्। आख्याने—अगम३म् पूर्वा३न्ग्रामा३न्।

३६२३। प्लुतावैच इदुतौ ८।२।१०६। दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः तत्रैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ प्लवेते। ऐ३तिकायन। औ३पगव। चतुर्मात्रावत्रैचौ सम्पद्येते।

३६२४। एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ८।२।१०७। अप्रगृह्यस्यैचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य वर्धस्य इदुतौ स्तः। ॐ८०६प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेवॐ। प्रश्नान्ते-अगम३ःपूर्वा३न् ग्रामा३न्। अग्निभूत३इ। अभिपूजिते-करोषि पटा३उ। विचार्यमाणे-होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ। प्रत्यभिवादे—आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ। याज्यान्ते-स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ। 'परिगणनम्' किम्? विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम्। अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम्। पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम्, इह मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति। 'अप्रगृह्यस्य' किम्? शोभने माले३। ॐ८०७आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यःॐ। 'अग्ना३इ पत्नी वः'

३६२५। तयोर्य्वावचि संहितायाम् ८।२।१०८। इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम्। अग्न३याशा पट३वाशा। अग्न३यिन्द्रम्। पट३वुदकम्। 'अचि' किम्? अग्ना३इ वरुणौ। 'संहितायाम्'किम्? अग्ना३इ इन्द्रः। 'संहितायाम्' इत्यध्यायसमाप्तेरधिकारः। इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम्

यवयोरसिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य'(सू. ३६५४) इत्यस्य बाधनार्थो वा ।

३६२६ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ८।३।१। रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू. ४२) इति परिभाषया नकारस्य । 'इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्'। 'हरिवो मे दिनं त्वा' । 'छन्दसीरः' (सू. ३५९८) इति वत्वम् ।

३६२७ । दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ६।१।१२। एते क्वस्वन्ता निपात्यन्ते । 'मीढ्वस्तोकाय तनयाय' । ॥८०८ वन उपसङ्ख्यानम् ॥ कनिब्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते, अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः' इणः क्वनिप् ।

३६२८ । उभयथर्क्षु ८।३।८। अम्परे छवि नकारस्य रुर्वा । 'पशूंस्तांश्चक्रे' ।

३६२९ । दीर्घादटि समानपादे ८।३।९। दीर्घान्नकारस्य रुर्वा स्यादटि, तौ चेन्नाटौ एकपादस्थौ स्याताम् । 'देवाँ अच्छा सुमती' । 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' । 'उभयथा' इत्यनुवृत्तेर्नेह-'आदित्यान्याचिषामहे' ।

३६३० । आतोऽटि नित्यम् ८।३।३। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । 'महाँ इन्द्रः' । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते। तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः। एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ।

३६३१ । स्वतवान्पायौ ८।३।११। रुर्वा । 'भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने' ।

३६३२ । छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ८।३।४९। विसर्गस्य सो वा स्यात्कुप्वोः प्रशब्दमाम्रेडितं च वर्जयित्वा । 'अग्ने त्रातर्ऋतस्कविः' 'गिरिर्न विश्वतस्पृथः' । नेह-'वसुनः पूर्व्यः पतिः' । 'अप्र-'

इत्यादि किम् ? 'अग्निः प्र विद्वान्' । 'पुरुषः पुरुषः' ।

३६३३ । कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ८।३।५०। विसर्गस्य
सः स्यात् । 'प्रदिवो अपस्कः' । 'यथा नो वस्यसस्करत्' । 'सुपेशस-
स्करति' । 'उरुणस्कृधि' । 'सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम्' । 'अन-
दितेः' इति किम् ? 'यथा नो अदितिः करत्' ।

३६३४ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८।३।५१। पञ्चमीविसर्गस्य सः
स्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे' । 'अध्यर्थे'
किम् ? 'दिवस्पृथिव्याः पर्योजः' ।

३६३५ । पातौ च बहुलम् ८।३।५२। पञ्चम्या इत्येव । 'सूर्यो
नो दिवस्पातु' ।

३६३६ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ८।३।५३।
'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' । 'दिवस्पुत्राय सूर्याय' । 'दिवस्पृष्ठं भन्दमा-
नः' । 'तमसस्पारमस्य' । 'परिवीत इळस्पदे' । 'दिवस्पयो दिधिषाणाः' ।
'रायस्पोषं यजमानेषु' ।

३६३७ । इडाया वा ८।३।५४। पतिपुत्रादिषु परेषु । इळाया-
स्पुत्रः-इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे-इळायाः पदे । 'निसस्तपतावनासे-
वने'(सू.२४०३) । निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । 'निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता
अरातयः' । 'अनासेवने' किम् ? निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ।

३६३८ युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम् ८।३।१०३। पादमध्यस्थ-
स्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः ।
'त्रिभिष्ट्वं देव सवितः' । 'तेभिष्ट्वा' । 'आभिष्टे' । 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' ।
'अन्तःपादम्' किम् ?
'अग्निष्टद्विश्वम्' । 'द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः' । 'यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा
'तदग्निस्तदर्यमा' ।
विचर्षणिः' । 'अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो, न तु मध्यः ।

३६३९ । यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४। युष्मत्तत्ततक्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । 'अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे 'अर्चिभिस्त्वम्' इत्यादि ।

३६४० । स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ८।३।१०५। नृभिष्टुतस्य-नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम्-गोस्तोमम् । 'पूर्वपदात्' (सू.३६४१) इत्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

३६४१ । पूर्वपदात् ८।३।१०६। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । 'यदिन्द्राग्नी दिवि ष्ठः' । 'युवं हि स्थः स्वर्पती' ।

३६४२ । सुञः ८।३।१०७। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य सुञो निपातस्य सस्य षः । 'ऊर्ध्व ऊषुणः' । 'अभीषु णः' ।

३६४३ । सनोतेरनः ८।३।१०८। 'गोषा इन्द्रो नृषा असि' । 'अनः' किम् ? गोसनिः ।

३६४४ । सहेः पृतनर्ताभ्यां च ८।३।१०९। पृतनाषाहम् । ऋताषाहम् । चात्—ऋतीषाहम् ।

३६४५ । निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ८।३।११९। सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् न्यसीदत् । व्यषीदत्-व्यसीदत् । अभ्यष्टौत्-अभ्यस्तौत् ।

३६४६ । छन्दस्यृदवग्रहात् ८।४।२६। ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ।

३६४७ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७। धातुस्थात्-'अग्ने रक्षा णः' । 'शिक्षा णो अस्मिन्' । 'उरु णस्कृधि' । 'अभीषु णः ।' 'मोषु णः' ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रकरणम् ।

अथ स्वरप्रकरणम्।

३६४८। **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** ६।१।१५८। परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्कं स्यात्। 'गोपाय तं नः'। अत्र 'सनाद्यन्ताः–'(सू. २३०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम्। ॐ८०९ **सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्** ॐ। तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते। 'अन्यत्र' इति किम्? 'यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः।' अत्र सतिशिष्टोऽपि 'श्ना' इत्यस्य स्वरो न शिष्यते, किंतु तस एव।

३६४९। **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** ६।१।१६१। यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात्। 'देवीं वाचम्'। अत्र ङीबुदात्तः।

३६५०। **चौ** ६।१।२२२। लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात्। उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः। 'देवद्रीचीं नयत देवयन्तः' ॐ८१० **अतद्धित इति वाच्यम्** ॐ। दाधीचः। माधूचः। प्रत्ययस्वर एवात्र।

३६५१। **आमन्त्रितस्य च** ६।१।१९८। आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः स्यात्। 'अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः'।

३६५२। **आमन्त्रितस्य च** ८।१।१९। पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात्। प्रागुक्तस्य षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः। 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वती'। 'अपादादौ' किम्? 'शुतु-

द्रिस्तोमम्'। 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' (सू. ४१२)। 'अग्न इन्द्र'। अत्रेन्द्रादीनां निघातो न, पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात्। 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू. ४१३)। समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवन्न। 'अग्ने तेजस्विन्'। 'अग्ने त्रातः'। 'सामान्यवचनं' किम्? पर्यायेषु मा भूत्। 'अघ्न्ये देवि सरस्वति'। 'विभाषितं विशेषवचने' (सू. ४१४)। अत्र भाष्यकृता 'बहुवचनम्' इति पूरितम्। 'सामान्यवचनम्' इति च पूर्वसूत्रे योजितम्। आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा। 'देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत'। अत्र देवीनां विशेषणं 'षट्' इति। 'देवाः शरण्याः'। इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः।

३९५३। सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे २।१।२। सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये। 'द्रवत्पाणी शुभस्पती'। 'शुभ' इति शुभेः क्विबन्तात् षष्ठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः, पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्। 'यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम्'। इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः। 'परशुना वृश्चन्'। **॥८११ षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्॥** षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः। तेनेह न—'अयमग्ने जरिता'। 'एतेनाग्ने ब्रह्मणा'। समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम्। **॥८१२ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्॥**। 'आ ते पितर्मरुताम्'। 'प्रति त्वा दुहितर्दिवः'। **॥८१३ अव्ययानां न॥**।

'उच्चैरधीयान'।॥८१४अव्ययीभावस्य त्विष्यते॥।'उपाग्न्यधीयान'।

३६५४ । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४। उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । 'अभ्यंभि हि' । स्वरितस्य यणः — खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ।

३६५५ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५ । उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । 'वोऽश्वाः' । 'क्वावरं मरुतः' ।

३६५६ । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ८।२।६। अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । 'वी ३ दं ज्योतिर्हृदये'। 'अस्य श्लोको दिवीयते'। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च 'एङः पदान्तात्–' (सू. ८६) इति पूर्वरूपे स्वरित एव । 'तेऽवदन्' । 'सो ३ यमागात्' । उक्तं च प्रातिशाख्ये—

'इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु च' इति ।

३६५७ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ८।४।६६ । उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । 'अग्निमीळे' । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । 'तमीशानासः' ।

३६५८ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ८।४।६७ । उदात्तपरः स्वरितपरश्चाणुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । 'प्र य आरुः' । 'वोऽश्वाः' । क्व ३भीशवः' ।

३६५९। एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ १।२।३३। दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात्। त्रैस्वर्यापवादः। 'आगच्छ भो माणवक'।

३६६०। यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु १।२।३४। यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा। 'अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्'। 'यज्ञ–' इति किम्? स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव। 'अजप–' इति किम्? 'ममा॑ग्ने॒ वर्चो॑ विह॒वेष्व॑स्तु'। जपो नाम उपांशुप्रयोगः, यथा जले निमग्नस्य। न्यूङ्खा नाम षोडश ओकाराः। गीतिषु सामाख्या।

३६६१। उच्चैस्तरां वा वषट्कारः १।२।३५। यज्ञकर्मणि वौषट्छब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा।

३६६२। विभाषा छन्दसि १।२।३६। छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयम्। संहितायां त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बह्वृचानाम्। अन्येषामपि यथासम्प्रदायं व्यवस्था।

३६६३। न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः १।२।३७। सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि–' (सू. ३६६०) इति 'विभाषा छन्दसि' (सू. ३६६२) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। सुब्रह्मण्यो३म्। न च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (सू. ३६५५) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः। **॥८१५ असावित्यन्तः॥**। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। गार्ग्यो यजते। ञित्त्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन बाध्यते। **॥८१६ अमुष्येत्यन्तः॥**। षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत्। दाक्षेः पिता यजते। **॥८१७ स्यान्तस्योपोत्तमं च॥**। चादन्तः। तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते। **॥८१८ वा नामधेयस्य॥**। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्। देवदत्तस्य पिता यजते।

३६६४ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः १।२।३८ । अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । 'देवा ब्रह्माण आगच्छत' ।

३६६५ । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् १।२।३९ । स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति' ।

३६६६ । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः १।२।४० । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । 'सरस्वति शुतुद्रि' । 'व्यचक्षयत्स्वः' । 'तस्य परमाम्रेडितम्' (सू० ८३) ।

३६६७ । अनुदात्तं च ८।१।३ । द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । 'दिवेदिवे' ।

इति साधारणस्वरप्रकरणम् ।

अथ धातुस्वरप्रकरणम् ।

३६६८ । धातोः ६।१।१६२ । अन्त उदात्तः स्यात् । 'गोपायतं नः । असि सत्यः' ।

३६६९ । स्वपादिहिंसामच्यनिटि ६।१।१८८ । स्वपादीनां हिंसेश्चानिट्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । 'विङ्क्ष्येवेष्यते' (भा० इ०) । नेह—स्वपानि, हिनसानि ।

३६७० । अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९ । अनिटयजादौ लसार्व-

धातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः। 'ये ददति प्रिया वसु'। परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते, 'दधाना इन्द्रे'।

३६७१। अनुदात्ते च ६।१।१९०। अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः। 'दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे'।

३६७२। भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ६।१।१९२। भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात्। यो'ऽग्निहोत्रं जुहोति'। 'ममत्तु नः परिज्मा'। माता यद्वीरं दधनत्'। 'जागर्षि त्वम्'।

३६७३। लिति ६।१।१९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। चिकीर्षकः।

३६७४। आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ६।१।१९४। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे। लोलूयं लोलूयम्। पक्षे लित्स्वरः।

३६७५। अचः कर्तृयकि ६।१।१९५। उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव।

३६७६। चङ्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८। चङन्ते धातावुपोत्तममुदात्तं वा। 'मा हि चीकरताम्'। धात्वकार उदात्तः। पक्षान्तरे चङुदात्तः।

इति धातुस्वराः।

अथ प्रातिपदिकस्वरप्रकरणम्।

३६७७। कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ६।१।१५९। कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात्। कर्षः। शपा निर्देशात्तु-

दादेराद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ।

३६७८ । **उञ्छादीनां च** ६।१।१६०। अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । 'वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे । अन्यत्र योगे योगे तवस्तरम्' । भक्षशब्दो घञन्तः । 'गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः' । **'उत्तमशश्वत्तमावपि'** (ग) । 'उदुत्तमं वरुण' । 'शश्वत्तमीळते' ।

३६७९ । **चतुरः शसि** ६।१।१६७। चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । 'चतुरः कल्पयन्तः' । 'अचि रः–' (सू० २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह—'चतस्रः पश्य' 'चतेरुरन्' (उ० सू० ७३६), नित्त्वादाद्युदात्तता ।

३६८० । **झल्युपोत्तमम्** ६।१।१८०। षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । 'अध्वर्युभिः पञ्चभिः' । 'नवभिर्वाजैर्नवती च' । सप्तभ्यो जायमानः' । आदशभिर्विवस्वतः' । 'उपोत्तमम्' किम् ? 'आ षड्भिर्हूयमानः' । विश्वैर्देवैस्त्रिभिः' । 'झलि' किम् ? 'नवानां नवतीनाम्' ।

३६८१ । **विभाषा भाषायाम्** ६।१।१८१। उक्तविषये ।

३६८२ । **सर्वस्य सुपि** ६।१।१९१। सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । 'सर्वे नन्दन्ति यशसा' ।

३६८३ । **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** ६।१।१९७। ञिदन्तस्य निदन्तस्य

चादिरुदात्तः स्यात् । 'यस्मिन्विश्वानि पौंस्या' । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । 'सुतेदधिष्व नश्चनः' । चायतेरसुन् 'चायेरन्ने ह्रस्वश्च' (उ० सू० ६३९) इति चकारादसुनो नुडागमश्च ।

३६८४ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६।१।१९९ । आदिरुदात्तः स्यात् । 'अयं पन्थाः' । 'सर्वनामस्थाने' किम् ? 'ज्योतिष्मतः पथो रक्ष' । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् ।

३६८५ । अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२०० । तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । 'हर्षसे दातवा उ' ।

३६८६ । क्षयो निवासे ६।१।२०१ । आद्युदात्तः स्यात् । 'स्वे क्षये शुचिव्रत' ।

३६८७ । जयः करणम् ६।१।२०२ । करणवाची जयशब्दः आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ।

३६८८ । वृषादीनां च ६।१।२०३ । आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । 'वाजेभिर्वाजिनीवति' । 'इन्द्रं वाणीः' ।

३६८९ । संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४ । उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा, कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति-'क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न' इति । 'संज्ञायाम्' किम् ? अग्निर्माणवकः । 'उपमानम्' किम् ? चैत्रः ।

३६९० । निष्ठा च द्व्यजनात् ६।१।२०५ । निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । 'द्व्यचः' किम् ? चिन्तितः । 'अनात्' किम् ? त्रातः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेर्नेह-कृतम्, हृतम् ।

३६९१। शुष्कधृष्टौ ६।१।२०६। एतावाद्युदात्तौ स्तः। असंज्ञार्थमिदम्। 'अतसं न शुष्कम्'।

३६९२। आशितः कर्ता ६।१।२०७। कर्तृवाच्याशितशब्द आद्युदात्तः। 'कृषन्नित्फाल आशितम्'।

३६९३। रिक्ते विभाषा ६।१।२०८। रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः। रिक्तः। संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्' (सू० ३६९०) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन।

३६९४। जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ६।१।२०९। आद्युदात्ते वा स्तः।

३६९५। नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०। एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम्। 'जुष्टो दमूनाः' 'षळर आहुरर्पितम्' इत्यादेः पूर्वेणैव सिद्धेः छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात्। 'अर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च।

३६९६। युष्मदस्मदोर्ङसि ६।१।२११। आदिरुदात्तः स्यात्। 'न हि षस्तव नो मम'।

३६९७। ङयि च ६।१।२१२। 'तुभ्यं हिन्वानः'। 'मह्यं वातः पवताम्'।

३६९८। यतोऽनावः ६।१।२१३। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तः, नावं विना। 'युञ्जन्त्यस्य काम्या'। कर्मणिङन्तात्, 'अचो यत्' (सू० २८४२)।

३६९९। ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ६।१।२१४। एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः। 'ईड्यो नूतनैरुत'। 'आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च'। 'श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम्'। 'उक्थमिन्द्राय शंस्यम्'।

३७००। विभाषा वेण्विन्धानयोः ६।१।२१५। आदिरुदात्तो वा। 'इन्धानो अग्निम्'।

३७०१। त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ६।१।२१६। आदिरुदात्तो वा। आद्यास्त्रयो घञन्ताः। त्रयः पचाद्यजन्ताः।

३७०२। मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ६।१।२१९। मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि। उदुम्बरावती। शरावती।

३७०३। अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०। अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः। वेत्रवती। ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम्।

३७०४। ईवत्याः ६।१।२२१। ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत्। अहीवती। मुनीवती। इति प्रातिपदिकस्वरप्रकरणम्।

अथ फिट्सूत्राणि।

१। फिषोऽन्त उदात्तः। प्रातिपदिकं फिट्, तस्यान्त उदात्तः स्यात्। उच्चैः।

२। पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्। एतदर्थानामन्त उदात्तः। 'पाटला' 'फलेरुहा' 'सुरूपा' 'पाकला' इति पर्यायाः। 'लघावन्ते,' (फि. सू. ४२) इति प्राप्ते। 'अपालङ्क' 'व्याधिघात' 'आरेवत' 'आरग्वध' इति पर्यायाः। अम्बार्थः—'माता'। 'उनर्वन्नन्तानाम्' (फि. सू. ३३) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। सागरः। समुद्रः।

३। गेहार्थानामस्त्रियाम्। गेहम्। 'नब्विषयस्य-' (फि. सू. २६) इति प्राप्ते। 'अस्त्रियाम्' किम्? शाला। आद्युदात्तोऽयम्, इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात्।

४। गुदस्य च। अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम्। गुदम्। 'अस्त्रियाम्' किम्? 'आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः'। 'स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्' (फि. सू. २९) इत्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम्, ततष्टाप्।

५। ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य। धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच्स उदात्तः। अन्तर्धा। 'स्त्रीविषयवर्णनाम्नाम्' (फि. सू. ४३) इति प्राप्ते। छाया। माया। जाया। 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' (फि. सू. ६२) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। 'स्त्री' इति किम्? बाह्यम्, यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। 'विषयग्रहणम्' किम्? इभ्या। क्षत्रिया। 'यतोऽनावः' (सू. ३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः। क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' (फि. सू. ६२) इति मध्योदात्तः।

६। खान्तस्याश्मादेः। नखम्। उखा। सुखम्। दुःखम्। नखस्य 'स्वाङ्गशिटाम्-' (फि. सू. २९) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। उखा नाम भाण्डविशेषः, तस्य कृत्रिमत्वात् 'खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्' (फि. सू. ३१) इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते। सुखदुःखयोः 'नब्विषयस्य-' (फि. सू. २६) इति प्राप्ते। 'अश्मादेः' किम्? शिखा। मुखम्। मुखस्य 'स्वाङ्गशिटाम्-' (फि. सू. २९) इति 'नब्विषयस्य' (फि. सू. २६) इति वा आद्युदात्तत्वम्। शिखायास्तु 'शीङः खो निद्भ्रस्वश्च' (उ. सू. ७०२) इत्युणादिषु नित्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाट्टापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिटाम्-' (फि. सू. २९) इति वा बोध्यम्।

७। बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम्। एषामन्त उदात्तः स्यात्।

अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते। 'बंहिष्ठैरश्वैः' सुवृता रथेन' 'यद्बंहिष्ठं नातिविधे' इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः। संवत्सरः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः। 'सप्ततिः' 'अशीतिः' 'लघावन्ते-'(फि.सू.४२) इति प्राप्ते। चत्वारिंशत्, इहापि प्राग्वत्। 'अभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः' अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः। थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत्।

८। **दक्षिणस्य साधौ**। अन्त उदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिटाम्-' (फि. सू. २९ इ याद्युदात्तः। अर्थान्तरे तु 'लघावन्ते-' (फि सू ४२) इति गुरुरुदात्तः।

'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु'। इत्यमरः।

९। **स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा**। इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः। दक्षिणो बाहुः। 'आख्याग्रहणम्' किम् ? प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति।

१०। **छन्दसि च**। अस्वाङ्गार्थमिदम्। दक्षिणः। इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ।

११। **कृष्णस्यामृगाख्या चेत्**। अन्त उदात्तः। 'वर्णानां तण-' (फि. सू. ३३) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते। कृष्णानां व्रीहीणाम्। 'कृष्णो नोनाव वृषभः'। मृगाख्यायां तु कृष्णो राज्यै।

१२। **वा नामधेयस्य**। कृष्णस्येत्येव। 'अयं वां कृष्णो अश्विना'। कृष्णर्षिः।

१३। **शुक्लगौरयोरादिः**। नित्यमुदात्तः स्यादित्येके। 'वा' इत्य-

नुवर्तत इति तु युक्तम् । 'सरो' गौरो यथा पिब' इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात्।

१४ । अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः । अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' (फि. सू. ५२) इति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थ–'छन्दस्येव' इति । तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ।

१५ । पृष्ठस्य च । छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् ।

१६ । अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् । 'उनर्वन्नन्तानाम्' (फि. सू. ३२) इत्याद्युदात्तस्यापवादः ।

१७ । आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्' (फि. सू. ३२) इति 'यतोऽनावः' (सू. ३७०१) इति वाऽऽद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ।

१८ । आशाया अदिगाख्या चेत् । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद्दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता । 'इन्द्र आशाभ्यस्परि' ।

१९ । नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् । अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषानुराधादीनां 'लघावन्ते–' (फि. सू. ४२) इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ।

२० । न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप्तद्विषयाणामिति व्याख्याय 'आर्यिका' 'बहुलिका' इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ।

२१ । घृतादीनां च । अन्त उदात्तः । 'घृतं मिमिक्षे' । आकृतिगणोऽयम् ।

२२ । ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । अन्तः उदात्तः । 'ज्येष्ठ आह

चमसा'। 'कनिष्ठ आह चतुरः'। 'वयसि' किम्? ज्येष्ठः श्रेष्ठः कनिष्ठोऽल्पिकः। इह नित्त्वादाद्युदात्त एव।

२३। पिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा। अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे उदात्तः।

इति फिटसूत्रेषु प्रथमः पादः।

२४। अथादिः प्राक् शकटेः। अधिकारोऽयम्। 'शकटिशकट्योः—' (फि. सू. ६९) इति यावत्।

२५। ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य। आदिरुदात्तः स्यात्। वलिः। तनुः।

२६। नब्विषयस्यानिसन्तस्य। 'वने न वा यः'। इसन्तस्य तु—सर्पिः नप् नपुंसकम्।

२७। तृणधान्यानां च द्व्यषाम्। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माषाः। तिलाः। वह्वचां तु—गोधूमाः।

२८। त्रः संख्यायाः। पञ्च। चत्वारः।

२९। स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्। शिट् सर्वनाम। 'कर्णाभ्यां चुबुकादधि'। ओष्ठाविव मधु'। 'विश्वो विहायाः'।

३०। प्राणिनां कुपूर्वम्। कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः। काकः। वृकः। 'शुकेषु मे'। 'प्राणिनाम्' किम्? 'क्षीरं सर्पिर्मधूदकम्'।

३१। खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्। खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्। कन्दुकः।

३२। उनर्वन्नन्ताम्। उन—'वरुणं वा रिशादसम्'। ऋ—'स्व-

सारं त्वा कृण्वैव' । वन्–'पीवानं मेषम्' ।

३३ । **वर्णानां तणतिनितान्तानाम्** । आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ।

३४ । **ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये** । ऋद्वर्जे ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ।

३५ । **अक्षस्यादेवनस्य** । आदिरुदात्तः । 'तस्य नाक्षः' । देवने तु—'अक्षैर्मा दीव्यः' ।

३६ । **अर्धस्यासमद्योतने** । अर्धो ग्रामस्य । समेंऽशके तु–अर्धं पिप्पल्याः ।

३७ । **पीतद्र्वर्थानाम्** । आदिरुदात्तः । पीतद्रुः सरलः ।

३८ । **ग्रामादीनां च** । ग्रामः । सोमः । यामः ।

३९ । **लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य** । चञ्चेव चञ्चा । 'स्फिगन्तस्य' इति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ।

४० । **न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्** । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः ।

४१ । **राजविशेषस्य यमन्वा चेत्** । यमन्वा वृद्धः । 'आङ्गः' उदाहरणम् । 'अङ्गाः' प्रत्युदाहरणम् ।

४२ । **लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः** । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ।

४३ । **स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम्** । एषां त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्णः–श्येनी, हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्त्येषां ते

अक्षुपूर्वाः-तरक्षुः ।

४४ । शकुनीनां च लघु पूर्वम् । पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ।

४५ । नर्तुप्राण्याख्यायाम् । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ।

४६ । धान्यानां च वृद्धषान्तानाम् । आदिरुदात्तः । कान्तानाम्-श्यामाकाः । षान्तानाम् राजमाषाः ।

४७ । जनपदशब्दानामषान्तानाम् । आदिरुदात्तः । केकयः । 'यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम्' (फि. सू. ६२) इति प्राप्ते ।

४८ । हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा । हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । 'हयादीनाम्' किम् ? एकलः । 'असंयुक्त-' इति किम् ? मल्लः ।

४९ । इगन्तानां च द्व्यषाम् । आदिरुदात्तः । कृषिः ।

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

५० । अथ द्वितीयं प्रागीषात् । 'ईषान्तस्य हलादेः '(फि.सू.३६ । इत्यतः प्राग्द्वितीयाधिकारः ।

५१ । त्र्यचां प्राङ्मकरात् । 'मकरवरूढ-'(फि.सू. ५७) इत्यतः प्राक् 'त्र्यचाम्' इत्यधिकारः ।

५२ । स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु-कपोलः, रसना, वदनम् ।

५३ । मादीनां च । मलयः । मकरः ।

५४ । शादीनां शाकानाम् । शीतन्या । शतपुष्पा ।

५५ । पान्तानां गुर्वादीनाम् । पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु–अनूपम् । द्व्यचां तु–नीपम् ।

५६ । युतान्यण्यन्तानाम् । युते–अयुतम् । अनि–धमनिः । अणि–विपणिः ।

५७ । मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा । एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढः । इत्यादि ।

५८ । छन्दसि च । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् ।

५९ । कर्दमादीनां च । आदिर्द्वितीयो वोदात्तः ।

६० । सुगन्धितेजनस्य ते वा । आदिर्द्वितीयः तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः सुगन्धितेजनाः ।

६१ । नपः फलान्तानाम् । आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् ।

६२ । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् । कुलायः । तलयः । वलयः ।

६३ । थान्तस्य च नालघुनी । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ।

६४ । शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा ।

६५ । साङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् । द्वितीयमुदात्तं वा ।

६६ । ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा । हलीषा । लाङ्गलीषा ।

६७ । उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशराव-

हृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् । एषामादिरुदात्तः स्याद् ।

६८ । **महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्** । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । आषाढा उपदधाति ।

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

६९ । **शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण** । उदात्तम् । शकटिः । शकटी ।

७० । **गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य** । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र 'गोष्ठजः पशुः' कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ।

७१ । **पारावतस्योपोत्तमवर्जम्** । शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ।

७२ । **धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्** । एषां चतुर्णां धूप्रभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः ।

७३ । **कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि** । कपिकेशः । हरिकेशः ।

७४ । **न्यङ्स्वरौ स्वरितौ** । स्पष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । 'व्यचक्षयत्स्वः' ।

७५ । **न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः** । स्वरितः स्यात् । 'न्यर्बुदाय स्वाहा' । पाकदूर्वा व्यल्कशः ।

७६ । **तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः** । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । 'यतोऽनावः' (सू. ३७०२) इति प्राप्ते ।

७७ । **बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि** । अन्तस्वरितानि । ननो बिल्व उदतिष्ठत् ।

७८। स्वरस्वसमसिमेत्यनुच्चानि। 'स्तरीरु त्वत्'। 'उत त्वः पश्यन्'। 'नभन्तामन्यके समे'। 'सिमस्मै'।

७९। सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः। 'अथर्वणे' इति प्रायिकम्। तत्र दृष्टस्येत्येवंपरं वा। तेन 'वासस्तनुते सिमस्मै' इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव।

८०। निपाता आद्युदात्ताः। स्वाहा।

८१। उपसर्गाश्चाभिवर्जम्।

८२। एवादीनामन्तः। 'एवमादीनाम्' इति पाठान्तरम्। एव। एवम्। नूनम्। सह। 'ते मित्र सूरिभिः सह'। षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः-' (सू. १०११) इति प्रकरणे सहशब्दस्य आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः, तच्चिन्त्यम्।

८३। वाचादीनामुभावुदात्तौ। उभौग्रहणम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (सू. ३६४८) इत्यस्य बाधाय।

८४। चादयोऽनुदात्ताः। स्पष्टम्।

८५। यथेति पादान्ते। 'तं नेमिमृभवो यथा'। 'पादान्ते' किम्? 'यथा नो अदितिः करत्'।

८६। प्रकारादिद्विरुक्तौ। परस्यान्त उदात्तः। पटुपटुः।

८७ शेषं सर्वमनुदात्तम्। शेषमित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः। प्रप्रायम्। दिवेदिवे।

इति फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः।

अथ प्रत्ययस्वरप्रकरणम् ।

३७०५ । **आद्युदात्तश्च** । ३।१।३। प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् ।

३७०६ । **अनुदात्तौ सुप्पितौ** ३।१।४। पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ।

३७०७ । **चितः** ६।१।१६३ । अन्त उदात्तः स्यात् ॐ८१९ **चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम्** ॐ। चितिप्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । 'नभन्तामन्यके समे' । 'यके सरस्वतीमनु' । 'तकत्सुते' ।

३७०८ । **तद्धितस्य** ६।१।१६४ । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे ञित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ।

३७०९ । **कितः** ६।१।१६५। कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । 'यदाग्नेयः' ।

३७१० । **तिसृभ्यो जसः** ६।१।१६६ । अन्त उदात्तः । 'तिस्रो द्यावः सवितुः' ।

३७११ । **सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः** ६।१।१६८ । 'सौ' इति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'वाचा विरूपः'। 'सौ' किम् ? 'राज्ञा' इत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । 'राज्ञो नु ते' 'एकाचः' किम् ? विदधते राजनि त्वे' । 'तृतीयादिः' किम ? 'न ददर्श वाचम्' ।

३७१२ । **अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे**

८।१।१६९। नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच्ततः परा तृतीयादिविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात्। परमवाचा।

३७१३। अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ६।१।१७०। अञ्चेः परा विभक्तिरुदात्ता। 'इन्द्रो दधीचः'। 'चौ'(सू. ३६५०) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम्। 'तृतीयादिः' इत्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम्। 'प्रतीचो बाहून्'।

३७१४। ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ६।१।१७१। एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता। प्रष्ठौहः। प्रष्ठौहा। *८२० ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्* इह मा भूत्। अक्षद्युवा। अक्षद्युवे। इदम् एभिर्नृभिर्नृतमः। अन्वादेशे न, 'अन्तोदात्तात्' इत्यनुवृत्तेः। न च तत्रान्तोदात्ततास्त्यस्तीति वाच्यम्, 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (सू. ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात्। 'प्र ते बभ्रू'। 'माभ्यां गा अनु'। 'पद्दन्नोमास्हृन्निश्' (सू. २२८) इति षट् पदादयः। पद्भ्यां भूमिः'। 'दद्भिर्न जिह्वा'। 'अहरहर्जायते मासिमासि'। 'मनश्चिन्मे हृद आ'। अप्-'अपां फेनेन'। पुम्-'अभ्रातेव पुंसः'। रै-'राया वयम्'। 'रायो धर्ता विवस्वतः'। दिव् 'दिवेदिवे'।

३७१५। अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२। शसादिर्विभक्तिरुदात्ता। अष्टाभिर्दशभिः।

३७१६। शतुरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३। अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नद्यजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात्।

'अच्छा रवं प्रथमा जानती'। कृण्वते। 'अन्तोदात्तात्' किम् ? दधीती। 'अभ्यस्तानामादिः' (सू. ३६७०) इत्याद्युदात्तः। 'अनुमः' किम् ? तुदन्ती। एकादेशोऽत्र उदात्तः, 'अदुपदेशात्परत्वाच्छतुः'—लसार्वधातुकम्-' (सू. ३७२७) इति निघातः।

३७१७। उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।१७४। उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिविंभक्तिश्च उदात्ता स्यात्। 'चोदयित्री सूनृतानाम्'। 'एषा नेत्री'। 'ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे'।

३७१८। नोङ्धात्वोः ६।१।१७५। अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः। ब्रह्मबन्ध्वा। सेत्पृश्निः सुभ्वे'।

३७१९। ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ६।१।१७६। ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः। 'यो अब्दिमां उदनिमां इयर्त्ति'। नुटः-'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः' 'अन्तोदात्तात्' किम् ? 'मा त्वा विदद्दिपुमान्'। 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' (प० ८१) इत्येतदत्र न। 'मरुत्वानिन्द्र'। 'नियुत्वान्वा यवागहि'। ॐ८२१ रेशब्दाच्चॐ रेवां इद्रेवतः'।

३७२०। नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७। मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा। 'चेतन्ती सुमतीनाम्'।

३७२१। ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१७८। ङ्याः परो नामु-

दात्तो वा । 'देवसेनानामभिभञ्जतीनाम्' । वेत्युक्तेर्नेह-'जयन्तीनां मरुतो यन्तु' ।

३७२२ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ६।१।१७९ । एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'आषड्भिर्हूयमानः' । 'त्रिभिष्ट्वं देव' ।

३७२३ । न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ६।१।१८२ । एभ्यः प्रागुक्तं न । 'गवां शता' । 'गोभ्यो गातुम्' । 'शुनश्चिच्छेपम्' । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात्-तेभ्यो द्युम्नम्' । 'तेषां पाहि श्रुधी हवम्' ।

३७२४ । दिवो झल् ६।१।१८३ । दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । 'द्युभिरक्तुभिः' । 'झल्' इति किम् ? 'उपत्वाग्ने दिवेदिवे' ।

३७२५ । नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४ । नुः परा झलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । 'नृभिर्येमानः' ।

३७२६ । तित्स्वरितम् ६।१।१८५ । निगदव्याख्यातम् । 'क्व नूनम्' ।

३७२७ । तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः ६।१।१८६ । अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि-कर्ता, कर्तारौ, कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत्-य आस्ते । ङितः-'अभि चष्टे अनृतेभिः' । अदुपदेशात्-'पुरुभुजा चनस्यतम्' । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते, 'वर्धमानं स्वे दमे' । 'तास्यादिभ्यः'

किम्? 'अभि वृधे गृणीतः'। उपदेशग्रहणान्नेह-'हतो वृत्राण्यार्या' 'लग्रहणम्' किम्? 'कतीह निघ्नानाः'। 'सार्वधातुकम्' किम्? शिश्ये। 'अहन्विङोः' किम्? ह्नुते। यदधीते। ॐ ८२२ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॐ। 'इन्धे राजा'। एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र-' (सू. ३६४९) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम्।

३७२८। आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ६।१।१८७। सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा। 'यासिष्टं वर्तिरश्विनौ'।

३७२९। थलि च सेटीडन्तो वा ६।१।१९६। सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात्। यदा नैते त्रयस्तदा 'लिति' (सू. ३६७३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम्। लुलविथ। अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः।

३७३०। उपोत्तमं रिति ६।१।२१७। रित्प्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात्। 'यदाहवनीये'। इति प्रत्ययस्वरप्रकरणम्।

अथ समासस्वरप्रकरणम्।

३७३१। समासस्य ६।१।२२३। अन्त उदात्तः स्यात्। 'यज्ञश्रियम्'।

३७३२। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात्। 'सत्यश्चित्रश्रवस्तमः'। 'उदात्त-' इत्यादि किम्? सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव, यथा स्यात्। समपादः।

३७३३। तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीया-

कृत्याः ६।२।२। सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । 'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' (सू. ७५०) इति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः। 'प॒त॒यन्मं॒न्द॒य॒त्सखम्' । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । ॐ८२३ अव्यये नञ्कुनिपातानाम्ॐ । अयशो वा एषः। 'परिगणनम्' किम् ? स्नात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम्। भोज्योष्णम् ।

३७३४ । वर्णो वर्णेष्वनेते ६।२।३। वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः। लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । 'वर्णः' किम् ? परमकृष्णः । 'वर्णेषु' किम् ? कृष्णतिलः । 'अनेते' किम् ? कृष्णैतः ।

३७३५ । गाधलवणयोः प्रमाणे ६।२।४ । एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणम् इयत्तापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । 'प्रमाणे' किम् ? परमगाधम् ।

३७३६ । दायाद्यं दायादे ६।२।५ । तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । 'दायाद्यम्' किम् ? परमदायादः ।

३७३७ । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ६।२।६ । प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । 'प्रतिबन्धि' किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

३७३८। पदेऽपदेशे ६।२।७। व्याजवाचिनि पदशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे। मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन। मूत्रशब्दो घञन्तः, उच्चारशब्दो घञन्तः। 'थाथ-' (सू. ३८७५) आदिस्वरेणान्तोदात्तः। 'अपदेशे' किम्? विष्णुपदम्।

३७३९। निवाते वातत्राणे ६।२।८। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। कुटीनिवातम्। कुड्यनिवातम्। कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः। कुड्यशब्दो ड्यगन्तः। यगन्त इत्यन्ये। 'वातत्राणे' किम्? राजनिवाते वसति। निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे।

३७४०। शारदेऽनार्तवे ६।२।९। ऋतौ भवमार्तवम्, तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्। रज्जुशारदमुदकम्। शारदशब्दो नूतनार्थः। तस्यास्वपदविग्रहः 'रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्'। रज्जुशब्दः 'सृजेरसुम् च' (उ० सू० १५) इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः। 'अनार्तवे' किम्? उत्तमशारदम्।

३७४१। अध्वर्युकषाययोर्जातौ ६।२।१०। एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्। कठाध्वर्युः। दौवारिककषायम्। कठशब्दः पचाद्यजन्तः। तस्मात्-'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' सू० १४८६) इति णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (सू० १४८९) इति लुक्। द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः। 'जातौ' किम्? परमाध्वर्युः।

३७४२। सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये। ६।२।११। अनयोः पूर्वं प्रकृत्या। पितृसदृशः। 'सादृश्ये' किम्? परमसदृशः। समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम्।

३७४३। द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२। द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि

तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः, सप्तसमाः प्रमाणमस्य 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (वा० ४४९,४५०) इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । 'द्विगौ' किम् ? व्रीहिप्रस्थः । 'प्रमाणे' किम् ? परमसप्तसमम् ।

३७४४ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे ६।२।१३ । वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । 'गन्तव्य–' इति किम् ? परमवाणिजः ।

३७४५ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ६।२।१४ । मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू. ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्त्वात् । 'नपुंसके' किम् ? कुड्यच्छाया ।

३७४६ । सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५ । एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दो लित्स्वरः । 'हिते' किम् ? परमसुखम् ।

३७४७ । प्रीतौ च ६।२।१६ । प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ' । 'प्रीतौ' किम् ? राजसुखम् ।

३७४८ । स्वं स्वामिनि ६।२।१७ । स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । 'स्वम्' किम् ? परमस्वामी ।

३७४९ । पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८ । दमूना गृहपतिर्दमे' ।

३७५० । न भूवाक्चिद्दिधिषु ६।२।१९। पतिशब्दे परे ऐश्वर्य-वाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या। भुवः पतिर्भूपतिः। वाक्पतिः। चित्पतिः। दिधिषूपतिः।

३७५१ । वा भुवनम् । ६।२।२० । उक्तविषये। भुवनपतिः। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यः–' (उ० सू० २३८) इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः।

३७५२ । आशङ्काबाधनेदीयस्सु सम्भावने ६।२।२१ । अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम्। गमनाशङ्कमस्ति। गमनाबाधम्। गमननेदीयः। गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते। 'सम्भावने' किम्? परमनेदीयः।

३७५३ । पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः। पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते। 'भूतपूर्वे' किम्? परमपूर्वः।

३७५४ । सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ६।२।२३। एषु पूर्वं प्रकृत्या। मद्रसविधम्। गान्धारसनीडम्। काश्मीरसमर्यादम्। मद्रसवेशम्। मद्रसदेशम्। 'सामीप्ये' किम्? सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम्। चैत्रसमर्यादम्।

३७५५ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४। विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू० ३७८०) इत्याद्युदात्तः। 'विस्पष्ट–' इति किम्? परमलवणम्। 'गुण–' इति किम्? विस्पष्टब्राह्मणः। विस्पष्ट, विचित्र, व्यक्त, सम्पन्न, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण।

३७५६ । श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ६।२।२५। 'श्र' 'ज्य' 'अवम्' 'कन्' इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठम्। गमनज्यायः। गमनावमम्। गमन-

कनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। 'श्र-' इत्यादि किम्? गमनशोभनम्। 'भावे' किम्? गम्यतेऽनेनेति गमनम्, गमनं श्रेयो गमनश्रेयः। 'क—' इति किम्? षष्ठीसमासे मा भूत्।

३७५७। कुमारश्च ६।२।२६। कर्मधारये। कुमारश्रमणा। कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः।

३७५८। आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७। कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये। प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः। कुमारप्रत्येनाः।

३७५९। पूगेष्वन्यतरस्याम्। ६।२।२८। पूगा गणास्तेषूक्तं वा। कुमारचातकाः। कुमारजीमूताः। आद्युदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (सू० ३७५७) इत्येव भवति।

३७६०। इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ६।२।२९। एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः। दशमासान्भूतो दशमास्यः। पञ्च मासान्भूतः पञ्चमास्यः। 'तमधीष्टो-' (सू० १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगोर्यप्' (सू० १७४६), पञ्चकपालः। पञ्चभगालः। पञ्चशरावः। 'त्रः संख्यायाः' (फि० २८) इति पञ्चञ्छब्दः आद्युदात्तः। 'इगन्तादिषु' किम्? पञ्चाश्वः। 'द्विगौ' किम्? परमारत्निः।

३७६१। बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०। बहुशब्दस्तथा वा। बहरत्निः। बहुमास्यः। बहुकपालः। बहुशब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः—' (सू० ३६५४) इति भवति।

३७६२। दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१। एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ। पञ्चदिष्टिः। पञ्चवितस्तिः।

३७६३। सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ६।२।३२। अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु। सांकाश्यसिद्धः। सांकाश्येति

ण्यान्तः। आतपशुष्कः। भ्राष्ट्रपकः। भाष्ट्रेति ष्ट्रन्नन्तः। चक्रबन्धः। चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः। 'अकालात्' किम्? पूर्वाह्णसिद्धः। कृत्स्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते।

३७६४। **परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ६।२।३३।** एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि चोत्तरपदे। परित्रिगर्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्तम्। उपसर्गा आद्युदात्ताः। बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम्। अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम्, तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वाद् अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति। 'वर्ज्य—' इति किम्? अग्निं प्रति प्रत्यग्नि।

३७६५। **राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ६।२।३४।** राजन्यवाचिनां बहुवचनानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। श्वाफल्कचैत्रकाः। शिनिवासुदेवाः। शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते। 'राजन्य–' इति किम्? द्वैप्यभैमायनाः। द्वीपे भवा द्वैप्याः। भैमेरपत्यं युवा भैमायनः। अन्धकवृष्णय एते न तु राजन्याः। राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम्, नैते तथा। 'बहुवचनम्' किम्? सङ्कर्षणवासुदेवौ। 'द्वन्द्वे' किम्? वृष्णीनां कुमारा वृष्णिकुमाराः। 'अन्धकवृष्णिषु' किम्? कुरुपञ्चालाः।

३७६६। **सङ्ख्या ६।२।३५।** संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे। द्वादश। त्रयोदश। त्रेस्त्रयसादेश आद्युदात्तो निपात्यते।

३७६७। **आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ६।२।३६।** आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। पाणिनीयरौढीयाः। छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ। आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम्—सकलो द्वन्द्व

आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते। तेनेह न–पाणिनीयदेवदत्तौ। 'आचार्य–' इति किम्? छान्दसवैयाकरणाः। 'अन्तेवासी'किम्? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे।

३७६८। **कार्तकौजपादयश्च** ६।२।३७। एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। कार्तकौजपौ। कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ। सावर्णिमाण्डूकेयौ।

३७६९। **महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु** ६।२।३८। महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु। महाव्रीहिः। महापराह्णः। महागृष्टिः। महेष्वासः। महाहैलिहिलः। महच्छब्दोऽन्तोदात्तः। 'सन्महत्–' (सू. ७४१) इति प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः, नेह–महतो व्रीहिः महद्व्रीहिः।

३७७०। **क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे** ६।२।३९। चान्महान् क्षुल्लकवैश्वदेवम्। महावैश्वदेवम्। क्षुधं लातीति क्षुल्लः। तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः।

३७७१। **उष्ट्रः सादिवाम्योः** ६।२।४०। उष्ट्रसादी। उष्ट्रवामी। उषेः ष्ट्रनि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः।

३७७२। **गौः सादसादिसारथिषु** ६।२।४१। गोसादः। गोसादिः। गोसारथिः।

३७७३। **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च** ६।२।४२। एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। कुरूणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम्। उप्रत्ययान्तः कुरुः ॐ८२४ वृजेरिति वाच्यम्ॐ। वृजिगार्हपतम्। वृजिराद्युदात्तः। रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः। 'रिक्ते

विभाषा' (सू. ३६९३) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः। असूता जरती असूतजरती। अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा। अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः। श्रीर्यस्यास्ति तत् श्लीलम्, सिध्मादित्वा-ल्लच्, कपिलकादित्वाल्लत्वम्। पारे वडवेव पारेवडवा। निपातना-दिवार्थे समासो विभक्त्यलोपश्च। पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः। तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वेत्यणणन्तः। पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः। पण्यकम्बलः। ॐ८१५। सञ्ज्ञा-यामिति वक्तव्यम्ॐ। अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्व-मेव। प्रतिपदोक्ते समासे 'कृत्याः' (सू. २८३१) इत्येष स्वरो विहितः। दास्या भारो दासीभारः। देवहूतिः। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वमिष्यते, न विशिष्य वचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः। 'स राये स पुरन्ध्याम्'। पुरं शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (सू. ३२७१) इति किप्रत्ययः। अलुक्छान्दसः 'नञ्विषयस्य–' (फि० २६) इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः।

३७७४। चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्यु-त्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। यूपाय दारु यूपदारु।

३७७५। अर्थे ६।२।४४। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। देवार्थम्।

३७७६। क्ते च ६।२।४५। क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या। गोहितम्।

३७७७। कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।२।४६। क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या। श्रेणिकृताः। श्रेणिशब्द आद्युदात्तः। पूगकृताः। पूगशब्दोऽ-न्तोदात्तः। 'कर्मधारये' किम्? श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम्। 'अनिष्ठा' किम्? कृताकृतम्।

३७७८ । अहीने द्वितीया ६।२।४७ । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । 'अहीने' किम् ? कान्तारातीतः । ॐ ८२६ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॐ । नेह–सुखप्राप्तः । 'थाथ–' (सू. ३८७५) इत्यस्यापवादोऽयम् ।

३७७९ । तृतीया कर्मणि ६।२।४८ । कर्मवाचिनि क्तान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । 'त्वोतासः' । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । 'कर्मणि' किम् ? रथेन यातो रथयातः ।

३७८० । गतिरनन्तरः ६।२।४९ । कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । 'थाथ' (सू. ३८७५) इत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । 'अनन्तरः' किम् ? अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः ।

३७८१ । तादौ च निति कृत्यतौ ६।२।५० । तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । 'अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ' । 'सङ्गतिं गोः' । कृत्स्वरापवादः । 'तादौ' किम् ? प्रजल्पाकः । 'निति' किम् ? प्रकर्ता, तृजन्तः । 'अतौ' किम् ? आगन्तुः ।

३७८२ । तवै चान्तश्च युगपत् ६।२।५१ । तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः । प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । 'अन्वेतवा उ' । कृत्स्वरापवादः ।

३७८३ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ६।२।५२ । अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । 'ये पराञ्चस्तान्' । 'अनिगन्तः'

इति किम् ? प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात् परत्वादयमेव । 'जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः' । 'वप्रत्यये किम् ? उदञ्चनम् ।

३७८४ । न्यधी च ६।२।५३ । वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः-' (सू० ३६५४) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ।

३७८५ । ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४ । ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । 'ईषद्भेदः' इत्यादौ कृत्स्वर एव ।

३७८६ । हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५ । सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं, तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । 'हिरण्यम्' किम् ? प्रस्थधनम् । 'परिमाणम्' किम् ? काञ्चनधनम् । 'धने' किम् ? निष्कमाला ।

३७८७ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ६।२।५६ । प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । 'अचिर'-इति किम् ? प्रथमो वैयाकरणः ।

३७८८ । कतरकतमौ कर्मधारये ६।२।५७ । वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ।

३७८९ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८ । आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'आर्यः' किम् ? परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादि-इति किम् ? आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ।

३७९० । राजा च ६।२।५९ । ब्राह्मणकुमारयोः परतो राजा

वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग-
उत्तरार्थः ।

३७९१ । षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०। षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि
परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । 'षष्ठी' किम् ? अन्यत्र न ।

३७९२ । क्ते नित्यार्थे ६।२।६१। क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे
पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । 'कालाः' (सू० ६९१) इति द्वितीया-
समासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । प्रहसित इति थाथा-
दिस्वरेणान्तोदात्तः । 'नित्यार्थे' किम् ? मुहूर्तप्रहसितः ।

३७९३ । ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२। वा प्रकृत्या । ग्रामना-
पितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । 'ग्रामः' किम् ? परमनापितः ।
'शिल्पिनि' किम् ? ग्रामरथ्या ।

३७९४ । राजा च प्रशंसायाम् ६।२।६३। शिल्पिवाचिनि परे
प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । 'प्रशंसा-
याम्' किम् ? राजनापितः । 'शिल्पिनि' किम् ? राजहस्ती ।

३७९५ । आदिरुदात्तः ६।२।६४। अधिकारोऽयम् ।

३७९६ । सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ६।२।६५। सप्तम्यन्तं
हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते ।
धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । 'संज्ञा-
याम्' (सू. ७२२) इति सप्तमीसमासः । 'कारनाम्नि च–' (सू. ९७०)
इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटा-
दिषु कार्षापणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । 'धर्म्ये—'
इति किम् ? स्तम्बेरमः । 'अहरणे' किम् ? वाडवहरणम् । वडवाया
अयं वाडवः, तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यद्दीयते तद्ध-

रणमित्युच्यते। परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति निषेधेन बाध्यते। तेन 'वाडवहार्यम्' इति हारिस्वरः सिध्यति।

३७९७। युक्ते च ६।२।६६। युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। गोवल्लवः। 'कर्तव्ये तत्परो युक्तः'।

३७९८। विभाषाध्यक्षे ६।२।६७। गवाध्यक्षः।

३७९९। पापं च शिल्पिनि ६।२।६८। पापनापितः। 'पापाणके-' (सू० ७३४) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्षष्ठीसमासे न।

३८००। गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ६।२।६९। भार्यासौश्रुतः। सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः। अन्तेवासी। कुमारीदाक्षाः। ओदनपाणिनीयाः। कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयते त एवं क्षिप्यन्ते। भिक्षामाणवः। भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः। भयब्राह्मणः। भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते। 'गोत्रादिषु' किम्? दासीश्रोत्रियः। 'क्षेपे' किम्? परमब्राह्मणः।

३८०१। अङ्गानि मैरेये ६।२।७०। मद्यविशेषो मैरेयः। मधुमैरेयः। मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम्। 'अङ्गानि' किम्? परममैरेयः। 'मैरेय' किम्? पुष्पासवः।

३८०२। भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१। भक्तमन्नम्। भिक्षाकंसः। भाजीकंसः। भिक्षादयोऽन्नविशेषाः। 'भक्ताख्याः' किम्? समाशशालयः। समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते। 'तदर्थेषु' किम्? भिक्षाप्रियः। बहुव्रीहिरयम्। अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम्।

३८०३। गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ६।२।७२। धान्यगवः। गोबिडालः। तृणसिंहः। सक्तुसैन्धवः। धान्यं गौरिवेति विग्रहः, व्याघ्रादिः। गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते। 'उपमाने' किम्? परमसिंहः।

३८०४। **अके जीविकार्थे** ६।२।७३। दन्तलेखकः। यस्य दन्तलेखनेन जीविका। 'नित्यं क्रीडा-' (सू० ७१२) इति समासः। 'अके' किम्? रमणीयकर्ता। 'जीविकार्थे' किम्? इक्षुभक्षिकां मे धारयसि।

३८०५। **प्राचां क्रीडायाम्** ६।२।७४। प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात्। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। 'संज्ञायाम्' (सू० ३२८६) इति ण्वुल्। 'प्राचाम्' किम्? जीवपुत्रप्रचायिका। इयमुदीचां क्रीडा। 'क्रीडायाम्' किम्? तव पुष्पप्रचायिका। पर्याये ण्वुल्।

३८०६। **अणि नियुक्ते** ६।२।७५। अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम्। छत्त्रधारः। 'नियुक्ते' किम्? काण्डलावः।

३८०७। **शिल्पिनि चाकृञः** ६।२।७६। शिल्पिवाचिनि समासेऽणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण्कृञः परो न भवति। तन्तुवायः। 'शिल्पिनि' किम्? काण्डलावः। 'अकृञः' किम्? कुम्भकारः।

३८०८। **संज्ञायां च**। ६।२।७७। अणन्ते परे। तन्तुवायो नाम कृमिः 'अकृञः' इत्येव, रथकारो नाम ब्राह्मणः।

३८०९। **गोतन्तियवं पाले** ६।२।७८। गोपालः। तन्तिपालः। यवपालः। अनियुक्तार्थो योगः। 'गो' इति किम्? वत्सपालः। 'पाले' इति किम्? गोरक्षः।

३८१०। **णिनि** ६।२।७९। पुष्पहारी।

३८११। **उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव** ६।२।८०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी। ध्वाङ्क्षरावी। उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम्। 'शब्दार्थप्रकृतौ' किम्? वृकवञ्ची। 'प्रकृतिग्रहणं' किम्? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दा-

र्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ।

३८१२ । युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१। आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ।

३८१३ । दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ६।२।८२। कुटीजः काशजः । तुषजः ? भ्राष्ट्रजः । वटजः ।

३८१४ । अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३। बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । 'बह्वचः' किम् ? दग्धजानि तृणानि ।

३८१५ । ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४। ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् , तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । 'अनिवसन्तः' किम् ? दाक्षिग्रामः, दाक्षिनिवासः ।

३८१६ । घोषादिषु च ६।२।८५। दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः ।

३८१७ । छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६। छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू० ३८५४) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ।

३८१८ । प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ६।२।८७। प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्क्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । 'अवृद्धम्' इति किम् ? दाक्षिप्रस्थः । 'अकर्क्यादीनाम्' इति किम् ? कर्कीप्रस्थः, मकरीप्रस्थः ।

३८१९ । मालादीनां च ६।२।८८। वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।

३८२० । अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ६।२।८९ । नगरे परे महन्नवन्वर्जितं पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । 'अम—' इति किम् ? महानगरम्, नवनगरम् । 'अनुदीचाम्' किम् ? कार्तिकनगरम् ।

३८२१ । अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ६।२।९० । अर्मे परे द्व्यच्त्र्यच्पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । 'अवर्णम्' किम् ? बृहदर्मम् । 'द्व्यच्त्र्यच्' किम् ? कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

३८२२ । न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ६।२।९१ । अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम्-मद्रार्मम्, अश्मार्मम्, मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । ॐ८२७ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॐ । 'दि॒वो॑दासाय दा॒शुषे॑' ।

३८२३ । अन्तः ६।२।९२ । अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।

३८२४ । सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ६।२।९३ । सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । 'सर्वम्' किम् ? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्स्न्ये वर्तते । 'गुण—' इति किम् ? सर्वसौवर्णः । 'कार्त्स्न्ये' किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ।

३८२५ । संज्ञायां गिरिनिकाययोः ६।२।९४ । एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डनिकायः । 'संज्ञायां' किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ।

३८२६ । कुमार्यां वयसि ६।२।९५ । पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपा-

दाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः। तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्वमेव। 'वयसि' किम्? परमकुमारी।

३८२७। उदकेऽकेवले ६।२।९६। अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः। 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' (सू० ३६५६) इति पक्षे स्वरितः। 'अकेवले' किम्? शीतोदकम्।

३८२८। द्विगौ क्रतौ ६।२।९७। द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गर्गत्रिरात्रः। 'द्विगौ' किम्? अतिरात्रः। 'क्रतौ' किम्? बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः।

३८२९। सभायां नपुंसके ६।२।९८। सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। गोपालसभम्। स्त्रीसभम्। 'सभायाम्' किम्? ब्राह्मणसेनम्। 'नपुंसके' किम्? राजसभा। प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह-रमणीयसभं ब्राह्मणकुलम्।

३८३०। पुरे प्राचाम् ६।२।९९। देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। 'प्राचाम्' किम्? शिवपुरम्।

३८३१। अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१००। पुरे परेऽरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम्। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। 'पूर्व' ग्रहणं किम्? इहापि यथा स्यात्--अरिष्टाश्रितपुरम्, गौडभृत्यपुरम्।

३८३२। न हास्तिनफलकमार्देयाः ६।२।१०१। पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्। मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वात् ढक्।

३८३३। कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ६।२।१०२। एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे। कुसूलबिलम्। कूपबिलम्। कुम्भबिलम्। शाल-

बिलम्। 'कुसूलादि' किम्? सर्पबिलम्। 'बिल' इति किम्? कुसूलस्वामी।

३८३४। दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ६।२।१०३। दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु। पूर्वेषुकामशमी। अपरकृष्णमृत्तिका। जनपदे–पूर्वपञ्चालाः। आख्याने–पूर्वयायातम्। पूर्वचानराटम्। शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम्।

३८३५। आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ६।२।१०४। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति। पूर्वपाणिनीयाः। 'आचार्य–' इति किम्? पूर्वान्तेवासी। 'अन्तेवासिनि' किम्? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम्।

३८३६। उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ६।२।१०५। 'उत्तरपदस्य' (सू. १३९८) इत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति। सर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। 'अधिकारग्रहणं' किम्? सर्वभासः। सर्वकारकः।

३८३७। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ६।२।१०६। बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः। 'विश्वकर्मा विश्वदेवः। 'आविश्वदेवं सत्पतिम्'। 'बहुव्रीहौ' किम्? विश्वे च ते देवाश्च विश्वे देवाः। 'संज्ञायाम्' किम्? विश्वदेवाः। प्रागव्ययीभावाद् बहुव्रीह्यधिकारः।

३८३८। उदराश्वेषुषु ६।२।१०७। संज्ञायामिति वर्तते। वृकोदरः। हर्यश्वः। महेषुः।

३८३९। क्षेपे ६।२।१०८। उदराश्वेषुषु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ

निन्दायाम् । घटोदरः । कन्दुकाश्वः । चलाचलेषुः । 'अनुदरः' इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्-' (सू० ३९०३) इति भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

३८४० । **नदी बन्धुनि** ६।२।१०९ । बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । 'नदी' किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । 'बन्धुनि' किम् ? गार्गीप्रियः ।

३८४१ । **निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्** ६।२।११० । निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । 'निष्ठा' किम् ? प्रसेवकमुखः । 'उपसर्गपूर्वम्' किम् ? शुष्कमुखः ।

३८४२ । **उत्तरपदादिः** ६।२।१११। उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू. ३८६८) इत्यवधिकः ।

३८४३ । **कर्णो वर्णलक्षणात्** ६।२।११२ । वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । 'कर्णः' किम् ? श्वेतपादः । 'वर्णलक्षणात्' किम् ? शोभनकर्णः ।

३८४४ । **संज्ञौपम्ययोश्च** ६।२।११३ । कर्ण आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये-गोकर्णः ।

३८४५ । **कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च** ६।२।११४। संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः । औपम्ये— खरकण्ठः, गोपृष्ठः, अश्वग्रीवः, गोजङ्घः ।

३८४६ । **शृङ्गमवस्थायां च** ६।२।११५। शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम्-ऋष्यशृङ्गः । उपमायाम्—मेषशृङ्गः । 'अवस्था-' इति किम् ? स्थूलशृङ्गः ।

३८४७ । **नञो जरमरमित्रमृताः** ६।२।११६। नञः परा एते

आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । 'ता मे जराय्वजरम्' । अमरम् । 'अमित्रमर्दय' । 'श्रवो देवेष्वमृतम्' । 'नञः' किम् ? ब्राह्मणमित्रः । 'ज—' इति किम् ? अशत्रुः ।

३८४८ । सोर्मनसी अलोमोषसी ६।२।११७ । सोः परं लोमोषसी वर्जयित्वा मन्नन्तमसन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' (सू० ३९०३) इत्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुयुजः' । 'स नो वक्षदनिमानः सुब्रह्मा' । 'सुब्रह्मा' । शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः' । 'सुपेशसस्करति' । 'सोः' किम् ? कृतकर्मा । 'मनसी' किम् ? सुराजा । 'अलोमोषसी' किम् ? सुलोमा, सूषाः । कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (सू० ३९०४) इति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ।

३८४९ । क्रत्वादयश्च ६।२।११८ । सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । 'साम्राज्याय सुक्रतुः' । 'सुप्रतीकः' । 'सुहव्यः' । 'सुप्रतूर्तिमनेहसम्' ।

३८५० । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ६।२।११९ । यदाद्युदात्तं द्व्यच्तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहावाद्युदात्तम् । 'अधा स्वश्वाः' 'सुरथाँ आतिथिग्वे' । नित्स्वरेणाश्वरथावाद्युदात्तौ 'आद्युदात्तम्' किम् ? 'याः सुबाहुः' । 'द्व्यच्' किम् ? 'सुगुरसत्सुहिरण्यः' । हिरण्यशब्दस्त्र्यच् ।

३८५१ । वीरवीर्यौ च ६।२।१२० । सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । 'सुवीरेण रयिणा' । 'सुवीर्यस्य गोमतः' । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः' (सू. ३६९८) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वेणैव सिद्धं स्यात् ।

३८५२। कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ६।२।१२१। उपकूलम्। उपतीरम्। उपतूलम्। उपमूलम्। उपशालम्। उपाक्षम्। सुषमम्। निःषमम्। तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते। 'कूलादि' ग्रहणं किम्? उपकुम्भम्। 'अव्ययीभावे' किम्? परमकूलम्।

३८५३। कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ६।२।१२२। द्विकंसः। द्विमन्थः। द्विशूर्पः। द्विपाय्यम्। द्विकाण्डम्। 'द्विगौ' किम्? परमकंसः।

३८५४। तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ६।२।१२३। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम्। ब्राह्मणशालम्। 'तत्पुरुषे' किम्? दृढशालम् ब्राह्मणकुलम्। 'शालायाम्' किम्? ब्राह्मणसेनम्। 'नपुंसके' किम्? ब्राह्मणशाला।

३८५५। कन्था च। ६।२।१२४। तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम्। सौशमिकन्थम्। आह्वरकन्थम्। 'नपुंसके' किम्? दाक्षिकन्था।

३८५६। आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५। कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्त। चिहणकन्थम्। मदुरकन्थम्। आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्।

३८५७। चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ६।२।१२६। चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि। पुत्रचेलम्। नगरखेटम्। दधिकटुकम्। प्रजाकाण्डम्। चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा। व्याघ्रादित्वात्समासः। 'गर्हायाम्' किम्? परमचेलम्।

३८५८। चीरमुपमानम् ६।२।१२७। वस्त्रं चीरमिव वस्त्रचीरम्। कम्बलचीरम्। 'उपमानं' किम्? परमचीरम्।

३८५९ । पललसूपशाकं मिश्रे ६।२।१२८। घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९८) इति समासः । 'मिश्रे' किम् ? परमपललम् ।

३८६० । कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ६।२।१२९। आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । 'संज्ञायाम्' किम् ? परमकूलम् ।

३८६१ । अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३०। कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । 'अक-' इति किम् ? परमराज्यम् । ॐ८२८ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन ॐ । कुचेलम् । कुराज्यम् ।

३८६२ । वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१। अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव, परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ।

३८६३ । पुत्रः पुम्भ्यः ६।२।१३२। पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । 'पुत्रः' किम् ? कौनटिमातुलः । 'पुम्भ्यः' किम् ? दाक्षीपुत्रः ।

३८६४ । नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ६।२।१३३। एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः सम्बन्धिनः, श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः, ज्ञातिपुत्रः । भ्रातुः पुत्रः ।

३८६५ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४। एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । 'अप्राणि' इति किम् ? मत्स्यचूर्णम् ।

३८६६। षट् च काण्डादीनि ६।२।१३५। अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि। दर्भकाण्डम्। दर्भचीरम्। तिलपललम्। मुद्गसूपः। मूलकशाकम्। नदीकूलम्। 'षट्' किम्? राजसूदः। 'अप्राणि-' इति किम्? दत्तकाण्डम्।

३८६७। कुण्डं वनम् ६।२।१३६। कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे। दर्भकुण्डम्। कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये। 'वनम्' किम्? मृत्कुण्डम्।

३८६८। प्रकृत्या भगालम् ६।२।१३७। भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम्। कुम्भीकपालम्। मध्योदात्ता एते। 'प्रकृत्या' इत्यधिकृतम् 'अन्तः' (सू. ३८७४) इति यावत्।

३८६९। शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ६।२।१३८। शितेः परं नित्याबह्वच्कं प्रकृत्या। शितिपादः। शित्यंसः। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात्। 'शितेः' किम्? दर्शनीयपादः। 'अभसत्' किम्? शितिभसत्। शितिराद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः।

३८७०। गतिकारकोपपदात्कृत् ६।२।१३९। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे। प्रकारकः। प्रहरणम्। 'शोणा धृष्णू नृवाहसा'। इध्मप्रव्रश्चनः। उपपदात्-उच्चैःकारम्, ईषत्करः। 'गति' इति किम्? देवस्य कारकः, शेषे षष्ठी। कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम्। 'प्रपचतितराम्' इत्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृते आम्। तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके। प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये।

३८७१। उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६।२।१४०। एषु पूर्वो-

त्तरपदे युगपत्प्रकृत्या। 'वनस्पतिं वन आ'। 'बृहस्पतिं यः'। बृह-च्छन्दोऽन्नाद्युदात्तो निपात्यते। 'हर्षया शचीपतिम्'। शार्ङ्गरवादित्वा-दाद्युदात्तः शचीशब्दः,'शचीभिर्नः' इति दर्शनात्। 'तनूनपादुच्यते'। 'नराशंसं वाजिनम्' निपातनाद्दीर्घः। 'शुनः शेपम्'।

३८७२। देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१। उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः। 'आय इन्द्रावरुणौ'। 'इन्द्राबृहस्पती वयम्'। 'देवता' किम्? प्लक्ष-न्यग्रोधौ। 'द्वन्द्वे' किम्? अग्निष्टोमः'।

३८७३। नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६।२।१४२। पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न। 'इन्द्राग्नियश्नां कं वृषणः'। 'अपृथिव्यादौ' किम्? 'द्यावापृथिवी जनयन्' आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते, 'पृथिवी' इत्यन्तोदात्तः सोमारुद्रौ, 'रोदेर्णिलुक्च' (उ०सू० १७९) इति रगन्तो रुद्रशब्दः। 'इन्द्रापूषणौ' 'श्वन्नुक्षन्पूषन्-' (उ०सू० १५७) इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते। शुक्रामन्थिनौ। मन्थिन्निन्नन्तत्वादन्तोदात्तः। उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपद-विशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत्। अनुदात्तादाविति विधि-प्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्।

३८७४। अन्तः ६।२।१४३। अधिकारोऽयम्।

३८७५। थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ६।२।१४४। 'थ' 'अथ' 'घञ्' 'क्त' 'अच्' 'अप्' 'इत्र' 'क' एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषा-मन्त उदात्तः। प्रभृथस्यायोः'। आवसथः। घञ्-प्रभेदः। क्तः-'धर्ता

वज्री पुरुष्टुतः' पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः। अच्-प्रक्षयः। अप्-प्रलवः। इत्र-प्रलवित्रम्। क-गोवृषः, मूलविभुजादित्वात्कः। गतिकारकोपपदादित्येव, सुस्तुतं भवता।

३८७६। सूपमानात्क्तः ६।२।१४५। सोरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम्। 'ऋतस्य योनौ सुकृतस्य'। शशप्लुतः।

३८७७। संज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६। गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा। उपहूतः शाकल्यः। परिजग्धः। कौण्डिन्यः। 'अन-' इति किम्? आचितम्। आस्थापितम्।

३८७८। प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७। एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। प्रवृद्धः। प्रयुक्तः। असंज्ञार्थोऽयमारम्भः। आकृतिगणोऽयम्।

३८७९। कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ६।२।१४८। संज्ञायामन्त उदात्तः। देवदत्तः। विष्णुश्रुतः। 'कारकात्' किम्? संश्रुतो रामायणः। 'दत्तश्रुतयोः' किम्? देवपालितः। अस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामना-' (सू० ३८७७) इति न। 'तृतीयाकर्मणि' सू० ३७७९) इति तु भवति। 'एव' किम्? कारकावधारणं यथा स्याद्दत्तश्रुतावधारणं माभूत्। अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त-उदात्तो भवति, संश्रुतः। आशिषि' किम्? देवैः खाता देवखाता। आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः। तेन 'अनाहतो नदति देवदत्तः' इत्यत्र न। शङ्खविशेषस्य संज्ञेयम्। तृतीया कर्मणि' (सू० ३७७९) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति।

३८८०। इत्थंभूतेन कृतमिति च ६।२।१४९। इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। सुप्त-

प्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृत भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू० ३७७९) इत्यस्यापवादः ।

३८८१ । **अनो भावकर्मवचनः** ६।२।१५० । कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयः पानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । 'अनः' किम् ? हस्तादायः । 'भा-' इति किम् ? दन्तधावनम्, करणे ल्युट् । 'कारकात्' किम् ? निदर्शनम् ।

३८८२ । **मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः** ६।२।१५१ । कारकात्पराण्येतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । 'कारकात्' किम् ? 'प्रभूतौ सङ्गतिम्' । अत्र 'तादौ च निति-' (सू० ३७८१) इति स्वरः ।

३८८३ । **सप्तम्याः पुण्यम्** ६।२।१५२ । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (सू ३७१३) इति प्राप्तम् । 'सप्तम्याः' किम् ? वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ।

३८८४ । **ऊनार्थकलहं तृतीयायाः** ६।२।१५३ । माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति, धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

३८८५ । **मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ** ६।२।१५४ । पणबन्धेनैकार्थ्ये सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिर्मिश्राः । 'मिश्रम्' किम् ? गुडधानाः । 'अनुपसर्गम्' किम् ? तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य

इदमेव ज्ञापकम् । 'असंधौ' किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्यमापन्नः ।

३८८६ । **नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः** ६। २।१५५। संपाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नञो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छैदिकः, न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । 'नञः' किम् ? गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः, विगार्दभरथिकः । 'गुणप्रतिषेधे' किम् ? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । 'संपादि-' इति किम्' पाणिनीयमधीते पाणिनीयः, न पाणिनीयः अपाणिनीयः । 'तद्धिताः' किम् ? वोढुमर्हति वोढा, न वोढा । अवोढा ।

३८८७ । **ययतोश्चातदर्थे** ६।२।१५६। ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । 'अतदर्थे' किम् ? अपाद्यम् । 'तद्धितः' किम् ? अदेयम् । 'गुणप्रतिषेधे' किम् ? दन्त्यादन्यत् अदन्त्यम् । '**तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य**' (प० ८४) इति नेह-अवामदेव्यम् ।

३८८८ । **अच्कावशक्तौ** ६।२।१५७। अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । 'अपचः' पक्तुमशक्तः । अविलिखः । 'अशक्तौ' किम् ? अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव, अन्योऽयं पचादपचः ।

३८८९। आक्रोशे च ६।२।१५८। नञः परावच्कावन्तोदात्तावाक्रोशे। अपचो जाल्मः। पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते। अविक्षिपः।

३८९०। संज्ञायाम् ६।२।१५९। नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे। अदेवदत्तः।

३८९१। कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ६।२।१६०। नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः। अकर्तव्यः। उक-अनागामुकः। इष्णुच्-अनलंकरिष्णुः। इष्णुज्ग्रहणे खिष्णुचो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणम्, इकारादेर्विधानसामर्थ्यात्। अनाढ्यंभविष्णुः। चार्वादिः-अचारुः, असाधुः। 'राजाह्नोश्छन्दसि' (ग.). अराजा। अनहः। भाषायां नञः स्वर एव।

३८९२। विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ६।२।१६१। तृन्-अकर्ता। अन्न-अनन्नम्। अतीक्ष्णम्। अशुचि। पक्षेऽव्ययस्वरः।

३८९३। बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ६।२।१६२। एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः। इदं प्रथममस्य स इदंप्रथमः। एतद्द्वितीयः। तत्पञ्चमः। 'बहुव्रीहौ' किम्? अनेन प्रथम इदंप्रथमः, 'तृतीया-' (सू० ६९३) इति योगविभागात्समासः। 'इदमेतत्तद्भ्यः' किम्? यत्प्रथमः। 'प्रथमपूरणयोः' किम्? तानि बहून्यस्य तद्बहुः। 'क्रियागणने' किम्? अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः, द्रव्यगणनमिदम्। गणने किम्? अयं प्रथम एषां ते इदंप्रथमाः। इदंप्रधाना इत्यर्थः। उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम्। इदंप्रथमकाः। बहुव्रीहावित्यधिकारो 'वनं समासे' (सू. ३९०९) इत्यतः प्राग्बोध्यः।

३८९४। सङ्ख्यायाः स्तनः ६।२।१६३। बहुव्रीहावन्तोदात्तः।

द्विस्तना । चतुःस्तना । 'संख्यायाः' किम् ? दर्शनीयस्तना । 'स्तनः' किम् ? द्विशिराः ।

३८९५ । **विभाषा छन्दसि** ६।२।१६४। 'द्विस्तनां करोति' ।

३८९६ । **संज्ञायां मित्राजिनयोः** ६।२।१६५। देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? प्रियमित्रः । **%८२५ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे%** । विश्वामित्र ऋषिः ।

३८९७ । **व्यवायिनोऽन्तरम्** ६।२।१६६। व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । 'व्यवायिनः' किम् ? आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ।

३८९८ । **मुखं स्वाङ्गम्** ६।२।१६७। गौरमुखः । 'स्वाङ्गम्' किम् ? दीर्घमुखा शाला ।

३८९९ । **नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः** ६।२।१६८। उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ।

३९०० । **निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्** ६।२।१६९। निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग-' (सू० ३८४१) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् — सिंहमुखः ।

३९०१ । **जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः** । ६।२।१७०। सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । 'जातिकाल-' इति किम् ? पुत्रजातः । 'अनाच्छादनात्' किम् ? वस्त्रच्छन्नः । 'अकृत-' इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ।

३९०२ । वा जाते ६।२।१७१। जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वाऽन्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः ।

३९०३ । नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२। बहुव्रीहावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अव्रीहिः । सुमाषः ।

३९०४ । कपि पूर्वम् ६।२।१७३। नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ।

३९०५ । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ६।२।१७४। ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रीहिकः । सुमाषकः । 'पूर्वम्' इत्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम्–ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं, न कपि पूर्वमिति । अज्ञकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ।

३९०६ । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६।२।१७५। उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्यैव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । 'उत्तरपद' इति किम् ? बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः ।

३९०७ । न गुणादयोऽवयवाः ६।२।१७६। अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः ग्रन्थः । गुणादिराकृतिगणः । 'अवयवाः' किम् ? बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।

३९०८ । उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ६।२।१७७। प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । 'उपसर्गात्' किम् ? दर्शनीयपृष्ठः । 'स्वाङ्गम्' किम् ? प्रशाखो वृक्षः । 'ध्रुवम्' किम् ? उद्बाहुः । 'अपर्शु' किम् ?विपर्शुः।

३९०९। वनं समासे ६।२।१७८। समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम्। तस्येदिमे प्रवणे।

३९१०। अन्तः ६।२।१७९। अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम्। अन्तर्वणो देशः। अनुपसर्गार्थमिदम्।

३९११। अन्तश्च ६।२।१८०। उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्यन्तः। समन्तः।

३९१२। न निविभ्याम् ६।२।१८१। न्यन्तः। व्यन्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः-(सू. ३६५४) इति स्वरितः।

३९१३। परेरभितोभावि मण्डलम् ६।२।१८२। परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम्। परिमण्डलम्।

३९१४ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ६।२।१८३। प्रगृहम्। 'अस्वाङ्गम्' किम्? प्रपदम्।

३९१५। निरुदकादीनि च ६।२।१८४। अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। निरुपलम्।

३९१६। अभेर्मुखम् ६।२।१८५। अभिमुखम्। 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्-' (सू. ३९०८) इति सिद्धे अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च। अभिमुखा शाला।

३९१७। अपाच्च ६।२।१८६। अपमुखम्। योगविभाग उत्तरार्थः।

३९१८। स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ६।२।१८७। अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अपस्फिगम्। अपपूतम्। अपवीणम्। अञ्जस्-अपाञ्जः। अध्वन्-अपाध्वा। 'उपसर्गादध्वनः' (सू० ९५५)

इत्यस्याभावे इदम्। एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे। अपकुक्षि। सीरनाम-अपसीरम्, अपहलम्। नाम-अपनाम। स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च।

३९१९। **अधेरुपरिस्थम्** ६।२।१८८। अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः। दन्तस्योपरि जातो दन्तः। 'उपरिस्थम्' किम्? अधिकरणम्।

३९२०। **अनोरप्रधानकनीयसी** ६।२।१८९। अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः, पूर्वपदार्थप्रधानः। प्रादिसमासः। अनुगतः कनीयाननुकनीयान्, उत्तरपदार्थप्रधानः। प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम्। 'अप्र-' इति किम् अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः।

३९२१। **पुरुषश्चान्वादिष्टः** ६।२।१९०। अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः। 'अन्वादिष्टः' किम्? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः।

३९२२। **अतेरकृत्पदे** ६।२।१९१। अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो नागः। अतिपदा गायत्री। 'अकृत्पदे' किम्? अतिकारकः। ⊛८३० **अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्**⊛। इह मा भूत-शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः। इह च स्यात् अतिक्रान्तः कारकमतिकारकः।

३९२३। **नेरनिधाने** ६।२।१९२। निधानमप्रकाशता, ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः। निश्चितं मूलं निमूलम्। न्यक्षम्। 'अनिधाने' किम्? निहितो दण्डो निदण्डः।

३९२४। **प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे**। ६।२।१९३। प्रतेः परेंऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः। प्रतिगतोंऽशुः प्रत्यंशुः। प्रतिजनः। प्रतिराजा। समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच्।

३९२५। उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ६।२।१९४। उपात्परं यद् द्व्यच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा। उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनम्। 'अगौरादयः' किम्? उपगौरः। उपतैषः। 'तत्पुरुषे' किम्? उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः।

३९२६। सोरवक्षेपणे ६।२।१९५। सुप्रत्यवसितः। सुरत्र पूजायामेव। वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा, असूयया तथाभिधानात्। 'सोः' किम्? कुब्राह्मणः। 'अवक्षेपणे' किम्? सुवृषणम्।

३९२७। विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६। तत्पुरुषे। उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः। यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते 'एरच्' (सू. ३२३१) उत्पुच्छः, तदा थाथादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम्। सेयमुभयत्र विभाषा। 'तत्पुरुषे' किम्? उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः।

३९२८। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ६।२।१९७। आभ्यां परेष्वेष्वन्तोदात्तो वा। 'द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय'। त्रिपादूर्ध्वः। द्विदन्। 'त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्'। मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः। तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। एतदेव ज्ञापकम् 'अनित्यः समासान्तो भवति' इति। यद्यपि च समासान्तः क्रियते, तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव। द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। 'द्वित्रिभ्याम्' किम्? कल्याणमूर्धा। 'बहुव्रीहौ' किम्? द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा।

३९२९। सक्थं चाऽक्रान्तात् ६।२।१९८। गौरसक्थः। श्लक्ष्णसक्थः। 'अक्रान्तात्' किम्? चक्रसक्थः। समासान्तस्य षचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति।

३९३० । परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६।२।१९९। छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । 'अजिसक्थमालभेत' । अत्र वार्तिकम्-

॥८३१ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ ॥ इति ।

परादिः—'तुविजाता उरुक्षया' । परान्तः-'नियेन मुष्टिहत्यया', 'यश्चिचक्रः' । पूर्वान्तः—विश्वायुर्धेहि । इति समासस्वरप्रकरणम् ।

अथ तिङन्तस्वरप्रकरणम् ।

३९३१ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७। तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । 'गोत्रादीनि-' इति किम् ? पचति पापम् । 'कुत्स-' इति किम् ? खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ।

३९३२ । तिङ्ङतिङः ८।१।२८। अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । 'अग्निमीळे' ।

३९३३ । न लुट् ८।१।२९। लुडन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ।

३९३४ । निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ८।१।३० । एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । 'यदग्ने स्यामहं त्वम्' । 'युवं यदी कृथः' । 'कुविदङ्ग आसन्' । 'अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित्' । 'पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति' ।

३९३५। नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१। नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः। नह भोक्ष्यसे। 'प्रत्यारम्भे' किम्? 'नह वैतस्मिँल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति'।

३९३६। सत्यं प्रश्ने ८।१।३२। सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने। सत्यं भोक्ष्यसे। 'प्रश्ने' किम्? 'स॒त्यमि॒द्वा उ॒ तं व॒यमिन्द्रं॑ स्तवाम'।

३९३७। अङ्गाप्रातिलोम्ये ८।१।३३। अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। अङ्ग कुरु। 'अप्रातिलोम्ये' किम्? 'अङ्ग कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म'। अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति।

३९३८। हि च ८।१।३४। हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। 'आ हि ष्मा॒ याति'। 'आ हि रुहन्तम्'।

३९३९। छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ८।१।३५। 'हि' इत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम्। 'अनृतं हि मत्तो वदति'। 'पाप्मा चैनं न पुनाति'। तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते।

३९४०। यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६। आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम्। 'यथा चित्कण्वमावतम्'।

३९४१। पूजायां नानन्तरम् ८।१।३७। यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम्। यावत्पचति शोभनम्। यथा पचति शोभनम्। 'पूजायाम्' किम्? यावद्भुङ्क्ते। 'अनन्तरम्' किम्? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम्। पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते।

३९४२। उपसर्गव्यपेतं च ८।१।३८। पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम्। उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम्। यावत्प्रपचति शोभनम्। अनन्तरमित्येव। यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम्।

३९४३। **तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्** ८।१।३९। एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । 'आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे'।

३९४४। **अहो च** ८।१।४०। एतद्योगे नानुदात्तं पूजायाम् अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ।

३९४५। **शेषे विभाषा** ८।१।४१। अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्त वाऽनुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ।

३९४६। **पुरा च परीप्सायाम्** ८।१।४२। पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः। 'परीप्सायाम्' किम् । न ते स्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा ।

३९४७। **नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्** ८।१।४३। नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाविषयप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । 'अनु-'इति किम् ? अकार्षीः कटं त्वम् ? ननु करोमि ? पृष्टप्रतिवचनमेतत् ।

३९४८। **किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्** ८।१।४४। क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किंद्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । 'क्रिया-' इति किम् ? साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । 'प्रश्ने' किम् ? किं पठति ? क्षेपोऽयम् । 'अनुपसर्गम्' किम् ? किं प्रपचति उत प्रकरोति । 'अप्रतिषिद्धम्' किम् ? किं द्विजो न पजति ।

३९४९। **लोपे विभाषा** ८।१।४५। किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ।

३९५०। एहि मन्ये प्रहासे लृट् ८।१।४६। एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लडन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम्। एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः। 'प्रहासे' किम्? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति सुष्ठु मन्यसे। 'गत्यर्थलोटा लृट्–' (सू. ३९५५) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः-एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये।

३९५१। जात्वपूर्वम् ८।१।४७। अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। जातु भोक्ष्यसे। 'अपूर्वम्' किम्? कटं जातु करिष्यसि।

३९५२। किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ८।१।४८। अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम्। कश्चिद्भुङ्क्ते कतरश्चित्, कतमश्चिद्वा। 'चिदुत्तरम्' किम्? को भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव, रामः किञ्चित्पठति।

३९५३। आहो उताहो चानन्तरम् ८।१।४९। 'आहो' 'उताहो' इत्याभ्याम् अपूर्वाभ्याम् युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्। आहो उताहो वा भुङ्क्ते। अपूर्वमित्येव, शेषे विभाषां वक्ष्यति। 'अपूर्व–' इति किम्? दिव आहो भुङ्क्ते।

३९५४। शेषे विभाषा ८।१।५०। आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वाऽनुदात्तम्। आहो देवः पचति।

३९५५। गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वाऽन्यत् ८।१।५१। गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्, यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लडपि चेत्। आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि। उह्यन्तां देवदत्तेन शाकयो रामेण भोक्ष्यन्ते। 'गत्यर्थे–' किम्। पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम्।

'लोटा' किम् ? आगच्छेर्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । 'लट्' किम् ? आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । 'न चेत्'इति किम् ? आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । 'सर्वम्' किम् ? आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनम्' इत्यत्रापि निपातनिषेधो यथा स्यात्, यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लडन्तेनोच्यते ।

३९५६ । **लोट् च** ८।१।५२। लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'गत्यर्थ–' इति किम् । पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् ? 'लोट्'किम् ? आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव, आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्त्विह स्यादेव—-आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव: । योगविभाग उत्तरार्थः ।

३९५७ । **विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्** ८।१।५३। लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वाऽनुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । 'सोपसर्गम्' किम् ? आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'अनुत्तमम्' किम् ? आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ।

३९५८ । **हन्त च** ८।१।५४। 'हन्त' इत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वाऽनुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु, 'निपातैर्यद्यदि—' (सू. ३९३४) इति निघातप्रतिषेधः । 'अनुत्तमम्' किम् ? हन्त प्रभुजावहै ।

३९५९ । **आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके** ८।१।५५। आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । 'एकान्तरम्' किम् ? आम्प्रपचसि देवदत्त ३ । 'आमन्त्रितम्' किम् ? आम्पचति देवदत्तः । 'अनन्तिके' किम् ? आम्पचसि देवदत्त ।

३९६० । यद्धिपरं छन्दसि ८।१।५६। तिङन्तं नानुदात्तम् । 'उदसृजो यदङ्गिरः' । 'उशन्ति हि' । आख्यास्यामि तु ते । 'निपातैर्यत्–' (सू. ३९३४) इति 'हि च' (सू. ३९३८) इति 'तुपश्य–' (सू. ३९४३) इति च सिद्धे नियमार्थमिदम्—एतैरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति ।

३९६१ । चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ८।१।५७। एषु षट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः पचतिपचति । 'अगतेः' किम् ? देवः प्रपचति चन ।

३९६२ । चादिषु च ८।१।५८। चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य 'चवायोगे–' (सू. ३९६२) इति निघातः प्रतिषिध्यते, द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

३९६३ । चवायोगे प्रथमा ८।१।५९। 'चवा' इत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । 'हतो वा स्रातिमी मदे' । उत्तरवाक्ययोरनुषज्जनायतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । 'योगे' किम् ? पूर्वभूतयोरपि योगेऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ।

३९६४ । हेति क्षियायाम् ८।१।६०। हयुक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । 'क्षियाशीः–' (सू. ३६२१) इति प्लुतः ।

३९६५ । अहेति विनियोगे च ८।१।६१। अहयुक्ता प्रथमा

तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च। त्वमह ग्रामं गच्छ। त्वमह रथेनारण्यं गच्छ। क्षियायां-स्वयमह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं नयति।

३९६६। चाहलोप एवेत्यवधारणम् ८।१।६२। 'च' 'अह' एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। देव एव ग्रामं गच्छतु। देव एवारण्यं गच्छतु। ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः। देव एव ग्रामं गच्छतु। राम एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः। इहाहलोपः स च केवलार्थः। 'अवधारणम्' किम्? देव क्वेव भोक्ष्यसे। न क्वचिदित्यर्थः। अनवक्लृप्तावेवकारः।

३९६७। चादिलोपे विभाषा ८।१।६३। चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। चलोपे-'इन्द्र वाजेषु नोऽव' शुक्ला व्रीहयो भवन्ति। श्वेता गा आज्याय दुहन्ति। वालोपे-व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत।

३९६८। वैवावेति च छन्दसि ८।१।६४। 'अहवैं देवानामासीत्'। 'अयं वाव हस्त आसीत्'।

३९६९। एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ८।१।६५। आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि। 'अजामेकां जिन्वति'। 'प्रजामेकां रक्षति'। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति'। 'समर्थाभ्याम्' किम्? एको देवानुपातिष्ठत्। एक इति सङ्ख्यापरं नान्यार्थम्।

३९७०। यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६। यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम्। यो भुङ्क्ते। यदंद्र्यङ् वायुर्वाति। अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते।

३९७१ । **पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः** ८।१।६७। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । ॐ८३२ **मलोपश्च वक्तव्यः** ॐ । दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समासे इष्यते । नेह-'दारुणमध्यापकः' इति वृत्तिमतम् । 'पूजनात्' इत्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकम् '**अत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते**' इति ।

३९७२ । **सगतिरपि तिङ्** ८।१।६८। पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । 'तिङ्ङतिङः' (सू.३९३२) इति निघातस्य 'निपातैर्यत्' (सू.३९३४) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते । ॐ८३३ **गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते** ॐ । नेह-यत्काष्ठं शुक्लीकरोति ।

३९७३ । **कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ** ८।१।६९। कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । 'कुत्सने' किम् ? प्रपचति शोभनम् । 'सुपि' किम् ? पचति क्लिश्नाति । 'अगोत्रादौ' किम् ? पचति गोत्रम् । ॐ८३४ **क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्** ॐ । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । ॐ८३५ **पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्** ॐ । तेनायं चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । ॐ८३६ **बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम्** ॐ । पचन्ति पूति ।

३९७४ । **गतिर्गतौ** ८।१।७०। अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । 'गतिः' किम् ? दत्तः पचति । 'गतौ' किम् ? 'आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः' ।

३९७५। तिङि चोदात्तवति ८।१।७१। गतिरनुदात्तः। यत्प्रपचति। तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धाताववेोदात्तवति स्यात्प्रत्यये न स्यात्। 'उदात्तवति' किम्? प्रपचति॥ इति तिङन्तस्वरप्रकरणम्।

अथ स्वरसञ्चारप्रकारः।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते-'अग्निमीळे' इति प्रथमा ऋक्। तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे 'फिष' (फि० सू. १) इत्यन्तोदात्त इति माधवः। वस्तुतस्तु घृतादित्वात्। व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण, अम् सुप्त्वादनुदात्तः, 'अमिः पूर्वः' (सू. १९४) इत्येकादेशस्तु 'एकादेश उदात्तेन-' (सू. ३६५५) इत्युदात्तः। ईळे, 'तिङ्ङतिङः' (सू. ३९३२) इति निघातः। संहितायां तु 'उदात्तादनुदात्तस्य' (सू. ३६५७) इतीकारः स्वरितः, 'स्वरितात्संहितायाम्-' (सू. ३६६५) इति 'ळे' इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः। पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः, पूर्वाधरावराणाम्-' (सू. १९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात्। हितशब्दोऽपि धाञो निष्ठायाम् 'दधातेर्हिः' (सू. ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। 'पुरोऽव्ययम्' (सू. ७६१) इति गतिसंज्ञायां 'कुगति-' (सू. ७६२) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (सू ३७३३) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू. ३८७०) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू. ३७८०) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सू. ३६६६) इत्यनुदात्ततरः। यज्ञस्य, नङः प्रत्ययस्वरः, विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम्। देवम्, पचाद्यच्, फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वाऽन्तोदात्तः। ऋत्विक्छ-

ब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः। रत्नशब्दो 'नब्विषयस्य' (फि० सू० २६)इत्याद्युदात्तः। रत्नानि दधातीति रत्नधाः। समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वाऽन्तोदात्तः। तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरप्रकरणम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया।

अथ लिङ्गानुशासनप्रकरणम्।

१। लिङ्गम्।

२। स्त्री। अधिकारसूत्रे एते।

३। **ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयातृननान्दरः।** ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः, स्वस्रादिपञ्चकस्यैव ङीब्निषेधेन 'कर्त्री' इत्यादेर्ङीपेकारान्तत्वात्। तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्ऋदन्तत्वाभावात्।

४। **अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः।** अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। अवनिः। चमूः। 'प्रत्ययग्रहणम्' किम्? देवयतेः क्विप्, द्यूः विशेष्यलिङ्गः।

५। **अशनिभरण्यरणयः पुंसि च।** इयमयं वाऽशनिः।

६। **मिन्यन्तः।** मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात्। भूमिः। ग्लानिः।

७। **वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि।** पूर्वस्यापवादः।

८। **श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च।** इयमयं वा श्रोणिः।

९ । क्तिन्नन्तः । स्पष्टम् । कृतिः । इत्यादि ।

१० । ईकारान्तश्च । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः ।

११ । ऊङाबन्तश्च । कुरूः । विद्या ।

१२ । यूवन्तमेकाक्षरम् । श्रीः । भूः । 'एकाक्षरम्' किम् ? पृथुश्रीः ।

१३ । विंशत्यादिरानवतेः । इयं विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः ।

१४ । दुन्दुभिरक्षेषु । इयं दुन्दुभिः । 'अक्षेषु' किम् ? अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ।

१५ । नाभिरक्षत्रिये । इयं नाभिः ।

१६ । उभावप्यन्यत्र पुंसि । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति भारविः ? उच्यते-'दृढभक्तिः' इत्यादाविव 'कोमलैः' इति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव—

नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् ।
द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे'

इति मेदिनी । रभसोऽप्याह—

'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे' ॥ इति ।

एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ।

१७ । तलन्तः । अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव देवता ।

१८। भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि। भूमिर्भूः विद्युत्सौदामनी। सरित् निम्नगा। लता वल्ली। वनिता योषित्।

१९। यादो नपुंसकम्। यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात्

२०। भाःस्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः। एते स्त्रियां स्युः। इ भाः। इत्यादि।

२१। स्थूणोर्ण नपुंसके च। एते स्त्रियां क्लीबे च स्तः। स्थूणा-स्थूणम्। ऊर्णा-ऊर्णम्। तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका। ऊर्णा तु मेषादिलोम।

२२। गृहशशाभ्यां क्लीबे। नियमार्थमिदम्। गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथासङ्ख्यं नपुंसके स्तः। गृहस्थूणम्। 'शशोर्णं शशलोमनि' इत्यमरः।

२३। प्रावृड्विप्रुड्रुट्तृड्विड्त्विषः। एते स्त्रियां स्युः।

२४। दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः। एते स्त्रियां स्युः। पक्षे ङीप्, दर्वी-दर्विः। इत्यादि।

२५। तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविनीविराज्यादयः। एते प्राग्वत्। इयं तिथिः। इत्यादि। अमरस्त्वाह- 'तिथयो द्वयोः' इति तथा च भारविः-'तस्य भुवि बहुतिथास्तिथयः' इति। स्त्रीत्वे हि 'बहुतिथ्यः' इति स्यात्। श्रीहर्षश्च-'निखिलां निशि पौर्णिमातिथीन्' इति।

२६। शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः। एतेऽपि स्त्रियां स्युः। इयं शष्कुलिः।

२७। प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः। इयं प्रतिपत्। इत्यादि। उषा उच्छन्ती। उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता।

२८। आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः। इयमाशीः इत्यादि।

२९। अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च। अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं स्याद् बहुत्वं च। आप इमाः। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्'। 'सुमना मालती जातिः' देववाची तु पुंस्येव। 'सुपर्वाणः सुमनसः'। बहुत्वं प्रायिकम्, 'एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था' इत्यर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् 'समांसमां विजायते' (सू. १८१३) इत्यत्र 'समायां समायाम्' इति भाष्याच्च। 'विभाषा घ्राधेट्' (सू. २३७६) इति सूत्रे 'आघ्रासातां सुमनसौ' इति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम्।

३०। स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः। इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागू नौः स्फिक्।

३१। तृटिसीमासम्बध्याः। इयं तृटिः। सीमा। सम्बध्या।

३२। चुल्लिवेणिखार्यश्च। स्पष्टम्।

३३। ताराधाराज्योत्स्नादयश्च।

३४। शलाका स्त्रियां नित्यम्। नित्यग्रहणमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति॥ इति स्त्र्यधिकारः॥

३५। पुमान्। अधिकारोऽयम्।

३६। घञबन्तः। पाकः। त्यागः। करः। गरः। भावार्थ एवेदम्, नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात्। कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम्। तथा च भाष्यम्—'सम्बन्धमनुवर्तिष्यते' इति।

३७। घाजन्तश्च। विस्तरः। गोचरः। चयः। जयः। इत्यादि।

३८। भयलिङ्गभगपदादि नपुंसके। एतानि नपुंसके स्युः। भयम्। लिङ्गम्। भगम्। पदम्।

३९। **नङन्तः।** नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात्। यज्ञः। यत्नः।

४०। **याच्ञा स्त्रियाम्।** पूर्वस्यापवादः।

४१। **क्यन्तो घुः।** किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात्। आधिः। निधिः। उदधिः? 'क्यन्तः' किम्? दानम्। 'घुः' किम्? जज्ञिर्बीजम्।

४२। **इषुधिः स्त्री च।** इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च। पूर्वस्यापवादः।

४३। **देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि।** एतानि पुंसि स्युः। देवाः सुराः। असुरा दैत्याः। आत्मा क्षेत्रज्ञः। स्वर्गो नाकः। गिरिः पर्वतः। समुद्रोऽब्धिः। नखः कररुहः। केशः शिरोरुहः। दन्तो दशनः। स्तनः कुचः। भुजो दोः। कण्ठो गलः। खड्गः करवालः। शरो मार्गणः। पङ्कः कर्दमः। इत्यादि।

४४। **त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके।** स्पष्टम्। तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम्। स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः।

४५। **द्यौः स्त्रियाम्।** द्योदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम्।

४६। **इषुबाहू स्त्रियां च।** चात्पुंसि।

४७। **बाणकाण्डौ नपुंसके च।** चात्पुंसि। 'त्रिविष्टप' (लि.सू. ४३) इत्यादिचतुःसूत्री 'देवासुर' (लि. सू. १४८) इत्यस्यापवादः।

४८। **नान्तः।** अयं पुंसि। राजा। तक्षा। न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः, 'मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि' (लि. सू. १४) इति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात्।

४९। **क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि।** क्रतुरध्वरः। पुरुषो नरः। कपोलो गण्डः। गुल्फः प्रपदः। मेघो नीरदः।

५०। **अभ्रं नपुंसकम्।** पूर्वस्यापवादः।

५१ । उकारान्तः । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः ।

'हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनी । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च-

'लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति । एवमन्यत्रापि ।

५२ । धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ।

५३ । समासे रज्जुः पुंसि च । कर्कटरज्ज्वा—कर्कटरज्जुना ।

५४ । श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुताल्लूनि नपुंसके ।

५५ । वसु चार्थवाचि । 'अर्थवाचि' इति किम् ? 'वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु' ।

५६ । मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ।

५७ । रुत्वन्तः । मेरुः । सेतुः ।

५८ । दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । 'रुत्वन्तः' (लि० सू० ५७) इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ।

५९ । सक्तुर्नपुंसके च । चात्पुंसि । सक्तुः—सक्तु ।

६० । प्राग्रश्मेरकारान्तः । 'रश्मिदिवसाभिधानानि' (लि० सू० ९९) इति वक्ष्यति, ततः प्राक् एतस्मादकारान्तः इत्यधिक्रियते ।

६१ । कोपधः । कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ।

६२ । चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । पूर्वसूत्रापवादः ।

६३ । कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालक-

फलकपुलाकानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं कण्टकः—इदं कण्टकम् । इत्यादि ।

६४ । टोपधः । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ।

६५ । किरीटमुकुटललाटवटविटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके । किरीटम् । इत्यादि ।

६६ । कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । चात्पुंसि । कुटः—कुटम् । इत्यादि ।

६७ । णोपधः । णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ।

६८ । ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । पूर्वसूत्रापवादः ।

६९ । कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । चात्पुंसि ।

७० । थोपधः । रथः ।

७१ । काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । इदं काष्ठम् इत्यादि । 'काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्' । इमाः काष्ठाः ।

७२ । तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं तीर्थः-इदं तीर्थम् ।

७३ । नोपधः । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ।

७४ । जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । पूर्वस्यापवादः ।

७५ । मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मानः—इदं मानम् ।

७६ । पोपधः । अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ।

७७ । पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । इदं पापम् । इत्यादि ।

७८ । शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । अयं शूर्पः-इदं शूर्पम् । इत्यादि ।

७९ । भोपधः । स्तम्भः । कुम्भः ।

८० । तलभं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ।

८१ । जृम्भं नपुंसके च । जृम्भम्—जृम्भः ।

८२ । मोपधः । सोमः । भीमः ।

८३ । रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । इदं रुक्मम् । इत्यादि ।

८४ । सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं सङ्ग्रामः । इदं सङ्ग्रामम् ।

८५ । योपधः । समयः । हयः ।

८६ । किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । स्पष्टम् ।

८७ । गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । गोमयः—गोमयम् ।

८८ । रोपधः । क्षुरः । अङ्कुरः ।

८९ । द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्र-

कलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्र-पात्रछत्राणि नपुंसके। इदं द्वारम्। इत्यादि।

९०। शुक्रमदेवतायाम्। इदं शुक्रं रेतः।

९१। चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गार-मन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च। चात्पुंसि। चक्रः-चक्रम् इत्यादि।

९२। षोपधः। वृषः। वृक्षः।

९३। शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके।

९४। यूषकरीषामिषविषवर्षाणि नपुंसके च। चात्पुंसि। अयं यूषः—इदं यूषम्। इत्यादि।

९५। सोपधः। वत्सः। वायसः। महानसः।

९६। पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके।

९७। चमसांसरसनिर्याससोपवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च। इदं चमसम्--अयं चमसः। इत्यादि।

९८। कंसं चाप्राणिनि। 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्'। प्राणिनि तु-कंसो नाम कश्चिद्राजा।

९९। रश्मिदिवसाभिधानानि। एतानि सि स्युः। रश्मिर्मयूखः। दिवसो घस्रः।

१००। दीधितिः स्त्रियाम्। पूर्वस्यापवादः।

१०१। दिनाहनी नपुंसके। अयमप्यपवादः।

१०२। मानाभिधानानि। एतानिपुंसि स्युः। कुडवः। प्रस्थः।

१०३। द्रोणाढकौ नपुंसके च। इदं द्रोणम्—अयं द्रोणः।

१०४। खारीमानिके स्त्रियाम्। इयं खारी। इयं मानिका।

१०५ । दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । इमे दाराः ।

१०६ । नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । यथासङ्ख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।

१०७ । मरुद्गरुत्तरद्दृत्विजः । अयं मरुत् ।

१०८ । ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः । एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ।

१०९ । ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि ।

११० । हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि । अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ।

१११ । षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । अयं षण्डः ।

११२ । वंशांशपुरोडाशाः । अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भाष्यव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्' (सू. १४५१) इति, विकारप्रकरणे 'व्रीहेः पुरोडाशे' (सू. १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' इति माघः ।

११३ । ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । अयं ह्रदः ।

११४ । अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । अयमर्घः ।

११५ । पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । अयं पल्लवः । इत्यादि ।

११६ । सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

११७। नपुंसकम्। अधिकारोऽयम्।

११८। भावे ल्युडन्तः। हसनम्। 'भावे' किम्? पचनोऽग्निः। इध्मव्रश्चनः कुठारः।

११९। निष्ठा च। भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात्। हसितम्। गीतम्।

१२०। त्वष्यञौ तद्धितौ। शुक्लत्वम्-शौक्ल्यम्। ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम्। चातुर्यम्-चातुरी। सामग्र्यम्-सामग्री। औचित्यम्-औचिती।

१२१। कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः। ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम्।

१२२। यद्यढग्यगञ्ण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि। एतदन्तानि क्लीबानि। 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (सू. १७९०) स्तेयम्। 'सख्युर्यः' (सू. १७९१) सख्यम्। 'कपिज्ञात्योर्ढक्' (सू. १७९२) कापेयम्। 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू. १७९३) आधिपत्यम्। 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (सू. १७९४) औष्ट्रम्। 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (सू. १७९५) द्वैहायनम्। 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्,' पितापुत्रकम्। 'होत्राभ्यश्छः' (सू. १८००) अच्छावाकीयम्। 'अव्ययीभावः–' (सू. ६६०) अधिस्त्रि।

१२३। द्वन्द्वैकत्वम्। पाणिपादम्।

१२४। अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च। स्पष्टम्।

१२५। अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः। अधिकारोऽयम्।

१२६। अनल्पे छाया। शरच्छायम्।

१२७। राजामनुष्यपूर्वा सभा। इनसभम्। इत्यादि।

१२८। सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च।

१२९ । शिष्टः परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (सू. ८१५) ।

१३० । अपथपुण्याहे नपुंसके ।

१३१ । सङ्ख्यापूर्वा रात्रिः । त्रिरात्रम् । 'सङ्ख्यापूर्वा' इति किम् ? सर्वरात्रः ।

१३२ । द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्थया । पञ्चफली । त्रिभुवनम् ।

१३३ । इसुसन्तः । हविः । धनुः ।

१३४ । अर्चिः स्त्रियां च । इसन्तत्वेऽप्यर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वाऽर्चिः ।

१३५ । छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः । छाद्यतेऽनेनेति छदेश्चु-
रादिण्यन्तात् 'अर्चिशुचि-'(उ. सू.२६५) इत्यादिना इस्, 'इस्मन्'
(सू.२९८५) इत्यादिना ह्रस्वः । 'पटलं छदिः' इत्यमरः । तत्र पट-
लसाहचर्यात् छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ।

१३६ । मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलध-
नान्नाभिधानानि । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् ।
नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधि-
रं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं ला-
ङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह-त्रिसूत्र्या—

१३७ । सीरार्थौदनाः पुंसि ।

१३८ । वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रः-वक्त्रम् । नेत्रः-नेत्रम् । अरण्यः-अरण्यम् । गाण्डीवः-गाण्डीवम् ।

१३९ । अटवी स्त्रियाम् ।

१४० । लोपधः । कुलम् । कूलम् । स्थलम् ।

१४१ । **तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि।** अयं तूलः ।

१४२ । **शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च ।** चात्क्लीबे । इदं शीलम्-शीलः । इत्यादि ।

१४३ । **शतादिः सङ्ख्या ।** शतम् । सहस्रम् । 'शतादिः' इति किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । 'सङ्ख्या' इति किम् ? शतशृङ्गो नाम पर्वतः।

१४४ । **शतायुतप्रयुताः पुंसि च ।** अयं शतः - इदं शतम् । इत्यादि ।

१४५ । **लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ।** इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा नियुतं च तत्' इत्यमरात्क्लीबेऽपि, लक्षम् ।

१४६ । **शङ्कुः पुंसिः ।**

१४७ । **सहस्रः क्वचित् ।** अयं सहस्रः—इदं सहस्रम् ।

१४८ । **मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि ।** मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । 'द्व्यच्कः' किम् ? अणिमा । महिमा । 'अकर्तरि' किम् ? ददाति इति दामा ।

१४९ । **ब्रह्मन्पुंसि च ।** अयं ब्रह्मा –इदं ब्रह्म ।

१५० । **नामरोमणी नपुंसके ।** 'मन्द्व्यच्कः–' (लि. सू. १४८) इत्यस्यायं प्रपञ्चः ।

१५१ । **असन्तो द्व्यच्कः ।** यशः । मनः । तपः । 'द्व्यच्कः' किम् ? चन्द्रमाः ।

१५२ । **अप्सराः स्त्रियाम् ।** एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ।

१५३ । त्रान्तः । पत्त्रम् । छत्रम् ।

१५४ । यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ।

१५५ । भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः । 'स्याताममित्रौ मित्रे च' इति च । यत्तु 'द्विषोऽमित्रे' (सू. ३१११) इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—'अमेर्द्विषत्' (उ. सू. ६१३) इत्यौणादिक इत्रन् । 'अमैरमित्रं मित्रस्य व्यथयेत्' इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गताऽपि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति, तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि 'नञो जरमरमित्रमृताः' (सू. ३८५०) इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ।

१५६ । पत्त्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्त्राः पुंसि च ।

१५७ । बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि । बलं वीर्यम् ।

१५८ । पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह—'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति । एवं च 'अर्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेव' इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः ।

१५९ । आहवसङ्ग्रामौ पुंसि ।

१६० । आजिः स्त्रियामेव ।

१६१ । फलजातिः । फलजातिवाचिशब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ।

१६२ । वृक्षजातिः स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ।

१६३ । वियज्जगत्सकृच्छकृत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः । एते क्लीबाः स्युः ।

१६४। नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि।

१६५। श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्कदधिसक्थ्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि। एतानि क्लीबे स्युः।

१६६। दैवं पुंसि च। दैवम्-दैवः।

१६७। धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि। इदं धान्यम्। इत्यादि।

१६८। द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि।

१६९। अक्षमिन्द्रिये। इन्द्रिये किम्? रथाङ्गादौ मा भूत्।

इति नपुंसकाधिकारः।

१७०। स्त्रीपुंसयोः। अधिकारोऽयम्।

१७१। गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः। इयमयं वा गौः।

१७२। मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः। इयमयं वा मृत्युः।

१७३। गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च। त्रिलिङ्गम् इत्यर्थः। पटु-पटुः-पट्वी।

१७४। अपत्यार्थतद्धिते। औपगवः-औपगवी। इति स्त्रीपुंसाधिकारः।

१७५। पुंनपुंसकयोः। अधिकारोऽयम्।

१७६। घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः। अयं घृतः-इदं घृतम्।

१७७। शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः। अयं शृङ्गः। इदं शृङ्गम्।

१७८। व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः। अयं व्रजः- इदं व्रजम्।

१७९ । कबन्धौषधायुधान्ताः । स्पष्टम् ।

१८० । दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः । एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।

'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ।

शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपद-' (सू. ५०१) आदिसूत्रेणायोविकारे ङीपि कुशी । दारुणि तु टाप्-'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात' इति श्रुतिः । 'अतः कृकमि-' (सू. १६०) इति सूत्रे 'कुशाकर्णीषु' इति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च-'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः' इति : तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते 'आच्छन्दः' इत्यङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ।

१८१ । गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ।

इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

१८२ । अवशिष्टलिङ्गम् ।

१८३ । अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ।

१८४ । ष्णान्ता सङ्ख्या । शिष्टा परवत् । एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ।

१८५ । गुणवचनं च । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ।

१८६ । कृत्याश्च ।

१८७ । करणाधिकरणयोर्ल्युट् ।

१८८ । सर्वादीनि सर्वनामानि । स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ।

इति लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ।

सिद्धान्तकौमुद्याः
अकारादिक्रमसूत्रसूची

इत्यष्टाध्यायीसूत्राणां सूची।

धातूनामकारादिक्रमसूची

* पृ. ६१८ ।
† पृ. ६२६ ।
‡ पृ. ६२६ ।

* पृ. ६०६ ।

* पृ. ५१९७

* पृ. ६२५ ।

† पृ. ५८९ ।

* पृ. ६२५ ।

*पृ. ८९।

*पृ. ५९६।

*पृ. ५९५।

इति धातुनामकारादिक्रमसूची

